

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

MAHMUT GOLOĞLU

Milli Mücadele Tarihi-V
1923

TÜRKİYE CUMHURİYETİ

TÜRKİYE BANKASI

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi: <https://trantey.org>

Genel Yayın: 2319

TARİH

MAHMUT GOLOĞLU
MİLLİ MÜCADELE TARİHİ - V
TÜRKİYE CUMHURİYETİ
1923

© TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI, 2006

Sertifika No: 11213

EDİTÖR
ÖZLEM ÇEKMECE

YAYINA HAZIRLAYAN
AYŞE GOLOĞLU SOYER

GÖRSEL YÖNETMEN
BİROL BAYRAM

REDAKSİYON
L. ECE SAKAR

DÜZELTİ
ESEN GÜRAY

DİZİN
BORA BOZATLI

GRAFİK TASARIM UYGULAMA
TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI

TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI'NDA
I. BASKI: AĞUSTOS, 2011

ISBN 978-605-360-347-4

BASKI
YAYLACIK MATBAACILIK
LİTROS YOLU FATİH SANAYİ SİTESİ NO: 12/197-203
TOPKAPI İSTANBUL (0212) 612 58 60
Sertifika No: 11931

Bu kitabın tüm yayın hakları saklıdır.
Tanıtım amacıyla, kaynak göstermek şartıyla yapılacak kısa alıntılar dışında gerek
metin, gerek görsel malzeme yayınevinden izin alınmadan hiçbir yolla çoğaltılamaz,
yayımlanamaz ve dağıtılamaz.

TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI
İSTİKLAL CADDESİ, MEŞELİK SOKAK NO: 2/4 BEYOĞLU 34433 İSTANBUL
Tel. (0212) 252 39 91
Fax. (0212) 252 39 95
www.iskulttur.com.tr

Mahmut Goloğlu

MİLLİ MÜCADELE TARİHİ - V
Türkiye Cumhuriyeti
1923

TÜRKİYE BANKASI
Kültür Yayınları

Mahmut Goloğlu'nun bu dizide yer alan kitapları

Milli Mücadele Tarihi

- I. Erzurum Kongresi
- II. Sivas Kongresi
- III. Üçüncü Meşrutiyet (1920)
- IV. Cumhuriyete Doğru (1921-1922)
- V. Türkiye Cumhuriyeti (1923)

Türkiye Cumhuriyeti Tarihi

- I. Devrimler ve Tepkileri (1924-1930)
- II. Tek Partili Cumhuriyet (1931-1938)
- III. Milli Şef Dönemi (1939-1945)
- IV. Demokrasiye Geçiş (1946-1950)

Benim naçiz vücudum elbet bir gün toprak olacaktır.
Fakat Türkiye Cumhuriyeti ebediyen yaşayacaktır.
MUSTAFA KEMAL ATATÜRK

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	IX
------------	----

I

BİRİNCİ BÜYÜK MİLLET MECLİSİ'NİN DEVAMI

A) YAKINDOĞU İŞLERİ HAKKINDA LOZAN BARIŞ KONFERANSI (I).....	3
B) GERİYE DÖNÜŞ KUŞKUSU VE MUSTAFA KEMAL PAŞA'NIN YURT GEZİSİ.....	49
C) BARIŞ GÖRÜŞMELERİNDE KÜRTÇÜLÜK KONUSU	73
D) İZMİR (TÜRKİYE İKTİSAT KONGRESİ)	95
E) LOZAN BARIŞ GÖRÜŞMELERİNİN MECLİS GİZLİ TOPLANTILARINDA TARTIŞILMASI	115
F) ALİ ŞÜKRÜ BEY OLAYI.....	149
G) SEÇİMİN YENİLENMESİ.....	179
H) LOZAN BARIŞ GÖRÜŞMELERİ (II) VE ANTLAŞMANIN İMZALANMASI.....	209

II

İKİNCİ BÜYÜK MİLLET MECLİSİ

A) TOPLANMA VE ÇALIŞMA.....	223
B) BARIŞ ANTLAŞMASI'NIN ONAYLANMASI VE SINIR DIŞINDA KALAN YERLER	259
C) YÜZELLİLİKLER.....	297
D) ÜÇÜNCÜ MEŞRUTİYETİN SONU.....	305
E) ANKARA'NIN BAŞKENT OLUŞU.....	311
F) CUMHURİYETİN İLANI.....	321

III

EKLER

1) İKİNCİ BÜYÜK MİLLET MECLİSİ MEMURLARININ LİSTESİ.....	339
2) YÜZELLİLİKLERE AİT KARARNAME VE LİSTE.....	371

KAYNAKÇA	379
DİZİN	381

Önsöz

“Büyük Britanya Adaları’nın özellikleri arasında göze çarpan bir tanesini söyleyeyim. Burada siyasete girenler, siyasetin merdiveninde yürümek isterlerse mutlaka ellerinin kalem tuttuğunu ispata mecburdurlar. Gladston, Rosebery, Lord Salisbury, Disraeli, Chamberlain, Lloyd George, Churchill, Atlee, Eden gibi şahsiyetler yalnız parlamento kürsülerinde konuşmaları ile değil, kitapları ile, makaleleri ile de şöhret yaparak yükselmişlerdir. Bunu şunun için yazıyorum. İki cins politikacı vardır. Biri kulübe gider, seçmene selam gönderir, geçmişten hikâyeler anlatır, kendi kişiliği ile ayakta duramayacağından korktuğu için yaslanacak etten bir duvar arar... Böylesi hiçbir zaman politika anlamı içinde adam olamaz.

Bizim tarihimize bakınız. Yalnız gelişigüzel konuşanlar değil bilhassa belirli bir kültürün ifadesi olan yazıya sahip olanlar iktidarda itibar kazanmışlardır.

Bir başka tip politikacı vardır. Gücünü emeğinden, çalışkanlığından alır. Onun için milletvekili, bakan olmanın hiç anlamı yoktur. O, fikirlerinin özelliği, kişiliğinin kudreti ile ayakta durur.

Bu beylik sözleri niye tekrarlıyorum biliyor musunuz? Bir zamanlar Meclis Başkanvekilliği yapan, aktif politikaya pek karışmayan fakat her kürsüye çıktığı zaman kendini dinletmesini bilmiş olan Mahmut Goloğlu’nun birbirini izleyen eserlerinin bende yarattığı çağrışım dolayısıyla...

“Goloğlu, Milli Mücadele tarihini yazmakta ve bu zor işi tek başına yapmaktadır. Vesikaların toplanması, değerlendirilmesi, yanlış yankılar uyandırmış olan olayların gerçek şekliyle anlatılması, çok zahmetli ve tek kişinin yapacağı bir iş değildir. Ne var ki, Türkiye’de heyetlerden, sorumlulukları birbirlerine yükleyen kişilerin toplanmalarından hiçbir şey çıkmayacağını bilen Goloğlu, bu işi tek başına omuzlamayı yeğ bilmiş ve kimseye minnet etmemiştir.”

“Yapıtların özellikleri şunlardır: Yazı üslubu fevkalade açık, tatlı ve okumayı teşvik edicidir. Yazar, eski metinleri yeni dile çevirmiş, kitaplarını belgelerle değerlendirmiştir. Galiba yayımlanması her bakımdan yasak olan Birinci Büyük Millet Meclisi zabıtları dahil, okumadığı ve olaylarla karşılaştırmadığı zabıt kalmamıştır.

Eserlerin bir başka özelliği de şudur: Sayın Mahmut Goloğlu acı olsun, tatlı olsun, gerçek olduğuna inandığı olayları yazmıştır. Kalemini yürütürken hiç kimsenin hayali onun bu dürüstlük anlayışını şaşırtacak şekilde gözünün önüne gelmemiştir.

Gün gelecek, Goloğlu’nun bir gün milletvekili, Meclis Başkanvekili olduğunu hiç kimse hatırlamayacak, fakat aydınlanmak için onun eserlerini okuyanlar onu hiç unutmayacaklardır. Çünkü *Milli Mücadele Tarihi*, anlatılması buraya sığmayacak olan ayrıntıları ile herkeşe değeri verilmek suretiyle kaleme alınmıştır. Tarihçisiyle, ilim adamıyla ve araştırmacıları ile Türk milleti, Goloğlu’na bu emeğinden dolayı teşekkür edecektir.”

CİHAD BABAN

Cumhuriyet gazetesi, 15.4.1971

I

BİRİNCİ BÜYÜK MİLLET MECLİSİ'NİN DEVAMI

A

Yakındoğu İşleri Hakkında Lozan Barış Konferansı (I)

(20.11.1922 - 4.2.1923)

Başkomutan Savaşı zaferle sonuçlanmış, Türk ordusu İzmir'e varmış, düşman askerleri denize dökülmüş, Anadolu'da yabancı devlet askeri kalmamış, Mudanya Askeri Sözleşmesi yapılmış ve 15.10.1922'de yürürlüğe girmişti. Bu sözleşme gereğince Doğu Trakya da boşaltılacak ve barış görüşmelerine başlanacaktı.

Bu sırada Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak Paşa ile Batı Cephesi Komutanı İsmet Paşa Bursa'da idiler. Mustafa Kemal Paşa da, Doğu Cephesi Komutanı Kâzım Karabekir Paşa ile Doğu Trakya'nın boşaltılmasını sözleşme kurallarına göre denetlemek ve sağlamakla görevli Refet Bele Paşa'yı beraberine alarak 16.10.1922'de Ankara'dan Bursa'ya gitmişti.

Refet Paşa, Bursa'da birkaç gün kaldıktan sonra, yaveri Albay Cemil Cahit Toydemir Bey ile maiyeti erkânını ve bir bölük jandarmayı beraberine alarak, 19.10.1922'de, Mudanya'da *Gülrihal* vapuruna binerek İstanbul'a gitmişti. Uğradığı işgale ve türlü kötülüklere rağmen ilk günden beri milli mücadeleden yana olan Türk İstanbul, Ankara temsilcisini bir fatih gibi karşılamıştı (bkz. M. Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, s. 63; *Sivas Kongresi*, s. 9; *Üçüncü Meşrutiyet*, s. xı; *Cumhuriyete Doğru*, s. 402).

Kabataş'ta karaya çıkan Refet Paşa, Fındıklı-Tophane-Karaköy-Köprü-Eminönü-Sirkeci-Alemdar yolu ile Sultan Mahmut türbesi yanına varmış, oradan Fatih Sultan Mehmet türbesine gitmiş, burada

karşılıklı sevinç, tebrik ve teşekkür konuşmaları yapılmış, üniversiteliler adına konuşan gence cevap veren Refet Paşa, “Zaferin en büyük dayanağı Türk gençliği, Türk kültürü ve inancıdır. Biz tarihe karıştık. Gelecek sizin, aydın Türk gençliğindir” demişti. Daha sonra Çapa’ya giderek Emin Ali Bey Konağı’nda karargâhını kurmuştu. Ertesi günü de Jandarma Bölüğü karaya çıkmış, aynı taşkın duygulu yurtseverlik gösterileriyle karşılanmış ve henüz Büyük Devletlerin işgalinde olan İstanbul şehri, kendiliğinden Ankara hükümetinin yönetimine girmişti (İstanbul’un boşaltılması ve resmen Türklere teslimi, Türk ordu birliklerinin şehre girişi, bir yıl sonra yani Ekim 1923 başındadır).

Doğu Trakya’nın düşman askerlerinden boşaltılması işlemine de başlanmış, Edirne Valiliğine Şakir Kesebir Bey atanmıştı. İstanbul’un yönetimi bir ay kadar Refet Paşa’nın elinde kalmış, sonra Milli Savunma Bakanlığı Müsteşarı Selâhaddin Adil Paşa, bu görev de üzerinde bırakılarak, geçici olarak İstanbul Komutanlığına gönderilmişti. Birkaç gün sonra da, sağlık durumundan ötürü Meclis İkinci Başkanlığından ayrılmış olan Dr. Adnan Adıvar Bey Ankara hükümetinin İstanbul temsilciliğine atanmış, 16 Aralık 1922’de temsilcilik görevine başlamıştı. Refet Paşa da, Trakya’ya esas görevinin başına gitmiş, bir yıl kadar orada kalmıştır (A. F. Cebesoy’un *Siyasi Hatıraları*, s. 211; P. Tevetoglu, *Atatürk’le Samsun’a Çıkanlar*, s. 76).

Bu sırada, Lozan Barış Konferansı’na gidecek delegeler kurulunun başkan ve üyeleri de seçilmişti. Delegeler kurulunun başkanlığına Başbakan Rauf Orbay Bey’in ya da Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal Tengirşenk Bey’in getirileceği sanılırken, Mustafa Kemal Paşa bu görevin İsmet Paşa’ya verilmesini istemiş, bunun üzerine Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal Bey istifa etmiş, İsmet Paşa’nın Dışişleri Bakanlığına getirilmesi sağlanmıştı (Y. K. Tengirşenk, *Vatan Hizmetinde*, s. 286-289; *Kılıç Ali Hatıraları Anlatıyor*, s. 92; Kandemir, *Siyasi Dargınlıklar*, 2/40-45).

Delegeler kurulu üyeliklerine de Sinop Mebusu Rıza Nur Bey ile Trabzon Mebusu Hasan Saka Bey seçilmiş ve İstanbul’dan da ayrı bir delegeler kurulunun gönderilmesini önlemek için 1 Kasım 1922’de sultanlık kaldırılmış, bunun üzerine İstanbul hükümeti istifa etmiş, Türkiye’nin tek hükümeti olarak Ankara hükümeti kalmış, aynı gün İstanbul Jandarma Komutanı ile Polis Müdürü, Merkez Komutanı ve Belediye Başkanı Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümetinin emrine girdiklerini bildirmişlerdi.

Lozan Konferansı'na gitme hazırlıkları tamamlanmış ve delegeler kuruluna yardımcı olmak üzere aşağıda adları yazılı olanlardan da bir danışmanlar kurulu meydana getirilmişti (*Türk İstiklâl Harbi*, 2/6-IV, 279; A. F. Cebesoy'un *Siyasi Hatıraları*, s. 169; A. N. Karacan, *Lozan*; M. Goloğlu, *Cumhuriyete Doğru*, s. 376, *Tarih Vesikaları* sayı: 7).

- Başdelege : İsmet Paşa (İnönü) – Dışişleri Bakanı, Edirne Mebusu
 Delege : Rıza Nur – Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı, Sinop Mebusu
 “ : Hasan Bey (Saka) – Eski Ekonomi Bakanı, Trabzon Mebusu
 Danışman : Prof. Veli (Saltık) – Burdur Mebusu
 “ : Zülfü (Tigrel) – Diyarbakır Mebusu
 “ : Zekâî (Apaydın) – Adana Mebusu
 “ : Celâl (Bayar) – Manisa Mebusu
 “ : Münir (Erteğün) – Dışişleri Bakanlığı Hukuk Müşaviri
 “ : Muhtar (Çilli) – Bayındırlık Bakanlığı Müsteşarı
 “ : Şefik (Başman) – Maliye Denetim Kurulu Başkanı
 “ : Seniüddin (Başak) – Vakıflar Hukuk Müşaviri
 “ : Şevket (Doruker) – Deniz Yarbayı
 “ : Tevfik (Bıyıklıoğlu) – Kurmay Yarbay
 “ : Tahir (Taner) – Adalet Bakanlığı Müsteşarı
 “ : Nusret (Metya) – Dışişleri Bakanlığı Hukuk Müşavirlerinden
 “ : Hikmet (Bayur) – Dışişleri Bakanlığı Siyasi İşler Müdürü
 “ : Zühdü (İnhan) – Üniversite Profesörlerinden
 “ : Fuat (Ağralı) – Maliye Bakanlığı Saymanlık Genel Müdürü
 “ : Mustafa Şeref (Özkan) – Eski Nazırlardan
 “ : Şükrü (Kaya) – Mülkiye Müfettişi
 “ : Hamit (Hasancan) – Kızılay İkinci Başkanı
 “ : Mehmet Cavit – Eski Maliye Nazırlarından
 “ : Hayım Naum – Mühendis Okulu Fransızca Öğretmeni
 “ : Baha – Adalet Bakanlığı Mezhep İşleri Müdürü
 Basın Danışmanı: Ruşen Eşref (Ünaydın)
 “ : Yahya Kemal (Beyathı)
 Danışman ve Genel Sekreter: Reşit Saffet (Atabinen) – Eski Danıştay Üyesi
 Tercüman : Hüseyin (Pektaş) – Robert Kolej İkinci Müdürü
 Sekreter : Âli (Türkgeldi)
 “ : Mehmet Ali (Balin)

- “ : Cevat (Açıkalın)
 “ : Celâl Hazım (Arar)
 “ : Saffer (Şav)
 “ : Süleyman Saip (Kıran)
 “ : Dr. Nihat Reşat (Belger)
 “ : Rıfat

Artık Türkiye’de tek hükümet ve tek idare vardı. Lozan Barış Konferansı’nda da tek bir kurulla temsil edilecekti. Böylece, İsmet Paşa başkanlığındaki Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin delegeler kurulu, Lozan’a gitmek üzere, 5 Kasım 1923’te Ankara’dan yola çıktı. İzmit’e geldiklerinde, eski İçişleri Bakanı Profesör Ali Kemal Bey’in, Ankara’ya gönderilmek üzere, Kuva-yı Milliyecilerce İstanbul’dan kaçırıldığını, İzmit’e getirilip Ordu Komutanı Nureddin Paşa’ya teslim edildiğini ve linç edildiğini duydular (Asım Us, *Gördüklerim, Duyduğlarım*, s.,47).

Ali Kemal Bey Osmanlı hükümetinde İçişleri Bakanı ve İstanbul Üniversitesi’nde profesördü. Olaylardaki bütün gelişmelere rağmen ne Mustafa Kemal Paşa’nın, ne Kuva-yı Milliye’nin, ne milli mücadelenin doğru ve gerekli yolda olduğuna, başarıya ulaşacağına inanamamıştı. Devlet, İstanbul’da kendinin de içinde bulunduğu hükümet yüzünden hızla yıkıma doğru gittiği halde, o bu yıkımı Mustafa Kemal Paşa ile çevresindekilerin yapacağını sanıyor ve bu yanlış sanısında inatla direniyor, gerek Mustafa Kemal Paşa’nın, gerekse milli mücadelenin aleyhinde bulunuyor, gazetede yazılar yayımlıyordu. İlk tepki yurtsever ve Kuva-yı Milliyeci üniversite gençliğinden gelmiş ve Ali Kemal Bey üniversiteden ayrılmak zorunda kalmıştı (M. Goloğlu, *Cumhuriyete Doğru*, s. 400).

Fakat o, tutum ve davranışında direnmiş, Kuva-yı Milliyecilerin haklı kızgınlıklarını şiddetle üzerine çekmiş, “Artın Kemal” diye anılmış, Lozan Barış Konferansı’na delege gönderileceği sırada Ankara ile İstanbul arasında doğan yoğun mücadele günlerinde İstanbul’daki Kuva-yı Milliyeciler tarafından kaçırılıp, yargılanmak üzere Ankara’ya gönderilmiş ve bu nedenle İzmit’e getirilmiş, İçişleri Bakanı Fethi Bey [Okyar] de, İzmit’teki Ordu Komutanı Nureddin Paşa’ya bir telgraf çekerek Ali Kemal Bey’in orada hiç bekletilmeden Ankara’ya

gönderilmesini istemişti. Fakat, “Hazreti Muhammet soyundan Ayan Azası ve Şeyhülvükela Bursalı Rıza Efendi’nin torunu, Konyar Türk aşiretinden ölü Mareşal İbrahim Paşa’nın oğlu” olarak övünen ve yayımladığı broşürle kendini, “Kûtülamareyi kuşatan, Bağdat’ı savunan, Yemen, Selmanipâk, Batı Anadolu, Afyon ve Dumlupınar savaşlarını kazanan, İzmir’i fetheden” bir kahraman olarak tanıtan ve adeta millî mücadeleyi kendisinin kazandığını sanarak bu konuda aşırı bir kıskançlık içinde bulunan, oysaki ancak Mustafa Kemal Paşa’nın desteği ile yerinde durabilen ve “zaferin şerefine en az katılmaya hakkı olan” Nureddin Paşa ise (*Nutuk*, s. 746), Ankara’dan verilen emre uyarak sanığı derhal ve sağ salım Ankara’ya göndermesi gerekirken, kendi yanına getirtmiş yani huzuruna çıkartmış, hakaretlerde bulunmuştur. Nureddin Paşa’nın yanından çıkan Ali Kemal Bey, sokak ortasında ve süngülü muhafızların önünde üzerine hücum edilip öldürülmüş, ölüsü de hemen orada kimler tarafından kurulduğu bilinmeyen bir darağacına asılmış, Ankara’ya da halk tarafından linç edildiği bildirilmiştir (*Kılıç Ali Anlatıyor*, s. 107 *Hayat Tarih*, Ağustos 1972).

Yoluna devam eden delegeler kurulu, 8 Kasım 1922’de, Doğu Ekspresi ile İstanbul’dan ayrılmış ve 11 Kasım 1922’de Lozan’a varmıştı.

Bu sırada Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti, Cumhuriyete Doğru, yeni aşamalar yaparak; Sened-i Hakani (Hakan Senedi) diye anılan tapu senetlerindeki “Hakan” kelimesinin yerine “Millî” kelimesinin, Tuğra’nın (Padişah Simgesi) yerine de “Türkiye Büyük Millet Meclisi” adının konulmasını kararlaştırmıştır (Düstur: t-3, c-3, s-167).

Sultanlığı kalkarak sadece halifelîği kalmış olan Padişah Vahdeddin ise o güne kadarki tutum ve davranışlarının başına getireceklerinden korkarak yabancılara sığınıp yurtdışına çıkmış, yerine Şehzade Abdülmecit Efendi halife seçilmişti (M. Goloğlu, *Cumhuriyete Doğru*, s. 403-404; A. F. Cebesoy’un *Siyasi Hatıraları*, s. 83-167 M. Goloğlu, *Halifelik ne idi? Nasıl alındı? Niçin Kaldırıldı?*, sf.:36-42).

Mustafa Kemal Paşa, Bursa’da bir yabancı gazeteciye verdiği demeçte şunları söylüyordu: “Gerçi millet değişmemiştir, ama idare tarzı değişmiştir. İstanbul’da bir sultan ve onun hükümeti vardı. Millet, memleket işlerine, görevi sadece kanun yapmaktan ibaret olan bir meclis aracılığı ile katılabiliyordu. Üç yıldan beri idare tarzını değiştirerek doğrudan doğruya kendi içinden çıkan bir hükümet kabul etti.

Yeni hükümet, milletçe iş başına getirilen hem yasama, hem de yürütme gücüne sahip mebuslardan meydana gelir. Millet Meclisi her şeyin yöneticisidir. Bu idare tarzı, bir Bolşevik sistemi değildir. Biz ne Bolşevikiz, ne komünistiz. Ne biri, ne öteki olamayız. Çünkü biz milliyetçiyiz ve dinimize saygılıyız. Bizim hükümet şeklimiz tam bir demokrat hükümetidir. Dilimizde, Halk Hükümeti diye söylenir.” (*Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, 3/51).

Bu sırada Lozan Barış Konferansı başlamak üzereydi.

Ve Lozan'a giden delegeler kuruluna şu direktifler verilmişti:

1) Doğu Anadolu'da bir Ermeni Yurdu kurulması konusundan kesinlikle söz edilemez. Edilmek istenirse görüşmeler kesilecektir.

2) Irak sınırında; Kerkük, Süleymaniye, Musul sancakları istenecektir. Petrol ve benzeri imtiyazlar konusunda İngilizlere bazı ekonomik çıkarlar sağlanması görüşülebilir. Başkaca ortaya çıkacak güçlükler için Bakanlar Kurulundan talimat istenecektir.

3) Suriye sınırının; Reis-i İbn-i Hayn-Harm-Müslimiye-Meskene-Fırat yolu-Deyrizor-çöl-Musul ilinin güney sınırı olarak kabul edilmesine çalışılacaktır.

4) Adalar konusunda duruma göre hareket edilecek ve herhalde kıyılarımıza yakın olan adalar anavatana katılacak, başarı elde edilemezse Ankara'dan sorulacaktır.

5) Trakya'da 1913 sınırının elde edilmesine çalışılacaktır.

6) Batı Trakya için Ulusal And'taki (Misak-ı Milli) madde uygulanacaktır (yani Plebisit istenecektir).

7) Boğazlarda ve Gelibolu Yarımadasında yabancı askerlerin bulundurulması isteği kabul edilmeyecektir. Bu konuda anlaşmaya varılamazsa görüşmelerin kesilmesinden önce Ankara'ya bilgi verilecektir.

8) Kapitülasyonlar (yurttaşlar zararına yabancılara verilen ayrıcalık hakları) kabul edilmeyecek, gerekirse bu konuda görüşme kesilecektir.

9) Azınlıklar konusundaki esas, karşılıklı değiştirmedir.

10) Düyun-u Umumiye İdaresi'nin [Genel Borçlar İdaresi] kalmamasına, bu borçların Türkiye'den ayrılan memleketlere de paylaştırılmasına, Yunanlılara aktarılmasına yani onarım karşılığı tutulmasına, olmazsa yirmi yıl sonraya ertelenmesine çalışılacak ve güçlük çıktığında Ankara'dan sorulacaktır.

11) Ordu ve donanmanın sınırlandırılması diye bir konu olmayacaktır.

12) Türkiye'deki yabancı kurumlar, Türk kanunlarına uyacaklardır.

13) Türkiye'den ayrılan memleketler için Ulusal Ant'ın özel maddeleri yürü-mektedir.

14) Cemaatler ve İslam Vakıflar hukuku eski antlaşmalara göre sağlanacaktır (*Türk İstiklâl Harbi*, 2/6-IV, s. 117).

Hükümetten aldığı bu direktifle, 13 Kasım 1922'de başlayacak Barış Konferansı için, 11 Kasım 1922'de Lozan'a varmış olan Türk delegeler kurulu başkanı da, aynı gün kurul mensuplarına, tüm çalışma ve davranışlarında esas olmak üzere aşağıdaki talimatı vermişti:

- 1) Hepimiz, başarı yalnız kendi yetenek ve çabamıza bağlıymış gibi çalışmalıyız.
- 2) Özel yaşantılarımız da, resmi çalışmalarımıza yararlı ya da zararlı etkiler yapabileceğinden, davranışlarımızda seçkinlik göstermeliyiz.
- 3) Çevremiz casuslarla çevrili olabileceğinden gizlilik kesin olarak gereklidir.
- 4) Gereklikçe geceli gündüzlü çalışmak esastır.
- 5) Şehir dışına çıkmak ve kalmak iznini yalnız delegeler kurulu başkanı verebilir.
- 6) Delegeler kuruluna bağlı olanlar doğrudan doğruya başkana bağlıdır ve şu şekilde örgütlenmişlerdir:

Birinci Daire: Yazı işleri kuruludur ve genel sekreterin emrindedir.

İkinci Daire: Dışişleri Dairesi olup Dışişleri Bakanlığı Hukuk Müşavirleri ile Siyasi İşler Müdürü'nden kurulmuştur. Şifre işleri, memleketle haberleşme ve kurye işlemleri bu daireye aittir.

Üçüncü Daire: Mali ve iktisadi işlerle Bayındırlık Danışma Kurulu olup bu kurulda Maliye, Ekonomi ve Bayındırlık müşavirleri vardır.

Dördüncü Daire: Hukuki ve Siyasi Danışma Kurulu olup bu kurulda hukukçu ve siyasetçi danışmanlar vardır.

Beşinci Daire: Savunma Danışma Kurulu olup burada kara ordusu ile deniz ordusu danışmanları vardır.

Altıncı Daire: Basın Dairesi olup Yahya Kemal ile Ruşen Eşref Beylerden kurulmuştur.

Yedinci Daire: Koruma Dairesi olup amiri Atıf Bey'dir. Bütün daire ve büroların korunması ile görevlidir.

Sekizinci Daire: Mutemetlik Dairesi olup doğrudan doğruya başkana bağlıdır.

7) Konferansın damgalı kâğıtlarıyla özel haberleşme yapılmayacaktır.

8) Delegeler kurulu adına demeçlerde bulunabilmek yetkisi başkana aittir.

9) Delegeler kurulu nerede kalacaksa, özellikle 1, 2, 7, 8 ve mümkünse 6. Dairelerin de orada bulunması zorunludur (*Türk İstiklâl Harbi*, 2/6-IV, s. 118).

Fakat Lozan'a varan Türk delegeler kurulu, konferansın 13 Kasım 1922'de toplanamayacağını ve ertelenmiş olduğunu öğrenmişti. Bunun üzerine, delegeler kurulu başkanı; Fransa, İngiltere ve İtalya Dışişleri Bakanlarına birer mesaj göndererek, yapılan çağrıda kesin toplantı günü olarak bildirilmiş olan 13 Kasım'da görüşmelere başlama-ya hazır bulunduklarını, barış görüşmelerinin gecikmesinin Türk milleti için çok büyük fedakârlıklara ve zahmetlere sebep olacağını, hatta bu durumun beklenmedik sonuçlar doğurabileceğini, bu sebeple dünya barışının yararı uğruna konferansın bir an önce toplanması gerektiğini duyurmuştur.

İngiliz ve Fransız Dışişleri Bakanları verdikleri karşılıklı; ertelenmeden ötürü özür dileyerek, konferansın 20 Kasım 1922'de kesin olarak toplanacağını bildirmişlerdi. Fransa hükümeti ayrıca, bu erteleme süreci içinde özel görüşmelerde bulunmak üzere İsmet Paşa'yı Fransa'ya çağırılmış, İsmet Paşa da 14 Kasım 1922'de beraberinde Dışişleri Bakanlığı Hukuk Müşaviri Münir [Ertegün], Kurmay Yarbay Tevfik [Bıyıklıoğlu] ve Yaveri Atıf [Esenbel] Beyler olduğu halde Paris'e gitmişti. 15 Kasım'da Fransız Başbakanı ve Dışişleri Bakanı Raymond Poincaré ile samimi olmaktan çok ciddi bir görüşme yapmış olan İsmet Paşa, kaldığı Grillon Oteli'nde bir de basın toplantısı düzenlemiş, 16 Kasım'da Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı ile görüşmüş, 17 Kasım'da Londra'da yayımlanan *Muslim Standard* gazetesi müdürü Abdulkayyum Malik'e önemli bir açıklamada bulunmuştu. Fakat Fransızların İngilizlerden çekindikleri ve Türklere karşı olan ilişki ve çıkarlarını o yolda korumaya çalıştıkları, İsmet Paşa'yı iyimserliğe yönelterek konferansta çıkacak zorluklara yatkın hale getirmeye uğraştıkları anlaşıyordu.

19 Kasım'da, konferansa katılacak devletlerin delegeleri Lozan'da toplanmışlardı. Fransa ve İsviçre'de bulunan bütün Türkler de Lozan'a gelmişlerdi. *İkdam* gazetesi adına sahibi Ahmet Cevdet [Oran], *Vakit* gazetesi adına yazar Ahmet Şükrü [Esmer], *Tanin* gazetesi adına sahibi ve başyazarı Hüseyin Cahit [Yalçın] Beyler de Lozan'da idiler (*Türk İstiklâl Harbi*, 2/6-IV, s. 121-125; A. F. Cebesoy'un *Siyasi Hatıraları*, s. 175-182).

Barış Konferansı, 20 Kasım 1922'de, saat 15.30'da İsviçre'nin Lozan şehrindeki Montbenon Gazinosu'nun konser salonunda toplandı. İsviçre Cumhurbaşkanı M. Haab, kendisini ayakta karşılayan delege-

lere, hoş geldiniz yollu kısa bir konuşma yaptı, savaş acılarının dindirilmesi ve barışın sağlanması dileğinde bulunarak, “Yeryüzündeki bütün iyi niyetli kimselere selam” deyip sözlerini bitirdi. İngiliz Başdelegesi Lord Curzon ile Türk Başdelegesi İsmet Paşa kısa birer konuşma ile karşılık verdiler. İsviçre Cumhurbaşkanı tekrar söz alıp her ikisine de teşekkür ettikten sonra konferans çalışmaları için Ouchy [Uşi] Şatosu’nun ayrılmış olduğunu, görüşmeler için ilk oturumun ertesi sabah saat on birde yapılacağını bildirdi ve toplantıya son verdi. Aynı gün, İsmet Paşa, çağrı üzerine, İngiliz Başdelegesi Lord Curzon ile de bir görüşme yaptı ve Türk Başdelegesi bunu “fırtınadan önce tatlı yel” diye niteledi (*Türk İstiklâl Harbi*, 2/6-1V, s. 125-127; A. F. Cebesoy’un *Siyasi Hatıraları*, s. 182).

Lozan görüşmelerinin ilk çalışma oturumu 21 Kasım 1922 günü, saat on birde başladı. Bu oturuma İngiltere, Fransa, İtalya, Türkiye, Yunanistan gibi çağırılan ve çağrılan devletlerden başka Japonya, Romanya, Yugoslavya delegeleriyle Amerika temsilcisi katılmıştı. Delegelerin yanında gerekli danışmanları da vardı. Türk delegeleriyle birlikte de, danışmanlar kurulundan Adana Mebusu Zekâî, Burdur Mebusu Prof. Veli, eski Nazırlardan Mustafa Şeref, Adalet Bakanlığı Müsteşarı Prof. Tahir, Bayındırlık Bakanlığı Müsteşarı Muhtar, Dışişleri Bakanlığı Hukuk Müşaviri Münir, Kurmay Albay Tevfik Beyler de bu ilk toplantıya katılmışlardı. Lord Curzon’un geçici başkanlığında toplanan konferansta ilk iş olarak, bir gün önce uzmanlarca hazırlanmış Yakındoğu İşleri Hakkında Lozan Konferansı’nın içtüzük tasarısı görüşüldü.

İsmet Paşa ilk önce içtüzüğün adına itiraz etti ve “Lozan Konferansı” olarak değiştirilmesini istedi. Kabul edilmedi.

Konferansa katılacak devletleri belirten birinci madde üzerinde de konuşan İsmet Paşa, “Karadeniz’de kıyısı olan devletler” deyimini yerine, Karadeniz’de kıyısı olan bu devletlerin adlarının yazılmasını istedi ise de, bunun herkesçe bilindiği ve değiştirilmesinin gerekli olmadığı cevabı verildi.

İkinci maddede, her devletin tam yetkili en çok iki delege bulundurabileceği kayıtlıydı. Oysaki, Türkiye’den üç tam yetkili delege gelmişti. Bu nedenle, İsmet Paşa delege sayısının iki olarak sınırlandırılmasını kabul etmedi. Lord Curzon, bunun uygulamada güçlük yarat-

mayacağını, çünkü tam yetkili iki delegenin yanlarına bir teknik danışman da alabileceklerini, tam yetkili üçüncü temsilcinin de bu fırsatla hazır bulunabileceğini söyledi.

nc maddeye göre toplantı başkanlığı, konferansı düzenleyen devletlerin (İngiliz, Fransız, İtalyan) delegeleri tarafından sırayla yapılacaktır. İsmet Paşa buna da itiraz edip Türkiye'nin de başkanlıkta sıraya konmasını istedi ise de kabul edilmedi. Yine bu madde gereğince seçilecek genel sekreterliğe Mösyö Ren Massigli getirildi.

Genel sekreterliğin görevlerine ait olan dördüncü madde görüşme-siz kabul edildi.

Beşinci madde ile konferansı düzenleyen devletler delegelerinin başkanlığında  komisyon kuruluyordu:

- 1) İngiliz Başdelegesi Lord Curzon'un başkanlığında Arazi ve Askerlik Komisyonu (Boğazlar Sorunu bu komisyonda idi. Azınlıklar Sorununu da bu komisyon üzerine almıştır).
- 2) Yabancılar ve Azınlıklar Komisyonu (Azınlıklar Sorununa Lord Curzon el koymakla bu sorun birinci komisyonda görüşülmüştür).
- 3) Maliye ve Ekonomi Komisyonu (Limanlar, Demiryolları ve Sağlık Sorunları bu komisyonda idi).

Altıncı madde gereğince, birer İngiliz, Fransız, İtalyan, Japon ve Türk temsilcisi Reşit Saffet Bey ile bir Yazı işleri Komitesi kuruldu.

Görüşme konularının, teklif ve belgelerin önceden yazılı olarak genel sekretere verilmesini isteyen yedinci ve sekizinci maddeler oldukları gibi kabul edildiler.

Dokuzuncu madde, görüşmelerin gizliliğini sağlamak amacıyla, sadece genel sekreterin düzenleyeceği bildirilerle kamuoyuna bilgi verileceğini hüküm altına alıyordu. İsmet Paşa görüşmelerin açık yapılmasından yana olmakla beraber, çoğunluğun görüşüne uyarak itiraz etmeyeceğini bildirdi.

Protokollerin genel sekreterlike hazırlanacağına dair olan onuncu madde de kabul edilince içtüzüğün görüşülmesi tamamlandı.

22 Kasım 1922'de, Lord Curzon'un başkanlığındaki Arazi ve Askerlik Komisyonu toplantısına başladı. Komisyonlara, Türk delegeleri ile birlikte konu ile ilgisine göre gerekli danışmanlar da katıldılar.

İlk olarak Trakya Sınırları Sorunu ele alındı. İsmet Paşa, Doğu Trakya için 1913 sınırını ve Batı Trakya için Ulusal Ant gereğince plebisite başvurulmasını istedi. Yunan Başdelegesi Eleutherios Venizelos, Türklerin Batı Trakya'yı, bir savaşın sonucu ve baskısı ile değil, görüşüp anlaşarak önceden Bulgarlara bırakmış olduklarını söyledi. Yugoslav delegesi de Yunan delegesini destekledi, Doğu Trakya için 1913 çizgisini değil, Meriç çizgisini kabul ettiklerini bildirdi ve Doğu Trakya'nın kuzey ve doğu sınırları boyunca askersizleştirilmiş bölgeler kurulmasını istedi. Türkler plebisitle Batı Trakya'daki Türkleri korumak istiyorlarsa buna gerek olmadığını, çünkü Yunanlıların azınlıkları korumakla yükümlü bulunduğunu ileri sürdü. Romanya delegesi de, Batı Trakya'da plebisit yapılmasına karşı olduğunu açıkladı. Lord Curzon, Ege Denizi üzerinde ekonomik bir çıkış yeri isteğinde bulunan Bulgar delegeler kurulunun dinleneceğini bildirdi.

Bulgar temsilcisi Alexander Stambolisky, okuduğu bildiri ile Bulgaristan'ın Ege Denizi'nde bir çıkış yerine olan ihtiyacını belirttikten sonra Batı Trakya'nın Bulgarlara geri verilmesini, olmazsa özerk bir idareye kavuşturulmasını, o da olmazsa Müttefik Büyük Devletler emrinde kalmasını istedi. İngiliz Başdelegesi Lord Curzon, Doğu Trakya sınırının Meriç olacağını, çünkü Türklerin son günlere kadar bunu istediklerini, bu nedenle Meriç'e kadar Doğu Trakya'nın Türklerce işgalinin Mudanya'da kabul edildiğini, Batı Trakya'nın ise kesinlikle Yunanistan'a bırakılacağını, Edirne kuzeyinde ve Bulgar sınırı üzerindeki bir noktadan başlayarak Meriç'in iki kıyısında, Doğu Trakya ile Batı Trakya arasında, Meriç boyunca uzanacak, Dedeağaç ile Enos arasında denize varacak, 20-30 kilometre genişliğinde bir bölgenin askersizleştirileceğini, Dedeağaç limanı ile Cisri Mustafapaşa arasındaki demiryolunun uluslararası bir işletmeye bağlanması gerektiğini ileri sürdü. Müttefik Devletlerin bu konularda birlik olduklarını sözlerine ekledi. Fransız ve İtalyan delegeleri de bu görüşleri pekiştirdiler.

23 Kasım 1922 günü yine Lord Curzon'un başkanlığında toplanan Arazi ve Askerlik Komisyonunda, Türk Başdelegesi İsmet Paşa, özellikle Venizelos'un iddialarını cevaplayarak; saldırganlığın Yunanlılardan geldiğini, barışı bugüne kadar geciktirenlerin de Yunanlılar olduğunu, bu bakımdan sorumlu bulunduğunu, Batı Trakya'nın Neuilly [Nöyvi] Antlaşması ile emaneten verildiğini, yoksa kaderinin çizil-

mediğini, emanet verilmiş olmasına rağmen şimdi geri istenmediğini, fakat çok büyük çoğunluğu Türk olan bu yer halkına Büyük Devletlerin barış programlarındaki kendi kendini yönetme hakkının verilmesinin gerektiğini anlattı. Ve istatistik cetvellerini ortaya koyarak bölgedeki Türk çoğunluğunu rakamla ispatladı. Sonra, Neuilly Antlaşması'nın gönül hoşluğu ile de yapılmamış olduğunu, son derece tehlikeli koşulların etkisiyle yapıldığını ve Türk parlamentosunun bu antlaşmayı onaylamadığını, Müttefiklerin de Türk-Bulgar Sözleşmesi'ni yürürlükten kaldırdıklarını açıkladı. Karaağaç'ın Edirne'nin bir mahallesi durumunda bulunduğunu, Edirne'nin geri verilip de Karaağaç'ın alıkonmasının anlamı olmadığını, Mudanya Askeri Sözleşmesi'ndeki İtalyan ve İngiliz generallerince Karaağaç'ın Türklere bırakılacağını açıkça bildirildiğini, Karaağaç'ın Meriç ötesinde bulunmasının ve karşılıklı notalarda Meriç'ten söz edilmesinin Türk görüşünü bozmayacağını belirtti. Bütün bu nedenlerle Doğu Trakya için 1913 sınırının istenmesinden vazgeçilmediğini, Bulgarlara Ege Denizi'nde bir çıkış yeri verilmesini hoşlukla karşıladıklarını, uluslararası bir kuruluş yönetimiyle Bulgarların demiryollarından yararlanmalarına da itiraz edilmediğini, askersizleştirilmiş bölge işinin ve Bulgarlara çıkış yeri verme konularının bir Alt Komisyonunda görüşülmesi gerektiğini söyledi. Lord Curzon da Alt Komisyon kurulması isteğini benimsedi ve içinde Türk temsilcilerinden Bayındırlık Bakanlığı Müsteşarı Muhhtar ve Kurmay Yarbay Tevfik Bey ile yardımcıları, Deniz Yarbayı Şevket, Dışişleri Bakanlığı Hukuk Müşaviri Nusret ve Sekreter Cevat Beylerin de bulunduğu bir Alt Komisyon kuruldu.

Yine Lord Curzon'un başkanlığında, 24 Kasım 1922 günü toplanan Arazi ve Askerlik Komisyonunda, Alt Komisyon'dan gelen raporlar görüşüldü. Bulgar delegeleri de bu oturuma katılmışlardı. Alt Komisyon, Avrupa'daki Türk sınırı boyunca 30 kilometre eninde bir toprak şeridinin askersizleştirilmesini istiyordu. İsmet Paşa bu bölgenin dokunulmazlığının bu antlaşmayı imzalayacak devletlerce resmen garanti altına alınması gerektiğini ileri sürüyordu. Uzun tartışmalardan sonra bu konunun, Boğazların askersizleştirilmesi konusu ile birlikte görüşülmek üzere ertelenmesine karar verildi.

Bulgarların Ege Denizi'nde ekonomik bir çıkış yeri istemeleri konusunun görüşülmesine geçildi. Bulgarlar Dedeoğlu'nun ya kendilerine

geri verilmesini ya da burada özerk bir idare kurulmasını istediler. Yunanlılar ise, alt komisyon raporuna uygun olarak, ancak uluslararası bir işletmeye ve denetime razı oldular. İsmet Paşa, Bulgarların Dedeağaç'tan en geniş şekilde yararlanmak istemelerini haklı buldu.

Arazi ve Askerlik Komisyonunun 25 Kasım 1922'deki toplantısında İsmet Paşa bir kez daha Batı Trakya'nın durumuna değinerek Neuilly Antlaşması ile Batı Trakya hakkında kesin bir sonuca varılmadığını, Batı Trakya hakkındaki kararın Türkiye ile anlaşma yapılacağı zamana ertelendiğini, şimdi bu zamanın geldiğini, Batı Trakya'nın kaderini eskiden beri orada oturanların serbestçe verecekleri oylarla tayin edebileceklerini, bunun için de plebisit yapılması gerektiğini anlattı, belgelere dayanan açıklamalarıyla Türk çoğunluğunu ispatladı. Yugoslav delegesi ise yalnız istatistiklere dayanarak karar alınamayacağını, çünkü bazı ülkelerdeki azınlıkların herhangi bir yerde çoğunluk halinde bulunabileceklerini, önemli olanın plebisite başvurmaktaki amaç olduğunu, eğer amaç oradaki Türklerin haklarını korumaksa Yunanlıların bu haklara saygı göstermek zorunda bulunduğunu, eğer amaç politik bir örgütlemeyi sağlamak ise böyle bir özerkliğin Balkanlar'da barışı tehlikeye sokacağını ileri sürdü. Lord Curzon da Batı Trakya'nın 1913'te bir anlaşma ile Bulgarlara verildiğini ve o günden beri Türkiye ile ilgisi kalmadığını, Neuilly Antlaşması ile de buranın Müttefik Devletler eline geçtiğini, bu toprakların kime verilmesi gerektiğinde artık Türklerin bir hakkı bulunmadığını, plebisit yoluyla politik sonuç alınmaya çalışılacaksa Türkiye'nin bazı yerlerinde de plebisit yapılabileceğini, son zamanlara kadar İstanbul'da Türklerin çoğunlukta olmadığını ileri sürdü ve Türklerin eskiden beri Meriç'in batı sınırına kadar olan Doğu Trakya'yı istediğini, Mudanya'da bile Meriç'in ötesinden, Karaağaç'tan söz edilmediğini, Karaağaç ile Edirne arasında Meriç Nehri'nin bulunduğunu ve Karaağaç'ın Edirne ile ayrılmaz bir bağlılığı bulunmadığını, sekiz bin nüfuslu Karaağaç'ta büyük çoğunluğun Rum olduğunu, bütün bunlara rağmen Edirne'nin istasyonu olarak Türklerin buraya ihtiyaç duymalarının haklı görülebileceğini, bunun için de istasyon yapılmak üzere Türklere Meriç'in batısında küçük bir arazi parçasının verilebileceğini anlattı.

Batı Trakya'da plebisit yapılması isteğinin kabulüne imkân olmadığı anlaşılmıştı. Doğu Trakya sınırında ise, Karaağaç'ın pazarlık ko-

nusu yapılmak istendiği açıkça görülüyordu. Ve bu konudaki tartışmalar sonuçlandırılmayıp ertelenerek öğleden sonraki birleşimde Adalar Sorununun görüşülmesine başlandı.

İsmet Paşa, Akdeniz ve Ege Denizi adalarının coğrafya bakımından Anadolu'ya bağlı olduklarını, Anadolu'nun güvenliği bakımından önem taşıdıklarını, karasuları içinde bulunduklarını ve her bakımdan Türk egemenliği altına girmeleri gerektiğini anlattı ve özellikle Limni, Midilli, Sakız, Sisam ve Nikarya Adalarının Yunanlılara verilmesinin kabul edilemeyeceğini bildirdi. Sonunda, bu adaların askersizleştirilmesinin gerekli olup olmadığının bir alt komisyonda incelenmesine ve Bozcaada ile İmroz ve Semadirek Adalarına ait sorun'un Boğazlar Sorunu ile birlikte görüşülmesine karar verildi. Bir alt komisyon kuruldu. Görüşmeler ertelendi.

Bu ertelenmeden yararlanan İsmet Paşa da bazı özel görüşmeler yaptı. Fransız Başdelegesi Barrere ile yaptığı görüşmede, Fransızlardan umulan ve beklenen yakınlık ve desteğin görülmediğini belirtti. Barre, dış görünüşe bakılmamasını, Türklerin yararına çalıştıklarını söyledi. İngiliz Başdelegesi Lord Curzon ile yaptığı konuşmada, Türklerin Musul'u istediklerini açıkladı. Curzon ise bu isteği şiddetle reddetti. Amerikan temsilcisi ile yaptığı görüşmede, Türkiye'deki Amerikan kurumlarının durumu söz konusu oldu. İsmet Paşa, kanunlara bağlı kalarak hareket edileceğini bildirdi ve bu konuda Amerikan kamuoyuna duyurulacak bir demeçte bulunmayı kabul etti. Bu sırada, Polonya Devlet Başkanının yaveri de İsmet Paşa'yı ziyaret ederek, Polonya Devlet Başkanının iyi dileklerini, dostluk duygularını bildirmişti.

27 Kasım 1922'de, Fransız Başdelegesi Barrere başkanlığında toplanan Maliye ve Ekonomi Komisyonunda, ön çalışmalar için alt komisyonlar kurulmuştu. 28 Kasım 1922'de, Osmanlı Devleti'nin Genel Borçları ve Bölüştürme Usulü, Müttefik Devletlerin Türkiye'yi işgal masrafları, Türklerin Yunanlılardan istedikleri onarım karşılığı para sorunları incelenmeye başlandı, Ulaştırma ve Taşıma, Gümrük ve Ticaret Usulleri, Ekonomik Sorunlar adlı üç alt komisyon kuruldu. Türk delegeleri, Osmanlı Devleti'nin vaktiyle yabancı devletlerden aldıkları borç paraların bütün ülkenin yani o zaman Osmanlı Devleti sınırları içinde bulunan yerlerin tümüne harcandığını, bu nedenle ödeme sorumluluğunun onlara da paylaştırılması gerektiğini

ileri sürdüler. İşgal masrafı diye bir şey kabullenemeyeceklerini, çünkü işgallerin savaşa son veren Mondros Mütarekesi'nden sonra yapıldığını, bu işgallerden Türkiye'nin zarar gördüğünü, bunun için onarım parası istediklerini belirttiler. Yunan Başdelegesi Venizelos ise, Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılmış bir devlet olarak Yunanistan'ın genel borçlardan sorumluluk ve pay kabul etmeyeceğini, savaşlara Yunanistan'ın değil, Türkiye'nin sebep olduğunu, Anadolu'ya Büyük Devletlerin çağrısı ile girdiklerini, bu sebeple onarım parası da ödemeyeceklerini, kaldı ki Türkiye'den çıkarılan Rumların geride bıraktıkları mallardan ötürü kendilerinin Türklerden alacaklı olduklarını anlatmıştı.

29 Kasım 1922'de toplanan Arazi ve Askerlik Komisyonu, kendine bağlı alt komisyonun Midilli, Sakız, Sisam ve Nikarya Adalarının askersizleştirilmesi ve öteki adaların durumunun Boğazlar Sorunu ile birlikte ele alınması yolundaki kararını kabul ederek karara bağlamıştı (Şarkı Karip Lozan Konferansı 1/3: 5 ve 6; S. L. Meray, *Lozan Konferansı* 1/1-1, s. 113; *Türk İstiklâl Harbi*, 2/6-IV, s. 128-136).

Başbakan Hüseyin Rauf Bey [Orbay] Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde, durumu şöyle anlatıyordu:

— Delegeler kurulumuz, çağrıldıkları gün, yani 13 Kasım'da Lozan'da bulundukları halde, karşı taraf delegelerinin gelmemesinden ötürü, konferans ayın yirmisine ertelenmişti. Bu aradan yararlanan İsmet Paşa Paris'e gitmiş, Fransa Başbakanı Poincaré ile görüşmüş ve görüşme sonunda Lozan'da yapılacak görüşmelerin bir tarafın öteki tarafa isteklerini dikte etmesi suretiyle değil, eşit haklar yoluyla ve karşılıklı görüşmeler şeklinde olacağı kanısına varmıştır. Bundan başka, davamızın başlangıcından bugüne kadar durumumuzu hakkıyla görmüş ve bizi savunmuş olan Fransız basınında, görüşlerimizi bir kez daha açıklamış ve bu basın aracılığı ile uygarlık dünyasına davamızı bütün açıklığı ile ve ayrıntılarıyla arz etmiştir. Lozan'a dönen Başdelegemiz, buradaki temaslarından da görüşmelerin herhalde eşit ve normal olacağını anlamıştır. Bu arada, azınlıkların değiştirilmesi konusunun isteğimize göre çözümleneceği hakkında da saygıdeğer bir kaynaktan teminat alınmıştır.

20 Kasım'da toplanan konferansa da İngiliz Delegeler Kurulu Başkanı Lord Curzon bir nutuk vermiş, Türk Delegeler Kurulu Başkanı

İsmet Paşa da, asıl metni henüz elimize gelmemiş bulunan bir nutukla onu karşılamıştır. Bundan sonra konferansın çalışma usulünü düzenleyecek olan içtüzük yapılmıştır.

Törenselleşmelerin bitmesinden sonra, öteki toplantı gününe kadar geçecek zamandan ve fırsattan yararlanan Başdelegemiz, İngiltere Başdelegesi Lord Curzon ile yaptığı görüşmede “tahribat” konusundaki karşılıklı iddiaların tarafsızlıkla dinleneceğine dair açık bir deyimine tanık olmuştur. İngiliz Başdelegesi, memleketimizdeki tahribatın onarılmasını bizim görüşümüze uygun bir açıdan görmekte olduğunu bildirmiştir ki, bunu memnurlukla duyururum.

Daha sonraki toplantıda delegeler kurulumuzca, Trakya hakkındaki isteklerimiz açıklanmış ve savunulmuştur. Doğu Trakya’da, Karaağaç’ı da içine alan 1913 sınırı ve Batı Trakya’da referandum istenmiştir. Yunan, Sırp, Romen delegeleri Batı Trakya’da plebisit yapılmasını ve Bulgarlara yer verilmesini kabul edemeyeceklerini, Bulgarlara ancak ticaret serbestliği verilebileceğini ileri sürdüler. Bulgar delegeleri ise, bir çıkış yeri ve Batı Trakya’da Müttefiklerin emri altında bir tarafsız yöntem istemişlerdir. Lord Curzon, 1913’te Bulgarlara kendi rızamızla yer bıraktığımızı ve notalarımızda daima Edirne ile Meriç’ten söz ettiğimizi söylemiştir. Lord Curzon’un bu iddiasına Fransa ve İtalya delegeleri de katılmışlardır. Başdelegemiz İsmet Paşa, Batı Trakya’nın geleceğinin Neuilly Antlaşması ile Türkiye barışına ertelenmiş olduğunu, Bulgarlara bir çıkış yeri verilmesine Türkiye’nin de taraftar bulunduğunu, Batı Trakya ile Doğu Trakya arasında tarafsız bir bölge bırakılması sorunu ile Bulgarların Dedeoğlu Limanı ve demiryolundan yararlanmasının Komisyonunda incelenmesi gerektiğini bildirmiştir.

Meriç Nehri, Doğu Trakya için sınır olarak kabul ediliyor, Karaağaç bize bırakılmıyor. Biz ise, Karaağaç’ı da içine alan 1913 sınırını istiyoruz ve bu isteğimizde direniyoruz. Çünkü bu konuda görüşümüz odur ki, Edirne’nin Türk olduğunu kabullenip de Karaağaç’ı vermek, ekonomik bakımdan Edirne’yi yok etmektir. Oysaki biz; yaşamak için çalışıyoruz, kapalı şekiller içinde boğulmak istemiyoruz. Evimizin kapısını taşla ördürmeyeceğiz. Edirne gibi, Karaağaç’ın da Türk kabul edilmesi gerekir. Batı Trakya için istediğimiz de plebisittir. Bu haklı bir istektir ve evvelce Büyük Devletlerce kabul edilmiştir.

Bu arada, delegelerimiz ile İngiliz delegeleri arasında özel olarak söz konusu edilmiş bir de Musul Sorunu vardır. Yüksek Meclisinizce ve sanırım bugüne kadar dünyaca bilinmektedir ki, Musul vilayeti, Ulusal Ant sınırlarımız içindedir. İngiliz delegelerinin aykırı düşüncede oldukları anlaşılıyor.

Adalar Sorunu üzerindeki görüşmeler de başlamıştır. Çanakkale çevresinde olan ve Yunan işgali altında bulunan Adalar hakkında görüşülüyor. Bu konuda henüz geniş bilgi gelmemiştir.

Bitlis Mebusu Yusuf Ziya Bey — İngilizler, Türkiye'ye karşı birlik cephe kurduklarından söz ede ede Lozan'a geliyorlar. Oysaki bugün dünyada Osmanlı hükümetinin gömülüş töreninden dönen genç, dinç, taze güçlü bir Türkiye vardır. Avrupalıların sesleri karşısında sar'aya tutulmuş gibi titreyen bir Osmanlı hükümeti yoktur. Hakkını, hukukunu arayan ve insanları adalet esasları üzerinde yaşatmak isteyen genç ve güçlü bir Türkiye vardır. Elinden silahı alınan, kolları bağlanan, tutsaklanan ve tutsak edilmek istenen Osmanlı hükümeti tarihe, yokluğa karışmıştır. Bugün elinde tüfeği, süngüsü olduğu halde ayakta bekleyen genç ve dinç bir Türkiye vardır (TBMM Zabıt Cerideleri, 29.11.1922).

30 Kasım 1922'de, Fransız Louis Maurice Bompard'ın başkanlığında toplanan Maliye alt komisyonu, Osmanlı Genel Borçlarının ondan ayrılmış ülkelere de bölüştürülmesi konusunda Türk Delegesi Hasan Bey'in savunmasını kabul etmiş ve bölüştürmenin usulü üzerindeki görüşmelere başlamıştır.

Gümrük ve Ticaret Usulü hakkındaki alt komisyon ise Türk Delegesi Hasan Bey'in başkanlığında toplandı. Hasan Bey, öteki devletlerle aynı şartlar altında ticaret serbestliği istedi. Ötekiler, yabancı sermayeyi korumak için özellikle gümrük tarifeleri için bir geçiş dönemi kabulünü ileri sürdüler.

Aynı gün Ekonomi Alt Komisyonu da çalışmalarına başladı ve Türk görüşünü genellikle Türk temsilcisi Zekâi Bey savundu (Şarkı Karip Lozan Konferansı 1/3: 159, 281).

1 Aralık 1922'de, İngiliz Başdelegesi Lord Curzon'un başkanlığında toplanan Arazi ve Askerlik Komisyonunda, "savaş tutsaklarının

karşılıklı değiştirilmesi ile doğrudan doğruya ilgili ve geciktirilemez olan, Türkiye-Yunanistan karşılıklı nüfus değiştirilmesi sorunu” görüşüldü ve sorun, üç ayrı konu haline getirildi: 1. Sivil Tutsaklar Sorunu, 2. Savaş Tutsakları Sorunu, 3. Nüfus Değiştirilmesi Sorunu. Bu sorunların ön incelemesi alt komisyona bırakıldı.

2 Aralık 1922 günü, İtalyan Başdelegesi Marki Garroni’nin başkanlığında toplanan Yabancılar ve Azınlıklar Komisyonu ise, Kapitülasyonlar Sorununu görüşmeye başladı. Başkan Garroni, kapitülasyonların bağımsız devlet anlayışına uymadığı için Türkiye Millet Meclisi hükümetince kaldırılmak istenmesinin haklı ve meşru görüldüğünü, bu nedenle isteği kabullendiklerini, ancak Türkiye’deki yabancı sermayenin haklarının da korunması gerektiğini ve Türkiye’nin yabancı sermayeye ihtiyacı olacağını belirtti, bu nedenlerle Türkiye’nin kapitülasyonları kaldırabileceğini, fakat ilgililerin haklarını korumak üzere adli ve kanuni güvenlik tedbirleri alması gerekeceğini, bunların neler olabileceğinin tespiti için de alt komisyon çalışmaları yapılacağını bildirdi. Türk Başdelegesi sadece adı ve şekli bakımından değil, tüm niteliği bakımından kapitülasyonlara karşı olduklarından ancak bağımsız yani kapitülasyon rejimine bağlanmamış devletler gibi çalışmalara katılacaklarını açıkladı. Bundan sonra Başkan Garroni, konuların çokluğundan Azınlıklar Sorununun Lord Curzon başkanlığındaki Arazi ve Askerlik Komisyonunda görüşüleceğini bildirdi ve görüşmeler sonunda, “Türkiye’deki yabancıların yerleşme ve yarılama hakları bakımından durumları”, “yabancıların ekonomik rejim bakımından durumları”, “uyrukluk ve arkeolojik araştırma” sorunlarını incelemek üzere üç alt komisyon kuruldu, çalışmalara başladı (S. L. Meray, *Lozan Konferansı*, 1/1-1, s. 114-127, 1/2 s. 15).

Aynı gün Fransız Delegesi Bompard’ın başkanlığında toplanan Maliye Alt Komisyonunda askeri işgal masrafına karşı Türk Delegesi Hasan Bey görüşlerini belirtti, bu konuda hiçbir teklifi kabul edemeyeceğini bildirmekte direndi ve Yunanlıların yaptıkları tahriplerin muhakkak onarılması gerektiğini ileri sürdü (Şarkı Karip *Lozan Konferansı* 1/3: 169).

Aynı günün akşamı İsmet Paşa, Boğazlar Sorununun görüşmelerine katılmak üzere Lozan’a gelmiş olan Rus delegeler kuruluna bir ziyafet verdi. Rus Başdelegesi Çiçerin [Tschitcherine], Boğazların kapalı olma-

sı ve savaş gemilerinin geçmemesi, Türkiyece tahkim edilmesi ve savunulması gerektiğini, Türklerin Boğazları savaş gemilerine açık bulundurmayı kabul etmeleri halinde Damat Ferit politikasını güderek Rusları bir yana bıraktıklarının anlaşılacağını ileri sürdü. İsmet Paşa ise, Boğazlara uygulanacak rejim hakkındaki Türk görüşünün bütün dünyaca bilindiğini ve Ruslarca da kabullenilmiş olduğunu, bu prensibin, “Boğazlar açık, İstanbul ve Marmara güvenlikte” esasına dayandığını, bu prensipten vazgeçilemeyeceğini bildirdi. Bu konudaki özel görüşmeler 3 Aralık 1922’de de sürdürüldü (*Türk İstiklâl Harbi*, 2/6-IV, s. 136).

4 Aralık 1922 günü, Lord Curzon’un başkanlığında toplanan Arazi ve Askerlik Komisyonu, Boğazlar Sorununu görüşmeye başladı. Bu toplantıya Karadeniz’de kıyısı olan memleketler olarak Rus delegeleri Çiçerin, Rakovski, Mdivani, Vorovski ile Bulgar delegeleri (Stambulisky, Stancioff) de katıldılar. Türk Başdelegesi İsmet Paşa, Ulusal Ant’ın, “İstanbul şehri ile Marmara Denizi’nin güvenliği her türlü saldırıdan korunmuş olmalıdır. Bu ilke saklı kalmak şartıyla, Akdeniz (Çanakkale) ve Karadeniz Boğazlarının dünya ticaretine ve uluslararası ulaşımına açık tutulmasına ilişkin olarak bizimle bütün öteki devletlerin oybirliğiyle verecekleri karar geçerli olacaktır” şeklindeki ilkesinin Türk görüşü olarak benimsendiğini bildirmekle yetindi. Rus delegesi okuduğu bildiride, Boğazların ticaret gemilerine açık, savaş gemilerine kapalı olmasını ileri sürdü. Romanya delegesi, Boğazların, ticaret gemilerine olduğu gibi, savaş gemilerine de açık tutulmasını istedi. Bulgar delegesi, yazılı bildirisinde Boğazların yalnız ticaret gemilerine açık olmasını savundu ve serbest geçişi sağlayacak uluslararası bir yönetime de razı olduklarını bildirdi. İtilaf Devletleri görüşlerini açıklamadılar. Şiddetli tartışmalar oldu. İngilizler; Türkleri, Ruslarla birlik olmakla suçladılar. Müttefik Devletlerin görüşlerini bildirmele-ri için toplantıya son verildi.

6 Aralık 1922’de tekrar toplanan Arazi ve Askerlik Komisyonunda Lord Curzon, Müttefik Devletlerin ortak görüşünü açıklayarak;

a) Türkiye tarafsız kaldığı sürece ticaret gemilerinin barışta ve savaşta serbestçe Boğazlardan geçmelerini, Türkiye savaşa katıldığında tarafsız ticaret gemilerinin serbestçe geçişlerine devam etmelerini,

b) Savaş gemilerinin de barışta, serbestçe Boğazlardan geçmesini, savaşta, Türkiye tarafsız kalırsa aynı serbestliğin devamını, Türkiye

savaşa katılırsa bu serbestlikten yalnız tarafsız savaş gemilerinin yararlanmasını teklif etti. Fransız ve İtalyan delegeleri de bu teklifi desteklediler. Amerikan temsilcisi, tam ve değişmez bir serbestlik istediklerini ve bunun da ancak Boğazların silahsızlandırılması ile sağlanacağına inandıklarını bildirdi. Yugoslavya delegesi de serbest geçişi savundu (S. L. Meray, *Lozan Konferansı* 1/1-1, s. 140-154).

Bu sırada, Mustafa Kemal Paşa, Ankara’da gazetecilerle görüşürken “Halk Partisi” adıyla bir parti kurmayı düşündüğünü açıklamış ve bu demeç 7 Aralık 1922 günlü gazetelerde yayımlanmıştı (*Nutuk*, s. 718; *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri*, 2/46).

8 Aralık 1922’de Fransız Delegesi Barreré’in başkanlığında toplanan Maliye ve Ekonomi Komisyonunda, bu komisyona bağlı olan Ulaştırma ve Taşıma alt komisyonunun incelediği konularda uzlaşmaya varıldığını bildiren raporu görüşülüp kabul edildi (Şarkı Karip Lozan Konferansı 1/3: 20).

Arazi ve Askerlik Komisyonunun aynı günkü toplantısında Türk Başdelegesi, ileri sürülen istekler karşısındaki Türk görüşünü özetleyerek; a) Boğazlarla İstanbul’un ve Marmara Denizi’nin güvenliğini sağlayacak garantiler verilmesi, b) Karadeniz’e gidecek kuvvetlerin tehlike yaratmayacak şekilde sınırlandırılması, c) Barışta ve savaşta ticaret gemilerinin serbestçe geçmesi ve Türkiye savaşa girerse teknik denetimle yetinilmesi gerektiğini bildirdi. Rus delegesi, yeni durumu uzmanlarına incelettireceğini ve İsmet Paşa’ya cevap hakkını saklı tuttuğunu söyledi. İngiliz Başdelegesi, Türk görüşlerinin bir kısmını uygun buldu, bir kısmının da yersiz kuşkulara dayandığını belirtti. Boğazlarda askersizleştirilmiş bölgenin gerekli olduğunu, transit olarak Türk askeri birliklerinin bir kıyıdan öteki yana geçirilmesine itiraz etmediklerini, Gelibolu Yarımadası’nı beklenmedik bir saldırıya karşı savunmak için en az gerekli olanın yapılmasına izin verilmesi hususunun uzmanlarca incelenmesinin uygun olacağını, Türkiye’de ölen askerlerin mezarlarını kapsayan toprakların mülkiyetiyle birlikte Müttefik Devletlere verilmesini istediklerini anlattı.

12 Aralık 1922’de toplanan Arazi ve Askerlik Komisyonunda İngiliz Başdelegesi Lord Curzon, Azınlık Sorununu ele alarak, gerek Yunanistan’da ve gerekse Türkiye’deki azınlıkların huzur ve rahatları

için bazı tedbirlerden söz etti ve “Hem Türk, hem de Yunan hükümetleri, son dokuz yıllık olayların yarattığı bütün suçları kapsayan çok geniş bir genel af ilanına çağrılmalıdırlar” dedi. Türk Başdelegesi, azınlıklar konusunda, tarih belgelerine dayanarak uzun bir konuşma yaptıktan sonra, bu konudaki Türk görüşünü, “a) Türkiye azınlıklarının kaderinin iyileştirilmesi, her şeyden önce, her türlü yabancı müdahalesinin ve dışarıda kışkırtmada bulunulma olanağının ortadan kaldırılmasına bağlıdır, b) Bu amaç, ancak ve her şeyden önce, Türk ve Rum halklarının karşılıklı değiştirilmesiyle gerçekleştirilebilir, c) Karşılıklı değiştirme tedbirlerinin uygulanması dışında kalacak azınlıkların güvenlikleri ve gelişmeleri için en iyi garantiler, gerek ülke kanunlarının sağlayacağı, gerekse üyeleri Türk yurttaşı olarak, görevlerini yerine getiren bütün topluluklara, Türkiye’nin geniş görüşlü politikasının vereceği garantilerdir” diye özetledi. Lord Curzon, İsmet Paşa’nın bugünkü teklifler karşısında hazırlıksız olduğunun anlaşıldığını söyledi, gerekli incelemeyi yaparak ertesi günü cevap vermesi için toplantıyı kapattı.

Görüşmeler uzayıp gitmiş, fakat bir türlü olumlu ve kesin sonuçlara varamamıştı. Bu nedenle İsmet Paşa Ankara’ya gönderdiği bir raporda, “Temel sorunların hemen hepsinde dayanıp kaldık” demişti (*Türk İstiklâl Harbi 2/6-IV*, s. 136-145; S. L. Meray, *Lozan Konferansı 1/1-1*, s. 171-200).

13 Aralık 1922’de toplanan Arazi ve Askerlik Komisyonunda yine azınlıklar sorunu görüşülmüş, çok sert tartışmalardan sonra “Azınlıklar Alt Komisyonu” kurulmuştur.

14 Aralık 1922’de ilk toplantısını yapan “Azınlıklar Alt Komisyonunda İtalyan Montagna [Montanya] başkanlığa seçildi ve önce bir görüşme programı yapılması kararlaştırıldı. Bu komisyona Türk delegesi Dr. Rıza Nur Bey ile danışmanlardan eski Nazır Mustafa Şeref ve Mülkiye Müfettişi Şükrü Beyler katıldılar (S. L. Meray, *Lozan Konferansı*, 1/1-2, s. 151).

Görüleceği konuları on madde olarak tespit eden Azınlıklar Alt Komisyonu, 15.12.1922’de tekrar toplanarak konularını görüşmeye başladı. Soy, din, dil azınlıklarının korunmasını konu etmiş olan bu görüşmelerde, Türk delegesi Rıza Nur Bey, önce deyimdeki “soy” kelimesine karşı çıktı ve Türkiye’de sadece din azınlıkları bulunduğunu,

dil ayrılıklarının az olduğunu, soy azınlığının bulunmadığını ileri sürdü. Yunan delegesi Venizelos, deyimdeki “soy” kelimesinin çıkarılmasını kabul etti ve konu din ve dil azınlıklarının sorunu olarak ele alındı. İlk olarak da bir genel af çıkarılması düşünüldü. Türk delegesi Rıza Nur Bey, Türkiye’deki Müslümanların af dışı bırakılmasını, çünkü bunların içinde vatana ve millete hainlik etmiş olanların bulunduğunu ileri sürdü. Azınlıkların askerlik hizmetinden istisna edilmesi tekelifini de kabul etmedi. Bir Ermeni Yurdu kurulması konusunda ise, böyle bir sorunun görüşülmesini bile reddetti. Azınlık deyiimi üzerinde de duruldu. Rıza Nur Bey azınlık deyiiminin de, Türkiye’de, Müslüman olmayan azınlıklar anlamına geleceğini bildirdi. Türkiye’de “Müslüman Azınlık” kabul edilmedi. Ve bu konular, günlerce (18, 19, 20, 21, 22, 23, 26, 29, 30 Aralık 1922), Azınlık Alt Komisyonunda görüşölüp durdu. Bir ara Mustafa Şeref Bey’in yerine Dışışleri Bakanlığı Hukuk Müşaviri Münir Bey toplantılara katıldı. Azınlık deyiimi yerine Müslüman olmayan azınlık deyiimi kabul edildi. Türkiye ve Yunanistan’daki azınlıklar konusunda Bulgar temsilcileri görüşmek isteyince Rıza Nur Bey karşı çıktı. Amerikan temsilcileri ise Ermeni Ulusal Yurdu kurulması hakkında bir bildiri verdiler. Bu bildiriye ekli olarak sunulan Ermenistan İçin Amerikan Derneği’nin memorandumuna göre, bu yurt Suriye’nin kuzeyindeki bölgede kurulmalı, Suriye ile Türkiye arasında tarafsız bir bölge olmalı imiş. Bu bölgenin Türkiye’den ayrılması, Türkiye’nin iç gelişmesini olumsuz bir yönde etkilemeyecekmiş (S. L. Meray, *Lozan Konferansı*, 1/1-1, s. 152-246). Azınlıklar Alt Komisyonundaki görüşmeler daha böyle nice günler sürüp gidecektir.

Bu sırada Başbakan Rauf Bey, o güne kadarki Lozan Konferansı görüşmelerini Meclis’te şöyle anlatıyordu:

Konferans toplantılarının yirmi altıncı gününde bulunuyoruz. Bugüne kadarki görüşmelerde Trakya Sınırları Sorunu, Adalar Sorunu, Kapitölasyonlar Sorunu, Düyunu Umumiye Sorunu, Onarım Sorunu, Boğazlar Sorunu söz konusu oldu. Şimdi de Azınlıklar Sorunu görüşölüyor.

Adalar Sorununu çözümlenmiş sayanlar var, askerlik dışı görenler var, Boğazlar Sorunu ile birlikte görüşölmesinden yana olanlar var. Kapitölasyonlar Sorununda; adalet işlerinde bizden bazı teminat ve Medeni Kanun’da değışiklik istiyorlar.

Maliye ve Ekonomi işlerinde, bizim sadece kapitülasyon adına itiraz ettiğimizi sanıyorlar. Oysaki Türk milleti, kapitülasyonun adına değil, kendisine karşıdır.

Genel Borçlar Sorununda, şimdiye kadar Alt Komisyonlarda elde edilebilen bir sonuç varsa, o da, ulusal sınırlarımız dışında bulunan ve ne olacakları belirmemiş bulunan, imparatorluktan ayrılması halinde kendi başına yaşama gücünü gösterecek olan öteki uluslara gelirleri oranında borç dağıtılması esası üzerinde anlaşılmış olmasıdır.

Onarım konusunda henüz kesin bir şekil belirmemiş ve karara varılmamıştır. Ancak, müttefikler, ülkemizde bulundurdıkları askeri birliklerin harcamaları için "İşgal Masarifi" denilen bir istekte bulunmuşlardır. Delegelerimiz de bunu kabul etmemişlerdir.

Boğazlar Sorununda, serbest geçişi kabullenen milletimiz, karşıdan da inanılır bir güvenlik istemiştir. İtilaf Devletleri, tüccar gemilerinin barışta ve savaşta serbestçe geçmelerini, savaş gemilerinin de Türkiye tarafsız olduğu bir zamanda –savaşta bazı şartlara bağlı olarak– serbest geçişlerinin sağlanmasını ileri sürmüşlerdir. Bulgarlar, Karadeniz'in askerlik dışı bir duruma getirilmesini, Tuna'da olduğu gibi, Boğazlarda da serbest geçişi sağlayacak bir komisyonun bulunmasını istemişlerdir. Romenler Karadeniz'in askerlik dışı olmasını istemekle beraber Boğazlarda İtilaf Devletleri kuvvetlerinin bulunmasını da gerekli görmüşlerdir. Rusya, Ukrayna ve Gürcistan, Boğazların Genel Savaş'tan önceki duruma getirilmesini istemişlerdir. Bizim görüşümüz ise Ulusal Ant'tan başka bir şey değildir. İstanbul ve Marmara'da inandırıcı bir güvenlik sağlanmak gerekir. Kaldı ki, İstanbul İslam'lığın da merkezidir.

Lozan görüşmelerinin bu yirmi altıncı gününde, konferansta iki karşıt düşünce akımı vardır. Karşıdakiler bizim durumumuza Mondros Antlaşması'nın yapıldığı gün esas tutuyorlar. Biz ise Mudanya Sözleşmesi'ni esas tutuyoruz. Mondros Antlaşması'nı var saymak büyük yanlışlık olur. Çünkü İtilaf Devletleri açık olarak antlaşmayı bozmuşlardır. Antlaşmalar birer bütündürler, parçalanamazlar. Bir maddesi bozuldu mu, tümü bozulmuş sayılır. Adana'nın işgali, demiryollarına el koymak, İstanbul'a asker çıkarmak gibi hususlar antlaşmada yoktu. Bir maddeyi yorumlayarak bunları yapmak mümkün değildi. Antlaşma her noktadan bozulmuştu, antlaşma artık bizim için geçerli değildir.

Konuyu özetlersek diyebiliriz ki; durum zordur ve konular çok birbirine karışmıştır. Bugünden sonucun kestirilmesine imkân yoktur. Fakat bizim isteğimiz, yüreklerimizdeki samimi duygumuz gerçek barıştır. Konferansın barış ile sonuçlanacağına olan umudumuz kuvvetlidir.

Artık bütün dünya anlamış olmalıdır ki, bizi içerden çökertmek imkân ve ihtimali yoktur. O halde, bir an önce barış yapılmalıdır. Gecikmesinde tüm insanlık için tehlike vardır. Ve barış gecikirse, Tanrı ve dünya tanıklıdır ki, ona Türkler sebep olmamıştır. Biz, hakkımızdan başka bir şey istemiyoruz. Bu dünyada öteki uluslardan aşağı görünmeyi kabul etmiyoruz, etmeyeceğiz. Eşitlik istiyoruz. Bizi kendileriyle eşit görenlerin bizim yanımızda en yüksek saygılı yeri vardır. Bizi kendilerinden bir parmak aşağı görenlere güvenimiz yoktur.

İstanbul'daki temsilcimiz Refet Paşa, devletler hukukuna aykırı olarak, Yunan konsolosunun ve memurlarının hâlâ İstanbul'da bulunmaları konusunda gerekli siyasi yollara başvurmuştur.

Petrol Sorununda, dikkat çekici olaylar vardır. Bildiğiniz gibi, Meşrutiyet'ten hemen sonra, Mebuslar Meclisi'nin bir kararı ile kişilere ait olmayan "mirî mallar"ın bir kısmı devlet hazinesine aktarılmıştı. Mondros Mütarekesi'nden sonra meşru olmayan ve meşru olmayarak kurulan İstanbul hükümetleri bunu geçici bir kanunla yine padişah hazinesine aktarmışlardır. Ve Ferit Paşa hükümeti zamanında bunu bir kumpanyaya satma teşebbüsüne girişmişlerdir. Bunların bazılarının Padişah Abdülhamit'in mirasçıları olduğu anlaşılıyor. Bu sözleşmenin bir örneği hükümetimizce elde edilmiştir. Buna dayanarak, Amerika ve bazı İngiliz sermayedarları Lozan Konferansı'nda kazanılmış hak (hakkı müktesep) iddiasında bulunmuşlar, durumu daha da zorlaştırmışlardır. Bu nedenle bazı yabancı zenginler ve padişahın mirasçıları konferans çevresinde görülmektedirler. Oysaki bu gibi sorunları çözmek için Türkiye'de tek başvurulacak yer Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Ekonomi Bakanlığıdır. Bu bakanlık herkese kolaylık göstermek ve kanunu eşit olarak uygulamak göreviyle yükümlüdür. İsteyenler bu makama başvurabilirler. Meseleyi tarafların yararlarına uygun bir surette halle imkân bulurlar (TBMM Zabıt Cerideleri, 16.12.1922).

18.12.1922 günü toplanan Arazi ve Askerlik Komisyonunda tekrar Boğazlar Sorununun görüşülmesine başlandı. İngiliz Başdelegesi, önceki konuşmaların ışığı altında;

- a) Boğazlardan geçiş kuralları,
- b) Askersizleştirilmiş bölgeler,
- c) Boğazlar Komisyonunun kuruluşu,
- d) Boğazlar ve İstanbul'un güvenliği ile ilgili garantiler sorunlarına çözüm yolları getiren bir tasarıyı konferansa sundu.

Türk Başdelegesi İsmet Paşa, tasarı üzerindeki görüşlerini anlatarak;

a) Marmara Denizi'nin, Boğazlar deyimi kapsamından çıkarılmasını,

b) Askersizleştirilmiş bölgeler dışında, Türkiye'nin, Marmara Denizi'nde kullanmak isteyeceği savunma araçlarında kısıtlama yapılmamasını,

c) Semadirek, İmroz ve Bozcaada Çanakkale Boğazının tamamlayıcı parçaları olduğundan yabancı devlet egemenliği altına konulmasını istedi.

Toplantı, karara varamadan tartışmalarla tamamlandı, bu arada Rus delegesi de konferansa ayrı bir tasarı verdi.

19 Aralık 1922 günündeki toplantı yeni cevaplar, yeni teklifler ve bunlar üzerindeki yeni görüşmeler ve tartışmalarla geçti. Türk Başdelegesi İsmet Paşa, çözümü gereken soruna ilişkin bütün unsurları toplamak ve Türk delegeler kurulunun Boğazlar konusundaki düşüncelerini özetleyebilmek için, oturumun iki gün sonraya ertelenmesini teklif etti. Lord Curzon teklifi kabul etmedi, görüşmelerin uzatılması gerektiğini anlattı ve toplantının ancak öğleden sonraya ertelebileceğini söyledi. İsmet Paşa, kendisinin en küçük bir gecikmeye bile sebep olmadığını, fakat Müttefiklerin hazırladıkları gündemi geç öğrendiklerini, bununla beraber iki günlük erteleme isteğinden vazgeçerek, Lord Curzon'a duyduğu saygı ile oturumun ertesi gün öğleden sonraya ertelenmesini kabul ettiğini bildirdi (S. L. Meray, *Lozan Konferansı*, 1/1-1, s. 230-284). Görüşmeler uzayıp gidiyordu. Türk hükümeti beklemekten yorulmuştu ve Başbakan Rauf Bey, Meclis'te yaptığı konuşmada şöyle diyordu:

Çağın en ileri araçlarına karşı göğsü ile karşı koymuş ve İzmir harekâtını onurlu bir şekilde başarmış olan ordumuz, donatımı iki kat olmuş bir durumda, emirlerinizi yapmaya hazırdır. Onu yöneten büyük komutanların inancı, ulusal aşkı, meclisin isteklerine olan aşırı sevgisi ve bağlılığı belli olmuştur. Barış istiyoruz. Fakat hiçbir şey karşılığında bağımsızlığımızı vermeyeceğiz (TBMM Zabıt Cerideleri, 16.12.1922).

20 Aralık 1922 günü toplanan Arazi ve Askerlik Komisyonu toplantısında İsmet Paşa, karşı tekliflerin esas itibarıyla kabul edildiğini ve ancak Türk devletinin bağımsızlığını tehlikeye düşürebilecek her

türlü ihtimale karşı da isteklerde bulunduklarını anlattı ve “Müttefikler ne istiyorlar? Boğazların askersizleştirilmesini ve gemilerin serbestçe geçişleri değil mi? Biz bunları hemen hemen bütünüyle kabul etmekteyiz. Fakat bu hükümlerin Yunan donanmasıyla ordusuna daha elverişli bir durum sağlamasını kabul edemeyiz. Gelibolu’da bir kuvvet bulundurma hakkını istiyoruz. Bunun ne büyüklükte olacağının tespitini de Müttefiklere bırakmaktayız. Öte yandan, Boğazlar Komisyonunda bir Yunan temsilcisinin bulunmasını kabul etmek istemiyorsak bundan daha kolay anlaşılacak ne vardır? Son olarak, Boğazlar Komisyonunun görevinin, savaş gemilerinin geçişini denetlemekle sınırlı olmasını istiyoruz. Açıklamak istediğimiz son görüşlerimiz bunlardır” dedi.

Lord Curzon, Türk delegesinin bağımsızlık konusundaki kuşkularının yersiz olduğunu, Gelibolu’da, bir jandarma kuvvetinin bulunmasının yeterli bulunduğunu, ayrıca askere lüzum olmadığını, Boğazlar Komisyonunun askersizleştirilmiş bölgeleri de denetlemesinin, Türk devletinin bağımsızlığıyla ilgili bulunmadığını söyledi. İsmet Paşa, Boğazlar Komisyonunun, yalnız savaş gemileriyle ilgili hükümlerin uygulanmasını denetlemesi gerektiğinde direndi.

Türk delegeleri, barış uğruna elden gelen fedakârlığı yaptıkları kanısında ve umutlu idiler. Öteki devlet delegelerinden bazıları da aynı kanıdaydılar ve barışa gösterdiği yanaşmadan ötürü İsmet Paşa’yı övüyorlardı. Buna rağmen, komisyon yine de bir sonuca ve karara varmadan ve bir daha ne zaman toplanacağı da belli olmadan sona erdi.

Bu sırada çalışmalarını sürdüren Yabancılar Komisyonuna bağlı birinci Alt Komisyonunda; kapitülasyonların kaldırılması halinde yabancı sermayeyi korumak için yerine konacak rejimin görüşülmesi yapılmak isteniyor, fakat Türk temsilcileri istenen bütün güvenlik tedbirlerinin Türk kanunlarında ve Türk yargı yönetiminde mevcut olduğunu bildiriyor, kaldırılan kapitülasyonların yerine başka ad ve şekilde, fakat aynı nitelikte bir başka rejimin kabul edilmeyeceğinde direniyordu. Sonunda, Alt Komisyon Başkanı, konuyu görüşme imkânı kalmadığını bir raporla Yabancılar Komisyonu Başkanlığına bildirmişti (S. L. Meray, *Lozan Konferansı*, 1/1-2, s. 285-294; 1/2, s. 38).

İsmet Paşa bu durum karşısında Ankara’ya gönderdiği 20.12.1922 günlü raporda, konferansın kesilme ihtimaline karşı hazırlıklı olunma-

sını bildirdi. Başbakan Rauf Bey, durumdan Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa'yı haberdar etti. O da Batı Cephesi birliklerine gönderdiği 21.12.1922 günlü genelge ile harekât hazırlığı emrini verdi. İsmet Paşa, 22.12.1922 günlü şifre ile de, bazı önemli konuları hükümetle görüşmek ve gerekli direktifi almak üzere, Hasan Bey'in Ankara'ya gitmesine müsaade istedi (*Türk İstiklâl Harbi 2/6-IV*, s. 160-174).

Ankara Hükümeti, yeni şartlara göre askerlik tedbirlerini almaya başlamıştı. Çünkü Türk milleti bağımsızlığından en küçük bir fedakârlık yapmamakta kararlıydı. Nitekim Mustafa Kemal Paşa 25.12.1922 günü Çankaya'da, *Le Journal* habercisine verdiği demeçte şöyle demişti:

Konferansın bu kadar uzun süreceğini beklemiyordum. Önündeki sorunlardan hiçbirini çözemedi. Bu konferansın ne zaman biteceği sorulmaya değer. Benim düşünceme göre, delegeler biraz iyi niyetli olsalardı görüşmelerin bu kadar uzaması için ortada hiçbir sebep kalmazdı. İstanbul'un esenliği ve güvenliği için gerekli şartlar hakkında bizimle pazarlık yapılmak isteniyor. Musul ilinin ulusal sınırlarımız içinde olduğunu durmadan tekrarladık. Ulusal isteklerimizi karşılamayacak bir sonuca değer vermeyeceğiz. Konferans istenen barışı getirmeyecek olursa, bundan ötürü bizim hiç sorumluluğumuz olamaz.

Uygarlık dünyasının unutmaması gereken bir nokta daha vardır. Büyük Millet Meclisi tarafından yönetilen Türkiye, Babıâli'nin yönetimindeki Osmanlı İmparatorluğu değildir. Yeni Türkiye şeref ve haysiyetini, kudret ve kuvvetini bilmektedir ve haklarını korumak için varlığını tehlikeye atmaya hazırdır (*Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, 3/55).

Gerçekten de bu güç ve inanç, artık sarsılmaz ve inkâr edilmez olarak herkesçe kabul edilmişti. İlk etkisini de yurttaki Hristiyan azınlıklar üzerinde gösterdi. Trakya Hristiyanları, Büyük Millet Meclisi Başkanlığına çektikleri telgrafta, "Biz Trakya Hristiyanları yüzyıllardan beri Türkiye'nin koruyucu kanadı altında mutluca yaşıyoruz. Lozan Konferansı'nda birtakım yabancılarca Türkiye'deki azınlıkların hakları adı ile bizlerden söz ettiklerini haber aldık. O kurulda söz sahibi olarak yalnız İsmet Paşa'yı tanıyoruz. Ondan başka bizim hesabımıza ileri sürülecek iddiaları yapılmamış sayarız" diyorlardı (*TBMM Zabıt Cerideleri*, 25.12.1922).

Petrograd İslam Topluluğundan gelen telgrafta da, “İslam sultanlığı ve halifeliğinin geleceğinin belirtilmesinin Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin kutsal hakkı olduğu, bundan böyle gerek İtilaf Devletleri ve gerek başkaları tarafından Türkiye Büyük Millet Meclisi’ne karşı savaşıldığında Rusya Müslümanlarının her bakımdan yardımcı olacakları” bildirilmekte idi (TBMM Zabıt Cerideleri, 27.12.1922).

Ve Büyük Millet Meclisi İkinci Başkanı Ali Fuat Paşa, Meclis Genel Kuruluna, Hahambaşı Kaymakamı ile öteki yerler Musevilerinden, anavatana bağlılıkları hakkında gelmiş telgraflar olduğunu bildiriyordu (TBMM Zabıt Cerideleri, 30.12.1922).

28 Aralık 1922’de İtalyan Başdelegesi Marki Garroni başkanlığında toplanan Yabancılar Komisyonunda, Türk delegesinin tutumu yüzünden, Kapitülasyonlar ve Yabancı Sermaye Sorunu üzerinde görüşme imkânı kalmadığı yolundaki birinci alt komisyon raporu ele alındı ise de, Türk Başdelegesi Türk kanunları ve Türk adliyesinden başka yabancı sermayeye güvenlik olamayacağı yolundaki görüşünde ısrar etti. Uzayan tartışmalar sonunda İsmet Paşa, bu oturumda okunan raporlara ve söylenenlere cevap vermek için süre istedi ve toplantı 6.1.1923 gününe ertelendi (S. L. Meray, *Lozan Konferansı*, 1/1-1, s. 16-37).

1922 yılı ve özellikle Aralık ayı sonlarında meclis çoğunluğunda şöyle bir düşünce doğmaya başlamıştı: Eski düşmanların anlayışında esaslı bir değişme olmamıştır, bu sebeple Ulusal Ant’ta bazı tavizler verilmezse, barışa kavuşulamayacaktır. Özellikle Birinci Grup’taki mebuslardan bazıları bu düşünceden yanaydılar. İkinci Grup ise, bu konuda son derece tutucu ve kararlıydı. Hatta aralarından biri tavizden yana bir hal gösterse elbirliği ile onu bu düşüncesinden vazgeçirmeye çalışıyorlardı. Bağımsızlık davasına o derece sıkı bağlıydılar ki, bu davadan en önemsiz bir şeyin dahi feda edilmesine razı olmuyorlar, böyle bir düşünceyi vatana ihanet sayıyorlar, barış için taviz vermektense meclisi feshedip kamuoyuna başvurmayı tercih ediyorlardı (A. F. Cebesoy’un *Siyasi Hatıraları*, s. 216).

Lozan’dan gelmiş olan delege Hasan Bey (Saka), 1 Ocak 1923 günü, Türkiye Büyük Millet Meclisi’nde yaptığı konuşmada, barış görüşmelerinin son durumunu özetle şöyle anlattı:

Trakya'da, Karaağaç'ı istiyoruz, vermiyorlar.

Boğazlardan geçecek savaş gemilerine karşı, İstanbul ve Marmara'nın güvenliği için Müttefik Devletlerin tek ve toplu olarak eylemli yardımda bulunmayı yüklenmelerini istiyoruz, kabullenmiyorlar.

Musul'u istiyoruz, vermiyorlar.

Askersizleştirilecek bölgelerin denetleme hakkını kimseye vermeyiz diyoruz, dinlemek istemiyorlar.

Genel Borçlarımızın Türkiye'den ayrılmış olan memleketlere bölüştürülmesini istiyoruz, yalnız Birinci Dünya Savaşı'ndan önceki borçlarımız için bunu kabul ediyorlar, Dünya Savaşı sırasındaki borçların paylaşılmasını kabul etmiyorlar.

Birinci tertip kâğıt para karşılığı altınların Genel Borçlar Dairesine geri verilmesini istiyoruz, vermiyorlar.

Yunanlılardan onarım tazminatı istiyoruz, kabullenmiyorlar.

Bizden işgal masrafı istiyorlar, biz kabul etmiyoruz.

Kişisel tazminler için karma mahkemeler kurulmasını istiyorlar, kabullenmiyoruz.

Gümrük kapitülasyonlarında tam bir anlaşmaya varamıyoruz.

Azınlıkların askere alınmamasını istiyorlar, reddediyoruz, azınlık haklarının denetlenmesini de kabul etmiyoruz (*Türk İstiklâl Harbi*, 2/6-IV, s. 177-178).

Hasan Bey'in açıklamaları mecliste sert tartışmalara sebep oldu. Varılan sonuçları beğenmeyen birçok mebuslar, delegeler kurulunu ve hükümeti şiddetle eleştirdiler. Sonunda hükümetin, delegeler kurulu başkanına kesin talimat vererek çalışmalarını olumlu sonuçlara yöneltmesi kararlaştırıldı ve özetle şu talimat verildi:

Osmanlı Türk Devleti'nin 1914 ve 1918 borçlarının, Osmanlı Türk Devleti'nden ayrılmış ülkelerdeki devletlere de paylaştırılması, Büyük Devletlerin işgal masrafı isteklerinin kabul edilmemesi, kapitülasyonlardan doğma gümrük usulünün kaldırıldığına hüküm altına alınması, yabancı uyrukluların ayrı işlemlere bağlanmasının karşılıklı olarak kaldırılması, yabancı hâkimli mahkemeler kurulması ve savaştan önceki imtiyazlara uyulması isteğinin reddedilmesi, azınlıklar için ayrı denetim kabul edilmemesi, Müslüman olmayanların askerlik dışı bırakılmaması, Karaağaç'ın ulusal sınırlar içine alınması, Boğazlar bölgesi için güvenlik sağlanması, Musul Sorunu'nun memleket lehine halledilmesi, Yunanlılardan Anadolu'da yaptıkları tahribat için onarım parası istenmesi birinci derecede önemli konulardır. Bunlar, ulusun bağımsızlığı ve hayati menfaatleri gereği olarak kesinlikle olumlu sonuca vardırılmalıdır.

Patrik Meselesinin antlaşmaya girmesi kabul edilemez, iç işlerimizdendir. Din serbestliğini eskiden olduğu gibi kabul etmekteyiz (A. F. Cebesoy'un *Siyasi Hatıraları*, s. 203-205).

Başbakan Rauf Bey, 1923 yılının ilk günlerinde, Lozan barış görüşmeleri hakkında meclise şu bilgiyi veriyordu:

Lozan barış toplantılarının kırk dördüncü günündeyiz. Konferans bugüne kadar arasız çalışmıştır. Önemli yeni gelişmeler olmadığı gibi, konferans çevresinde sinirli bir hava, gergin bir durum meydana gelmiştir. Son günlerde de delegelerimizin itimatnamelerinin (güven mektupları) önem derecesi söz konusu olmaya başlamıştır. Güya bizim delegelerimizin yetkileri yeteri kadar değilmiş. Delegelerimizden Hasan Bey'in tatil günlerinden yararlanarak yazışmalardaki anlaşmazlığı ve zorunluluğun doğurduğu gecikmeyi önlemek için Ankara'ya gelmesi de yanlış anlamalara yol açmıştır. Delegelerimizin görevli oldukları sorunları çözümlemek yetkileri yokmuş. Oysaki delegelerimizin yetkileri öteki milletlerin delegelerinin yetkileri kadardır. Lord Curzon nasıl tatilden yararlanarak Paris'e gitmişse, nasıl Fransız delegeleri tatilden yararlanarak hükümetleriyle görüşmek zorunluluğunu duymuşlarsa, delegemiz Hasan Bey de hükümet merkezine gelip bazı noktaları görüşmek istemiştir. Bu yolculuk Barış Konferansı'na hiçbir bakımdan etkili olmamıştır.

Biliyorsunuz ki, görüşmeler Rumeli'deki sınırlarımız konusu ile başlamıştı. Hâlâ Karaağaç'ı bize vermek istemiyorlar. Karaağaç'ın Edirne'ye bağlı olduğunu kabul etmiyorlar. Batı Trakya'da plebisit istediğimizde de direniyoruz. Tazminat ve tamirat konularında, savaş sıralarında yabancıların memleketimizdeki zararlarının ödenmesini istedikleri halde, savaş ve işgalden doğan bizim zararlarımızın ödenmesini kabullenmiyorlardı. Son günlerde bunu kabule yanaşır duruma gelmişlerdir. Yabancılar verilmesi istenen eski borçların, Irak ve Suriye gibi bizden ayrılacak yerlere de paylaştırılmasını kabul etmiyorlar, hepsini Türkiye hükümetine yüklemek istiyorlardı. Şimdi oraların da ödemeye katılmasını kabulleniyorlar. Fakat biz bütün borçların bu yerlere bölüştürülmesini istediğimiz halde, onlar sadece Genel Savaş'tan önceki borçlarımız için bunu kabul ediyorlar. Yunanlılardan istediğimiz onarım parasını ise hiç kabullenmiyorlar.

Azınlıklar Sorununda, eski Dışişleri Bakanlarından Noradonikyan, Ermeni Azınlığı adına konferansça dinlenmesini istemiş, alt komisyonda dinlenmiştir. Delege ve danışmanlarımız komisyonu terk etmişler, yaptıkları protestolarla, Bulgaristan, Sırbistan ve Yunanistan'daki Müslümanların da dinlenmesi halinde Türkiye'deki Ermenilerin dinlenmesine razı olacaklarını bildirmişlerdir. Bunun üzerine, İngiliz delegesi, "Protesto ettiniz, mesele kapanmıştır" deyip meseleyi kapatmak istemiştir. Son günlerde, beş milyon Amerikalının bir muhtıra imzalamakta olduklarını duyarak rahatladık. Şüphe yok ki, Amerikalıların bu istekleri kendi ülkelerinde bir Ermeni Yurdu kurulması hakkındadır. İnsanlık için de, geniş Amerika arazisinin işletilmesi için de gerçekten yararlı olur.

Boğazlar Sorununda; biliyorsunuz ki, Avrupa'da Genel Savaş başladığında Alman İmparatorluğu'na mensup ve o zaman "Goeben" adını taşıyan ve bugün Türkiye donanması içinde "Yavuz Sultan Selim" adıyla bulunan ünlü savaş gemisi *Yavuz*, Akdeniz'de İngiliz donanmasının elinden kurtulduktan sonra Osmanlı sularına gelmiş ve Çanakkale Boğazı'ndan girmiştir. O zamanki İngiliz hükümeti de bunu kendi lehlerine bir davranış saymış ve Dışişleri Bakanı Edward Grey hoşnutluğunu belirtmiştir. *Yavuz*, Alman sancağı altında bulunduğa, ancak 24 saat limanımızdan yararlanabilir, olağanüstü nedenle bu süre uzatılabilirdi. Fakat bu gemi satın alınırsa artık kendi malımız olduğundan istediği kadar kalabilirdi. Hükümetimiz de derhal Alman hükümetine başvurarak *Yavuz*'un satın alınmasını sağlamış, gemiye Osmanlı bayrağı çekilmişti. Bu mesele Devletler Hukukunca açıktır. Hiç kimse buna itiraz edemez. Neden itiraz edilmiştir? O zaman Rus Çarlığı'nın Dışişleri Bakanı Zinoviyef [Grigory Zinoviev], *Yavuz*'un Osmanlı donanmasına katılmasıyla, Karadeniz'de Rus donanmasına tehlike olacağını görüp İngiliz hükümetini protesto etmiş ve onun üzerine İngiliz donanması, savaş ilan etmeden, barış durumunda bulunduğu bir sırada, Çanakkale Boğazı'nı kuşatmıştır. İngiliz donanmasının Akdeniz Komutanı Amiral Milne [Archibald Berkeley Milne], Çanakkale Komutanlığına bir ultimatoma vermiş, eğer Türk savaş gemileri karasularının dışına çıkarsa ateş edileceği bildirilmiştir. Bu durumda düşmanlığı Türkler mi ilan etmiş oluyorlar? (İngilizler sesleri). Fakat başta İngilizler olmak üzere, Müttefikler,

Türklerin devletlerarası kararları kötüye kullandıklarını ileri sürüyorlar, çünkü *Yavuz*'un Boğazdan geçmesine müsaade etmişler. Bundan ötürü, Boğazların kapalı olmasına tahammül edemeyiz, diyorlar. Eski Başbakan Lloyd George, başbakanlıktan düşene kadar bu esasa dayandı. Gerçekleri anlatmayarak, Türkleri, devletlerin güvenini kötüye kullanmış olarak İngiliz kamuoyuna gösterdiler. Oysaki Türkler görevlerini yapmışlar, haklarını kullanmışlardır. Bununla beraber biz, Çanakkale ve Karadeniz Boğazlarının dünya ekonomisine olan etkisini biliriz. Karadeniz çevresinde olan devletler gibi –ki biz de onların içindeyiz– ekonomik ilişkiler konusunda, dünya genel yaşantısı bakımından, öteki uygar devletler de Boğazlarla ilgilidir. Biz, onların da bu konu ile ilgilerini iyi görecektik kadar geniş düşünen bir milletiz. Bundan ötürüdür ki, Ulusal Ant'ımızda Boğazların ulaştırmaya açık ve serbest olmasını kabul ettik. Marmara ve İstanbul'un güvenliğini sağlayacak tedbirleri gösterdikleri ve bizi inandırdıkları anda Boğazların deniz ulaşımına açık tutulmasında bizce anlaşmazlığı gerektirecek bir nokta kalmaz. Müttefikler, askerlik dışı bırakılan bölgeleri kontrol etmek istiyorlar, arazi üzerinde kontrolü kabul etmiyoruz. Savaş olanaklı gemilerin Boğazlar bölgesinde, Marmara havzasında, İstanbul yöresinde, Çanakkale ve Karadeniz Boğazları bölgesindeki alana, her ne sebep ve davranışla olursa olsun saldırıları halinde antlaşmada imzası bulunan devletlerin bu saldırıyı püskürtmek için bizimle ayrı ayrı ve birlikte hareket etmelerini istiyoruz. Amerikalılar ise, Boğazlardan serbestçe geçiş hakkında hiçbir kayıt ve şart kabul etmiyorlar. Açık denizler gibi istedikleri zaman ve istedikleri şekilde Boğazlardan yararlanmayı istiyorlar. Boğazlar konusundaki son durum budur.

Bu konuda şu noktayı da açıklamak isterim: Bilirsiniz ki, Rus Çar hükümetinin Karadeniz'den ve Kafkas üzerinden Boğazlara, İstanbul'a ve Anadolu'ya yönelmiş bir istila siyaseti vardı. Buna eklenen ve kilisenin etkisiyle daha da saldırganlaşan Yunan siyaseti de daima aleyhimizdeydi. Balkan Savaşı'ndan hemen sonra, milletimiz bu iki saldırgan ve tehlikeli düşmana karşı kuvvetli bir deniz ordusuna sahip olmayı kararlaştırmış ve büyük fedakârlıklar yaparak, analarımız, kız kardeşlerimiz değerli eşyalarını yardım diye vererek ve hatta bütün İslam dünyası bu yardıma katılarak bir donanma kurma zorunluluğunda kalmış ve İngiltere'ye üç drednot sipariş etmişti. İngil-

tere, Almanya'ya savaş ilan etme kararı verdiği, fakat kanunla seferberlik ilan etmediği halde –ki o zaman da ancak kendi kanunlarınca meşru olabilirdi– *Sultan Osman* sonra *Reşadiye*, daha sonra da *Fatih* drednotumuza el koymuştur. Yani İngiltere, tezgâhlarına sipariş ettiğimiz bütün gemilere el koymuş ve bizi dünyayı yok etmek, eritmek gücünde olan bir Genel Savaş'ta en meşru savunma araçlarımızdan yoksun etmiştir. Buna karşı biz sustuk. Yalnız benliğimizi savunmak için *Yavuz*'u meşru olarak satın almak zorunda kaldık. Bundan dolayı diyorlar ki, doğuda savaşa siz sebep oldunuz. Drednotların paraları bugün, zorla alınmış olarak İngiltere'de durmaktadır. Şimdi ya gemileri ya da paraları istiyoruz. İngiltere ise, gemilere karşılık yapım gereçleri, demiryolları, lokomotifler gibi eşyaları verebileceklerini söylüyorlar.

Bu arada İngiliz Başdelegesi ile Başdelegemiz arasında yazışma yoluyla görüşülen bir Musul Sorunu var. Musul, en donatımsız bulunduğumuz, dış dünyanın bizi en güçsüz gördüğü zamanlarda bile savunmada kararlı olduğumuz, savunmasından bir an vazgeçemeyeceğimizi yükümlendiğimiz Ulusal Ant'ımızın çizdiği ulusal sınırlarımız içindedir. Musul, büyük çoğunluğu bir inanç, bir istek, bir duygu, mutlulukta ve felakette bir, tek kurtuluş yolu bizimle birlikte yaşamak olan Türkiye halkının en yiğit evlatları Türkler ve Kürtlerin oturduğu bir ilimizdir. Süleymaniye ve Kerkük sancaklarını görenler ve bilenler bir bakışta bu birliği anlarlar. Gözler önüne Türkler ile Kürtler gelir. İngilizler ise Musul'un geri verilmesine imkân olmadığını ileri sürüyorlar. Belki biraz sınır değişikliği yapılabileceğini söylüyorlar. Bu yüzden İngiliz Başdelegesi ile Başdelegemiz arasındaki tartışma öylesine ilerlemiştir ki, durum son günlerde çok gerginleşmiş, görüşmeler zaman zaman durmuş ve sonunda konunun, sınır düzeltmesi adı altında, alt komisyonda görüşülmesi İngilizlerce de kabul edilmiştir. İngilizler, Türklerin Irak'ı çok kötü yönettiklerini ve bu kötülüklerin ancak İngiliz yönetimi ile düzeleceğini ileri sürüyorlar. Ve şimdi Musul bölgesinde bir plebisit yapıyor. Silah zoru ile Türkler aleyhine oy toplanıyor.

Oysaki Türkiye halkı, Tanrı'nın insanlara armağan ettiği zenginlik kaynaklarını kimseye vermeden ve gömülü bırakarak kimsenin yararlanmayacağı şekilde durumu sürdürmek düşüncesinden artık çok

uzaklaşmıştır. Böyle gelir kaynakları için, meşru ve akla yakın şartlarla, bizi kendileriyle eşit gören milletlerle, her zaman alışverişe hazırız. “Gaz Madeni”ne sahip olmak demek, vatanını bırakmak demek değildir, bu akıldan çıkarılmalıdır. O zaman barışa engel kalmaz.

Kapitülasyonlar ve Yabancılar Sorununa gelince; komisyonda şiddetli tartışmalar oldu. Fransız delegesi kapitülasyonlardan vazgeçtiklerini, fakat hukuki ve cezai meselelerde teminat istediklerini açıkladı. Konferansa gözlemci olarak katılan Amerika temsilcisi de bu görüşe katıldı. İngiliz delegesi de teminat istemekte direndi. Böylece genel olarak adli kapitülasyondan vazgeçmiyorlar. Biz de reddediyoruz. Çünkü bağımsızlığın temeli “yargı hakkı”dır. Bu mesele de askıdadır.

Yabancılar Sorununda; yabancı ülkelerde usule uygun olarak kurulmuş ya da kanun gereğince kişilikleri ve ehilikleri onaylanmış olan yabancı ticaret, maliye, sanayi şirketleriyle, bu gibi yabancı sigorta şirketlerinin ve öteki bütün ticaret dışı tüzel kişilerin memleketimizde, tıpkı yabancı özel kişiler gibi hak sahibi olmaları ve memleketimizdeki işlemlerinde kanunlarımıza bağlı kalmaları ve kendileri gibi mali ve öteki yabancı şirketlerle eşit işlem görmeleri yazılı olarak kendilerine bildirilmiştir. Türkiye’deki yabancı sermayeli şirketlerin savaş sırasındaki zararlarının, yabancı uyrukluların zararları gibi incelenip ödenmesinin bir madde halinde Barış Antlaşması’na konulmasını istiyorlar. Biz, yabancı sermayeli Türk şirketlerinin savaştan önceki şartların ve sözleşmelerinin, yeni şartlara göre incelenmesini ve değiştirilmesini kabul ettik. Fakat bu, hükümetle şirketler arasında olacak bir iştir. Türk şirketlerinin, Türkiye ile olan ilişkilerini uluslararası bir durum olarak kabul edemeyiz. Bu şirketler her zaman Türk hükümetine başvurabilirler. Türk uyruklu şirketler için antlaşmaya madde konulmasına asla razı olamayız. Bu alandaki anlaşmazlıkların da bir hakemce halli isteniyor. Biz bunu da mahkemelerimizin çözebileceği bir sorun olarak kabul ediyoruz. Sermaye kime ait olursa olsun, Türk uyruğundaki şirketler görüşme konusu yapılamaz. Yabancılar için sözleşmeler geçerli olup, değişiklik yapmak gerekirse, bu da ancak Türk hükümetinin isteğine uygun olarak yapılabilir. Bu konudaki isteklerin de antlaşmaya konulması gereksizdir.

Onarım Sorununda; Yunanlıların memleketimizde yaptıkları korkunç tahribatı ödemelerini istememize karşılık, bizim de Yunanlıları

savaşta yenmek suretiyle zarara soktuğumuz söyleniyor ve zararların karşılıklı olduğu ileri sürülüyor. Biz isteğimizde direniyoruz.

Dün üç hükümet başkanı Paris'te toplandılar. Almanlardan istenecek onarım parası sorununu görüşmüşlerse de anlaşılmadılar. Bugün de görüşmeleri sürdürecekler. Bu toplantıda verilecek kararın bizim hakkımızda olması ihtimali de vardır. Tanrı yardımcımız olsun.

Patrikhane Sorununa gelince; patrikhanenin İstanbul'da kalmasını görünüşte din bakımından istiyorlar. Gerçekte ise, başta Yunanistan olmak üzere memleketimizi sürekli olarak ayaklanma içinde görmek ve politik keşmekeş halinde bulundurmak için istiyorlar. Sanırım ki, bilgisiz olan hükümet başkanları da onlara uyuyorlar. Oysaki, büyüklerin küçüklere, güçlülerin güçsüzlere bağışlaması olarak Fatih'in verdiği müsaadeye, biz torunları tam saygı ile uyduğumuz halde, karşılığında hainlik ve canımıza kıyıcılık edildiğini gördük. Bu nedenle biz artık aynı yanlışlığı tekrarlamak istemiyoruz ve edemeyiz, biz etmek istesek bile millet bırakmaz.

Sırrı Bey (İzmit) — Mudanya görüşmelerinde Karaağaç'ın bize verilmesine razı olmuşlardı. Fakat oybirliği ile karar alınması devletler hukuku gereği olduğundan, İngilizlerin bu karara katılmaması, kararın geçersiz kalmasıyla sonuçlanmıştır. Ancak orada üstü kapalı olarak bize demişlerdi ki; her ne kadar biz şimdi Karaağaç'ı size teslim etmiyorsak da, ulusal sınırlar dışında kalmasını istediğimizi sanmayınız. Mesele yine sizin isteğinize göre halledilecektir. Şimdi ise vermek istemiyorlar. Oysa biz, sadece Karaağaç'ı değil, Dimetoka'yı da içine alan 1913 sınırını istiyoruz. Delegelerimiz, Karaağaç'ın bize verilmesi için sonuna kadar çalışmalıdırlar. Batı Trakya için de plebisit istemekte direnmeliyiz. Ulusal Ant'ta bu konu için özel hüküm vardır.

Musul'un bize verilemeyeceği iddiasının sebeplerinden biri de, ne İstanbul ve ne de Ankara meclislerinde Musul mebuslarının bulunmamış olmasıdır. Fakat Curzon düşünmemiştir ki; İstanbul'daki ve Ankara'daki meclisler toplandıkları zaman Musul bölgesi İngiliz askerlerinin işgali altındaydı. İstesek, birkaç Musul ileri gelenini bir araya getirir ve seçim yapılmış gibi gösterir, mebuslarını meclislerimizde bulundururduk. Böyle bir oyun küçüklüğüne düşmedik. Nitekim, Fransızlar seçime izin vermediklerinden, Adana için, Adana dışında yapılan mebus seçimini de kabul etmemiştik. İngilizlerin Milletler Cemi-

yeti'nden, manda ile idare kararı aldık, demelerinin de bir anlamı olmaz. Çünkü burayı idare hakkı bize aittir.

Hafız Mehmet Bey (Trabzon) — Lozan Konferansı'nda gerek mali bağımsızlığımızı, gerek iktisadi ve adli bağımsızlığımızı bozacak bir istek karşısında delegelerimiz, hemen, böyle konuları görüşemeyiz demeliydiler. Çünkü bir meselenin görüşülmesini kabul etmek, aşağı yukarı o isteğe yanaşmak demektir. Bu nokta esas alınırsa, bizim için artık Lozan'da görüşülecek bir konu kalmıyor. Çünkü bize, bağımsızlıkla uyuşamayacak isteklerde bulunuyorlar. Bağımsızlığımızın tanınıp tanınmayacağını öğrenmeden delege göndermemeliydik. Hükümetin, diplomatik alanda yeteri kadar çalışmamış olduğu anlaşılıyor. Bağımsızlığımızı zedeleyecek hiçbir konuda görüşmeyi kabul etmeyeceğimize Avrupa diplomatlarını inandırabilmiş olsaydık, Lozan Konferansı'nda bugünkü durum olmazdı. Ve ben, yanlış savunma yüzünden, bazı haklarımızın yitirmek ihtimalini görüyorum. Ulusal Ant'tan kesinlikle hiçbir fedakârlık yapamayacağımızın tekrar ilan edilmesini ve bunun dışında görüşme kabul edilmemesinin delegelere bildirilmesini teklif ediyorum.

Faik Bey (Edirne) — Trakya'nın önemi, ortadan kalkan Osmanlı İmparatorluğu için ne kadar büyük idiyse, Türkiye Büyük Millet Meclisi için de o kadar büyüktür. Çünkü Karaağaç'la Edirne'nin arası, Meclis Binası ile İstanbul Caddesi arası kadardır. Fakat Karaağaç'ın bize verilmesi de Edirne'nin yaşamasını sağlamaz. Trakya en az 1913 sınırı ile yaşayabilir. Görüyorum ki bu sınır hiç söz konusu edilmiyor. Ortada bir Karaağaç, bir Dimetoka, bir de Meriç'in sağ kıyısı vardır. 1913 sınırı yalnız Karaağaç ile Dimetoka'yı içine almaz, Seymenli ve Mustafapaşa ilçelerini de içine alır. Seymenli ve Mustafapaşa ilçeleri Türk ve Müslümanla doludurlar. Yalnız Dimetoka ilçesinde biraz Hristiyan vardır. Karaağaç da 800 evli bir köydür ve halkı Hristiyanıdır. Yanı başındaki 400 evli Bosna köyünün halkı da Hristiyanıdır. Fakat bunların yanında 500-900 evli Müslüman köyleri vardır. Sayıları on sekiz kadardır. Bu köyler ne olacaklar? Hepsisi de Meriç'in sağ kıyısındadırlar. En verimli topraklara sahiptirler. Hepsisi Türk ve Müslüman malıdır. Hristiyanların bir dönüm yerleri yoktur.

Dimetoka merkezi ve çevresindeki altı yedi köy Hıristiyan'dır, ama daha ötede Seymenli ilçesi, onun ötesinde Cisri Mustafapaşa ilçesi vardır. Bir Dimetoka'da Hıristiyan var diye, hepsinin Batı Trakya'ya ya da Yunanistan'a katılması mı gerekir? Trakya'da 1913 sınırı esas tutulmalıdır.

Husrev Bey (Trabzon) — Karaağaç, Genel Savaş'ta Bulgarlara bırakılmıştı. Ondan önce, yani Balkan Savaşı'ndan sonra bir sınır değişikliği yapılmıştı. O Komisyonda ben de vardım, memurdum. Karaağaç'ı bize bırakmışlardı. Edirne'yi, Karaağaçsız düşünmek mümkün değildi. Sınır, Karaağaç'la Ortaköy arasındaki Gabdaho deresinden geçirilmişti. Her bakımdan Karaağaç'ın bizde kalması gereklidir.

Yusuf Ziya Bey (Bitlis) — Barış olabilecek mi diye soruyorum da kendime, olumlu bir cevap veremiyorum. Çünkü yüzyıllardan beri İngiliz siyasetinin girdiği yerde insanlık için iyilik ve kurtuluş aramak çok zordur. Dirlik, düzenlik ve barış aramak da o kadar zordur. İngilizler Lozan'a barış yapmak için değil, siyaset yapmak için gitmişlerdir. Başta İsmet Paşa olmak üzere delegelerimiz öyle insanlar ki, Meclis kendilerine ilk gündeki güveni duymakta devam etmektedir. Siyasetimizin düşünce merkezi olan Rauf Bey'e de, gösterdiği bilgili ve yeterlikli tutumdan ötürü teşekkür ederiz. Hak sahibi olan kimse, hakkını elde etmek için her kapıya başvurur, hatta yalvarabilir. O kapılar kapanınca, iş olacağına varır, o zaman ayaklanır. Bizim ilk ve son sözümlüz Ulusal Ant'tır. Bu nedenle, Kapitülasyon Sorununda Avrupa diplomatlarının memleketimizde mahkemeler kurma isteğini reddediyoruz. Azınlık Sorununda Yanko ile Serkis'in, Ahmet ile Mehmet'ten çok hak sahibi olmasına dayanamayız. Musul'u, Kürt olduğu için bize vermiyorlarmış. Öyle ise, Türkiye'ye verilmesi daha da gereklidir. Çünkü Kürt'ün varlığı, büyük çoğunluğu Türkiye'dedir, Türkiye'de olacaktır. Türklerle kaderlerini birleştirmişlerdir. Türkiye topluluğu esasını kabul etmişlerdir. Bu duruma göre; Kürtlerin küçük bir azınlığı için Musul'u anavatandan ayırmak isteyen ses, hakkın sesi değildir, Lord Curzon'un sesidir. Lozan'daki kurulumuz Türk ile Kürt'ün hepsini birden temsil etmektedir. Böyle bir kurula, Kürtlerin oturduğu yeri veremeyiz demek, hak ile hukuk ile bağdaşamaz. Hak ve hukuk ses-

lerine kulaklarını tıkayan Lord Curzon'a değil, kurulumuza söylüyorum: yaşantısı ortak, varlığı ortak, ekonomisi ortak, soyu ortak, dili ortak, her şeyi ortak olan Musul, doğu illerimizin ayrılması imkânsız, tamamlayıcı bir parçasıdır.

Rasih Efendi (Antalya) — Azınlıklar Sorunu, Avrupalıların bizi rahatsız etmek için uydurdıkları bir meseledir. Azınlıklar askerlik yapmayacakmış. Neden? Demek ki, Türkler sürekli olarak askerlik yapacaklar ve bu yüzden ticaretten yoksun kalacaklar, üreyip türeyemeyecekler, azınlıklar ise memleketin ticaretine hâkim olacaklar ve durmadan artacaklar. Böyle şey olamaz. Kapitülasyonların söz konusu edilmesini bile aklımız almıyor. İtalyanlar, Antalya'ya çıktıkları zaman keyifleri için sokakta gezen otuz kırk Müslüman çocuğunu otomobilleriyle ezdiler. Hangisi mahkemeye verildi? Propagandalarını uygulamayağı anlaşılan Korkuteli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Başkanı Antalya çarşısında jandarmalarına vurdurdular. Sonra da cenaze törenine katıldılar. Katilini de Rodos'a kaçırdılar.

Hamdi Bey (Trabzon) — Bana öyle geliyor ki, Azınlık Sorununda biz hâlâ bir İslamlık-Hıristiyanlık mücadelesi karşındayız. Boğazlar Sorununda da samimi değildirler. Askerlik dışı bölge laflarıyla bizi kandırıp günün birinde üzerimize saldıracaklardır. Musul Sorunu'nda, İngilizler Milletler Cemiyeti'nden manda hakkı almışlar. Bir kez biz Milletler Cemiyeti'ni tanımıyoruz. Sonra, Milletler Cemiyeti o yerdeki halkın oy'una başvurmamıştır. Bu yer herhangi bir sözleşme, antlaşma ile bizden ayrılmamıştır, İngilizlere verilmemiştir. Milletler Cemiyeti de bize bir şey sormamıştır. Buna rağmen, Musul'a sahip çıkıyorlar ve Milletler Cemiyeti'nin kararı olmadan geri veremeyiz diyorlar. Öyle ise kendi başlarına sınır değişikliğine nasıl razı oluyorlar? Bir yandan da kapitülasyon istiyorlar. Onu da kabul etmeyeceğiz. Biz dinlememekte ve yanlışlıklarına devamda direnirlerse, mademki güçlüyüz ve haklıyız, delegelerimizi geri çağıralım.

Refik Bey (Konya) — Başbakan Sayın Rauf Bey, milletimizin gerçek kanısını yansıtarak Ulusal Andımızdan en küçük bir fedakârlık yapamayacağımızı, bağımsızlık ve egemenliğini kanıyla almış olan

ulusumuzun artık bir daha esirlik zincirlerini kollarına bağlatmayacağını pek güzel ve pek etkili bir dille açıklamış ve anlatmıştır. Bundan yararlanarak, bir kez daha dünya kamuoyuna ve özellikle son zamanlarda gerçekleri örten perdelerin yırtılmasıyla meydana çıkan meşru hakkımızı savunan soylu Fransız ulusu içinde yükselen insanlara, Fransa'nın haksever kanatlarına ve Amerika'da yavaş yavaş meşru hakkımızı tanımaya başlayan kamuoyuna sesleneceğim. Çünkü Avrupa'da, eleştirme hedefimiz olan diplomatlara, gerçekleri örten beş on aşırı istekli, ün düşkününü adamlara rağmen daima gerçeği gören, bilen bir insan topluluğunun bulunduğu güveni içindeyiz. Ülkemizde hiç yoktan bir azınlık sorunu yaratanlar, diplomatlardır. Azınlıklar bile artık bu diplomatların kendileriyle uğraşmalarını istememektedirler. Çünkü biz hiçbir zaman bunları yok etmeyi, kutsal varlıklarına saldırmayı düşünmemişizdir. Buna dinimiz engeldir, milliyetimiz engeldir, tarihimiz engeldir. Nitekim Kayseri'deki Amerikan Yetimlerevi'nin Amerikalı Müdürü demiştir ki; buraya geldikten sonra gördüm ki, Türkler dünyadaki milletlerin en centilmeni, en gerçekçisi ve en adaletlisidir. Fakat Amerikan kamuoyuna kötü tanıtılmışlardır.

Azınlıkları Karşılıklı Değiştirme Sorununa gelince; Rumlar giderlerken geride kalacak her şeylerini tahrip etmişlerdir. Rumeli'den getireceğimiz dindaşlarımızı nereye yerleştireceğiz? Orada bırakacakları taşınabilir ve taşınamaz mallarına karşı burada onlara ne verebileceğiz? Bunun uygulama imkânı ancak İstanbul Rumlarının da değiştirme kapsamına alınmalarıyla elde edilebilir, İstanbul'da dinimize, kutsal varlıklarımıza, milliyetimize iğrenç saldırılarda bulunan Rumların artık İstanbul'da yaşama hakları kalmamıştır. Bu arada bir de Patrikhane Sorunu vardır. Gönül isterdi ki, bu kadar kötülüklerden sonra patrikhanenin İstanbul'dan kaldırılmasını, hakka ve gerçeğe dönmelerini beklediğimiz Avrupa diplomatları istesinler. Açıktan açığa amacı bozgunculuk olan patrikhaneyi İstanbul'da tutmak istemeleri, gelecekte yine hükümetin, milletin zayıf bir anından yararlanarak kutsal varlıklarımıza saldırmak içindir. Bu nedenle, ne olursa olsun milletimiz artık o haydutları, o yılanları koynunda beslemeyecektir.

Kapitülasyon Sorununda da, artık bundan yana olabilecek tek bir Türk yoktur ve olmayacaktır. Yetenekli Başdelegemiz Yavuz İsmet bunu böyle anlatsın. Başta soylu, yüksek ve temiz duygularıyla yük-

selen İsmet Paşa olduğu halde delegeler kurulumuz gerçek anlamıyla bu davamızı, Batı'nın kıyıcı adamları karşısında ve Batı'nın insancıl düşünceli adamlarının yardımı ile er geç kabul ettirecektir.

Dr. Abidin Bey (Rize) — Ben, uygarlık dünyası denen o sahteciler çevresine diyeceğim ki, bizim hükümet Bab-ı Âli Hükümeti değildir. Bizim hükümet, milletin el koyduğu ve elinde bulundurduğu bir idaredir. Bizde egemenlik, kayıtsız ve şartsız ulusundur. Bağımsızlığı için mücadele eden bir millet, geleceğini, yetkisini, hakkını kimseye bırakmaz. Fransızlar bağımsızlık için mücadele etmiş, emperyalizmi yırtmış ve cumhuriyete gelmiş bir millet oldukları için insafı davranacaklarını sanıyorum.

Trakya'nın sınırı, İstanbul'un korunmasına uygun bir sınır olmalıdır. Eğer bunu kanla çizmek gerekiyorsa, kanla çizeriz. Eğer onların türlü savaş araçları varsa bizim de imanımız ve Mehmetçiklerin süngüsü vardır. Balkan Savaşı'nda yalnız başına birçok kahramanlıklar yapan ve Kuva-yı Milliye'nin ilk kuruluşunda yine epey mücadele eden kahraman Trakyalıların başındakiler, ne yazık ki Feridcilerle haberleştiklerinden, kozu yitirdiler. Yoksa Trakya daha çok dayanabilirdi, bura ile haberleşse ve Ferid'i bırakmış olsaydı, Babiâli ile işbirliği yapmak istemeseydi, belki de Yunan, Trakya'ya hiç giremeyecekti. Şimdi ne azınlık, ne kapitülasyon tanımıyoruz. Biz en zayıf zamanımızda bile dünyaya metelik vermedik. Şimdi ise ordumuz vardır. Mehmetçik süngü başındadır. Onların bir arkadaşı olan ben, sadece burada lafla vakit geçiriyorum sanılmasın. Gerekğinde övünerek kendi mezarımı hazırlarım.

Musul Sorunu'na gelince; orada yüz binlerce, milyonlarca dindaşlarımız ve aynı dili kullanan kardeşlerimiz vardır. Biz, İngilizler gibi, Musul'un gazyâğına âşık değiliz. Fakat mal bizimdir. Onları İngilizlerle ancak satarız, istiyorlarsa gelip satın alsınlar. Musul sınırlarından bir santim veremeyiz. Rayet'den geçmek üzere sınır çezeceğiz. İran'la sınırdaş olacağız. Aramızda hiçbir Hıristiyan hükümeti ve özellikle İngiliz'i kabul etmeyiz.

Patrikhane nerede istenirse kurulsun, biz burada sadece kilise törenlerini yapacak bir papaz tanıyoruz, “ruhani”, “cismani”, falan ve filan artık yoktur, kaldırılmıştır, kireç kuyusuna atılmıştır.

Fuat Bey (Bolu) — Trakya'daki kahramanların Ferid hükümeti ile haberleşmelerinden ötürü bu duruma düşmüş oldukları doğru değildir. Trakya'daki bu kahramanlar, hiçbir suretle Feridiye hükümetiyle haberleşmemişlerdir. Oradaki olayların doğuşunu tarih gösterecektir.

Dr. Abidin Bey — Beni söyletme. Cafer Tayyar, Kuva-yı İnzibatiye subaylarını almış, oraya götürmüştür.

Başkan (Birinci Başkanvekili Erzurum Mebusu Hüseyin Avni) — Yüce Kurulunuz, Ulusal Ant'taki isteklerimiz elde edilinceye kadar bütün fedakârlığı yapmaya karar vermiş ve bunu delegeleriyle Avrupa'da dava ettirmekte bulunmuştur. Bakanlar Kurulu da aynı amaca varmaya uğraşıyor. Arkadaşlarımız, Yüksek Meclisin dünya kamuoyuna karşı olan kanısını açıklamasından sonra, görüşmelerin yeterliğini ve gündemin öteki maddelerine geçilmesini teklif ediyorlar. Kabul edenler? Oybirliği ile kabul edilmiştir (TBMM Zabıt Cerideleri, 4.1.1923).

Lozan'daki Türk delegelerinin ve danışmanlar kurulunun durumu gerçekten çok zordu. Tam anlamıyla büyük bir barışseverlik ve samimiyet duygusu içinde, dünyaya ve Türkiye'ye bağımsızlık kazandırmak için Lozan'a gitmiş olan Türk temsilcileri, orada Avrupa diplomatlarının nasıl öteki ulusların haklarını bir yana ittiklerini, ulusları birbirine ezdirmekte ne kadar usta olduklarını, nasıl sadece kendi çıkarlarına çalıştıklarını, insaf ve insancıl duygulardan ne kadar uzak kalabildiklerini, nasıl beceriklice içyüzlerini sakladıklarını görmüşler ve bu durumda adeta bir İkinci Milli Mücadele vermek zorunda kalmışlardı (A. F. Cebesoy'un *Siyasi Hatıraları*, s. 219).

Nitekim, 6 Ocak 1923'te İtalyan Başdelegesi Marki Garroni başkanlığında toplanan Yabancılar Komisyonunda, yine, kaldırılan kapitülasyonların yerine konulacak yeni rejim konusunda çekişmeli görüşmeler olmuş, Türk delegeleri Türk kanun ve adliyesinden başka bir güvenlik kabullenmemekte direnmişler, Müttefik Devletlerin delegeleri de kendi isteklerinde direnmek istemişlerse de sonunda, isteklerini geçicilikle sınırlandırmak suretiyle hafifletme yoluna gitmişler, fakat Türk Medeni Kanunu'nun İslam dini esaslarına dayandığını,

Türk Ticaret Kanunu'nun da eskimiş olduğunu ileri sürmüşlerdir. İsmet Paşa ise; kaynağı ne olursa olsun Türk Medeni Kanunu'nun dinsel nitelikte olmadığını, Ticaret Kanunu'nun da önemli yerlerinin değiştirilip yenilendiğini bildirmişti. Konular üzerinde düşünülüp hazırlanılması için toplantıya son verildi (S. L. Meray, *Lozan Konferansı*, 1/2: s. 49-61).

Aynı gün, bütün Aralık ayı boyunca ve 2, 3 Ocak 1923 günlerinde toplantılar yaparak birçok noktalarda anlaşmayı sağlamış olan Azınlıklar alt komisyonunda, Başkan Montagna, Türkiye'de bir Ermeni Yurdu kurulması hakkındaki Amerikan teklifini destekleyen bir bildiri okuyarak, "Türkiye, kendi ülkesinin belirli bir parçası üzerinde, Ermenilerin toplanmasını ve bu ülke parçasının Milletler Cemiyeti ile anlaşarak seçilmesini kabul etmelidir" dedi. Hemen arkasından, İngiltere'nin İstanbul'daki Diplomatik Temsilcisi Sir Horace Rumbold da, İtalyan temsilcisini destekleyen bir bildiri okudu. Fransız temsilcisi De Lacroix de aynı nitelikte bir bildiri okumak için söz aldı. Fakat Türk delegesi Rıza Nur Bey araya girdi ve "Müttefik Devletlerin bu bildirileri okumaya hakları vardır, çünkü kendilerini Ermeni ve Asuri halklarına karşı moral yükümler altına koymuşlardır. Bu halkları, Türkiye'ye saldırtmak için araç diye kullananlar, Müttefik Devletlerdir. Bu yüzden onların felaketlerine de sebep olmuşlardır. Bu koşullar altında, Türk delegeler kurulu, sunulmuş bulunan bildirileri geçersiz saymaktadır. Bu tür başka bildiriler dinlemektense, oturdan çekilmek daha iyidir" dedi ve tartışma başlayacağı sırada Türk temsilcileri oturumu terk ettiler (S. L. Meray, *Lozan Konferansı*, 1/1-2, s. 247/280).

Azınlıklar alt komisyon başkanı, 7 Ocak 1923'te, anlaşmaya varılan noktalarla, anlaşmaya varılamayanları Arazi ve Askerlik Komisyonu başkanlığına bildirdi. Rapora göre Türkler, Ermeni Yurdu sorununu "görüşülemez" sayıyorlar, genel affın Müslümanları da kapsamına almasını istemiyorlar, Müslüman olmayanların askerlikten istisnasını kabullenmiyorlardı.

9 Ocak 1923'te toplanan Arazi ve Askerlik Komisyonunda, İsmet Paşa, alt komisyonda ileri sürülen hususları savundu. Genel af üzerinde anlaşmayı kabul etmekle beraber, Müslümanları içine almaması gerektiğinde direndi. Lord Curzon, bu takdirde özellikle Bursa'yı da

içine alan batı bölgesindeki Çerkeslerin, yaşadıkları yeryüzünden Müttefiklerle olan ilişkileri için af dışında kalacaklarını belirtti. Güneyde herhangi bir yerde, bir Türk Genel Valinin yönetiminde, bir Ermeni Yurdu kurulmasını istedi. İsmet Paşa, önce azınlık deyimini sınırladı ve sadece Müslüman olmayanların azınlığını kabullendi. Müslüman olmayan azınlıklara, birtakım Avrupa devletleri arasında yapılmış olan antlaşmalardaki hükümleri esas alan hakların tanınacağını bildirdi. İçte ve dışta barışı ve aynı yurdun çocukları arasında iyi geçimi ve sevgiyi sağlamak için hepsinin eşit haklara sahip olması gerektiğini, bunun için de din ayrımı olmaksızın hepsinin yurt hizmeti yani askerlik yapmalarının şart olduğunu, Türk yurdunun, bütünlüğünün ve bölünmezliğinin bunu gerektirdiğini anlattı. Alt komisyonun tekrar toplanması kararlaştırıldı.

Alt komisyon önce Anadolu'dan Yunanistan'a götürülmüş olan sivil rehinenin durumunu görüştü ve sivil rehinenin karşılıklı olarak kısa süre içinde geri verilmeleri kararına vardı. Savaş tutsaklarının karşılıklı olarak değiştirilmesi konusunda da anlaşmaya varıldı. Önce Yunanistan'daki savaş tutsakları bir gemi ile İzmir'e getirilecek, aynı gemi Türk tutsaklarının sayısı kadar Yunanlı tutsağı İzmir'den alıp götürecektir. Arta kalan Yunan savaş tutsakları da barış yapıldıktan sonra geri verilecektir. Bundan sonra, Rum ve Türk azınlıkların karşılıklı değiştirilmesi sorunu incelenmeye başlandı. İstanbul ile Batı Trakya dışındaki azınlıkların karşılıklı değiştirilmesi prensip olarak kabul edildi. İster Yunan uyruklu, isterse Türk uyruklu olsun İstanbullu Rumların hepsinin değiştirme dışı bırakılmasını Türk temsilcileri kabul ettiler. Fakat Patriklik Sorunu çözümlenemediği için kesin sonuca varılamadı. Çünkü Türk delegesi Rıza Nur Bey, patrikliğin siyasete karıştığını, son savaşta Osmanlı İmparatorluğu'nun düşmanlarıyla işbirliği yaptığını açıklayarak İstanbul'dan çıkarılmasını istemişti.

10 Ocak 1923'te toplanan Arazi ve Askerlik Komisyonunda, alt komisyon raporunun görüşülmesine başlandı. Lord Curzon, rapordaki konulara değindi ve Patrikliğin birkaç yüzyıldan beri İstanbul'da bulunduğunu, ilk imtiyazların Fatih Sultan Mehmetçe verildiğini, ondan sonraki padişahlarca da bu imtiyazların kabul edildiğini, hatta artırıldığını, Rum Ortodoks kilisesinin başı olan patriğin her zaman Türk hükümetine bağlı bir memur olarak kaldığını, tayininin Türk hü-

kümetince onaylanarak tamamlandığını ve patriğin dünyaca saygı duyulan bir din adamı olduğunu anlattı. Amerika Temsilciler Kurulu Başkanı da, büyük bir direnişle, patriğin İstanbul'da kalmasını istiyordu. Lord Curzon, eğer Türk temsilcilerinin dediği gibi, patriklik siyasete karışmışsa bunun önlenebileceğini, fakat İstanbul'da kalması gerektiğini bildirdi. Öteki delegeler de bu görüşü desteklediler. Yunan Başdelegesi Venizelos, bu konuya cevap vermek için, Türk Delegesi Rıza Nur Bey'in alt komisyona sunduğu yazılı bildiriye ele aldı. Rıza Nur Bey bu bildirisinde; Dünya Savaşı sonucu olarak genişlemiş ya da yeni kurulmuş devletlerdeki azınlıklara sağlanmış olan hakların tıpkısının Türkiye'deki azınlıklara tanınacağını, böylece din ayrımındaki imtiyazların ortadan kalkacağını, halifelik ile devletin birbirinden ayrılması ve sultanlığa son verilmesi suretiyle tüm demokratik bir rejimin kurulduğunu, bundan sonra artık dinsel topluluk başlarının dinsel niteliklerinden başka bir imtiyazları kalmadığını, dinsel topluluk başlarının sadece hükümetin yanında bir aracı olduğunu, bütün dünya işleri ile hükümetin uğraşacağını ve din adamlarının artık bu işlerle ilgilenmeyip ancak din işleriyle uğraşacaklarını anlatıyor ve şunları söylüyordu: "Din özgürlüğü İngiltere, Fransa, Amerika Birleşik Devletleri ve benzeri öteki ülkelerde olduğu üzere, Türkiye'de, türlü dinlere bağlı olanlara, dinsel isteklerine serbestçe gelişme olanağı sağlayacaktır. Yeni rejim böylece din adamları sınıfını salt din alanında kalmaya zorlayarak, dine yeni bir atılım verecektir. Şimdiye kadar siyasal bir organ olan patrikliğin Türkiye dışına çıkarılması gerekir. Çünkü patrikliğin ve ona organik olarak bağlı kurumların siyasal ayrıcalıklarına son verilmesiyle ortaya çıkacak yeni duruma uymasına, patrikliğin eski davranışları imkân vermeyecektir. Biraz önce belirtilen görüşlerden şu sonuç çıkmaktadır: Din adamları sınıfının dünya işlerine ilişkin ayrıcalıklarının ortadan kaldırılması ve patrikliğin Türkiye sınırı dışına çıkartılması, Türkiye için kaçınılmaz bir zorunluluk olduğu kadar, ilgili bulunan topluluk için de bir kurtuluş yoludur." Venizelos, Rıza Nur Bey'in bu bildirisine dayanarak, patrikliğin siyasal çabalarda bulunma ihtimalini önleyecek tedbirlerin alınması suretiyle İstanbul'da bırakılması şeklindeki İngiliz teklifinin doğruluğunu ispatlamaya çalıştı ve "Türk hükümeti Lord Curzon'un teklifine katılırsa, şimdiki patriğin çekilmesini kolaylaştıracak biçimde davranmaya hazır olduğunu" sözlerine ekledi.

Türk Başdelegesi yaptığı konuşmada, Alt Komisyon raporunda, Türk Delegeler Kurulunun çözümlenmiş olduğunu bilmediği bazı sorunların kesin çözüme bağlanmış gibi gösterildiğini ve bazı sorunlara ilişkin olarak da oldukça önemli yanıtlar yapılmış olduğunu belirttikten ve bu konudaki düşüncelerini açıkladıktan, Venizelos'un bazı görüşlerini de cevapladıktan sonra patriklik konusuna değindi ve "Patrikliğin siyasal ya da yönetime ilişkin işlerle bundan böyle hiç uğraşmayacağı, yalnız salt din alanına giren işlerle yetineceği konusunda, konferans önünde, Müttefik Delegeler Kurullarının ve Yunan Delegeler kurulunun yapmış oldukları resmi konuşmaları ve verdikleri garantileri senet saydığını", "Başkanlığını yaptığı delegeler kurulunun uzlaşıcı eğilimlerinin en büyük bir kanıtını ortaya koymak üzere, belirttiği şartlar içinde ve saymış bulunduğu garantilere dayanarak, patrikliğin İstanbul'dan çıkarılması teklifinden vazgeçtiğini" bildirdi. Lord Curzon, bu haberin bütün dünyada sevinç yaratacağını ve konferansın görevini de kolaylaştıracağını belirtti. Henüz kesin sonuca vardırılamamış bazı noktaların da çözüme kavuşturulması için alt komisyonun, tez elden toplanmasına ve bir sözleşme tasarısı hazırlamasına karar verildi (S. L. Meray, *Lozan Konferansı*, 1/1-1, s. 295-341; *Türk İstiklâl Harbi* 2/6-IV, s. 182-192). İsmet Paşa da, bir raporla durumu Ankara'ya bildirdi.

11.I.1923'te tekrar toplanan Azınlıklar Alt Komisyonunda yeni bir yaklaşma daha oldu. Geniş kapsamlı bir Genel Af çıkarılmasının söz konusu olduğu günden beri, Türkiye'deki bütün Müslümanların bu genel af kapsamı dışında bırakılmasını isteyen ve bunda direnen Türk Delegesi Rıza Nur Bey, bütün Müslümanların af dışında bırakılması isteğinden vazgeçtiğini ve sadece 150 kişinin af dışında bırakılmasını istemekle yetindiğini bildirdi ve "Türk hükümeti 150 kadar Müslümanı genel af kapsamının dışında bırakmak istemektedir. Türk hükümeti bunlara karşı öç alma duygusuyla hareket etmemektedir. Fakat genel yarar için, bu Müslümanlardan Türkiye'yi bırakıp gitmiş olanların geri gelmelerine izin vermemeyi uygun bulmuştur. Türkiye'de olanların da yurtdışına çıkmalarına izin vermekte güçlük çıkaramayacaktır. Türk hükümeti, onları hiçbir bakımdan incitmemeyi de yükümlenir" dedi. Böylece, genel af konusunda, başlangıçtan beri süregelen anlaşılmazlık da ortadan kalktı (S. L. Meray, *Lozan Konferansı*, 1/1-2, s. 284).

(Türk Delegesi Dr. Rıza Nur Bey'in uzun süre bütün Müslümanları genel af dışında bırakmaya uğraştıktan sonra, kesinliği kanısını bile taşımadığı için, "aşağı yukarı" diye nitelediği "150 Müslüman"ın af dışında bırakılmasına razı olması, teklifini bu şekilde değiştirmesi, 150 sayısının nasıl bulunduğu hikâyesi, 150 kişinin listesi bu kitabın "Yüzellilikler" bölümünde açıklanmış bulunmaktadır).

Asker ve sivil tutsaklarla halkların karşılıklı değiştirilmeleri konusunda da uzlaştırmacı teklifler yapılmaya başlanmıştı. Fakat Türk delegeler kuruluna yeni katılan bir üyenin tutum ve davranışı yüzünden, hiç beklenmedik bir anda ve şekilde barış görüşmeleri sert ve sinirli havaya büründü. Türk delegeler kurulunun, çağıran devletlerce danışman niteliğindeki üçüncü delegesi Hasan Bey'in Ankara'ya gitmesi üzerine, yerine Türkiye'nin Paris temsilcisi olan İstanbul Mebusu Ferit Bey (eski Maliye Bakanı Ferit Tek), geçici olarak Lozan'a gönderilmişti. Ferit Bey bir konuşmasında, Fransızların Almanlarla uğraşmalarından ötürü barış yapmak zorunda kaldıklarını, İngilizlerin başkalarını savaşa sokmaya alışık olduklarını, İtalyanların ise savaş bakımından bir önem taşımadıklarını söylemişti. Büyük Devletlerin temsilcileri bu sözleri hakaret niteliğinde buldular, Ferit Bey ile bütün ilişkilerini kestiler ve olaya büyük siyasi önem verdiler. 14 Ocak 1923'te Ferit Bey geri alındı.

Fakat bütün bu çabaların, bir an önce kavuşulmak istenen Barış Antlaşması'na varmaya değil, yanaşmaya bile etkisi olmuyor, yine de görüşmeler uzayıp gidiyordu. Amerikan temsilcisi, İsmet Paşa ile Lord Curzon'u kendi odasında bir özel toplantıya çağırmıştı. Görüşmenin konusu Musul Sorunu idi. Fakat Lord Curzon'un amacı uzlaşmaya varmak değil, sorunu kendi çıkarına göre sonuçlandırmaktı (*Türk İstiklâl Harbi*, 2/6-IV, s. 192).

Nitekim, yapılan bütün fedakârlıklara rağmen, bir türlü kesin sonuca vurdurulamayan Lozan Barış Konferansı görüşmeleri, olumsuz bir şekilde 4.2.1923 gününe kadar sürecek ve barış görüşmelerinin birinci dönemi bu tarihte sona erecektir.

B

Geriye Dönüş Kuşkusu ve Mustafa Kemal Paşa'nın Yurt Gezisi

Bu sırada Mustafa Kemal Paşa bir yurt gezisine çıkmış bulunuyordu. Ordu kuruluşlarını denetleme gibi dış görünüşüne rağmen, tam bir politik geziydi. Mustafa Kemal Paşa, bazı olayların etkisiyle duyduğu bir “geriye dönüş kuşkusu” yüzünden, halkla görüşmek, alacağı bazı tedbirleri duyurarak halkı şimdiden onlara hazırlamak istiyordu. Bu kuşku, seçim kanununda bazı değişiklikler yapılmasını isteyen bir teklifin meclise gelmesiyle başlamıştı.

2.12.1922 günü Meclis toplantısı açıldığında, başkanlıkta bulunan Meclis İkinci Başkanı Dr. Adnan Bey, Seçim Kanununda değişiklik yapılmasını isteyen bir teklifi görüşülmeye değer bulan Tasarı Komisyonu raporunun ilgili komisyona gönderileceğini söyleyince (o günkü usule göre teklifler önce Tasarı Komisyonuna verilir, orası görüşülmeye değer bulursa ilgili komisyonlara gönderilirdi); İstanbul Mebusu Ali Rıza Bey ile Isparta Mebusu Hüseyin Hüsnü Efendi, usulden olmadığı halde, teklifin okunmasını istediler. Başkan Adnan Bey, bu tür raporların ve onlara bağlı tekliflerin, şimdiye kadar yapılageldiği üzere, okunmadan ilgili komisyonlara gönderildiğini bildirdi. Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa söz aldı:

— Bu kanun teklifi, bir özel amaçla, doğrudan doğruya kişiliğimle ilgili olduğu için, birkaç kelime ile düşüncemi anlatmak istiyorum.

Erzurum Mebusu Süleyman Necati, Mersin Mebusu Selâhaddin ve Samsun Mebusu Emin Beylerce verilen bu kanun teklifi, doğrudan doğruya benim kişiliğime, vatandaşlıktan düşürülmem amacına yöneltilmiştir. On dördüncü maddeyi gözden geçirecek olursanız, orada deniliyor ki, “Büyük Millet Meclisine üye seçilebilmek için Türkiye’nin bugünkü sınırları içindeki yerler ahalisinden olmak şart kılınmıştır. Göçmen gelenlerden Türk ve Kürtler yerleştikleri günden başlayarak beş yıl geçmiş ise seçilebilirler.” Ne yazık ki benim doğum yerim bugünkü sınırlar dışında kalmış bulunuyor. Herhangi bir seçim çevresinde de beş yıl kalmış değilim. Fakat bunda benim bir amacım ve kaba-hatim yoktur. Bunun nedeni, tüm ülkemizi çökertip yok etmek isteyen düşmanların davranışlarında başarıya ulaşmasına kısmen engel olunamamasıdır. Eğer düşmanlar tam olarak amaçlarında başarıya ulaşmış olsalardı, Tanrı korusun, bu teklifi imzalamış olan bayların da memleketleri sınır dışında kalabilirdi. Bundan başka, bu maddenin istediği şarta sahip bulunmuyorsam, yani beş yıl sürekli olarak bir seçim çevresinde oturamamış isem, o da bu vatana yaptığım hizmetler yüzündendir. Eğer bu maddenin istediği şartı kazanmaya çalışsaydım, İstanbul’u kazandıran Arıburnu ve Anafartalar’daki savunmalarımı yapmamam gerekirdi. Eğer ben bir yerde beş yıl oturmaya mahkûm olsaydım, Bitlis ve Muş’u aldıktan sonra Diyarbakır doğrultusunda yayılan düşmanın karşısına çıkmamam, Bitlis ve Muş’u kurtarmaktan ibaret olan vatan görevimi yapmamam gerekirdi. İstedikleri şartlara sahip olmak isteseydim, Suriye’yi boşaltan orduların döküntülerinden Halep’te bir ordu kurarak düşmana karşı savunmamam gerekirdi. Ondan sonraki çalışmalarımı herkes bilmektedir.

Hiçbir yerde beş yıl oturamayacak kadar çalışmış bulunuyorum. Ben sanıyordum ki, bu hizmetlerimden ötürü milletin iyi duygularını kazandım. Bundan ötürü, vatandaşlık haklarımdan düşürüleceğimi hiç aklıma getiremezdim. Teklifi imzalayan baylara soruyorum, bilmek istiyorum, bu baylar seçim çevreleri halkının ciddi olarak düşünce ve duygularını yansıtmış mıdır?

Mebus oldukları için kapsamı geniş bir görev özelliğini kendilerinde toplamış bulunuyorlar. Bu bakımdan millet, bu baylarla aynı düşüncede midir? Beni vatandaşlık haklarından düşürmek yetkisi bu baylara nereden verilmiştir? Bu kürsüden, resmen Yüksek Kurulunu-

za ve bu bayların seçim çevreleri halkına ve bütün millete soruyorum ve cevap istiyorum.

Erzurum Mebusu Hüseyin Avni Bey — Ortada bir kanun teklifi vardır. Her düşünce saygıya değer ve yücedir. Herkes memleketin esenliği ve mutluluğu için istediğini teklif eder ve bunda özgürdür. Esasen kanun teklifleri hemen kesinlikle kabul edilmiş nitelikte olmadıklarından Paşa Hazretlerinin bu işten kendilerini vatandaşlık hakkından düşürecek bir anlam çıkarmalarına şaşıyorum. Türk milleti, Paşa'yı kendisine sembol yaptıktan sonra Paşa'nın vatani her yeridir ve herkesin kalbidir. Fakat Paşa Hazretleri de bu kalplere saygı duymalıdır ki, Türkiye'de artık Arnavut mebus, Arap mebus bulunmayacaktır. Paşam, vatandaşlıkta kendinizi başkaları ile ölçmek isterseniz bu konuda bağışlamanızı isteyerek bildiriyorum ki, yanlış düşünüyorsunuz. Siz, kalbimize girmişken, tarihin sembolü olmuşken, başkalarının çıkarı için yüksek kişiliğinizi ileri sürmenizi memleket yararı ile bağdaştıramıyoruz.

Mustafa Kemal Paşa — Hüseyin Avni Bey, madde açıktır. Yorumlamanın gereği yoktur.

Hüseyin Avni Bey — Paşam, sizin kişiliğiniz bunun içine girmemiştir ve giremez. Onlarda da, o anlayış yoktur. Yalnız burada bir şey vardır. Yüksek kişiliğinizi öne sürerek ötekilerinin bundan yararlanmasına imkân vermeyiniz. Mustafa Kemal Paşa kimse ile karşılaştırılıp ölçülemez. Kanun teklifleri usulünce komisyona gider. Komisyon kararını verir. Eğer Mustafa Kemal Paşa meclisten vazgeçerse, o da feda olsun. Söz meclisindir. Yoksa üç beş arkadaşımızın iyi niyetle ve çok haklı, meşru bir dava hakkında vermiş oldukları önergeyi bu şekilde yorumlamamalarını özellikle dilerim. Kalbimizden çıkacağınız gün atmakta tereddüt etmeyiz, fakat siz her gün yaşayacaksınız. Esasen bu hususta acele edilmemesi gerekir. Arkadaşlarımızın düşüncelerini sormadan, kendilerini gönülden yaralayıcı şekilde konuşmanızı ben uygun bulmadım. Arkadaşlarımızı özel olarak çağırıp düşüncelerini sormalıydınız. O zaman sanıyorum ki, benim burada arkadaşlarımızın duygularını yansıtmış olan vicdanımın gerçek duygularını siz onlardan duyacaktınız.

Ben bir seçim çevresinde oturmadım, böyle bir amaç gütmedim, buyurdunuz. Siz hangi noktada çalışırsanız orası, sizin seçilme hakkınızı sağlamıştır. Vatandaşlık şu ya da bu memlekette oturma esası üzerine değildir. Burada, millet kürsüsünde tek söz sahibi Türk ve Türkiyeli olacaktır.

Ben ikiyüzlü değilim, samimi söylüyorum. Bu arkadaşlarımdan özellikle dilerim ki, benim duygularımdan başka bir duygu taşımadıklarını, taşıma imkânı olmadığını belirtsinler. Paşa'dan da dilerim ki, bu anlaşmazlığa son vererek bu görüşmeyi bitirelim, milletin size saygısı sonsuzdur.

Mustafa Kemal Paşa— Hüseyin Avni Bey kardeşimizin söylediği sözleri bu madde yansıtmıyor. Onun söyledikleri başka bir şeydir.

Bunun üzerine teklif sahipleri sıra ile kürşüye çıktılar ve Mustafa Kemal Paşa'nın hatırına gelenlerin hiçbirisini kastetmediklerini ve Hüseyin Avni Bey'in duygularına ve düşüncelerine tamamen katıldıklarını uzun konuşmalarıyla anlattılar. Bunun üzerine görüşmeler sona erdi ve Tasarı Komisyonunca görüşülmeye değer bulunmuş olan kanun teklifi, normal işleme tabi tutularak, Anayasa Komisyonuna gönderildi (A. F. Cebesoy'un *Siyasi Hatıraları*, s. 207).

Mustafa Kemal Paşa'nın konuşması, ajans ve gazetelerle yurda yayılmıştı. Başta Rize olmak üzere her yandan sevgi, saygı, bağlılık telgrafları geliyordu (*Nutuk*, s. 723-727). Ankaralılar da Mustafa Kemal Paşa'yı kendi illerinin nüfus kütüğüne kaydettiler.

Anlaşmazlık giderilmiş, olay kapanmış görünüyordu. Fakat derinlemesine düşünen bir kimse için, yine de tam bir keşinlikle cevaplanamamış bazı sorular bulunabilirdi. Acaba bu olayın, açıklanmış olanlar dışında, başka sebebi de var mıydı? Elbette ki, bu kanun teklifi ile Mustafa Kemal Paşa'yı vatandaşlıktan düşürmek gibi bir amaç güdülmemişti. Fakat acaba Mustafa Kemal Paşa'nın yeni bir devlet düzenine yöneldiğini düşünen eski düzen taraftarları, bu teklifle Mustafa Kemal Paşa'yı siyaset alanından ayırmak, yeni düzene gidişi durdurmak ve eski düzene dönmek mi istemişlerdi? Kesinlikle bir şey söylemezdi, ama gerçekten yeni bir düzene yönelmiş olan kimse için bu soru bir kuşku sebebi olabilirdi.

Nitekim gelişen olaylar bu kuşkuyu pekiştirecek nitelikteydiler. Mesela birkaç gün sonra Meclis İkinci Başkanı Dr. Adnan Bey, hastalık gerekçesiyle istifa etmiş, yerine Birinci Grup'tan Ali Fuat Paşa aday gösterilmişti. İkinci Grup, Ali Fuat Paşa'nın karşısına Kâzım Karabekir Paşa'yı çıkardı ve Ali Fuat Paşa seçimde gerekli oy çokluğunu sağlayamadı. İkinci turda, Kâzım Karabekir Paşa, Doğu Cephesi Komutanlığından ayrılmak niyetinde olmadığını bildirerek adaylıktan çekildiği halde, İkinci Grup yine de Ali Fuat Paşa'ya oy vermedi ve oylarını Birinci Grup'un bir başka üyesi, Yusuf Kemal Bey üzerinde topladı. Ali Fuat Paşa da, ancak bundan sonra ve yine de çok az bir oy farkı ile İkinci Başkanlığa seçilebildi (*A. F. Cebesoy'un Siyasi Hatıraları*, s. 211).

Bu durum karşısında Mustafa Kemal Paşa, yeni bir düşünceye yönelmişti. Her gün nereden ve nasıl atak yapacağı bilinemeyen İkinci Grup'un muhalefeti karşısında kendinden yana olan mebusları düzenli bir politik kuruluş içinde disiplin altına almak zorunluluğunu duyuyordu.

Doğu Trakya'nın düşman askerlerinden boşaltılması ve anavatana kavuşturulması işlemini gözetleme ve yönetme görevi ile İstanbul'a gönderilmiş olan ve eşsiz denecek kadar büyük gösterilerle karşılanmış bulunan, İstanbul Fatih'i diye adlandırılan ve düşman işgali altında olmasına rağmen birkaç gün içinde şehri egemenliği altına almış olan Refet Paşa'nın halife, saray ve çevresi ile çok saygılı ve samimi ilişkiler kurması, hele Konya'dan getirdiği bir atı halifeye hediye ederken mübalağalı bir şekilde bağlılığını bildirmesi, halifenin de çok duygulanarak sevgilerini göndermesi ve böylece Refet Paşa ile saray arasındaki bağların gittikçe güçlenmiş bulunması Mustafa Kemal Paşa'daki, geriye yani eski düzene dönüş kuşkusunu iyice belirli hale getirmişti.

Aynı günlerde Afyon Mebusu Şükrü Efendi'nin de, "İslam Halifeliği ve Büyük Millet Meclisi" başlıklı bir broşür yayımlayarak, "Halife Meclisidir, Meclis Halifenindir" gibi sözler harcaması, mecliste ki tartışmalarda İkinci Grup mensuplarının meclisin yetkilerinin büyüklüğünü anlatmak isterken dilediğinde her şeyi yapabileceğini söylemesi bu kuşkuyu daha da artırmıştı (TBMM Zabıt Cerideleri, 29.1.1923).

Bütün bu davranışların ve sözlerin halkı kararsızlığa, belki de geriye dönüş arzusuna düşürebileceğini düşünen ve kuşkulanan Mustafa Kemal Paşa, yurt içinde bir geziye çıkıp halkla görüşerek ve uyarıcı konuşmalar yaparak; milletin, dünyaya hâkim olmak isteyen hükümdarlar elinde nasıl boşu boşuna harcandığını, öteki ülkeleri korumak için nasıl Anadolu çocuklarının kullanıldığını, artık halkın kendi hayat ve mutluluğunu kendisinin düşünmesi gerektiğini, bütün bu sebeplerle artık padişahlığın bir yana bırakıldığını, milletin kendi kendini idare edeceğini, dünyaya hâkim olmak isteyenlerle birlik olunmayacağını, bunun milleti tekrar felaketlere sürükleyeceğini, şimdi halife yeni birtakım yetkiler verip onu tekrar padişah yapmak isteyenlerin milleti yok etmeye çalıştıklarını anlatmak istiyordu (*Nutuk*, s. 704-412; *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, 2/98).

Gerçi Büyük Millet Meclisi, padişahın kişiliğinde toplanmış olan sultanlık (dünya işleri yönetimi) ile halifelik (din işleri yönetimi)'i birbirinden ayırıp oybirliği ile sultanlığı kaldırmıştı (M. Goloğlu, *Cumhuriyete Doğru*, s. 399), fakat Mustafa Kemal Paşa yukarıda sözü edilen davranışların yeniden bir geriye dönüş akımı doğurmasından kuşkulanıyordu. Bu nedenle, gezip dolaştığı yerlerde halkla konuşup onları aydınlatıyor, uyarıyordu (A. E. Yalman, *Gördüklerim*, 3/28; A. F. Cebesoy'un *Siyasi Hatıraları*, s. 312.)

Nitekim geziye çıkmadan önce, 14 Ocak 1923'te, *İleri* gazetesi başyazarı Celâl Nuri Bey'le yaptığı konuşmada şunları söylemişti: "Cepheyi denetlemekten amacım orduları yakından görmektir. Aynı zamanda halk ile de yakından temasa gelmek, onlarla bugüne ve yarına ait karşılıklı görüşmelerde bulunmak isterim. Gezilerim sırasında elde edeceğim fırsatlardan yararlanarak, kurmayı tasarladığım Halk Partisi hakkında da açıklamalarda bulunmak niyetindeyim. İstiyorum ki, bu parti, milletin tüm sınıflarının esenlik ve mutluluğunu sağlama ya yönelmiş bir programa sahip olsun."

15 Ocak 1923'te Eskişehir'de yaptığı ilk gezi konuşmasında da; başarıların temelini yeni idare şekli olduğunu, geçmişteki kötülüklerin milleti hiçbir zaman temsil etmeyen hükümet şekillerinden doğduğunu, üç yıllık mücadeledeki başarıların gerçek sebebinin hükümet idaresini milletin kendi eline alması olduğunu anlattı.

16 Ocak 1923'te Arifiye'de halkla görüşen Mustafa Kemal Paşa, aynı gün İzmir'te, İstanbul'dan gelmiş olan gazetecilere bir demeç vererek; kalkınma için yapılan ve yapılacak olan işleri anlattı, milli iradede söz etti ve bir sosyal yaraya parmak basarak, "Ulusal amaç belli olmuştur. Ona ulaşacak yolları bulmak zor değildir. Önemli ve çetin olan o yollar üzerinde çalışmaktır. Denilebilir ki, hiçbir şeye muhtaç değiliz, yalnız tek bir şeye çok ihtiyacımız vardır: çalışkan olmak. Sosyal hastalıklarımızı incelersek bundan başka önemli bir hastalık bulamayız. Hastalık budur. İlk işimiz bu yarayı iyileştirmek, halkı çalışkan yapmaktır. Zenginlik ve onun sonucu olan esenlik ve mutluluk yalnız ve ancak çalışkanların hakkıdır" dedi. Sonra bu temele dayanarak konuyu geliştirdi, çalışmanın sağlanabilmesi için programlaşması gerektiğini belirtti, bunu da ancak bir siyasi kuruluşun yapabileceğini ileri sürdü ve Halk Partisi adı altında bir siyasi kuruluş meydana getirmeyi düşündüğünü açıkladı.

18 Ocak 1923 günü İzmir'te halkla yaptığı görüşmede ise, "Ulusal egemenliğimiz için artık hiçbir tehlike yoktur. Çünkü milletimiz yüz yılların çok acı vuruşlarından ve acılı olaylarından ders almıştır. Türkiye Büyük Millet Meclisi halifenin değildir ve olamaz. Türkiye Büyük Millet Meclisi yalnız ve yalnız millettir. Halifeliği, ulusal egemenliğe engel bir makam diye düşünmek doğru değildir. Şimdi halife olan üstün kişinin de bizimle birlikte aynı gerçeği gördüğü kanısındayım. Buna rağmen yine de sakıncalı bir durum olursa bunu yalnız o makama yüklemek gerekmez. Bunun için, düşüncelerini şeriat kılığına sokan bazı cahiller, çıkarıcılar, dalkavuklar meydana çıkabilir. Bunlara karşı tedbirli olmak her vatandaşın ve tüm ulusun görevidir. Hayat felsefesinin şaşırtıcı bir görüntüsüdür ki, her yararlı ve yeni şeye karşı mutlaka bir kuvvet çıkar. Dilimizde buna "irtica" denmektedir. İşte bu irticayın yok edilmesi için önceden tedbir almak gerekir. Bütün millet güvensin ki, devrimi yapanlar bu gibi ters kuvvetleri çıktıkları noktalarda yok edecek güce, yeteneğe ve tedbire sahiptirler. Şurası kesinlikle bilinmelidir ki, devrimlere zarar verildiği gün, nazariye biter, operasyon ve uygulama başlar" dedi (*Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, 2/50, 52, 59, 60, 62).

Bu sırada, Başyaveri Salih [Bozok] Bey'den aldığı bir telgraftan anesi Zübeyde Hanım'ın 14 Ocak 1923'te İzmir'de öldüğünü öğrendi,

verdiği cevapta büyük üzüntüsünü belirterek uygun bir şekilde gömülmesini bildirdi ve “Tanrı milleti yaşatsın ve esenlik versin” dedi (Dr. U. Kocatürk, *Atatürk’ün Telgrafları*, 17). Hemen arkasından da Halife Abdülmecit Efendi’den ve Meclis Başkanlığından çekilmiş başsağlığı telgrafları aldı ve bu telgrafları da cevapladı (TBMM Zabıt Cerideleri, 15.1.1923; *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri*, 4/481-482).

Zübeyde Hanım zaten hastaydı. Daha İstanbul’da iken hastalığının ağırlaştığını anlamış, oğlunun bile haberi olmadan birkaç aile dostunun yanında vasiyetnamesini hazırlatarak, Selânik’teki beş evinden üçünü oğlu Mustafa Kemal Paşa’ya, ikisini kızı Makbule Hanım’a bırakmış, 1800 lira tutarındaki kâğıt paranın nerelere ve kimlere nasıl dağıtılıp harcanacağını belirtmiş, ölümünde Beşiktaş’taki Yahya Efendi Dergâhı’nın avlusuna gömülmesini istemişti.

Zübeyde Hanım’ın hastalığını duyan ve Büyük Zafer’den sonra İzmir’e gelen Mustafa Kemal Paşa’yı babasının evinde ağırlamış olan Latife Hanım da, “Yurdu kurtaran kahramanın annesine bakmak her Türk kızı gibi bana da bir borçtur” diyerek Mustafa Kemal Paşa’ya mektup yazmış ve Zübeyde Hanım’ın İzmir’e gönderilmesini rica etmişti. Oğlunun böyle bir kızla evlenmesini isteyen Zübeyde Hanım da bu ricaya katılınca, Mustafa Kemal Paşa, annesini Salih Bey ile İzmir’e göndermişti. Ne var ki, Latife Hanım’ın yakın ilgi ve titiz bakımı da olumlu bir sonuç vermemiştir (*Atatürk Ansiklopedisi*, c. 1).

Mustafa Kemal Paşa, Meclis Başkanlığından ve mebuslardan gelen başsağlığı telgraflarını, “Tanrı, en büyük annemiz olan vatani kurtarsın, gerçek refaha kavuştursun, milletin geleceğini ve egemenliğini güçlendirmeye uğraşan meclisimizi tarihsel çalışmada başarıya ulaştırsın” diye cevapladı (TBMM Zabıt Cerideleri, 22.1.1923).

Yolculuğuna devamla Bursa’ya geldi. Bursa’daki konuşmaları çok açık ve ilginç oldu. Tüm anlamıyla samimi bir hava içinde sürdü ve halkın yirmiden çok sorusunu cevapladı. Heykel yapmanın günah olup olmadığı yolundaki soruyu şöyle karşıladı: “Uygar, ileri ve gelişmiş olmak isteyen her ulus heykel yapacak ve heykeltıraş yetiştirecektir. Bir tarih anısı olarak heykel dikmenin dine aykırı olduğunu ileri sürenler, şeriat hükümlerini gereği gibi incelememiş olanlardır. Peygamberin Tanrı buyruklarını bildirdiği günlerde karşısındakilerin kalp ve vicdanlarında putlar vardı. Bu insanları hak yoluna çağırarak

için önce o taş parçalarını atmak ve bunları ceplerinden ve kalplerinden çıkarmak zorunluluğundaydı. O günden bu yana bin üç yüz bu kadar yıl geçmiştir. İslam'ın gerçeği tam olarak anlaşıldıktan ve meydana gelen vicdan kanısı güçlü olaylarla pekiştikten sonra hâlâ bazı aydın kişilerin böyle taş parçalarına tapındıklarını düşünmek ve sanmak İslam dünyasını tahkir etmek demektir. Sonra, İslamlık yalnız Türkiye ve Anadolu halkı ile mi sınırlıdır? Mısırlılar İslam değil midirler? Gezenler bilirler ki, Mısır'da birçok büyük adamların heykelleri vardır. Sivas'tan Erzurum'a giderken de yol üzerinde güzel bir heykele rastlarsınız. İnsanlar olgunlaşabilmek için bazı şeylere muhtaçtırlar. Bir millet ki resim yapmaz, heykel yapmaz, fennin gerektirdiği şeyleri yapmaz, o milletin ilerleme yolunda yeri yoktur. Bizim milletimiz ise, gerçek nitelikleriyle uygar ve ileri bir millet olmaya layıktır ve olacaktır.”

Sonra, yabancı sermayenin memlekete girmesiyle halkın bundan zarar görüp görmeyeceği hakkındaki soruyu cevapladı ve memleketin birçok bakımdan yoksun bulunduğunu ve mesela ülkenin yolu olmadığını, şehirlerin harap ve köylerin perişan bir durumda bulunduğunu, memleketin liman ve fabrikadan yoksun olduğunu, madenlerin işletilemediğini, bunlardan gereği gibi yararlanılabilmek için çok tedbirler almak zorunda kalındığını, bu arada yabancı sermayenin de “zararlı olmayacak şekilde” memlekete girmesine müsaade etmek gerektiğini anlattı.

Daha sonra, kuşku edilen geriye dönüş kıpırdamalarına değinerek, “Milletimiz, üç buçuk yıllık bir zamana sıkıştırılması imkânı olmayan çok büyük bir inkılap yapmıştır. Fakat bu yeniliğin, kesinlikle ters bir davranışı getirebileceğini unutmamak gerekir, buna “irtica” diyoruz. İrtica her zaman beklenebilir. İstenir ki, bu devrim için dökülen kanlar yeterli olsun, bundan sonra kan dökülmesin. Bu sebeple, mutlu devrimimize karşı düşünce ve duygu taşıyanları aydınlatıp öğretmek aydınlara düşen ulusal görevlerin en önemlisi, birincisidir” dedi, bunun için gazetelere, kitaplara, hatta ayrı bir bakanlığa ihtiyaç olduğunu belirtti.

Ulusal devrimin esasları üzerinde duran Mustafa Kemal Paşa; Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümetinin mutlakiyet, meşrutiyet ve cumhuriyet şekillerinden hiçbirine benzemediğini ve bunların üstünde

olduğunu, anayasanın öğrenci, asker, genç, yaşlı herkesçe dinsel kanıtlar gibi ezberlenmesi gerektiğini söyledi.

Son olarak; memleketin her bakımdan geri kalmış olduğunu, buna elbirliği ile bir çare bulmak gerektiğini, bu amaçla herkesin düşüncesine başvurulduğunu, bilenlerden gelecek mütalaalar incelendikten sonra uygulanabilir bir parti programı meydana çıkarılacağını ve Halk Partisi adı ile bir siyasi kuruluş vücuda getirileceğini anlattı ve “Milletimizi şimdiye kadar söylediğim sözlerle ve davranışım ile aldatmamış olmakla övünürüm. Şimdi de milleti esenliğe, ileriliğe, bayındırlığa yöneltmek için, yeteneklerimizi göz önünde tutarak, bunu da yapacağız, diyoruz” dedi (*Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, 2/65).

25/26 Ocak 1923 gecesi Alaşehir’de, 26.1.1923’te Salihli istasyonunda, aynı gün Kasaba ve Manisa istasyonlarında halkla konuştuktan sonra 27.1.1923’te İzmir’e ulaştı. Trenden Karşıyaka’da inen Mustafa Kemal Paşa, Osmanpaşa Mescidi avlusundaki annesinin mezarını ziyaret etti. Mezar başında yaptığı konuşmada, istibdat idaresinin kendine uyguladığı işlemler yüzünden annesinin çektiği acıları anlattı ve “Annemi yitirmekten şüphesiz çok üzüntülüym. Fakat bu üzüntümü gideren ve beni avutan bir husus vardır ki, o da vatan anamızı yok olmaya götüren yönetimin artık bir daha geri dönmek üzere yokluk mezarına götürülmüş olduğunu görmektir. Anam bu toprağın altında olsun, fakat ulusal egemenlik sonsuzluğa kadar kalsın. Beni avutan büyük güç budur. Evet, ulusal egemenlik sonsuzluğa kadar sürecektir. Anamın ve bütün atalarımın ruhuna karşı yükümlü olduğum vicdan andını tekrar edeyim. Anamın mezarının önünde ve Tanrı’nın huzurunda ant içiyorum, bu kadar kan dökerek milletin elde edip ortaya koyduğu egemenliğin korunması ve savunulması için gerekirse anamın yanına gitmekte asla tereddüt etmeyeceğim. Ulusal egemenlik uğrunda canımı vermek, benim için vicdan ve namus borcu olsun” dedi.

Aynı gün Hükümet Konağı’nda düzenlenen ziyafette, halk temsilcilerine karşı uzun bir konuşma yaptı (*Atatürk Ansiklopedisi*, c. 1; *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, 2/70-81).

İki gün sonra da, 29.1.1923’te, evinde konuk olarak kaldığı Uşakîzade Muammer Bey’in kızı, ünlü yazar Halit Ziya Uşaklıgil’in yeğeni Latife Hanım’la, basit ve dinsel bir törenle evlendi (Z. Oranlı, *Atatürk*, s. 143; A. E. Yalman, *Gördüklerim*, 3/33).

İlk kutlama telgrafı yine Halife Abdülmecit Efendi'den geldi. Daha sonra, halife ile eşi kadınefendinin gönderdiği armağanı da alan Mustafa Kemal Paşa, hem kutlama telgrafı, hem de armağan için halifeye saygılı cevaplar gönderdi (*Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, 4/483-484. M. Goloğlu, *Halifelik Ne İdi? Nasıl Alındı? Niçin Kaldırıldı?*, s.39).

Bu sırada, Lozan'daki barış görüşmeleri bir çıkmaza girer gibi olmuştu. Delegeler Kurulu Başkanı İsmet Paşa, Ankara'ya gönderdiği 18.1.1923 günlü raporunda; iki günden beri çok kötümser bir havanın esmekte olduğunu, Müttefiklerin Türklere ancak evet ya da hayır diyebilecekleri bir antlaşma projesi hazırlamakta bulunduklarını, toptan bir siyasi meydan savaşı vermek istediklerini, bunun tam bir sinir savaşı olduğunu bildirdi (*Türk İstiklâl Harbi*, 2/6-IV, s.192).

İsmet Paşa gerçeği görmüştü. Bir sinir savaşı hazırlığı vardı. Önceden bir gözdağı verilecek, sonra Türk delegeler kurulu önemli bir teklifle karşı karşıya bırakılacaktı. Öyle de oldu. Ürkütücü davranışlarda bulunulur ve sinirler gerilirken, Arazi ve Askerlik Komisyonunun 23.1.1923 günlü toplantısında birdenbire Musul Sorunu gündem konusu yapıldı. Bu arada Fransız Başdelegesi Barreré geri çağırılmış, yerine Louis Maurice Bompard gönderilmişti.

Toplantıyı açan Komisyon Başkanı İngiliz Başdelegesi Lord Curzon; sanki her iş bitmiş, Barış Antlaşması yapılacak duruma gelmiş gibi, yakında yapılacağını umduğu Barış Antlaşması'nın konuları arasında Türkiye'nin Doğu Sınırları Sorunu da bulunduğunu, bu sorunun konferans açılır açılmaz görüşülmek istendiğini, fakat İsmet Paşa'nın bu konuyu aralarında özel olarak görüşmeyi teklif ettiğini, bu nedenle sorunun toplantılarda açıkça görüşülmesinin ertelendiğini, sözlü ve yazılı olarak yapılan özel görüşmelerin bir sonuç vermediğini, Türklerin Musul'u istemekten bir türlü vazgeçmediklerini, İngilizlerin ise kesinlikle bu isteğe karşı olduklarını belirtti ve bu durum karşısında konunun konferans toplantısında görüşülmesinden başka çare kalmadığını anlattı. Türk delegeler kurulundan görüşünü açıklamasını istedi ve ondan sonra İngiltere'nin cevap vereceğini bildirdi.

Türk Başdelegesi İsmet Paşa, belgeli bilgilere dayanan uzun bildirisini okuyarak Musul'un Türk olduğunu, Türklere ait olduğunu, Türklere geri verilmesi gerektiğini anlattı ve Türk görüşünü şöyle özetledi:

1. Musul vilayeti halkının büyük çoğunluğu Türk ve Kürt'tür.
2. Musul'da oturanlar, yeniden Türkiye'ye bağlanmayı direnerek istemektedirler. Çünkü sömürgeleşmiş bir halk olmaktan çıkarak, bağımsız bir devletin yurttaşları olacaklarını bilmektedirler.
3. Musul vilayeti, coğrafya ve politika bakımlarından Anadolu'nun tamamlayıcı parçalarındandır ve ancak Anadolu'ya bağlı kalmakla gerçek çıkış yerleri olan Akdeniz limanlarıyla sıkı ilişki kurabilecektir.
4. Hukuk bakımından hâlâ Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olan bir memlekete ilişkin olarak İngiltere'nin yapmış olabileceği bütün antlaşmaların, anlaşmaların ve sözleşmelerin –hele iradelerini serbestçe ve yabancı baskısından ve işgalinden arınmış olarak belirtmek fırsatının bu bölge halkına verilmediği de göz önünde tutulursa– hukuk açısından hiçbir değeri olamaz.
5. Anadolu'nun güney kesimlerini birleştiren yolların kavşak noktası olan Musul'un, ticaret ilişkilerimiz ve bu bölgenin güvenliği bakımından bizim elimizde olması zorunludur.
6. Musul vilayeti, ülkemizin birçok öteki parçaları gibi, savaşın durmasından sonra ve yapılmış sözleşmelere aykırı olarak bizden alınmıştır. Bu yüzden aynı durumda kalmış öteki bölgeler gibi, Musul'un da bize geri verilmesi gerekir.

İngiliz Başdelegesi Lord Curzon, yaptığı konuşmada tamamen ters bilgilerle İsmet Paşa'ya cevap verdikten sonra, “İsmet Paşa savunmasını, iyice ve dikkatle incelenmesi gereken birçok ekonomik, stratejik ve bunlar gibi iddialara dayattı. Böyle olunca, tarafsız bir soruşturma yapılmasını kararlaştıralım. Söz konusu olan bölge manda altında bulunduğunu, İngiliz hükümetinin bu yetkiyi Milletler Cemiyeti'nin koruyuculuğunda kullanmakta bulunduğu için soruşturma ile görevlendirilecek kurumun Milletler Cemiyeti olmasını düşünmekteyim” dedi ve bunu bir teklif olarak öne sürdü.

İsmet Paşa bu teklifi karşılayan konuşmasını şöyle tamamladı:

Musul Sorunu gibi çok önemli bir ülke sorununu Milletler Cemiyeti'nin hakemliğine sunmak, haklı olmayacaktır. Çünkü Türkler için kazanılması ya da yitirilmesi söz konusu olan şey, ulusal varlığının bir parçasıdır. İngiliz hükümeti için ise, olsa olsa, kendi ülkesinden başka bir ülkede yürüttüğü denetimin tartışılmasına katlanmak söz konusudur. Büyük Millet Meclisi hükümeti ve delegeler kurulu, ne Musul vilayeti gibi yurdun tamamlayıcı bir parçası olan büyük bölgenin, ne de bu

bölge halkının ve buradaki doğal kaynakların kaderini bir hakemlik kararına bağlamayı kabul edebilir. Türk hükümeti, savunduğu tezin değerine ve haklı olduğu na inanmaktadır. Musul'un Türkiye'ye geri verilmesi konusundaki görüşünden vazgeçmemektedir.

Lord Curzon, uzun konuşması sonunda, teklifinin Türklerce kabul edilmemesi karşısında Milletler Cemiyeti misakının on birinci maddesi gereğince, Birleşmiş Milletler meclisini toplantıya çağırıp konu üzerine dikkatini çekeceğini söyledi. Öteki devletlerin delegeleri de Lord Curzon'u desteklediler ve toplantı bu hava içinde sona erdi.

27 Ocak 1923'te İtalyan Başdelegesi Marki Garroni'nin başkanlığında toplanan Yabancılar Komisyonunda; yabancıların bağlı olacakları vergi usullerini incelemiş olan ikinci alt komisyonun raporu okundu. Genellikle konular üzerinde anlaşmaya varıldığı, birkaç noktadaki anlaşmazlığın da giderilebileceği anlaşıldı.

Uyruklu ve Arkeolojik Araştırmalar konularını inceleyen üçüncü alt komisyonda da tam bir anlaşmaya varılmıştı. Buna rağmen Lord Curzon, Türklerin 1917'de Peygamberin Mezarı'ndan alıp İstanbul'a getirdikleri kutsal eşyaların geri gönderileceğine dair söz verilmesini istedi. İsmet Paşa ise ne Hristiyanları, ne de konferansı ilgilendirmeyen bu konunun ortaya çıkarılmasından şaşkınlık duyduğunu söyledi ve bu eşyaların nasıl kullanılacağı yetkisinin halifelik makamına ait olduğunu, Türk delegelerinin de, konferansın da, hiç kimsenin de bu konudan söz etmeye yetkisi bulunmadığını belirtti.

Aynı gün Maliye ve Ekonomi Komisyonu da toplandı, Sağlık alt komisyonunun raporunu görüştü. Raporda, "Türkiye idaresiyle birlikte ve geçici bir süre için, Boğazların ve kıyıların sağlık savunmasını gözetmek üzere uluslararası bir kuruluşun sağlık işlerine el koymasını" hakkındaki teklifi Türklerin kabul etmedikleri, öteki konuların hepsinde anlaşmaya varıldığı bildiriliyordu.

Ekonomik Sorunları görüşen alt komisyon raporunda ise birçok meselelerde henüz anlaşmaya varılamadığı kaydedilmişti. Esas komisyon da bu anlaşmazlıkları gideremedi (Şarkı Karip Lozan Konferansı 1/3: 65); S. L. Meray, *Lozan Konferansı*, 1/1-I, s. 342-375, 1/2, s. 61-70).

İsmet Paşa, Ankara'ya gönderdiği raporunda; konferansın kesilme ihtimalinin çok kuvvetlendiğini, görüşmelere ara vererek Anka-

ra'ya dönmenin ve böylece durumu sürüncemede bırakmanın ya da Musul'dan vazgeçerek yeni bir barış imkânı aramanın gerektiğini bildirmiş, kendisinin de Musul'dan vazgeçerek yeni bir barış imkânı aranması kanısında bulunduğunu açıklamıştı. Delegelerden Rıza Nur Bey ise; memleketteki genel gelişmeyi sağlayacak olan petrolden ötürü Musul'un memlekete lazım olduğunu, Musul'un elden çıkması halinde memleketin başına bir Kürdistan tehlikesi çıkabileceğini, Kürdistanlıların Ermenilerle birleşerek memleketi arkadan vurabileceklerini ileri sürüyordu. Konferansın kesilmesi tehdidinin de bir blöf olduğu kanısındaydı, direnme ve dayanmanın sürdürülmesini istiyordu. Rıza Nur Bey; İngiliz kamuoyunun savaşa karşı olduğu, sadece Musul'u değil Bağdat'ı bile boşaltabilecekleri düşüncesindeydi. Öteki delege Hasan Bey'e göre; barışın anahtarı Musul Sorunu ile Kişisel Tazminat konusundaydı. Çok nazik olan Musul Sorunu'nda herhangi bir karara varamıyordu. Kişisel Tazminat konusunda ise, bazı karşı tekliflerle hesapları kapatma yoluna gitmek gerektiğini düşünüyordu.

29.1.1923'te Müttefik Devletler, Türklerin ancak evet ya da hayır diyebilecekleri antlaşma projesini Türk delegelerine verdiler (*Türk İstiklâl Harbi*, 2/6-IV, s. 204).

Lozan barış görüşmeleri, Müttefik Devletlerin verdikleri antlaşma projesi ile çıkmaza girer gibi olduğu sırada Refet Paşa'nın İstanbul'daki davranışlarına ve Afyon Mebusu Hacı Şükrü Efendi'nin yayımladığı broşüre verilen anlamlarla başlayan padişahlığa yani geriye dönüş kuşkusu gittikçe yayılmakta, bu kuşkuya karşı duyulan tepki de şiddetlenmekteydi. Kuşkunun ilk başladığı günlerde, 26.11.1922'de, Yunus Nadi Bey, *Yeni Gün* gazetesinde "Yeni Bir Cidal Devri" başlıklı bir yazı yayımlamıştı. Yunus Nadi Bey bu başyazısında; mecliste yeni bir mücadele döneminin başladığını, Büyük Millet Meclisi üyelerinin milletvekili olarak gereken işleri yaptıkça meclisin var olduğunu, milletvekilleri yetki ve güçlerinin kaynağını unutarak eski baskı dönemine yönelirlerse şekilden varlıkları içinde hapse mahkûm bulunduklarını, bu konuda özgürlüğün söz konusu olmadığını, çünkü milletin bu konuda vekillerine özgürlük tanımadığını, tersine davranacakların Millet Meclisi üyesi de olsalar kanları içinde boğulacaklarını, kafalarının kesileceğini söylüyordu.

İkinci Grup üyelerinden Mersin Mebusu Selâhaddin Bey ile üç arkadaşı, Meclis Başkanlığına verdikleri bir önergeyle; meclisin kişiliğine bir saldırı olan, söz ve düşünce özgürlüğüne müsaade edilmeyeceğini anlatan barış görüşmelerinin yapıldığı bir sırada yayımlanmış olması sebebiyle de meclisin gerçek ve meşru durumu hakkında şüpheler ve tereddütler doğurabilecek nitelikte bulunan, ne tutum ve davranış ve ne de politika ve ahlak bakımından yayımı uygun görülmeyen bu yazının başkanlıkça incelenerek onur ve kanun bakımından gereği yapılmak üzere Hükümet Başkanlığına bildirilmesini istemişti (A. F. Cebesoy'un *Siyasi Hatıraları*, s. 206).

Daha sonra, Afyon Mebusu Şükrü Efendi de bu konuda bir soru önergesi vermiş ve bu soruyu İçişleri Bakanı Fethi Bey cevaplamıştı:

Fethi Bey — Afyon Mebusu Şükrü Efendi önergesinde, *Yeniğin* gazetesinde çıkan “Yeni Bir Cidal Devri”, “İnkılâbımızın Telâkkisi” başlıklı yazılarda bir “gerici” olaydan söz edilerek bunun önlenmesinin İçişleri Bakanlığından istendiğinin yazıldığını bildirmekte ve böyle bir şey olup olmadığını sormaktadır.

Milletin egemenliği kesinlikle kurulmuş olduğundan, bu egemenliği ulusun elinden almak ve başka ellere vermek için memleketin hiçbir tarafında bir gerici olay meydana gelmemiştir. Bu nedenle, herhangi bir tedbir de alınmamıştır. Millet, egemenliğini elinde bulundurmaktan hoşnuttur, sonuna kadar da egemenliğini koruyacaktır. Gazetelerde çıkan yazılardan İçişleri Bakanlığı sorumlu olamaz. Çünkü basın özgürdür ve sansür yoktur. Her hoşunuza gitmeyen gazete yazısını İçişleri Bakanından sorarsanız bunun içinden çıkılmaz.

Şükrü Efendi — Basın özgürdür, sansür yoktur, ama hükümet yayınlarla ilgilenmelidir. Basın bizde öyle bir rezalete varmıştır ki, meclisin kararını (şiddetli gürültüler)... Büyük Millet Meclisi'nin meşruluğuna ve kanuna karşı olan basın zararlıdır (şiddetli gürültüler).

Refik Bey (Konya) — Türk milleti gibi, basını da serbesttir. Millet, gazetelerde görüşünü dile getirir.

Şükrü Efendi — Bu kürsü, hak ve gerçek kürsüsüdür.

Tunalı Hilmi Bey (Bolu) — Basın, milli mücadelede ulusun egemenliğini savunmuştur. Basına böyle sözler söylenemez (şiddetli gürültüler).

Lütfi Bey (Malatya) — Basın oyuncak olmuştur.

Mehmet Şükrü Bey (Afyon) — Basın özgürlüğü yoktur, milletin sesi boğulmuştur.

Refik Bey — Millete her zaman kılavuzluk yapan, milli mücadele-mizde büyük fedakârlığı görülen basının manevi kişiliği hakarete uğramıştır. Arkadaşımız sözünü geri almadıkça sözlerini sürdüremez.

Şükrü Efendi — Basın demekle bütün gazetecileri kastetmediğimi anlamışsınızdır. Bu kürsüden hakkı ve gerçeği boğmak isteyen bir arkadaşımız olabileceğini sanmam. Üç yıllık bir arkadaşınızım, hiçbir zaman bu kürsüde dil temizliği sınırını aşmadım. Bu sınırı aşanlar, ne yazık ki, bazı gazetelerdir (doğru sesleri). Bir gazetenin Büyük Millet Meclisi'ne hakaretler savurmasını ister misiniz? Böyle bir gazetenin basında yeri olabilir mi? İspat için *Yenigün* gazetesinin 26.11.1922 günlü başyazısından bir fıkrayı okuyayım: “Türk milleti kendi bağımsızlığını korumaya ve kurtarmaya çalışırken karşısına çıkan düşmanların en kötüsünün sultan ve halife olduğunda elbette çoktan karar kılmıştır. Durum bu iken, bu memlekette sultan ve padişah isteyen alçak ruhlar bulunabildiğini düşündürecek bazı işaretler eksik değildir. Biz biliriz ki, onlar vardır ve yine biz biliriz ki, onlar kendi kanları içinde boğulacaklardır. Bize diyecekler bulunabilir ki, hani ya özgürlük ve serbestlik? Millet emrediyor ki, bu işte özgürlük ve serbestlik yoktur. Kokmuş ve zararlı düşünceler yayımlanamaz ve serbestçe söylenemez. İsterse onu söylemek isteyecekler Büyük Millet Meclisi üyesi olsunlar. Biz, bu görüşü ileri sürerken tarihin, gerçeğin egemenliğinden başka bir şey söylemiyoruz. Fransız Ayaklanması ve Devrim Tarihi meydandadır. Evet, saklamanın gereği yoktur, önümüzde yeni bir mücadele dönemi açılmıştır.

Fakat bu hiç de uzun sürmeyecek, kısa kesilecek, ulusun kesin egemenliği ile sonuç bulacak bir mücadeledir ki, özü çok eski olduğu ve ulusça aslında halledilmiş bulunduğu halde bazı maksatlara ve şartlara dayanarak kamuoyunu kararsızlığa ve karışıklığa sürüklemek isteyen beş on kötü kalıntının yardım ve çabalarıyla bugün varmış ve ayaktaymış gibi görünmektedir. Ulusun, Türkiye Büyük Millet Meclisi'ni kurmasına sebep olan kararlılığı ve davranışı yalnız bir mihver çevresinde toplanmıştı: Ulusun kesin egemenliğini ilan ve ispat etmek. Bilinir ki, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin anayasası,

yalnız ve yalnız bu ruh ve amacı anlatmaktadır. Ve yine bilinir ki, Türkiye Büyük Millet Meclisi, ancak ve ancak bu düşüncelere dayanmakla dünyayı şaşırtan şu büyük başarıları elde edebilmiştir. Daha açığını söyleyeyim ki, bu başarıları elde eden güç, milletin kendisidir. Bugün devam halinde bulunan Türkiye Büyük Millet Meclisi'ni meydana getiren milletin kendisi olduğu gibi, bu türlü meclislerin beş on tanesini daha meydana getirip dağıtacak olan güç de yine milletin kendisidir. Şurasını çok kesin bir deyimle söylemek gerekir ki; hiçbir meclis, hatta Büyük Millet Meclisi gibi yasamadan başka yürütme gücünü de kendisinde toplamış olan meclislerden hiçbiri, bazı sözlerin kendi durumlarına yakıştırdığı büyüklüklere dayanarak sınırsız yetkilerle her şeyi yapabileceklerini sanmasınlar. Varlıkları aslında şekilden ibaret olarak? Şekille sınırlanmaya mahkûmdur.”

Maraş Mebusu Hasip Bey — İmza kimin?

Şükrü Efendi — Yunus Nadi.

Hasip Bey — Anayasanın 35. maddesiyle meclisi fesih yetkisini sultana veren raporun sözcüsü ve savunucusu olan insandır. Ne yazık ki, böyle bir kişidir.

Şükrü Efendi — Ben bu imzadan kuşkuluyorum. Çünkü bu yazının sahibi, İstanbul'daki meclisin dağıtılması yetkisinin sultana verilmesine dair İttihatçılar zamanında raporu yazan, sözcüsü olan adamdır. Bugün de, bir zamanlar bazı arkadaşlarımızın verdikleri üç imzalı önerge sebebiyle Paşa'ya, “Dağıt Paşam” diyor. Acaba mecliste bir ayaklanma, bir bozgunculuk mu vardı?

Trabzon Mebusu Ali Şükrü Bey — Kimse dağıtamaz.

Malatya Mebusu Lütfi Bey — Hâkimiyet milletindir.

Şükrü Efendi — Sayın İçişleri Bakanını sorumlu tutuyorum.

Kırşehir Mebusu Yahya Galip Bey — Basın serbesttir (Kürsü de serbesttir, sesleri).

Şükrü Efendi — Ve meclis aleyhindeki gerçek dışı yayımları yaptırınlar, kanımca büyük memurlardır. İçişleri Bakanı bunları cezalandırmamıştır. Sorumu, gensoruya çeviriyorum (TBMM Zabıt Cerideleri, 6.1.1923).

Konu, bir gensoru ile mecliste tazelenirken, Muğla Mebusu Yunus Nadi Bey de, Meclis Başkanlığı'na aşağıdaki önergeyi vermişti:

Bazı arkadaşların *Yenigün*'ün dünkü nüshasında yayımlanan bir yazıdan söz ederek ve bu yazıyı değiştirmek suretiyle özetleyerek başkanlık makamına bir önerge vermiş olduklarını haber aldım. Yüce Başkanlığın bilmediği bir şey değildir ki, basın, yasaların sınırları içinde özgürdür. Eğer basında yasalara aykırı bir yayım yapılırsa, bunu usul gereğince ilgili dairelerin ve mahkemelerin kovuşturması gerekir. Bu temele dayanarak sözü edilen önergenin Meclis Genel Kuruluna bildirilmesine yer olmadığını, olsa olsa genel haklarla ilgili bir haber verme belgesi niteliğinden ötürü hükümete verilmesiyle yetinilmesinin zorunlu bulunduğunu arz ederim. (A. F. Cebesoy'un *Siyasi Hatıraları*, s. 207).

Bunun üzerine, Meclis Başkanlık Divanı olaya el koymuş ve düzenlenen rapor genel kurula getirilmişti. Raporda şöyle deniyordu:

“Ankara’da yayımlanan *Yenigün* gazetesinin 26.11.1922 günlü nüshasında ‘Yeni Bir Cidal Devri (Yeni Bir Mücadele Dönemi)’ başlığı ile yayımlanan başyazıdan ötürü barış görüşmeleri sırasında yapılan bu yayım, Millet Meclisi’nin meşru ve gerçek durumu hakkında şüphe ve tereddüt uyandırabilmesi ihtimaline göre ne durum, ne politika, ne de terbiye bakımından uygun görülebilecek nitelikte olmadığından kanun ve haysiyet bakımından gereğinin yapılması için Mersin Mebusu Selâhaddin Bey ile dört arkadaşının imzası ile verilen ve basın, yasaları içinde serbest olduğundan söz konusu önergenin kamu haklarıyla ilgili bir haber verme yazısı niteliğinde sayılarak hükümete verilmesi isteğini kapsayan Yunus Nadi Beyce Başkanlığa verilen önergelerin önce Başkanlık Divanınca incelenmesi 27.11.1922 günlü toplantıda kararlaştırılmıştı. Sözü edilen önergelerle yazı, Başkanlık Divanının 19.12.1922 günlü toplantısında incelenip görüşülmüş ve bu yazı üzerine herhangi bir işlem yapıp yapılmadığı hükümetten sorulmuştu. Dışişleri Bakanlığında gelen 27.12.1922 günlü karşılık yazıda, ‘Basının, baskıdan önce denetlemeye bağlı olmamasından ötürü Basın Genel Müdürlüğünün işlem yapmasına kanun bakımından yetkisi olmadığı’ bildirilmişti. Adalet Bakanlığının 24.12.1922 günlü yazısında da, ‘Basın Kanununun 31. maddesinde gösterildiği üzere, meclis ile hükümet daireleri, resmi kurullar, ordu ve donanma hakkındaki sövüp sayma ve yermelerden ötürü kovuşturma yapılabilmesi üst memurlar ve komutanlarca Adalet dairelerine yazı gönderilmesine bağlı olduğundan söz konusu yazı üzerine savcılıkça kendiliğın-

den bir kovuşturma yapılamayacağı, yapılan yayımı Büyük Millet Meclisi'nin itibarını kırıcı ve kovuşturmayı gerektirici nitelikte sayılır ve Yüce Başkanlıktan kovuşturma yapılması istenirse yasaların gerektirdiği işlemin yapılacağı" bildirilmiş olduğundan konu Başkanlık Divanının 23.1.1923 günlü toplantısında konuşulup görüşülmüş ve incelenmiştir. Sonunda *Yenigün* gazetesinin "Yeni Bir Cidal Devri" adlı başyazısında ulusal egemenliğin kışkanç bir anlatılışından başka esaslı bir düşünce ve bundan ötürü kovuşturmayı gerektiren bir şey olmadığı gibi, Millet Meclisi ile ilgili sözleri de, "isterse onu söylemek iddiasında bulunacaklar Büyük Millet Meclisi üyesinden olsunlar"dan ibaret olduğundan bir işlem yapılmasına gerek görülmemiş ve sonucun Meclis Genel Kuruluna bildirilmesine karar verilmiştir.

Hüseyin Avni Bey (Erzurum) — Bu gazeteyi savunanlar ulusal egemenliğin savunucusu imişler, karşı olanlar da ulusal egemenliğin karşısında görüyorlarmış. Bir milletin basınının özgürlüğü o milletin yetişkinliğini gösterir. Eleştiriden kaçan milletler, daima ayıplarını örtmeye çalışırlar. Basın buna meydan vermemekle yükümlüdür. Fakat basın özgürdür diye, her eli kalem tutanın ona buna kötülük yapması da serbest değildir. Basın, kamu yararı için eleştiri göreviyle yükümlüdür. Yoksa, üstü kapalıcasına, dolayısıyla hakarete bulunmak o derece serbest değildir. Serbestlik, memlekette haksızlıklar varsa, memleketin üst idaresinde bulunanlara kamuoyunun düşüncelerinin yansıtıcısı olarak direktif vermektir. Yanlış gidiyorlar, şöyle gitmeleri gerekir, ülkenin esenliği budur, felaketi şudur, görevleri bunlardır, demektir. Basın bu alanda tam bir özgürlüğe sahiptir.

Gazetede bir düşünce savunuluyor. Deniliyor ki, yeni mücadele dönemi geliyor. Bugünkü devrimi kavrayamayanlar için hayat hakkı yoktur. Ben, hiç kimsenin bu memlekette böyle bir söz söylemeye hakkı olmadığı kanısındayım. Çünkü memlekette basın özgürlüğü gibi, düşünce özgürlüğü de vardır. Biz egemenlik hakkımızı vazgeçilmez, parçalanamaz, başkasına aktarılamaz bir surette mecliste topladık. Ben böyle derken başka bir adam kalkıyor, benim düşünceme karşı söz söyletmem diye baskı yapıyor. Oysaki padişah ve sultanların yıllardan beri yaptıklarından söz ederek zararlarını millete öğretmek ve uyguladığımız idarenin doğruluğuna inandırmak yolu vardır. Ama deniyor ki, başka türlü düşünme özgürlüğü yoktur, düşünenlere yaşa-

ma hakkı yoktur. Sen bunu söyleme yetkisini kimden aldın? Kanımca, bu yazının sahibi, ulusal egemenliği meclise veren kanuna tecavüz etmiştir. Yazısında, Türkiye Büyük Millet Meclisi her şeyi yapmak hakkına sahip midir, diyor. Evet, Türkiye Büyük Millet Meclisi her şeyi yapar. Altı yüz yıllık saltanatı yıkarken bu gücü kendisinde gördü ve yaptı. O yazı, işte bu gücü kırmaya yönelmiştir. Böyle bir yönelişin ne anlam taşıdığını sorarım. Bin yıllık hükümdarlığı tarihe gömen meclisin yetkisi sınırlı mıdır? Meclisin bu gücünü ve yetkisini yorumlamak vatan hainliği kadar büyük suçtur. Bu memlekette tam özgürlük vardır. Yazıda şöyle de deniyor: “Her şeyi yapabileceklerini sanmasınlar. Onlar vekil edildikleri işleri gördükçe, Büyük Millet Meclisi vardır. Fakat yetkilerinin, güçlerinin kaynağını unutarak zorbalık dönemine geçmek istedikleri zaman, büyük millet yetkisini kullanır.” Bu hatırlatmayı neden gerekli gördünüz? Yoksa milleti kışkırtmak mı istiyorsunuz? Bunun kararını sen verecek değilsin. O kararı yine millet verecektir. Millet bu meclisi kurdu. Buraya güveni azaldığı gün, devlet yoktur. Devrim, ölüme mahkûmdur. Bu da, millete ihanettir. Bu devrim, Türkiye Büyük Millet Meclisi aleyhine düşünce ileri sürmek için mi yapıldı?

Bu yazının niçin yazıldığını da söyleyeceğim. Deniyor ki: “Bu millette hâlâ padişah ve sultan isteyenler vardır. Onlar kendi kanları içinde boğulacaklardır.” Buna hangi mahkemenin kararı ile hükmediyorsunuz? Örnek olarak da Fransa Büyük Ayaklanması verilmiş. Bilmez olaydın o Büyük Devrimi. Bunu yazanlar o zamanki Fransız ulusunun durumu ve bugünkü Türk ulusunun durumunu bilmiyorlar. Her gün özgürlük içinde bizi uyarmak isteyen arkadaşlar, on yıl süren meşrutiyet döneminde, Sultan Reşat gibi derviş bir padişahın elinden sınırsız yetkilerini niçin almadılar? Eğer bu milletin padişah ile esenliğe ulaşacağı kanısında bulunsaydım, o yolda mücadele yapardım. Kanım o ki, ben Yunus Nadi Bey’den önce bu davanın bayraktarı olarak ortaya çıkmışımdır. Ne var ki, biz devrimi fikirle yaparsak yerleşip kalabilir. Kabadayılıkla yapmaya kalkışırsak korkarım ki devrimden yoksun kalırız. Kanla değil, fikirle devrim yapacağız.

Yine bu yazıda, “Bunu isteyenler, isterlerse Büyük Millet Meclisi üyesi olsunlar” deniyor. Büyük Millet Meclisi hiçbir baskının altında değildir. İsterse padişahı da getirir.

Celâl Nuri Bey (Gelibolu) — Kesinlikle getiremez.

Hüseyin Avni Bey— Bana saldıranların içyüzlerini de söyleyeyim. Celâl Nuri Bey, mütarekeden sonra gazetesinde, padişahın soğancıbaşılığı ile övünen kimsedir.

Celâl Nuri Bey— Sizi protesto ediyorum. Bunlar Osmanlı hükümeti zamanında yazılmıştır. O vakit başka türlü yazılır mıydı?

Mehmet Şükrü Bey (Afyon) — Eserlerini okuyunuz. Saltanat varken böyle yazanlar, şimdi yine yazarlar.

Nafiz Bey (Samsun) — Saray mutfağına gitsin, soğan doğramaya.

Ragıp Bey (Kütahya) — Bu meclise padişah giremez, millet istemiyor.

Ali Şükrü Bey (Trabzon) — Egemenlik meclistedir, her şeyi yapar.

Hüseyin Avni Bey — Sözlerimi çevirmeyiniz. Saltanata karşı ilk önce ayaklanan benim. Milli mücadele başlamadan yedi ay önce saraya karşı hücumla geçen ve ayaklananlardanım. Ulusal egemenlikten ötürü, karşıma değil o saray, kim çıkarsa çıksın Yunan ve İngiliz kadar düşmanımdır. İster paşalar, ister hocalar, ister hacılar olsun. Kim olursa olsun düşmanımdır. Ben, günün politikasına uyarak her gün bir şey yazan adam değilim. Büyük Millet Meclisi'nin manevi kişiliğine saldıran bir telgrafı Yunus Nadi Bey'in büyük harflerle gazetesinde yayımlaması gerekir miydi? Ulusal egemenliğin savunuculuğu böyle mi olur? Bu telgrafta deniyor ki, Meclis dar zamanda toplantı, Paşam bunları kovunuz (herkes birden konuşmakta ve gürültüler olmaktadır).

Yasin Bey (Gaziantep) — Nedir bu bağırımlar? Ses yarışması mı, fikir mücadelesi mi?

Rasih Bey (Antalya) — Basın her şeyi yazabilir.

Nebil Efendi (Afyon) — Üç gün önce bir arkadaşınızı mahkemeye gönderdiğinizi unutmayınız.

Osman Bey (Kayseri) — Milli mücadeleye fiilen katılmış bir kimseydi.

Hüseyin Avni Bey — Devrimler, fikir kuruluşlarına ve okullara yerleştirilebilirler. Yoksa 31 Mart Olayı gibi olaylarla devrim yapılamaz. Devrim düşüncesinin öncüsü olan Türkiye Büyük Millet Meclisi, egemenlik hakkının erdemliğini halka öğretmelidir. Gazeteler ve devrimin bayrağını tutan arkadaşlar da, bilimsel tartışmalarla bu görevi yapmalıdırlar.

Hamdullah Suphi Bey (Antalya) — Telaşlanmayınız, bir yazarın düşüncesidir, yanlışlık olabilir.

Hüseyin Avni Bey — O halde ben, o yazarın kanuna tecavüz ettiğini ileri sürerken onu savunmayın. Doğruyu söylemek ulusal görevinizdir. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin bir şekilden ibaret olduğunu iddia etmek, halkın gözünde onun gücünü azaltmak niteliğindedir. Bu, en azından sövüp saymak suçudur.

Rasih Efendi — Padişahın propagandasını yapıyorsunuz.

Hüseyin Avni Bey — Ben bir köylünün oğluyum. Padişahı ne savundum, ne de propagandasını yaptım.

Hamdullah Suphi Bey — Sizi samimi, yüksek bir vatanperver olarak tanırız. Bazı değişik inanışlar uyandıracak şekilde konuşmayınız.

Hüseyin Avni Bey — Hangi gözle bakarsanız bakınız. İyilikle övünmem, kötülükten üzülmem. Vicdanımın emrini söylerim. Hangi gözle bakarsanız bakınız, Hüseyin Avni hep aynı adamdır.

Mazhar Müfit Bey (Hakkâri) — Yok senin gibi adam, bir tanesin, anladık.

Hüseyin Avni Bey — Ters-i ispatlanmadıkça dediğiniz doğrudur.

Mazhar Müfit Bey — Hüseyin Avni Bey bir tanedir.

Hüseyin Avni Bey — Evet bir taneyim. Sizin gibi iki tane değilim. Gerçekleri ağız kalabalığı yanıltmacası ile boğmak istiyorsanız, susarım. Ben ilk günden beri, kötülükleri padişaha ve onun çevresindeki yaldızlı, üniformalı böceklerle yüklemekteyim. Millete bela olan bu insanlara karşıyım. İşte bunu açıkça söylüyorum. Muhakkak şüphe etmek istiyorsanız benden değil, kendi niyetlerinizden şüphe ediniz. Büyük Millet Meclisi'nin hükümeti zamanında, *İrade-i Milliye* gazetesine sansür konduğu vakit ilk acı çığılığı ben attım. Sansürü yapan valiye göz yumuldu. Hâlâ da iş başındadır. Hiç olmazsa onu koruyanlar bana bir şey söylemesinler. Basın özgürlüğünün sınırı, milletin kutsal varlıklarını ve milletin tek güç kaynağı olan Türkiye Büyük Millet Meclisi'ni içine alamaz. Kimseyi korkutma hakkı da yoktur. Bu gazete, size saygısızlık etmiştir. Benim gözümde suçludur.

Hamdullah Suphi Bey — Yunus Nadi Bey herhangi bir başyazardır. Hüseyin Avni Bey ise bir partinin başındadır ve meclisin başkanıdır.

Ali Şükrü Bey — Hüseyin Avni Bey'in parti başkanı olduğunu bilmiyorum. Meclis Başkanlığına seçilince de Grup'tan istifa etmiş,

Grup'un hiçbir toplantısına katılmamıştır. Yunus Nadi Bey ise herhangi bir yazar değildir. Dışişleri Komisyonu'nun başkanıdır. Dışişleri Komisyonu başkanlarına Avrupa'da ne kadar değer verildiğini bilirsiniz. Avrupa'da barış görüşmeleri yapılırken, onun böyle yazılar yayımlaması doğru değildir. Meclisi tehdit edecek şekildeki yazılar, barışı çıkmaza sokacak bir amaca dayanmış olarak görülebilir. Basın özgürlüğü ve fakat özellikle düşünce özgürlüğü olmazsa, o memleket gelişemez, hatta bulunduğu yeri koruyamaz, geriler, çöker. Düşünce zincirlenemez. Düşünceyi zincirlediğini sananlar, kendilerini aldattılar. En yakın örneği, Abdülhamit'in baskısıdır. Meclisimizde, basın ve düşünce özgürlüğüne zincir vurmak isteyecek kimse yoktur, sanırım. Bunun içindir ki, memlekette sansür de yoktur. Fakat ulusal vicdanın emrettiği bir sansür vardır. Yazı yazarken, ülkenin yüksek çıkarlarını düşünmek gereklidir. Görüşmeler yapılırken Yunus Nadi Bey'in yayımladığı yazı ise barışı uzaklaştıracak niteliktedir. Memlekette ayrılma ve bölünme olabileceği hevesini uyandırabilir. Fakat ben bu kürsüden ilan ve iddia ediyorum, İngilizler ve ötekileri kesinlikle ummasınlar ki, ne dış işleri, ne de başka işlerden ötürü mecliste anlaşmazlık olacaktır. Böyle bir şey yoktur ve olamaz. Sonuna kadar Ulusal Ant'a bağlı kalacağız. Yunus Nadi Bey'in; meclisin bir şekilden ibaret olduğu yolundaki sözlerinin suç olup olmadığını anlamak için konuyu Adalet Komisyonuna gönderelim.

Hakkı Hami Bey (Sinop) — Adalet Bakanlığı bir tezkere yazıyor ve diyor ki, ulusal egemenliğe bir saldırı var. Bunun kovuşturulabilmesi için Meclis Başkanlığının bir şikâyeti olması gerekir. Bu yetki meclise aittir. Bu sebeple başkanlık, bu tezkereyi mecliste okutarak ya Adalet Komisyonuna ya da ad çekimi ile belirecek şubeye gönderir. En akıllıca iş budur.

Avni Bey (Manisa) — Hiçbir yere gidemez. Başkanlık Divanının kararı oylanarak sonuçlandırılır.

Refik Şevket Bey (Manisa) — Meselenin esasını aramayarak Başkanlık Divanının kararını oylayalım.

Sami Bey (İçel) — Kovuşturma için bir şubeye gönderilmelidir.

Mehmet Şükrü Bey (Afyon) — Biliyorsunuz, Hıyaneti Vatanîye Kanununun başındaki bir fıkrada, "Halifelik ve Sultanlık makamını kurtarma ile görevli olan Büyük Millet Meclisi" deniyordu. 1 Kasım

1922’de, bir kararla bu fıkra kaldırılmıştır. Başkanlık Divanı, kararını oylar. Kabul edilmezse, Başkanlık, Adliyeye bir tezkere ile cevap verir, dava açtırır.

Başkanlık Divanı kararı oylandı. 8 çekimser, 67 ret oyuna karşı, 100 kabul oyu ile Başkanlık Divanının herhangi bir işlem yapılması gerekmediği yolundaki kararı kabul edildi (TBMM Zabıt Cerideleri, 29.1.1923).

C

Barış Görüşmelerinde Kürtçülük Konusu

Önceki bölümde açıklanmış olduğu üzere, Lozan'daki barış görüşmeleri uzayıp giderken, İngiliz Başdelegesi Lord Curzon, birdenbire Musul Sorunu'nu gündeme alıp görüşme konusu yapmış ve Türk Başdelegesi İsmet Paşa'yı görüşünü açıklamaya çağırmış, İsmet Paşa da okuduğu bir bildiri ile görüşünü açıklamıştı. Bildiriye göre Süleymaniye, Kerkük, Musul Sancaklarından meydana gelmiş olan Musul vilayetinde 503 bin yerleşik nüfus vardır. Süleymaniye ve Kerkük'te Arap çok azdır. Büyük çoğunluk Kürt ve Türk'tür. Musul merkezinde de 137 bin Türk ve Kürt'e karşılık 28 bin Arap mevcuttur. Arap sayılanlar da aslında Türktürler, fakat uzun süre Araplarla ilişki kurduklarından Arapçayı da öğrenip konuşmuşlardır. Bölgede bir miktar Yezidi varsa da, onlar da Kürttürler. Kürtler ise, *Encyclopaedia Britannica*'da da kabul edilmiş olduğu üzere Turanlı'dırlar, yani Türk kökündendirler. Ve Musul vilayeti Irak'ın değil, Anadolu'nun bir parçasıdır.

Kürtlerin Türklerle birlikte yaşamak istemedikleri iddiası ise, hiç doğru değildir. Yüzyıllardır bu iki halk soy, inanç, özlem ve töre bakımından olduğu kadar, gelenek ve görenek bakımından da ortak bağlarla birleşmiş olarak bir uyum içinde yaşamaktadırlar. Kürtlerin kendi istekleriyle Türk yönetimi altına geçtiklerini ve kaderlerini Türkiye'nin kaderine bağladıklarını tarih göstermektedir. Türkiye Büyük

Millet Meclisi Hükümeti, Türklerin olduğu kadar Kürtlerin de hükümetidir. Çünkü Kürtlerin gerçek ve meşru temsilcileri Millet Meclisi'ne girmiştir. Türklerin temsilcileriyle aynı ölçüde ülkenin hükümetine ve yönetimine katılmaktadırlar. Kürt halkı ve meşru temsilcileri, Musul vilayetinde oturan kardeşlerinin anayurttan ayrılmalarına razı değildirler. Böyle bir ayrılmaya engel olmak için bütün fedakârlıklara katlanmaya hazırdırlar. Musul vilayeti nüfusunun çoğunluğunu meydana getiren Kürtler ile Türklerin, Musul vilayetinin Türkiye'nin tamamlayıcı bir parçası olarak kalmasını sağlamak için bütün güçleriyle mücadele etmekten bir an bile geri durmayacaklarına şüphe yoktur. Irak hükümetinin askere aldığı Kürtler de, Türklerden yana geçmek için elverişli her fırsattan yararlanmışlardır. Emir Faysal için Iraklılar tarafından düzenlenen ve silah zoru ile yapılmak istenen plebisite de katılmamışlardır. Son savaşlarda Kürtlerin gereği gibi dövüşmediklerini söylemek de yanlıştır. Dünya Savaşı'na ve Bağımsızlık Savaşı'na katılan Kürtlerin yurdun kurtuluşu için yaptıkları hizmetleri ve katlandıkları fedakârlıkları saygı ve hayranlıkla belirtmek bir görevdir. Kürtler ve Türkler milli mücadelede tam bir işbirliği içinde çalışmışlardır. Kürtler için özerklik konusuna gelince; Kürtler, Türkiye'de her zaman yurttaşlık haklarından yararlanmışlardır. Siyasal ve sosyal bakımlardan, her zaman işbirliği yaptıkları Türk hükümetini hiçbir zaman yabancı bir hükümet saymamışlardır. Mecliste milletvekilleri vardır. Hükümet ve yönetim işlerine etkili olarak katılmaktadırlar. Yabancı bir devletin uyuğu durumuna girmeyi gerektirecek herhangi bir değişikliği isteyecek tek bir Kürt yoktur.

Türklerle Kürtlerin özyurdu olan Musul'un kaderinin de, İzmir'in, Doğu Trakya'nın, İstanbul'un, Adana'nın, Urfa'nın, Gaziantep'in kaderiyle aynı olduğunu inandırıcı şekilde açıklamış olan İsmet Paşa'ya karşı, sinirli bir şekilde söz alan İngiliz Başdelegesi Lord Curzon, sözlerini Kürtçülük konusuna getirerek, Büyük Millet Meclisi'nde Musul bölgesinden milletvekili bulunmadığını belirtmiş ve şöyle demişti: "Ankara'nın Kürt milletvekillerine gelince, onların nasıl seçilmiş olduklarını kendi kendime sormaktayım. Halkoyu ile seçilmiş tek milletvekili var mıdır? Bütün bu insanların atanmış oldukları ve bunlar arasında bazılarının dil bilmedikleri için meclis çalışmalarına katılmadıkları herkesçe bilinmektedir... Kürtlerin, Türk idaresinden hoşnut

kalmadıklarını sürekli olarak açıkladıklarını herkes bilmektedir. Dört yıldır İngiliz hükümetine, hayal kırıklığına uğramış Kürtlerden, Kürdistan'ın özerkliği ya da bağımsızlığı ile ilgilenmemizi isteyen protestolar gelmektedir.”

Lord Curzon'un bu sözlerini öğleden sonraki oturumda cevaplayan Türk Başdelegesi İsmet Paşa, Kürtçülük konusuna da değinmiş ve “Bütün dünya bilmelidir ki, Türkiye Büyük Millet Meclisi, Türk halkının gerçek ve serbestçe seçilmiş temsilcilerinden meydana gelmektedir. Türkler gibi, Kürtler de aynı ölçüde seçmendirler. Onların seçimlerinin dürüstlüğünden şüphe edilemez. Onların seçtikleri milletvekilleri mecliste eşit haklardan yararlanırlar. Musul milletvekillerinin mecliste bulunmaması, işgal altında olmaları sebebiyle serbestçe seçim yapamamalarındandır. Bu örnek, Kürtlerin Büyük Millet Meclisi'nde temsil edilmemiş olduklarını değil, milletvekillerinin Türkiye'de ne ölçüde dürüst ve düzenli şekilde seçildiklerini ispatlamaktadır” demişti.

Lord Curzon ise, suçlamalarını sinirlilik içinde şu şekilde tekrarlamıştı: “İsmet Paşa bu sabah sorduklarıma cevap vermemiştir. Kürt milletvekillerinin nasıl seçildiklerini, kaç seçmenin onlara oy verdiğini, bu milletvekillerinin nereden geldiklerini sormuştum. Bunlara cevap vermedi.” Ve bütün bu suçlamalarına rağmen Musul'da, Kürtler arasında bir plebisit yapılmasına razı olmamış, kendine göre bunun mümkün olmadığını anlatmaya çalışmıştı.

İsmet Paşa bir kere daha Musul'un Türk olduğunu, Türklere geri verilmesi gerektiğini belirterek, “Büyük Millet Meclisi'ndeki Kürt milletvekilleri de, bütün öteki ülkelerdekine eşit özgürlük ve bağımsızlık koşulları içinde seçilmişlerdir” demişti. Lord Curzon ise, Kürtlerle Arapların, getirenin başına atacak kadar seçim sandığını tanımadıklarını iddia ediyordu (A. N. Karacan, *Lozan*, s. 242-253; S. L. Meray, *Lozan Barış Konferansı* 1/1-1, s. 342-375).

Lord Curzon'un Kürtler ve Kürt milletvekilleri hakkındaki bu ağır sözleri Türkiye'de duyulunca, kendilerini öz kardeş sayan Kürt ve Türk milletvekilleri birlikte şahlandılar.

Yusuf Ziya Bey (Bitlis) — Lozan barış görüşmelerinde İngiliz Başdelegesi Lord Curzon, bizlere yani Kürt kardeşlerinize saldırıyor, hakaret ediyor. Kürdistan'dan gelen mebusların, Mustafa Kemal Paşa

tarafından tayin edildiğini söylüyor. Kürt arkadaşlarınız için cahil diyor, Kürtleri temsil edemezler diyor. Cahilliğin anlamı, İngiliz politikasına uymamak ise; biz, itiraf ederiz ki cahiliz. Cahillik, İngilizlerin yıllardan beri aşılamaya uğraştıkları bozgunculuğa kapılmamak ise; itiraf ederiz ki biz cahiliz. Arkadaşlar, mebuslar tayin edilmezler, seçilirler. Millet, mebuslarını seçer. Bu açık gerçeğe rağmen, Lord Curzon, İngiltere’de mebusların tayin edilmelerine bakarak söylüyorsa, mazurdur. Çünkü kendilerini örnek almıştır. Yok, gerçeği bilerek, gerçeğe aykırı olarak siyaset yapmak için söylüyorsa, kendisini bu kürsüden reddediyorum, arkadaşlarım reddediyorlar (Biz de reddediyoruz, sesleri). Burada Mustafa Kemal Paşa’nın tayin ettiği mebuslar, uşaklar yoktur (bravo sesleri, alkışlar). Burada, büyük bir milletin vekilleri vardır. Öyle bir millet ki, İngilizlerin yıllardan beri bütün varlıklarıyla işlettikleri bozgunculuğa kulak asmamışlardır. Onlar, bozgunculuğa kulak asmayan, ilerisini gören bir milletin vekilleridirler (bravo, yaşa sesleri). Lord Curzon’lar, o kanıdaki kimseler hâlâ bu milleti, Mustafa Kemal Paşalarla tanıyorlarsa çok aldaniyorlar. Mustafa Kemal Paşalara türlü güçler, yetkiler tanıyarak, burada bir meclis değil de, bir paşa olduğunu sanıyorlarsa çok yanlışlık yapıyorlar. Burada ancak ve ancak bir milletin özgür kanılı, özgür oylu mebusları, vekilleri vardır. Paşa Hazretleri, kendi arkadaşlarından, karşılıklı olmak şartıyla, daha çok saygıya erişmiştir (hay hay sesleri). Bundan başka, Paşa’nın ne fazla bir yetkisi, ne fazla bir gücü, ne de mebusları tayin yetkisi vardır (O da mebustur, sesleri).

Necip Bey (Mardin) — Lord Curzon’u yalanlayan belge, seçim tutanaklarımızdır.

Yusuf Ziya Bey — Lord Curzon’un hak ettiği cevabı vermek için bakışlarınızı biraz eski günlere çevireceğim. O günler ki, ancak o günlerden bugünler görünür, bugünkü gerçeğin içyüzü meydana çıkar. 16 Mart Olayı meydana gelmiş, ölü Osmanlı İmparatorluğu bir yıkım kargaşalığı içinde çırpınıyor, Wilson’un belli projesi hâlâ ulusları aldatacak bir değer taşıyor. Avrupa’nın siyaset elçileri hâlâ uluslara hak, hukuk verileceğinden söz edip duruyorlardı. İşte o günlerde Büyük Millet Meclisi toplantıya çağrılmış, halka mebuslarını seçmesi gerektiği bildirilmiştir. Kürtler, serbest alanda ve hiçbir baskı altında olmayarak bu seçime katıldılar. Eğer Kürtler, ayrılık gayrılık gütselerdi,

bu seçime katılmaz, arkasını döner, kendi düşüncesini gerçekleştirmeye çalışırlardı. Hiçbir vakit, hiçbir baskı onları o yollarından çeviremezdi. İngilizler, milyonlarıyla, altınlarıyla çalıştıkları halde Kürtler bu seçime katıldılar ve bu seçime katılmakla bir tek amaç güttüler: Türk kardeşleriyle işbirliği yapmak? Bütün kanılarını bir ilkede topladılar. O ilke, Türklerle kader birliği yapmaktır. Çünkü var olmak, çünkü esirlikten kurtulmak bu ilkenin gerçekleşmesine bağlıdır (bravo sesleri). Eğer Lord Curzon'lar, Kürtlerin hak ve hukukundan, on beş yıl önce söz etseydiler, korkarım ki bir etki yapar, bazı dimağları bozabilirdi. Fakat Kürtler, Kürt aydınları, Arnavutluk'un, Irak'ın ve Suriye'nin sonunu görüp dururlarken, İrlanda'nın acılı sesini işitirken hiçbir kandırıcılığa kapılmazlar (alkışlar). O yalancı sesler hiç kimseyi kandıramaz. Onlar yalnız kendi kendilerini kandırırlar. İşte o günlerde, o kara günlerde bu toplulukta seçime katılan ve bizi seçip buraya gönderen milletin vekilleri olarak Lord Curzon'a bağırıyoruz ki; bizler Kürdistan'ın gerçek vekilleriyiz. Senden ve senin siyasetinden Musul'u istiyoruz. Ve alacağız (bravo sesleri, alkışlar). Bu hakkımızı, hukukumuzu Avrupa siyasetçileri teslimde tereddüt etmemeli ve gecikmemelidirler. Tereddüt eder ve gecikirse, petrol kuyularındaki İngiliz siyasetinin yanı başında kanlı kuyular hazırlayacak olanlar yine o Kürtlerdir (bravo sesleri, alkışlar). Biz hakkımızı istiyoruz ve haklı bir sesle bütün insanlığa bağırıyoruz ki, bizim hakkımız verilmedir. Ve hakkımızı isterken, hakkımıza karşı olan Lord Curzon'ların iğrenç seslerine kulaklarımızı tıkıyoruz. Bu hakkımız teslim edilmezse, o beğenmediği Kürtlerin elleriyle açacağımız kuyularda İngiliz siyasetini boğacağız. Tanrı tanık olsun. Biz hak isteyicisiyiz. Hakkını, hukukunu isteyenlerin yardımcısı Tanrı'dır.

Hacı İlyas Sami Efendi (Muş) — Gazetelere göre, Lord Curzon'un barış masasındaki görüşmelerde harcanmış iki iğrenç kelimesi var. Biri; bağlı olmakla övündüğüm soy ve milletimin tahkiri. İkincisi, Kürt temsilcilerinin Mustafa Kemal Paşa'nın tayini ile mebus oldukları. Sözüme başlarken bir tarih olayından söz edeceğim. Basra'da, İngilizlerden bir kişi saldırıya uğrayınca, İngilizler limana Arapça bir levha astılar. Levhadaki sözün anlamı şöyle idi: "Kimse cahillik ederek bize bir fenalık yapmasın, o zaman biz cahillerin cahili oluruz". İşte bu İngilizler; Türk, Kürt ve türlü namlar altında birleşip birlik

olmuş bir toplumun, tek bir milletin bulunduğunu çok iyi bildikleri için bunları ayrılığa, anlaşmazlığa, ayaklanmaya yöneltmek istiyorlar. Lord Curzon, kesin bir birlik ile meydana çıkan tabii sınırlarımız içindeki iki soylu topluluğun üzerinde işlemek istediği bozgunculuğun değeri olmadığını bildiği için en güçsüzlerin silahı olan küfürbazlık derecesine düşmüştür. Bence Lord Curzon'a söylenecek iki şey vardır. Kâzım Karabekir Paşa komutasının Elviye-i Selâse'de (Kars, Ardahan, Artvin) yazdığı zafer tarihlerinde bayrağını, mızrağını, atını oynatan, temiz Kürt soyu ve Kürt ulusu idi. Yunan gibi adi ve alçak düşmanı kaderi olan felaket çukuruna gömerken, dökülen kanlar yine Türk ile Kürt'ün kanıydı. Bundan ötürü, şu iki fedakârlığı yapan ve kendi çıkarını Türk'ün kurtuluşunda bulan Kürtler, mutluluğu da Türk'le Kürt'ün birliğinde bilirler. Lord Curzon bilmelidir ki; barış masasında çıkarlarının ve onurunun onaylanmasını ve haklarının verilmesini bekleyen Kürtler, Musul'u almayı kendilerine görev saymışlardır. Lord Curzon'un cahil dediği en büyük yer, Dersim'dir. Dersim'in gerçek millet temsilcileri arasında altı mebus vardır. Dördü askeri komutanlığa kadar yükselmiş, yüksek öğrenim görmüş arkadaşlardır. Yine bu Dersim'in, hiç kimseye baş eğmemiş ve doksan yaşına gelmiş bir Diyap Ağa'sı vardır. Bunun, kendi adamlarını yönetmekteki başarısını, eğer Lord Curzon gösterebilirse onu takdir etmek gerekir.

Mazhar Müfit Bey (Hakkâri) — Lord Curzon Kürtlerin aslında Turanlı yani Türklerin amcaoğlu olduklarını ve bugüne kadar Türklerle beraber yaşadıklarını, memleketin felaketlerine birlikte katlandıklarını bilmiyor mu? Curzon bilsin ki, bu Yüksek Meclisin kurulmasından çok önce, ben Bitlis'te bulunduğum zaman, İngiltere'nin etkisindeki kötü Sadrazam Ferit Paşa, Kürdistan'ı Ermenistan'a peşkeş çekmek isterken Kürtler hemen yurtseverlik davranışına geçmişlerdir. Bitlis'in Zango bucağına girmek isteyen ve Musul'dan gelmiş olan İngiliz müfrezelerini Kürtler ne yapmışlardır? Bir avuç Kürt, onların askerleriyle, toplarıyla savaşmışlar, İngilizleri içeri sokmamışlardır. İngilizler dikkat etsinler de, bizim olan Musul'u almak isterlerken Irak'ı elden kaçırmassınlar. Çünkü bu insanlarla aramızda öyle bağlar vardır ki, dünyanın sonuna kadar kopmayacaktır. O bağ İslamlıktır. Basra'da bir şiir bestelenmiştir. Deniyor ki: "Türkler Bas-

ra'dan gideli ben, oğlu Şat'ta düşmüş garip bir ana gibiyim. Ey Şat yürü, onlar bize gelmezlerse, bizi onlara götür." Bunu Süleyman Nazif Bey'den duymuştum. Kürtlere göre de, Türkler kendilerinden ayrı bir varlık değildir. Bu anlayışa, Kürtlerin vatanseverliklerine, Türklerle kardeş olduklarına resmi belge benim mebusluğumdur. Ben Kürt olmadığım halde, beni kendinden ayrı tutmadığı için, güvendiği bir insan olduğumdan Sayın Hakkârî halkı beni kendine temsilci seçmiş, İstanbul Meclisi'ne göndermiştir. Bu da Türklerle Kürtlerin ayrı olmadığını gösterir. Kürtlerin Türklerden ayrılmak imkânı yoktur. Hepsi tek bir toplumdur. Curzon, Kürtlerin ne düşüncede olduğunu anlamak istiyorsa, bir gün için, Musul'daki uçak ve askerlerini çeksin ya da kamuoyuna başvursun. Görsün ki, ahali onları mı, bizi mi istiyor. Eğer o ayağını Musul'dan çekmezse, Büyük Millet Meclisi ve aslan orduları, onun ayağını kıracak, zorla İngilizleri Musul'dan çıkaracaktır. Curzon'un bütün çabası, özel çıkarları için Musul'daki petrol kaynaklarını yutmaktır. Fakat petrol kaynaklarını yutmak isteyenler, o kaynaklarda boğulacaklardır. Çok yurtsever ve zeki olan Kürtlere karşı söylediklerini, mebusları olmakla şereflendiğim ve onur duyduğum sayın Hakkârîliler adına, olduğu gibi Lord Curzon'a geri gönderirim.

Hüseyin Avni Bey (Erzurum) — Lord Curzon, münasebetsiz sözleriyle yalnız Kürtlere değil, bu mebusları içlerine alan bütün Türkiye mebuslarına hakaret etmiştir. Elbette ki, bu hakaret geri çevrilmiştir. Bizler, meşru niteliği olmayan kimseleri kesinlikle içimize almadık. İsmet Paşa'yı da Türkiye Büyük Millet Meclisi seçip göndermiştir. Lord Curzon istediği zaman onu meşru görecektir, istemediği zaman ona da meşru değildir, diyecektir. Sanmıyorum ki Iraklılar, Musul Sorunu'nda, Lord Curzon'a vekillik vermiş olsunlar. Kürtlerin delegeleri ise Lozan'da karşılarındadır. Türklük ve Kürtlük hakkında söz söylemek, bize ait bir meseledir. Lozan'daki delegelerimiz iki kardeş olan Türkler ile Kürtlerin temsilcileridirler. Eğer görüşmelere politik düzenbazlıkların hâkim olacağını anlarılarsa, onun cevabını vermek üzere buraya geleceklerdir.

Müfit Efendi (Kırşehir) — Burada Türklük ve Kürtlük sorunu üzerinde görüşülmüyor sanırım. Hep bir varlık olan Büyük Millet Meclisi üyelerinden bir kısmına cahil denmesine ve meclisin toplanma se-

bebinin yanlış anlaşılmasına cevap veriliyor. Parçalara ayrılması mümkün olmayan bir varlığın bir parçasına yapılan saldırı, o varlığın tümüne yapılmış olacağından geri çevrilmesi ve kınanması için, onları bütün insanlığın gözünde rezil etmek için görüşme gerekir. Bundan üç dört gün önce bir gazete, bizi insanlığa karşı küçük düşürmek için bir mesele ilan etti: İngiliz egemenliğinde bulunan Müslümanlardan biri, İngiliz uyruklu bir Hristiyan'ı öldürmüş. Mahkeme onu yargı-larken tanıkları dinleyip idama karar vermiş. Fakat gazete diyor ki, idamın yapılıp yapılamayacağı müftülükten sorulmuş. Müftü de, bir Müslüman, bir Hristiyan için idam olunamaz, demiş. Oysaki bizim din kanunlarımıza göre, bilerek ve isteyerek bir Hristiyan'ı öldüren kimse Müslüman da olsa idam olunur. İngilizler bize cahillik yüklemesinler. Uygarlıklarına, sözlerine inanarak Mudanya'da duruşumuzdan ötürü bize cahil diyorlarsa, hakları vardır. Durduk, insanlık yaptık ve sonucunda bu insanlığımızdan ötürü zarar görüyorsak, bu meclis, Tanrı'nın yardımı ile ve milletin sayesinde öcünü alacaktır.

Diyanet İşleri Bakanı Vehbi Efendi (Konya) — Bu mecliste Türk, Kürt yoktur. Bir İslam topluluğu vardır. Lord Curzon'a iki şeyi hatırlatmak isterim. Biri; mütarekeden sonra harekete geçirilen dünyaca ünlü aldatıcı İngiliz siyaseti ile dağıtılan milyonlarca liralara cahil dedikleri Kürtler tarafından nasıl ret olunduğudur. İkincisi; Paris'te ve Avrupa'nın bazı yerlerinde Kürdistan için çalışıyorum diyen Şerif Paşa'nın yağdırılan ve gazetelere geçen telgraflarla nasıl rezil edildiğidir. Bu çabaları, propagandanın son dönemidir. İngiliz propagandası can çekiyor (TBMM Zabıt Cerideleri, 25.1.1923) ve bu görüşmelerin ışığı altında Lozan'daki delegelere talimat verilmesi kararlaştırıldı.

Hep böyle olmuştur. Türk devletinin her zayıf zamanında, onu parçalayıp ortadan kaldırmak, hiç olmazsa Ortadoğu'da güçlü bir devlet olmaktan çıkarmak isteyen bazen sağcı, bazen solcu türlü yabancı devletler Kürtçülük konusunu ortaya atmış, birbirlerini öz kardeş bilen Türklerle Kürtleri birbirinden ayırmak ve gerçek yurtsever Diyar Ağa'nın (I. Dönem Dersim Mebusu) dediği gibi, her ikisini de birer küçük lokma gibi yutmak istemişlerdir. Oysaki bu vatan, birbirlerinin öz kardeşi olan Türklerle Kürtlerin tek vatanları idi, bugün de olduğu gibi. Bu nedenle, bir konuşmasında Musul Sorunu'na değinen Başbakan Rauf Bey, "Lord Curzon, Musul bölgesinin çoğunluğunun

Kürt olduğunu söylüyor. Zaten biz de onun için Musul'u istiyoruz. Burası Arap yurdudur, deseydi, tartışma olabilirdi. Fakat çoğunluğu hangisinde olursa olsun Türk ve Kürt vatani olduğunu söylediğine göre bize verilmesi gerekir" demiş, Genç Mebusu Hamdi Bey de, "Türk ile Kürt'ün ayrı gayrisi yoktur" diyerek başbakanın görüşünün kesin gerekçesini açıklamıştı (TBMM Zabıt Cerideleri, 4.1.1923).

Ne var ki; Türkiye'yi parçalamak isteyenler her dönemde, yine de oyunlarına alet olabilecek birkaç kişisel çıkarıcı, birkaç sapık düşünceli, maceracı insan bulabilmişlerdir. Fakat her seferinde de, kendilerini bu vatanın öz evladı bilen Kürtler yaptıkları konuşmalar, çektikleri telgraflar ve gönderdikleri haberlerle Kürtçülük isnat ve iddialarını reddetmişlerdir (bkz. M. Goloğlu, *Üçüncü Meşrutiyet*, s. 93; *Cumhuriyete Doğru*, s. 116).

Söz bu konuda iken, şu noktayı da belirtmekte yarar vardır ki; zaman zaman su yüzüne çıkan bu tür olaylarda, dış dürtüler ve kişisel çıkarlar kadar aydın geçinen kişilerin bilgisizlikleri ve gereksiz kıskırtmaları da etkili olmaktaydı. Mesela tam o günlerde, durup dururken verdiği önerge sebebiyle kürsüye çıkan Çorum Mebusu Haşim Bey, hiç yoktan bir Lazlık meselesi de yaratacak gibi olmuştu. Önergede şöyle deniyordu: "Tutanaklarda ve basında Sayın Rize mebusu arkadaşlarımızın adları söz konusu oldukça seçim çevreleri bulunan Rize yerine Lazistan denilmektedir. Lazistan denilince de akla Belucistan, Acemistan, Türkistan, Gürcistan ve Arabistan gibi binlerce köyü ve bucağı içine alan büyük bir yermiş gibi gelmekte olduğundan ve Türk soyundan olan Rize'nin, Lazistan diye anılması uygun olmayacağından bundan böyle Rize adının kullanılmasının Yüksek Meclisçe Evrak ve Basın Müdürlüklerine bildirilmesini teklif eylerim." Hiç gereği olmadığı bir sırada verilen önergenin okunuşu özellikle Rize mebuslarını çok şaşırtmıştı. Önerge sahibinin teklifini bir kere de sözlü olarak kürsüde açıklamaya kalkışması ise tatsız, olumsuz ve düzensiz konuşmalara sebep oldu:

Haşim Bey — Lazistan denince Hindistan, Arabistan, Belucistan, Yunanistan gibi beş on bin kilometrelik bir alanda şehirleri, kasabaları, köyleri içine alan büyük bir çevre akla getirilir. Oysaki, kendileri Türk soyundandırlar ve Türktürler. Esat Bey de dünkü konuşmalarında böyle söylediler. Fakat Karadeniz kıyıları ahalisine genellikle İs-

tanbul'da Laz denir. Samsun, Sinop, İnebolu ve özetle bütün Karadeniz kıyısında bulunan memleketleri Lazlıkla tanıttırıcaksak ilerde yani elli, yüz yıl sonra bir ikinci Lord Curzon çıkacak, bir de Lazistan var diyecek. Lazistan neymiş arkadaşlar, Rize denilsin, böyle düzeltilsin. Amacım budur.

Hiç kimsenin Rize'ye Lazistan denmesinde bir direnişi yoktu. Fakat konu, o kadar ters bir şekilde ve hiç beklenmedik bir zamanda ve bilgisizce kürsüye getirilmişti ki, Karadenizli olan mebuslarda da, olmayan mebuslarda da tepki yarattı.

Refik Bey (Konya) — Bu, o yerin Genel Meclisine ait bir meseledir.

Ali Şükrü Bey (Trabzon) — Lazlar vardır. Lazistan vardır. Coğrafya okumadınız mı?

Haşim Bey (Çorum) — Çoğu Türk'tür, Laz yoktur.

Esat Bey (Rize) — Bir Lazlar kaldı lekelenmedik. Onları da mı lekelemek istiyorsun?

Necati Efendi (Rize) — Sen Lazistan ile Rize demekten ne anladın?

Haşim Bey (Çorum) — Bunda günah mı var? Maksadın nedir?

Necati Efendi (Rize) — Senin maksadın nedir?

Mazhar Müfit Bey (Hakkâri) — Hükümet Lazistan Mutasarrıfı diye tayin eder. Laf mı bu?

Cemil Bey (Kütahya) — Bu, Genel Meclise aittir. Burada görüşülemez.

Başkan — Buranın adı esasen memleketimizde Rize olarak kabul edilmiştir. Bu önerenin hükümete verilmesini kabul edenler ellerini kaldırsın. Reddedilmiştir.

Yersiz ve gereksiz görüşme de böylece kapandı (TBMM Zabıt Cerideleri, 27.1.1923).

Bu sırada, Lozan barış görüşmelerinde bazı gelişmeler oluyordu. İki konuda olumlu sonuca varıldı, "Rum ve Türk Ahalinin Mübadelesine Dair Mukavelename ve Protokol" ile "Sivil Mevkuffinin İadesiyle Harp Esirlerinin Mübadelesine Dair Türk-Yunan İtilâfı" imzalandı. Bu anlaşmalara göre Türkiye'deki Türk uyruklu Rum Ortodokslar ile Yunanistan'daki Yunan uyruklu Müslümanlar zorla değiştirileceklerdir. Ancak, İstanbul'daki Rumlar ile Batı Trakya'daki Müslümanlar, yukarıdaki hükmün kapsamı dışındadırlar; yani bunlar de-

ğiştirilmeyeceklerdir. Yunanistan'da alıkonulan sivil Türk tutakları (rehineleri) ve tutsakları (esirleri) geri gönderileceklerdir. Türklerce tutuklanan sivil Yunan tutakları ile tutsakları da, Yunanistan'daki Türk tutaklarının verilmesinden sonra, Yunanistan'a gönderilecektir (Türkiye Büyük Millet Meclisi Hariciye Vekâleti, Lozan Sulh Muahe-denâmesi: 103-115).

Başbakan Rauf Bey, barış görüşmelerinin son durumunu Büyük Millet Meclisi'nde şöyle özetliyordu:

— Davamızın haklı olduğunu ve milletimizin bağımsız olarak güven içinde yaşamak gibi en az bir istekte bulunduğunu, dört yıllık mücadelede her vesile ile ilan ederek anlattığımızı sanıyorduk. Düşmanlarımız ise, anlamazlıktan gelerek, hâlâ bekliyorlar ve beklemekle kazanacaklarını sanıyorlar. Böylece barışı tehlikeye sokuyorlar. Biz ise barış istiyoruz. Bunun için istedikleri yere koşa koşa gittik. Günlerce beklettiler, iyiye yorduk. Görüşülecek konuların gündemini istedikleri gibi düzenlediler, kabul ettik. Bu davranışlarımızı zayıflık sandı-lar-sa büyük yanlışlığa düştüler. Hakkımızdan ve kuvvetimizden emin olarak bekleyeceğiz. Umarız ki, gerçeği göreceklerdir. Nitekim bugün İsmet Paşa'dan aldığımız bir telgrafta deniyor ki, sivil tutakların ve asker tutsakların karşılıklı verilip alınması için düzenlenmiş olan anlaşma ile halkların değiştirilmesine ait sözleşme Türk ve Yunan delegelerince imzalanmıştır.

Erzurum Mebusu Nusret Bey ile Maraş Mebusu Mehmet Hasip Bey, bir önerge vererek, "Lozan Konferansı'nda ulusal hakları, istekleri, çıkarları korumakta gösterdiği güçten ve beceriklilikten, cesareten ve dayanıklılıktan ötürü güven ve teşekkürlerin Delegeler Kurulu Başkanı İsmet Paşa'ya duyurulması"nı istediler. İstek oybirliği ile kabul edildi (TBMM Zabıt Cerideleri, 31.1.1923).

Aynı gün, Fransız Başbakanı Poincaré, İngiliz büyükelçisine bir telgraf çekerek, Müttefiklerin Türklerle topluca bir antlaşma yapmayı başaramamaları halinde Fransa'nın Türkiye ile yalnız başına bir antlaşma yapma hakkını muhafaza ettiğini bildirdi. İtalyanların da tez elden barış antlaşmasının imzalanmasını istedikleri duyuldu (A. F. Cebesoy'un *Siyasi Hatıraları*, s. 229).

Bu sırada, Türk Başdelegesi İsmet Paşa, Müttefik Devletlerin evet ya da hayır diye cevaplandırmak üzere vermiş oldukları Barış Proje-

si'nin incelenip cevaplanabilmesi için görüşmelerin bir süre ertelenmesini istedi. Müttetikler ise, ancak 4 Şubat 1923 gününe kadar görüşmelere ara vermeyi kabul ettiler. Bunun üzerine İsmet Paşa, öteki iki delegenin de imzasını taşıyan 1.2.1923 günlü bir raporla, durumu Ankara'ya bildirdi ve barışa varabilmek için Musul Sorunu'nda İngiltere ile bir anlaşma ortamı bulmak gerektiğini, bunun için de "barıştan sonra bir yıl içinde Musul Sorunu'nu Türkiye ile İngiltere arasında çözmek", "Birleşmiş Milletler'in hakemliğini kabullenmek", "başka bir hakem kabul etmek" gibi üç yoldan birine başvurmaktan başka çare kalmadığını anlattı, kendilerinin birinci çareyi öteki çarelere üstün tuttuklarını açıkladı, bunun ve kesin zorunluluk halinde öteki çarelerin kabul edilip edilemeyeceğini sordu (*Türk İstiklâl Harbi*, 2/6-IV, s. 205).

Musul, Ulusal Ant'ın sınırları içindeydi ve Türk halkı Ulusal Ant'tan fedakârlık yapılmasını istemiyordu. Mesela, Malkara Belediye Başkanı Nazmi imzasıyla meclise gelen bir telgrafta, "1.2.1923 günü Malkara İstihbarat Salonu'nda toplanan ahali, hükümetimizin gönderdiği delegelerin, bütün milletlerin tanık oldukları barışsever çalışmalarının ulusal amacına varması için, doğabilecek olan savaşa da, barış kadar âşık olduklarını ve Ulusal Ant hükümlerinin korunması için emir beklediklerini bildirmeye beni memur etmişlerdir" deniyordu (TBMM Zabıt Cerideleri, 7.2.1923).

Bu arada Lozan barış görüşmelerinde bazı gelişmeler olmuştu. Müttetikler Trakya'da askeri sınırlandırmadan vazgeçmişler, borçların başpara üzerinden paylaştırılmasını kabullenmişler, zaten ellerinde bulunan beş milyon altın ile İngiltere'deki gemiler bedelini karşılık tutarak on iki milyon altınlık işgal harcaması isteğinden vazgeçmişler, adalet işlerinde kapitülasyon isteklerini bir yana bırakarak Türk delegeler kurulunca yapılacak açıklamayı yeterli görmüşlerdi ve bunlar Müttetiklerin kabul edecekleri son şartlardı.

3 Şubat 1923'te, İsmet Paşa durumu Ankara'ya bildirdi: "Konferansın kesilmesi kesinleşmiş gibidir. Musul Sorunu'nun bir yıl içinde İngiltere ile çözülmesi şeklini ileri süreceğiz." Aynı gün, Başbakan Rauf Bey, Delegeler Kurulu Başkanına şu talimatı verdi: "Müttetiklerce ileri sürülen projede bizce kabul edilemeyecek esaslar vardır. Konferansın barışla sonuçlanamayarak dağılması üzerine aleyhimizde olan

bugünkü duruma ve İstanbul'un belirsiz sürece işgaline dayanamayacağımızı Müttefik Devletlere bildirmek zorundayız." (A. F. Cebe-soy'un *Siyasi Hatıraları*, s. 229).

İsmet Paşa, Müttefik Devletlerin bir ultimatom gibi tebliğ ettikleri antlaşma projesine, "Barışı en kısa sürede imzalamak imkânını gerçekleştirmek üzere son bir çaba harcayarak Türk delegeler kurulunun vardığı sonuçları içine alan açıklama belgesini ilişik olarak bildiriyorum" diyen mektubu ile, 4 Şubat 1923'te cevap vererek; barış için Türklerin her fedakârlığı yaptıklarını, Batı sınırının Müttefiklerce istenen şekilde kabul edildiğini yani Karaağaç'ı da kapsamına alan 1913 sınırını istemekten vazgeçtiğini, Boğazların bütün gemilere açık tutulduğunu, Gelibolu'da Müttefiklerin mezarlıklara sahip olmasına razı olunup koruyucu kuvvet bulundurma isteğinden vazgeçildiğini, 12 Ada üzerindeki istekleri kabul ettiğini, Musul Sorunu'nun bir yıl içinde yapılacak bir antlaşma ile çözülmesi için konferans programından çıkarılmasına razı olduğunu, azınlıklar ve Osmanlı borçlarını bölüştürme usulü hakkında Müttefiklerin tekliflerinin kabul edildiğini, Türklerin bastırdıkları kâğıt para karşılığı olarak alacaklı bulundukları beş milyon lira ile gemi siparişi olarak verdikleri 7 milyonun toplamı olan on iki milyon lirayı istemekten, Müttefiklerin işgal masrafı isteklerine karşı vazgeçtiğini, beş yıl süre ile Avrupalı uzman doktorların kullanılmasına razı olduğunu, daha pek çok esaslı sorunlarda Müttefiklerin isteklerine göre uzlaşmaya varıldığını, bu duruma göre tez elden barış antlaşmasının imzalanması ve henüz anlaşmaya varılamayan pek az sorunlar için görüşmelerin sürdürülmesi gerektiğini ileri sürdü. Bu yeni teklifini, "Türkiye elinde olan her şeyi yaptı, bütün iyi niyetini harcadı ve genel bir huzura varmak için bunca fedakârlıklara katlandı. Barışın yapılması yine de mümkün olmazsa bu yüzden Türkiye'ye hiçbir sorumluluk düşmeyeceğini bütün dünya anlayacaktır. Kabul ettiğimiz bütün fedakârlıklara barışın imza edilmesi şartı ile razı olduğumuzu da eklemek isterim. Tekliflerimizin kabul edilmemesi halinde bu tekliflerle kendimizi bağlı saymayacağımız tabiidir" diyerek Müttefik Devletlerin Başdelegelerine bildirdi (Şarkı Karip Umuru Hakkında Lozan Konferansı, takım: I, c. 4).

Musul Sorunu'nun konferans programından çıkarılmasına razı olunması suretiyle kabul edilen çözüm yolundan ötürü Türkiye ile İn-

giltere arasında herhangi bir anlaşmazlık kalmamıştı. Fakat şimdi de kapitülasyon sorunu ile ekonomik sorunlarda İtalya ve özellikle Fransa ile anlaşılamiyor, İtalyan ve Fransız delegeleri özellikle adli kapitülasyonda direniyorlardı. Anlaşma imkânı kalmamıştı.

4 Şubat 1923 günü akşamı görüşmeler kesildi. İngiliz delegeleri Londra'ya gitmek üzere Lozan'dan ayrıldı. 5 Şubat 1923'te Fransız delegeler kurulu Paris'e gitti. 6 Şubat 1923'te Amerikan temsilcisi ve İtalya delegeleri Lozan'dan ayrıldılar. İsmet Paşa ise yabancı basın muhabirlerine şu açıklamada bulundu:

Bariş yapmak için herkesten önce Lozan'a geldik. Bütün konferans süresince en büyük fedakârlıkları yaptık. Dünya kamuoyu bunları takdir edecektir. Son kez de Müttefiklerin isteklerine karşı kendi isteklerimizi bildirdik. Buna yazılı bir karşılık alamadık. Bugün görüyorum ki, bütün delegeler hükümet merkezlerine gitmişlerdir. Konferansın dağılmış olduğu hakkında hiçbir yerden, geleneğe uygun şekilde bildiri almadım. Tersine, konferansın dağılmış sayılmadığını, ertelendiğini genel sekreter söylüyor. Ben de konferansı kesilmiş saymıyorum.

Fakat İsmet Paşa, 5 Şubat'ta Ankara'ya gönderdiği raporda, ordunun da maddi ve manevi bakımdan hazır bulundurulmasına işaret etmişti. Bunun üzerine, Genelkurmay Başkanı ve Batı Cephesi Komutanı Mareşal Fevzi Paşa [Çakmak], bir ihtiyat tedbiri olmak üzere İzmir ve İzmit limanlarını mayınla kapattırmış, Hazine-i Hümayun'un [padışah hazinesi-devlet hazinesi] büyük kısmı Konya'ya gönderilmişti.

Vatan gazetesi habercisine bir demeç veren Mustafa Kemal Paşa da, "Lozan'da ekonomik sorunlardan ötürü kesilme olmuştur. Bu habere şaşmayınız. Sorumluluğunun devamı bize ait olmayan ve olmayacak olan düşmanlığın durumu ne olursa olsun, meşru haklarımızı sağlamayı başaracağımıza güveniyoruz. Milletin amaca varma kararlılığı, gücümüz ve yeteneğimiz bu başarıyı sağlamaya yeterlidir" diyordu (*Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, 3/60).

7 Şubat 1923 günü Türk delegeler kurulu, Romanya (Köstence) üzerinden deniz yolu ile Türkiye'ye gitmek üzere Lozan'dan ayrıldı. 10 Şubat 1923'te Bükreş'e vardı. İsmet Paşa, buradan gönderdiği raporda, yurda dönüşlerine kadar durumda bir değişiklik yapılmamasını istedi. Limanların mayınlanması olayının, savaşın kaçınılmaz oldu-

ğı düşüncesini doğurduğunu, bunun doğru olmadığını, yurda dönmelerinin beklenmesini ve yurtiçi gezide bulunan Mustafa Kemal Paşa'nın da hemen Ankara'ya gelmesini bildirdi.

Mustafa Kemal Paşa, Batı Anadolu'daki yurt gezisini sürdürmekteydi. 21 Ocak 1923'te gazetelerde Halk Partisi adında bir partinin kurulacağı haberleri yayınlanmıştı (A. E. Yalman, *Gördüklerim*, 3/25). 30 Ocak 1923'te İzmir'deki gazetecilerle görüşen Mustafa Kemal Paşa, ertesi günü yani 31 Ocak 1923'te de eski gümrük binasında toplanan halk ile görüşerek, “Şimdi burada size hazırlanmış bir nutuk söyleyecek değilim. Amacım halkça, kardeşçe halleşmektir. Bu dakikada karşınızdaki kimse Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanı ve Başkomutanı değildir. Sadece bir mebus ve sizi çok seven bir hemşeriniz Mustafa Kemal'dir. Benden neler öğrenmek istiyorsanız serbestçe sormanızı rica ederim” demiş, üçü kadın olmak üzere on dokuz kişi tarafından sorulan otuzdan çok soruyu cevaplamış ve özellikle kadınların sosyal hayatımızdaki yerine değinerek, “Şu kanıda bulunmak gerekir ki, dünya yüzünde gördüğümüz her şey kadının eseridir. Bir sosyal topluluk iki türden yalnız birinin çağdaş uygarlık kazanmasıyla yetinirse o sosyal topluluk yarıdan çok zayıflık içinde kalır. Bizim sosyal topluluğumuzdaki başarısızlığımızın sebebi kadınlarımıza karşı gösterdiğimiz ilgisizlik ve kusurdan doğmaktadır. Kadınlar kendilerine ait olan görevleri yapacakları gibi sosyal topluluğun refahı, mutluluğu için gerekli olan genel iş hayatına da gireceklerdir. Kadının evdeki görevi, görevlerinin en ufak ve önemsizidir. Kadının en büyük görevi analıktır. İlk eğitimin ana kucağında verildiği düşünülürse bu görevin önemi anlaşılır. Bundan ötürü kadınlarımızın da her bakımdan yükselmelerini sağlamak gerekir. Onlar da bilgin ve fen adamı olacaklar, erkeklerin geçtikleri bütün öğrenim derecelerinden geçeceklerdir. Ve sosyal hayatta erkeklerle beraber yürüyerek birbirinin yardımcısı olacaklardır. Bizim dinimiz hiçbir zaman kadınların erkeklerden geri kalmasını istememiştir. Tanrı'nın buyruğu hem erkek, hem de kadının bilgili olmasıdır. Dinin gereği olan örtünme şekli kadını hayatından, varlığından ayıracak gibi olmamalıdır. Edebe aykırı olmayacak şekilde basit olmalıdır” diyerek düşüncelerini açıklamıştı.

5 Şubat 1923'te Akhisar'da yaptığı görüşme sırasında, Hoca İsmail Hakkı Efendi'nin nutkuna cevap verirken de, “Tanrı'nın emri çok

çalışmaktır. Müslümanlar Tanrı'nın bu emrini yerine getirmiş olsalardı bugünkü sonuçlara uğramazlardı. Düşmanlarımız çok çalışıyorlar. Çalışmak; boşuna yorulmak, terlemek değildir. Günün gereklerine göre ilim, fen ve her türlü uygarlık buluşlarından en çok derecede yararlanmak zorunludur” demişti. Aynı gün Akhisar Türk Ocağı'nda da konuşan Mustafa Kemal Paşa, 7 Şubat 1923'te de, Balıkesir'deki Paşa Camii'nde minbere çıkıp, “Ey millet! Tanrı bir'dir. Ünü büyüktür. Tanrı'nın esenliği, iyilikleri, yardımları üzerinize olsun. Peygamberimiz, Tanrı tarafından, insanlara din gerçeklerini bildirmeye memur ve elçi edilmiştir. Anayasası, hepimizce bilinmektedir ki, ünü büyük Kur'an'daki kanıtlardır. İnsanlara gürlük ruhu vermiş olan dinimiz, son dindir. Her bakımdan tam dindir. Çünkü dinimiz; akla, mantığa, gerçeğe tam olarak uyar. Uymasaydı, Tanrı'nın öteki doğal yasaları ile arasında karşıtlık olması gerekirdi. Çünkü var oluşun bütün yasalarını yapan Tanrı'dır. Peygamber, çalışmalarında iki eve sahipti. Biri kendi evi, ötekisi Tanrı'nın evi idi. Millet işlerini Tanrı'nın evinde yapardı. Bu dakikada, biz de, milletimizin bugününe ve geleceğine ait konuları görüşmek amacıyla bu kutsal evde bulunuyoruz... Camiler birbirimizin yüzüne bakmaksızın yatıp kalkmak için yapılmamıştır. Tanrı'ya bağlanma ve saygı davranışında bulunmakla beraber din ve dünya için neler yapılması gerektiğini düşünmek yani “meşveret” için yapılmıştır. Millet işlerinde herkes kafasını çalıştırmalıdır. Biz de burada din ve dünya için, geleceğimiz ve bağımsızlığımız için, özellikle egemenliğimiz için neler düşündüğümüzü meydana koyalım. Yalnız kendi düşüncemi söylemek istemiyorum. Ulusal istekler, ulusal irade yalnız bir kişinin düşünmesinden değil, ulusun tüm kişilerinin kısa ve uzun vadeli isteklerinin sonucundan ibarettir. Bundan ötürü benden ne öğrenmek, ne sormak istiyorsanız serbestçe sormanızı rica ederim” dedikten sonra minberden inmiş ve yirmiden çok soruyu cevaplandırarak, özellikle her yerde olduğu gibi Osmanlı Devleti'nin kesin olarak ortadan kalktığını ve yerine Büyük Millet Meclisi'nin geldiğini anlatmış, halkın siyasi terbiye alabilmesi için okul gibi bir Halk Partisi açacağını bildirmişti. Tekrar İzmir'e dönen Mustafa Kemal Paşa 17 Şubat'ta da İktisat Kongresi'nin açılış konuşmasını yapmıştı. İsmet Paşa'nın gelmekte olması ve kendisinin de Ankara'da bulunmasını istemesi üzerine, geziden vazgeçerek İsmet Paşa'yı yolda karşılayıp du-

rumu herkesten önce öğrenmek ve gereğini düşünmeye zaman kazanmak için İzmir'den ayrılıp Eskişehir'e geldi.

16 Şubat 1923 günü, *Gülcemal* vapuruyla İstanbul'a gelmiş olan Türk delegeleri, burada kalmayarak hemen yola çıktılar ve 18 Şubat 1923'te Eskişehir'de Mustafa Kemal Paşa ile Fevzi Paşa tarafından karşılandılar. Barış konularını ve görüşmelerin durumunu anlatarak yollarına birlikte devam ettiler, 20 Şubat 1923'te Ankara'ya vardılar. O akşam, konuları bir kez de Bakanlar Kurulu önünde açıkladılar. Meclisin düşüncelerinin öğrenilmesine karar verildiğinden (*Nutuk*, s. 720) ertesi günü de, Delegeler Kurulu Başkanı ve Dışişleri Bakanı İsmet Paşa mecliste bir konuşma yaptı:

— Üç komisyonun çalışmalarındaki birçok sorunlarda Müttefiklerle anlaşmazlık durumuna girdik. Mesela arazi sorunda biz, Batı Trakya'da kamuoyuna başvurulmasını, Doğu Trakya'da 1913 sınırının esas tutulmasını ve Meriç batı kıyısının sınır olmasını istedik. Kabul etmediler. Çünkü Yunanlılar, Meriç'in batısını ve bugün işgal ve idareleri altında bulunan yerleri istiyorlardı. Kamuoyuna başvurma isteğimizi, Batı Trakya'daki halkın bize katılma ilanı gibi saydılar. Batı Trakya'nın bağımsızlığını istemek ise, Yunanistan'dan almak demektir. İngilizler, Yunanlılara yeni fedakârlıklar yaptırmak istemiyorlardı. Yugoslavlar, "Türk ordusu kıyılara inerken ve İstanbul'da yerleşirken ta Bosna-Hersek'e kadar bütün uluslar yerlerinden oynamıştı. Bugün de Hırvatlar-Slovenler-Müslümanlar gerek idarede bağımsızlık, gerekse Türk hükümetine katılmak için tetikte beklemektedirler" dediler ve Türklerin Batı Trakya ile ilişkisine şiddetle karşı oldular. Yugoslavlar; kuzey sınırlarında Ruslar ve batı sınırlarında Macarlar olduğu için, hiç olmazsa güneyden bir kuşkuya düşmemek istiyorlardı. İngilizler, Yunanlılar ve Küçük Antant Devletleri Batı Trakya'ya yeni bir durumun girmemesi için yakından ilgileniyorlardı. Fransızlarla İtalyanlar da, Müttefiklerine katılmak zorunluluğunu ileri sürerek, beraberce bir cephe kurmuşlar, bizi isteklerimizden vazgeçirmek için direnmişlerdi. Biz, görüşümüzü değiştirmedik.

Bugün, dolayısıyla ve doğrudan doğruya, İngiliz işgali altında bulunan Musul ilinin bize geri verilmesi söz konusu oldu. Bunu başlangıçta, açık birleşimde söz konusu etmek vardı. Özel görüşmelerde bizi Musul Sorunu'nda geri dönmeye zorladılar, dayandık. O gün ger-

çekten görüşmelerin kesilmesi gerekirken, başka bir sorun varmış gibi konu ertelendi.

Gelibolu Yarımadası'nda bir büyük kuvvetimiz bulunsun istiyorduk. Karşılık olarak dediler ki, yarımada o kadar dardır ki, üzerine konulacak uzun menzilli bir topla Boğazı kapamak mümkün olur. Bizim Gelibolu Yarımadası'nda kuvvet bırakmamız, Boğazları kapamak için değil, Genel Savaş'ta olduğu gibi dıştan gelecek debarkmanlara karşı savunmak içindi. Hep birlikte kendi görüşlerinde direndiler.

Batı Trakya, Batı Trakya'nın sınırı, Musul ili ve Gelibolu Yarımadası sorunları doğrudan doğruya Yunanlılarla İngilizleri ilgilendiriyordu. Yunanlılar yenilgilerinden sonra kuvvetlerini Batı Trakya'da yeniden ve hızla yığmışlardı. Bu yığma, barışı baskı altında tutan ve ürküten sebeplerden biri olmuştur.

Musul Sorunu'nu, aramızda bir çözümeandırmak için çalışalım diyen İngiliz temsilcisi işi uzatarak notalar alıp vermeye başladı. Konu, basına düşürölerek kamuoyu bu sorun üzerinde kışkırtıldı. Notalarında dayanmak istedikleri delillere karşı soy, ekonomi, politika bakiimlarından cevaplarımızı verdik, haklarımızı ileri sürdük ve dünyaya duyurduk. Sorun tekrar komisyona getirildi. Biz Musul üzerinde kendileriyle anlaşip bir çözüm yolu bulmaya uğraştık. Musul'u hemen işgal edelim, fakat onların ekonomik gelişmeleri için petrollerden yararlanma istekleri varsa ya da birtakım toplumları onlara karşı kışkırtacağımızdan kuşku duyuyorlarsa önce onları tatmin edelim, bir çözüm yolu bulalım dedik. Onlar da diyorlardı ki, Musul şehrini muhafaza edelim. Eğer Musul'u ekonomik yararından ve petrolünden ötürü vermek istemiyorsanız herkese verdiğimiz gibi size de bir pay ayıralım. Genel oturumda konu bu noktaya gelmişti. Sonra Müttefikler, birleşik bir cephe halinde, görüşmeleri keseriz diye bizi korkutma yolunu tuttular.

İtalyanların işgalinde bulunan 12 Ada meselesi konferansta söz konusu olmadı. Musul ile Gelibolu'da bir garnizon bulundurulması sorunları da doğrudan doğruya İngilizleri ilgilendiriyor ve onların deniz gücüne dayanıyordu.

Müttefikler, arazi meselesinde Trakya ile Adaları, Suriye sınırını ve Musul'u birbirinden ayrılmaz tek bir sorun olarak bize kabul ettirmek istemişlerdi. Biz de görüşmelerimizi yalnız Musul Sorunu üstün-

de toplamış, onları birleşik cephelerinden ayırmak istemiştik. Gerçek-te arazi meselesinde Musul, çözemediğimiz ve anlaşmazlık halinde bir büyük sorun olarak kalmıştı.

Mali ve iktisadi sorunların temellerinde de başından beri anlaş-mazlık halindeydik. Mesela borçlarımızın Berlin Antlaşması'ndan bu yana ayrılan ülkelere paylaştırılmasından emin olalım dedik. Yıllık faizlerin paylaştırılmasıyla yetiniriz dediler. Genel Savaş'ta yaptığımız borçların Suriye'ye ve Irak'a paylaştırılmasını kabullenmediler, savaş-tan yenik çıktınız, borçlarınızı bize yüklemek istiyorsunuz, dediler. Suriye ve Irak da, Genel Savaş'ı yapmış olan Osmanlı İmparatorlu-ğu'nun içindeydi. Bu imparatorluk bölüşüldüğüne göre, herkes borç payını kabullenmelidir dedik. Bu mesele de böylece anlaşmazlık için-de kaldı.

Suriye ve Irak da devlete ait olmayan, özel kişilere ve padişahlara ait mülkleri tanımak istemediler. Mütareke sırasında İstanbul hükü-metinin yaptığı sözleşmelerin bizce onaylanmasını istediler. Bu da an-laşmazlık halinde kaldı.

Yunanlılardan istediğimiz onarım karşılığına hiç önem vermek is-temediler. Savaşta iki tarafın da zararı olduğundan söz ettiler. Kendi uyruklarının zararları için istedikleri parayı da on milyon liraya indir-diler. Yılda 90 bin lira olmak üzere, 37 yılda ödememizi istediler. Biz, Yunan işgalinin sebep olduğu zararın onarım parasını dört milyon olarak ileri sürmüştük. Yunanlılar da, göç ettirilmiş Hıristiyanların malları ve ödemekte oldukları masraf karşılığı olarak epeyce bir para istiyorlardı. Karşılıklı tasfiye yoluna gidilmek istenildi, bu konuda da anlaşmazlık içindeyiz.

Eski Osmanlı kanunlarına göre meydana gelmiş yabancı şirketler meselesini, uluslararası bir Ahitname'nin (yazılı antlaşma) görüşülme-si içine koymak istediler, kabul etmedik.

Kapitülasyonlarda, biz başından beri, herhangi iki devlet, uyruk-ları için nasıl karşılıklı eşitlik temeline dayanan sözleşmeler yapıyor-larsa sizinle öyle sözleşmeler yaparız, başka bir şey kabullenmeyiz, demiştik. Onlar kapitülasyon usulünde haksızlıklar olduğunu kabul etmekle beraber, bir geçiş süresi gerektiğini söylediler. Çünkü memle-ketimizde kapitülasyon temeline dayanılacağı kanısıyla gelmiş birçok yabancı sermaye vardır. Onun için dört beş yıllık bir geçiş süresi tanı-

yınız, dediler. Bu süre içinde ülkenizdeki yabancı şirketler ya yeni sistemi kabullenerek kalırlar ya da çekip giderler, demişlerdi. Böylece kapitülasyonları değiştirerek yine uygulamak istiyorlardı. Bu konuda, özellikle adli kapitülasyonlarda sonuna kadar anlaşmazlık içinde kaldık.

Mali kapitülasyonlardan vazgeçtikleri kabul edilebilir. Fakat kesin karar alınmamıştı.

Müttefikler birden taktik değiştirerek bütün meseleleri bir proje haline koyup bize verdiler. Bundaki amaç, bir devletin ilgilendiği meseleden ötürü konferans kesilirse o devletin sorumlu görünmemesiydi. Bu yüzden bir savaş çıkarsa devletler kendi anlaşmazlıkları değil, kamu yararı için savaşmış olacaktı. Sorumluluk da Türklerin üzerinde kalacaktı.

Verilen projeyi inceleyince gördüm ki, anlaşılmadığımız meseleler kendi görüşlerine uygun olarak ele alınmış olduğu gibi, hiç konuşulmamış bazı meseleler de projeye konulmuştu. Bunların içinde öyle maddeler vardı ki, muhakkak bir kesintiye sebep olabiliyorlardı ve birçok millet de aleyhimize kışkırtılabilirdi. Nitekim bir kesinti olması halinde Tanrı hakkı için silaha sarılmış gibi propagandaya başlamışlardı.

Kendilerine, projeyi bu haliyle Ankara'ya götürürsek bunun sonucunun kesinlikle görüşmelerin kesilmesi ve savaş olacağını, çünkü çok ağır maddeleri bulunduğunu söyledik. Telaşlandılar ve bu projenin bir ultimatom olmadığını söylediler, üzerinde konuşulabileceğini açıkladılar. İngiliz delegesi bazı meselelerde anlaşma olabileceğini anlattı. Elde edebileceğimizin en çoğunu öğrenebilmek için bu meselelerin neler olabileceğini sordumsa da amacımı anlayıp cevaplamadılar, projeyi Ankara'ya götürmemi istediler ve bazı değişikliklerden sonra da imzalamazsak tamamını yırtacaklarını söylediler.

Projenin görüşülmesine geçilince de, çok ağır ithamlarda bulundular. Barış için bunun kabulü gereklidir, dediler. İngilizler, iki gün sonra memleketlerine döneceklerini de bildirdiler. Biz, Türkiye dışında kalan Mısır, Suriye, Irak gibi memleketlerin kendilerine istedikleri idareyi uygulayabileceklerini belirterek projedeki meseleleri cevaplayabilmek için bir haftalık zaman istedik.

İsmet Paşa, sorulan bir soru üzerine de, "...Lozan'da Rus delegeler kurulu ile konferansın başından sonuna kadar dostça ilişkiler için-

de bulunduk. Yalnız Boğazlar meselesinde anlaşılamadık. Biz, Boğazların tahkim edilmesini ve savaş gemilerinin serbestçe geçişlerini kabul ettik. Ruslar ise, Boğazların tahkim edilerek kapalı kalmasını istiyorlardı” dedi.

Ali Şükrü Bey (Trabzon) — Mütteliklerin projesine karşılık ileri sürdüğünüz esaslar kabul edilmiş olsaydı, Trakya ve İstanbul derhal boşaltılacak mıydı? Yoksa Musul Sorunu’nun, çözülmesine kadar işgal altında mı kalacaktı?

İsmet Paşa — Tekliflerimizin değişmeyen şartı, antlaşmanın imzası ile beraber yani barış olur olmaz, hiçbir şeye hacet kalmadan boşaltmanın tamamlanmasıydı (A. F. Cebesoy’un *Siyasi Hatıraları*, s. 233-242).

Bundan sonra, hükümetle delegeler, birlikte çalışarak projeye verilecek cevabın ana hatlarını hazırlamaya başladılar (*Nutuk*, s. 721).

D

İzmir Türkiye İktisat Kongresi

Mustafa Kemal Paşa ise yeni bir devlet düzeni kurma yolundaki idealinin belki de en yorucu günlerini yaşıyordu. Çünkü Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Üçüncü Meşrutiyet döneminden hızla Cumhuriyete Doğru yönelip amaca varmak üzere olduğu bugünlerde, tüm anlamıyla kendini yeni devlet düzeninin ekonomik esaslarını hazırlama çabaları içine bırakmıştı. Gerçi barış görüşmeleri henüz sonuçlandırılmamış, hatta kesilme durumuna girme tehlikesi göstermişti, ama Mustafa Kemal Paşa, önünde sonunda ve herhalde yakın bir gelecekte barışın gerçekleşeceğine kesinlikle inanıyordu (*Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, 3/63). Ve Mustafa Kemal Paşa, gerçek bağımsızlık için ekonomik bağımsızlığın da şart olduğuna ve gerçek bağımsızlık için askerlikteki başarıların yeterli olmadığına da inanıyordu. Bu nedenle, Lozan barış görüşmeleri ve bu görüşmelerin Büyük Millet Meclisi'ndeki eleştirme ve tartışmaları devam ederken İzmir'de Türkiye İktisat Kongresi'nin toplanması kararlaştırılmış, Ekonomi Bakanı Mahmut Esat Bey konuyu mecliste şöyle anlatmıştı:

— Türkiye İktisat Kongresi, Ekonomi Bakanlığının teşebbüsü ve isteklendirmesi ile toplantıya çağrılmıştır. Bakanlar Kurulunun kararı yoktur. Memleketimiz iktisatçılarının bir araya gelmesindeki ihtiyacı duyup, 21 Kasım 1922'de, Mustafa Kemal Paşa'ya İzmir'den bir

telgraf çekerek, meslek adamlarını dinlemek ve dileklerine göre bir ekonomik program düzenlemek gereklidir, dedim. Onursal Başkanlığını kabul edip etmeyeceğini sordum. Memnunlukla kabullendiler, açılışını yapacaklardır. Halkçı olan Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanının onursal başkanlığında olarak Ekonomi Kongresi'nin açılmasını hükümetimizin ve meclisimizin prensiplerine de çok uygun buldum.

Bu kongredeki amaç, yol ve uzaklık nedeniyle birbirlerini tanımayan türlü yerlerdeki memleket çocuklarının birbirini tanıması, yurt ekonomisini birlikte düşünmesi, ekonomik sorunları topluca çözmesidir. Yetkileri dışındaki konularda da muhtıralar vererek Büyük Millet Meclisi'nin ve hükümetinin dikkatini çekmesidir. Ben, meslek adamlarının verecekleri bilgilerden Ekonomi Bakanlığının, Hükümetin ve Meclisin aydınlanacağı kanısındayım. Kongre için bir gündem yapmadık. Ekonomi Bakanlığının aklına gelen konular için bir ufak kitap yazdık. Kongrenin toplanmasından iki gün önce üyelere dağıtacağız. Onları, bununla sınırlamıyoruz. Ortaya koyacağınız konular arasında, değerli bulursanız bu konuları da düşününüz diyoruz. Üyelere vereceğimiz bu taslakta birkaç sorun var:

“Kredi Sorunu” Bakanlığımızın kanısına göre en önce çözülmesi gereken bir sorundur. Çünkü memleketimizde pek çok tabii gelir kaynakları vardır. Halk da çok namuslu ve çalışkandır. Memleketimizde eksik olan şey, para olarak sermayedir. Dağıtacağımız kitapta bu konuyu yani Kredi Sorunu'nu ele aldık ve çözüm yollarını sorduk.

“Üretim ve Tüketime Düzenlenmesi Sorunu” da, Kredi Sorunu ile sıkı sıkıya ilgilidir. Ormanların, madenlerin, sanayi, ekicinin durumları burada gösterilmiştir.

“Gümrük Sorunu”nda ekonomik alanda iş görenlerin düşünceleri nelerdir?

“Şirketler ve Sendikalar Sorunu” da ayrı bir önemli sorun olarak ele alınmıştır. Başarı için ekonomik dünyanın önüne toplu ve güçlü olarak çıkmak zorunluluğu vardır. Bu bakımdan türlü şirketlerin ve sendikaların önemi büyüktür.

“Yollar, Ulaştırma Araçları, Makineler Sorunu” da vardır. Nüfus az olduğuna göre, bu alandaki boşluğu makineleşmekle doldurmak gerekeceği kanısındayız.

“Köylü Sorunu” ele alınan önemli sorunlardan biridir.

Yeni bir döneme girerken memleketimizin en önemli sorununun ekonomi olduğuna şüphe yoktur. Halk devleti olduğumuz için, halkı yani halkın ekonomik alanda çalışanlarını dinleyerek yapacağımız programla ancak memleket ihtiyacını karşılayabileceğiz. Bu nedenle tarihimizde ilk kez böyle 2000 kişilik övünülecek bir Ekonomi Kongresi topluyoruz. Düşmanlarımız telaş içindedirler. Fakat ne derlerse desinler Türkiye ekonomik alanda da kesinlikle bağımsızlığını kuracaktır. Çünkü bin bir zorlukla elde edilen özgürlük, ancak ekonomik bağımsızlıkla korunabilir. Yabancılar ise bu kongreyi, yabancılara ve yabancı sermayeye karşı düşmanlık için topladığımızı ileri sürmektedirler. Yalan söylüyorlar. Yabancı sermayesine karşı Türk milletinin hiçbir düşmanlığı yoktur. Yabancı sermayenin memlekete gelmesi için, bütün uygar devletlerde olduğu gibi, her türlü kolaylığı göstermeye de hazırdır. Ancak, kendimizi yirminci yüzyılın ortasında hiçbir devletten geri görmediğimiz gibi, hiçbir milletten de aşağı şartlar kabul ederek Türkiye’yi esirler ülkesi durumuna getiremeyiz. Çester* Projesi, Türkiye’nin yabancı sermayesine karşı ne kadar hoş görür olduğunu anlatacak bir belgedir. On milyon liralık bir şirketle yeni yaptığımız “Araç ve Gereç Sözleşmesi” de o iddiaları yalanlamaya yeter. Bize her uygar millete olduğu gibi işlemde bulunacak yabancıların sermayelerine kapımız açıktır.

Ekonomi Bakanlığının görevi, kişisel çalışmalara destek olmaktır. Halkımız buna muhtaçtır. Bazı memleketlerde bu gibi kongreler kendi kendilerine toplanırlar. Bizde bu işler savsaklanmış olduğundan, bazı memleketlerde olduğu gibi hükümet aracılığı ile toplanıyor. Kongreye getirilecek konular, burada bölgesel olmaktan çıkarak tüm memleketi kapsamına alacaktır.

Bu kongrede halkın diyecekleri olacak ve önerilerde bulunacaktır. Mesela gümrüklerden yakınabilir ve bu konuda bir öneri kararı alabilir. Hükümet bunu düşünür. Memleketin ekonomik politikasını çizme hakkı yalnız ve yalnız meclisindir, ama memleket çocuklarının

* ABD’li Albay C. M Chester tarafından hazırlanmış, Doğu ve Güneydoğu Anadolu demiryolları finansmanına ilişkin bu tasarımla, Lozan görüşmeleri sırasında Musul-Kerkük’ün Türkiye sınırları dışında kalacağını anlaşılmaması üzerine lağvedilmiştir (yazarın notu).

ekonomi politikası ile ilgili olarak söyleyeceklerini dinlemek de görevidir. Öteki memleketlerin tarihlerinde de ekonominin gelişmesi hep böyle kongrelerle olmuştur. Macaristan'ın ekonomisini çizen, bundan elli altmış yıl önce toplanan büyük bir kongre olmuştur.

Ekonomi bir bütündür. Meslek ve sanatlar onu meydana getiren parçalardır. Böyle kongreler her yerde yapılır, ama başka yerlerde yapılmamış olsaydı bile biz, biraz da yaratma yeteneğimizi kullanarak, yapabiliriz (TBMM Zabıt Cerideleri, 5.2.1923).

Böylece Ekonomi Bakanlığının İzmir'de toplayacağı Türkiye İktisat Kongresi'nin program ve çalışma hazırlıklarını yapmak üzere Bilecik Mebusu Hamdi, İzmir Mebusu Enver, Manisa Mebusları Necati ve Reşat, Konya Mebusları Vehbi ve Hacı Bekir, Posta ve Telgraf Genel Müdürü Sabri, tüccardan Ali İhsan Beylerin meydana getirdiği bir Heyet-i Faale kuruldu. Bu kurulun düzenlediği raporu İzmir Mebusu Enver Bey, 1923 Ocak ayı ortasında, İzmir'e götürdü.

Kongrede ele alınması tasarlanan konular şöyle tespit edilmişti:

- 1) Kredi,
- 2) retim düzenlenmesi ve arttırılması,
- 3) Gümrük,
- 4) Vergi,
- 5) Ulaştırma.

Kongreye her ilçeden en çok 8 kişi gelebilecek ve bu sekiz kişiden  ifti, birer de tüccar, sanatkâr, işçi, şirket temsilcisi, bankacı olabilecekti.

Gelecek temsilcilerin iki bin kişi kadar olacağı tahmin ediliyordu. Belediye, delegelere yerler hazırlatmıştı. Han ve büyük evi olanlarla Yahudi Yetimhanesi gibi kuruluşlar da konuk kabul edebileceklerini bildirdiler. Osmanlı Bankasının Kordon'daki depoları olan Hamparsoyan'ın mağazaları kongrenin yapılacağı yer olarak hazırlandı. Burada bir de İktisat Sergisi açıldı. Kongre salonunun sağ yanı tüccarlara, sol yanı işçilere ayrılmıştı. Ortanın sağında çiftçiler, ortanın solunda sanayiciler oturacaklardı.

Türkiye İktisat Kongresi, 17 şubat 1923'te 1135 temsilcinin katılımıyla saat on buçukta açıldı. Beş yüzü kadın olmak üzere,  binden çok dinleyici vardı. Mülkiye amirleri, komutanlar, Azerbaycan ve Rus elçileri, İzmir'de bulunan yabancı devlet temsilcileri, önemli yabancı kişiler de dinleyiciler arasındaydı.

Önce Belediye adına üye Haydar Rüştü Bey kısa bir konuşma yaparak bulunanlara “Hoş geldiniz” dedi. Başkanlık kürsüsüne Mustafa Kemal Paşa çıktı ve bir açış konuşması yaparak özetle şunları söyledi:

— Sevgili Türkiyemizin ekonomik bakımdan yükselmesi sebeplerini aramak ve bulmak gibi vatani, hayati ve milli bir kutsal amaç için bugün burada toplanmış olan sizlerin, sayın halk temsilcilerinin önünde bulunmakla çok mutluyum. Uzun uyumsarlık ve derin umursamazlıkla geçen yüzyılların ekonomik yapımızda açtığı yaraları iyileştirmek, çarelerini aramak ve ülkeyi bayındırlığa, ulusal esenliğe, mutluluğa ve zenginliğe kavuşturacak yolları bulmak için harcanacak çabalarınızın çok değerli ve başarılı sonuçlara varmasını dilerim.

Sizler doğrudan doğruya ulusumuzu meydana getiren halk sınıflarının içinden geliyorsunuz. Bu itibarla ülkemizin, ulusumuzun durumunu, ihtiyacını, isteklerini ve acılarını yakından ve herkesten daha iyi biliyorsunuz. Sizin sözleriniz, alınmasını bildireceğiniz tedbirler, doğrudan doğruya halkın dilinden söylenmiş sayılır. Bunda çok büyük isabet vardır, Çünkü halkın sesi, hakkın sesidir. Tarih, milletlerin yükseliş ve çöküş sebeplerini ararken birçok politik, askeri, sosyal sebepler bulmakta ve saymaktadır. Şüphe yok ki, bütün bu sebepler, sosyal olaylara etkilidirler. Fakat bir milletin doğrudan doğruya hayatıyla, yükselmesiyle, çökmesiyle ilgili ve ilişkili olan, milletin ekonomisidir. Tarihin ve deneylerin belirttiği bu gerçek, bizim ulusal yaşantımızda ve ulusal tarihimizde de vardır. Gerçekten Türk tarihi inceleyirsek bütün yükseliş ve alçalış sebeplerinin bir ekonomi sorunundan başka bir şey olmadığı anlaşılır. Tarihimizi dolduran bunca başarılar, zaferler ya da yenilgiler, çöküşler ve felaketlerin hepsi; oldukları dönemdeki ekonomik durumumuzla ilgili ve ilişkilidir. Yeni Türkiyemizi yakıştığı yere ulaştırabilmemiz için, ekonomimize birinci derecede önem vermeliyiz. Çünkü zamanımız, tüm anlamıyla bir ekonomik dönemden başka bir şey değildir. Bir milletin, yaşama nedeni, esenliği, mutluluğu olan ekonomi ile uğraşmaması, uğraşamaması dikkati çeken bir haldir. Ve biz açıklamak zorunluluğundayız ki, ekonomimize gereği kadar önem vermemiş bulunuyoruz. Bunun nedeni, bir milletin yaşadığı çağlarla ve tarihi ile ilgilidir. Bizim de ekonomi ile uğraşmamızın gerçek nedenini geçirdiğimiz tarih dönemlerinde arayabiliriz. Böyle bir inceleme yapıldığında açıklamaya mecbur oluruz ki, biz

bugüne kadar gerçek, bilimsel, olumlu anlamda bir ulusal dönem yaşamadık. Bundan ötürü, bir ulusal tarihe de sahip olamadık. Osmanlı tarihinde bütün çabalar ve çalışmalar milletin isteği ve ihtiyaçları için değil, belli kişilerin özel isteklerini karşılamak için olmuştur. Dış siyasetin temeli buydu. Padişahlar iç siyasetlerini ve kuruluşlarını, aşırı isteklerinin doğurduğu dış siyasetlerine göre düzenlediler. Oysaki dış siyaset, iç siyaset ile iç kuruluşlara dayatılmak gerekirdi. Dış siyaset, iç kuruluşların dayanamayacağı genişlikte olmamalıdır. Osmanlı hükümdarları bunu unuttular. Dilleri, dinleri, gelenekleri, her şeyleri başka başka olan, ayrı ayrı ulusları olduğu gibi muhafazaya kalkıştılar, bunun için onlara istisnalar, imtiyazlar verdiler. Asıl millet ise uzun seferler yaparak, fetih alanlarında ölerек, ele geçirilen yerleri ve halklarını bekleyerek ve besleyerek kendini tahrip ediyor, kendi evinde, yurdunda yaşamaktan, yaşantısı için çalışmaktan yoksun bir durumda bulunuyordu. Osmanlı hükümdarları yenilip çekilmeye başlayınca, kişisel bir iyilik olarak memleketteki Hristiyanlara verilmiş olan imtiyazlar, kazanılmış bir hak haline geldi. Hükümdarlar, bu durumda, yabancılardan o kadar çok, o kadar kötü şartlarla borç para aldılar ki, sonunda yabancılar Osmanlı Devleti'nin iflasına hükmettiler, maliyesine el koydular, başımıza Düyunu Umumiye (Genel Borçlar) belasını çıkardılar. Osmanlı Devleti gerçekte ve fiilen bağımsızlıktan yoksun bir duruma getirildi. Osmanlı ülkesi yabancıların bir sömürgesi olmuş, Osmanlı halkı içindeki Türk milleti de esirlik durumuna girmişti.

Balkan Savaşı, Genel Savaş, Mondros Mütarekesi'nin uygulanması ile Osmanlı Devleti tümünden yıkılmıştı. Düşmanlar, Osmanlı Devleti'nin temel ulusu olan Türklerin de yok olduğunu sandılar. Oysaki tarihte öyle nice devletler kurmuş olan Türk milleti, dış ve iç düşmanlardan kurtulmak için bir kere daha başını kaldırmış, şerefini, hayatını, namusunu kurtarmak için birlik ve beraberlik halinde ortaya atılmıştı. İşte o dakikadan itibaren milletimiz ulusal döneme girdi, milli mücadele başladı, halk dönemi başladı. Bu çaba iki ilkeye dayanıyordu. Birincisi, Ulusal Ant idi. Ulusal Ant; milletin tam bağımsızlığını sağlayan ve bunu sağlayabilmek için ekonomik gelişmesine engel olan sebepleri bir daha ve kesinlikle geri gelmemek üzere kaldıran bir düsturdur. İkincisi, Anayasa'dır. Anayasa da, Osmanlı Devleti'nin öldü-

ğünü anlatan ve onun yerine yeni Türkiye Devleti'nin geldiğini ilan eden ve devletin yaşamasının kayıtsız ve şartsız egemenliğin ulus elinde bulunmasıyla mümkün olduğunu anlatan bir kanundur. Bu temellere dayanarak çalışmaya başlayan millet, üç buçuk yıl gibi kısa sürede, bu süreye sığmayacak kadar büyük başarılar elde etti, zaferler kazandı. Fakat bağımsızlığın tam gerçekleşmesini sağlayabilmek için en güçlü gerçek temel, ekonomidedir.

“Politik ve askerce zaferler ne kadar büyük olurlarsa olsunlar, ekonomik zaferlerle taçlandırılmazlarsa elde edilen zaferler yaşayamaz, az zamanda sönerler.” Bu nedenle ekonomik egemenliğimizin sağlanması, güçlendirilmesi ve genişletilmesi gereklidir. İçine girdiğimiz “halk dönemi”nin, “ulusal dönem”in tarihini yazabilmek için kalemimiz, sapanlar olacaktır. Bence “halk dönemi”, “ekonomi dönemi” deyimi ile anlatılır. Öyle bir ekonomi çağı ki; ülkemiz bayındırlığa, ulusumuz esenliğe kavuşsun, zengin olsun, yoksulluğu erdemlik sayan dönemi de sonra erdiresin.

Hepimizin isteği şudur ki; bu milletin kişileri tarımın, ticaretin, sanatın, yaşamının, çalışmanın temsilcileri olsunlar. Vatanımız bir zenginler ve çalışkanlar ülkesi olsun.

Türkiye İktisat Kongresi, tarihte ilk kez yüce bir yer alacak olan bir kongredir.

Ekonomi alanında düşünürken ve konuşurken sanılmasın ki, biz yabancı sermayesine düşmanız. Hayır, bizim ülkemiz geniştir. Çok çalışmaya ve sermayeye ihtiyacımız vardır. Bundan ötürü, kanunlarımıza uymak şartıyla yabancı sermayelerine gereken güvenliği sağlamaya her zaman hazırız. Ve isteriz ki, yabancı sermayesi bizim çalışmamıza ve sabit zenginliğimize katılsın. Bizim için ve onlar için yararlı sonuçlar versin, fakat eskisi gibi değil. Gerçekten; geçmişte ve özellikle Tanzimat döneminden sonra yabancı sermayesi memlekette eşsiz bir yer aldı. Bilimsel anlamıyla denebilir ki, devlet ve hükümet yabancı sermayenin jandarmalığından başka bir şey yapmamıştır. Artık her uygar devlet ve millet gibi yeni Türkiye de buna müsaade edemez. Burasını esirler ülkesi yaptıramaz.

Görülüyor ki, bu kadar kesin ve yüksek bir askeri zaferden sonra bile barışa kavuşmamızı engelleyen sebepler, ekonomik sebeplerdir. Çünkü bu devlet, bu millet ekonomik bağımsızlığını sağlarsa o kadar

güçlü temel üzerine yerleşmiş ve yükselmeye başlamış olacaktır ki, artık bunu yerinden kımdatmak mümkün olamayacaktır. İşte düşmanlarımız bir türlü buna razı olamıyorlar.

Fakat biz şimdiden yaşama sebeplerimizi sağlamaya başlamış bulunuyoruz. Ekonomi demek, her şey demektir. Yaşamak için, mutlu olmak için, insanca varlık için ne gerekli ise onların hepsi demektir.

Bence, yeni devletimizin, yeni hükümetimizin bütün temelleri, bütün programları İktisat Programı'ndan çıkmalıdır. Çünkü her şey bunun içindedir. Böylece, esaslı bir hükümet programı yapıp uygulamak ve bu program üzerinde bütün milleti ahenkli olarak çalıştırmak gereklidir.

Bizim halkımız, çıkarları birbirlerinden ayrı sınıflar halinde değil, tersine, varlıkları ve çalışma sonuçları birbirine lazım olan sınıflardan ibarettir. Bu dakikada dinleyicilerim çiftçilerdir, sanatkârlardır, tüccarlardır, işçilerdir. Bunların hangisi ötekisine karşıt olabilir? Hepsinin birbirine muhtaç olduğunu kim inkâr edebilir?

Bu nedenle, yapılacak program bütün halk için bir Çalışma Ulusal Andı'dır. Ve böyle bir Çalışma Ulusal Andı niteliğinde olan program çevresinde toplanmaktan doğacak olan siyasi şekli ise, normal bir parti niteliğinde düşünmemek gerekir. Barıştan sonra doğabilecek olan böyle bir siyasi şeklin, şimdiye kadar olduğu gibi, milletin kararlılığı ve inancıyla, birlik ve beraberliğinin birbirine yardımcı olmasıyla başaracağı hakkındaki kanım güçlü ve tamdır.

Türkiye İktisat Kongresi; Erzurum Kongresi, Sivas Kongresi gibi milletin ve memleketin hayat ve gerçek kurtuluşunu sağlamaya yarayacak ilkenin temel taşlarını ve esaslarını hazırlayıp ortaya koymak suretiyle, tarihte en büyük adı ve çok değerli bir hatırayı kazanacaktır (*Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, 2/99).

Mustafa Kemal Paşa'dan sonra, Ekonomi Bakanı Mahmut Esat Bey uzun bir konuşma yaparak hükümetin ekonomi politikasını belirtti ve özetle şunları söyledi:

— Tarihimizi ve ekonomik geçmişimizi, bugünü de içine almak üzere dörde bölebiliriz. Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşundan halifeliğin alınışına kadarki birinci dönem, sadece tarım dönemidir denebilir. Devlet kısmen "İş Devleti", kısmen "Zabıta Devleti" idi, kişisel isteklere göre yönetiliyordu. İkinci dönemde de kişisel yöne-

tim ve bunun dayanılmaz baskısı vardır. Sadece kişisel aşırı istekler için fetih seferleri yaptırılıyor, millet baskı altında inletiliyordu. Buna rağmen bu dönemde memleket ekonomisi, birinci döneme göre, daha çok gelişmiş, sanayimiz teşkilatlanmış, ticaretimiz uluslararası nitelik kazanmıştı. Üçüncü dönemde büyük adamlarımız yetişti. Fakat Tanzimat döneminin bu yurtsever insanların çabaları ihtilalcilikten ibaret kaldı. Yıktıkları eskilerin yerine ulusun ve çağın ruh ve ihtiyaçlarına uygun yenileri koyamadılar. İyi, kötü eski teşkilatını da yitiren memleket, yabancıların ekonomik istilasına karşı savunmasız kaldı. Kapitülasyonlar çok korkunç bir durum aldı. Dördüncü dönem ulusal egemenlik, anayasa dönemidir. Ulusal egemenlik, ulusal ekonomik egemenliktir. Yoksa ulusal egemenlik bir serap, bir yalgın, bir yalancı görünüş olur. Dünya ihtilalcileri, ihtilallerinin son günlerinde ellerinde sadece bir tutam kanun yaprağı buldular. Bunlar, İnsan Hakları Beyannamesi ile Anayasa gibi şeylerdi. Dileyelim ki, bizim sonumuz böyle olmasın, Anayasa dönemimiz göz yaşlarını silen, çalışanları efendi yapan, köylüyü mutlu eden yeni Türkiye'yi ekonomik bakımdan bir mamure durumuna getiren dönem olsun.

Yeni Türkiye ekonomisi, mevcut ekonomi sistem ve siyasetlerinden hiçbirinin tıpkısı olamaz. Biz ekonomik meslekler tarihindeki ekollerden hiçbirine bağlı değiliz. Ne “bırakın geçsinler, yapsınlar” okulundan, ne de sosyalist, komünist, etatist (devletçi) ya da himaye okullarının hiçbirinden değiliz. Bizim de yeni bir ekonomi okulumuz vardır. Buna ben “Yeni Türkiye Ekonomi Okulu” diyorum. Hiçbir okula bağlı olmamakla beraber, memleketimizin ihtiyacına göre, bunlardan yararlanmaktan geri kalmayacağız. Yeni Türkiye bir “Karma Ekonomi Sistemi” izlemelidir. Ekonomik işler kısmen devlet ve kısmen özel teşebbüs tarafından yapılmalıdır. Mesela büyük kredi müesseselerini, sanayi işlerini devlet idare edecektir. Çünkü memleketimizin ekonomik durumu bunu gerektiriyor. Bazı ekonomik konularda devletleştirme yolunu izleyeceğiz, bazı konuları özel teşebbüse bırakacağız. Bunun gibi, gümrük kapılarının tamamen açık ya da kapalı olması yoluna gidemeyiz. Üretimi artıracak bazı mallara gümrük kapılarını tam açarız, bazı mallara karşı kapının bir kanadını açarız, bazı mallara karşı da kapıyı tamamen kapatırız.

Ekonomik sınıflara gelince, bugün işçi, sanayici, çiftçi ve tüccar olarak ekonomik bütün topluluklar yabancı sermayenin esiridirler. Bu ekonomik toplulukların birleşmesi, örgütlenmesi gerekir. Bunu söylerken, Yeni Türkiye Ekonomi Okulunun yabancı sermayeye karşı bir düşmanlığı olduğu sanılmasın. Türklerle aynı kanunlara ve şartlara bağlı olmak üzere yabancı sermayeye, hatta başka memleketlerden fazla kolaylık göstermeye hazırız.

Yeni ekonomimizin gelişmesi için bugün alınması gereken acele tedbirler arasında birkaç konuyu hatırlatmak isterim: 1) Meslek teşkilatı, 2) Kredi müesseseleri, 3) Makine, 4) Ekonomik mücadeleye toplu çıkmak, 5) Kendi kendimize yetmek, 6) Üretimi artırmak ve düzenlemek, ithalat ile ihracatımız arasında denge kurmak.

Meslek kuruluşları demekle, çiftçilerin, işçilerin dernekler ve sendikalar kurarak teşkilatlanması, hak aramada güçlü olmaları anlatılmıştır. Tabii servetlerin ve emeğin değerlendirilebilmesi için tarıma, ticarete ve sanayiye ait kredi müesseseleri kurulmalıdır. Nüfus eksikliğini gidermek için tek çare makine devrine girmektir. Ekonomik mücadeleye toplu çıkmaktan amaç, şirketler kurma yoluna gitmektir. Özellikle memleketimizin en büyük ihtiyacı olan kooperatif şirketlere çok önem vermeliyiz. Kendi kendimize yeteblememiz için üretimi ihtiyacımıza göre artırmalıyız. İhracatımızı da ihmal edemeyiz. İhracatla ithalatı denkleştirmeliyiz.

Ekonomimizin gelişmesini düşünürken eğitim sistemimizin bu hususta büyük bir rol oynayacağı şüphesizdir. Eğitim sistemimiz memleketteki genel bilgisizliğin kaldırılmasına yönelmelidir.

Mustafa Kemal Paşa, kongrenin tabii başkanı idi, fakat o akşam Ankara'ya dönecekti. Kongre Başkanlığına Kâzım Karabekir Paşa seçildi. Tüccar, sanayici, çiftçi ve işçi gruplarından da birer başkanvekili seçildi ki, bunlar aynı zamanda kendi gruplarının başkanı oldular. Ticaret Grubu Başkanlığına İzmir delegesi Alaiyelizade Mahmut Bey, Tarım Grubu Başkanlığına Manisa delegesi Karaosmanzade Kani Bey, Sanayi Grubu Başkanlığına Ayvalık delegesi Selâhaddin Bey, İşçi Grubu Başkanlığına Kütahya delegesi Aka Gündüz Bey getirildiler. Sonra her grup kendi içinde komisyonlar kurdu. Her gruptan alınan üçer kişi ile bir de Tutanak Komisyonu kuruldu ki, Kâzım Karabekir Paşa aynı zamanda bu komisyonun da başkanı oldu.

Gruplar içinde kurulan komisyonlarca hazırlanan raporlar, Kongre Genel Kuruluna geliyor, görüşülüp karara bağlanıyor, sonuçlar da Tutanak Komisyonunca tespit ediliyordu.

İlk rapor İşçi Grubundan gelmişti. 34 madde halinde tespit edilen “İşçi Grubunun Ekonomik Esasları”nın birinci maddesinde şöyle deniyordu:

Amele adıyla anılmakta olan kadın ve erkek işçi ve emekçilere bundan böyle ‘işçi’ denilmesi...

Ve bu istek, kongrece oybirliği ile kabul edilmişti. “Hastanelere tahsis edilmek üzere, Sağlık Vergisi adı altında bir verginin Kazanç Vergisine bir miktar eklenmek suretiyle sağlanması”nı isteyen ikinci madde ise, işçiler ve çiftçilerce oybirliği ile sanayicilerce oyçokluğu ile kabul edilmiş, tüccarlarca reddedilmiştir. Mebus ve Belediye seçimlerinde “Mesleklerin Temsili Usulü”nün uygulanmasını isteyen üçüncü madde de Ticaret Grubunca reddedilmiş, öteki gruplarca da ancak oyçokluğu ile kabul edilebilmiştir. “Sendika kurma” ve günde “sekiz saat çalışma” esasları oybirliği ile kabul edildi. Fakat “gece çalışan işçilere iki kat gündelik verilmesi”, işçilerin direnmesine rağmen, öteki üç grupça reddedildi. “Maden ocaklarındaki çalışmanın günde altı saat olması, küçüklerle kadınların çalıştırılmaması, tam gündelik doğum izni verilmesi, işçi ücretlerinde taban tespiti, ücretlerin para olarak ve düzenli şekilde ödenmesi, haftada bir gün tatil yapılması, evleneceklerle bir hafta ücretli izin verilmesi, işçilerin sigortaya bağlanması, parasız hamam yapmalarının sağlanması, iş müfettişliğinin kurulması, devamlı sağlık kontrolü, işçi çocuklarının yatılı sanat okullarına parasız alınması, her yerde Türk işçisi kullanılması, ticaretin serbestliği ve tekel hakkı verilmemesi, her sınıf halka dernek kurma hakkı verilmesi, gedik ve kabzımallık ve sırık hamallığının kaldırılması, kâhya gibi adlarla, işçiyi kullananların önlenmesi, tarım işçilerinin bu hükümler dışında bırakılması dört grupça da kabul edilmiş, üç grup küçük çocukların hafif işlerde kullanılmasını kabul ederken işçiler kesinlikle kullanılmamalarında direnmiştir. Üç aylık işçiye sabit işçi denmesini ticaret grubu reddetmiştir. 1 Mayıs’ın kanunla işçilerin bayram günü olmasını işçi ve sanayiciler oybirliği ile kabullenmiş, fakat çiftçi ve tüccar gruplarında azınlıkta kalınmıştır. Hasta işçilere üç ay gündelikli izin verilmesi üç grupça ret, hastalığı

sebebiyle ayrılan işçiye ikramiye verilmesi oybirliği ile kabul edilmiştir. Yılda bir ay ücretli izin verilmesini üç grup reddetmiştir. İşveren-
ce işçi evleri yapılması üç grubun oybirliği ve Ticaret Grubunun azınlık
oyu ile kabul edilmiştir. Tütün Rejisinin hemen kaldırılması dört
grupça ve oybirliği ile kabul edildiği halde, imtiyazlı yabancı kuruluş-
ların devletleştirilmesi teklifi üç grupça reddedilip sadece işçilerce ka-
bullenilmiştir. Hammaddelerin yurtiçinde işlenmesi ve ancak bundan
sonra ihracı genellikle kabul edildi. Kazanç vergisinin kişi gelirine da-
yatılmasında da birleşildi, işçilerin vergi dışı bırakılmasına öteki üç
grup razı olmadı. Her yıl işçilere verilecek ikramiyenin eşit dağıtılma-
sında yalnız Tüccar Grubu azınlıkta kaldı. Ve raporlarının görüşül-
mesi biten işçi delegeler, kongrenin bitimini bekleyemeyerek İz-
mir'den ayrıldılar.

Sanayiciler Grubu raporunun görüşülmesinde; içerde yapılan eş-
yanın ve memlekette mevcut ilkel maddelerin ağır gümrük vergileriyle
ithallerine engel olunması, makineler ile sanayi ürünlerinden güm-
rük alınmaması, hükümet alımlarında yüzde yirmi fiyat farkına ka-
dar yerli malın tercih edilmesi, sanayi kuruluşları için devletin beş dö-
nüm kadar parasız yer vermesi, muaflıkların yalnız Türklere tanın-
ması, her yıl sergiler açılıp armağanlar dağıtılması, herkesin yerli ma-
lı kullanmasının zorunlu olması, tez elden sanayi merkezlerine yollar
yapılması, vapur ve trenlerin yerli malları ucuz taşıması, sanayi oku-
ları eğitiminin pratikleştirilmesi, çıрак okulları ve usta kursları açıl-
ması, sanat okullarından çıkanların Avrupa'ya uzmanlığa gönderil-
mesi, Sanayi Odalarının açılması, Sanayi Bankasının kurulması tek-
lifleri genellikle dört grupça da kabul edildiler. İmtiyazlı ve özel ban-
kalardan alınacak sermayelerle Sanayi Bankası açılması, esnaf der-
nekleri ve loncalar kurulması, yabancıların bıraktıkları sanayi kuru-
luşlarının özellikle yerli sanayicilere verilmesi tekliflerini işçiler red-
detmişlerdir.

Tüccar Grubunun raporu hepsinden uzundu. Haftada bir gün ta-
til yapılması gibi bazı hususlarda, öteki gruplarla aynı teklifleri getir-
mişti. Bir Ticaret Bankası kurulması, kambiyo merkezleri ve borsala-
rın millileştirilmesi, maden bölgelerinin bilimsel tespiti ve haritasının
yapılması, maden istatistiklerinin düzenli şekilde yayımlanması, bulu-
nan madenlerin kestirme bir usulle ve tercihan yerli isteklilere veril-

mesi, vergi ve resim muaflığının yalnız Türklere tanınması, maden kömürlerinin ve kökürdün yabancı rekabetine karşı korunması, kömür bölgelerindeki kötü durumun düzeltilmesi, yerli kömür kullanılması, ormanların fenni bir surette bölgelere ayrılması, harita ve istatistiklerinin yapılması, kereste kaçakçılığının önlenmesi, kerestecilikle geçinen çiftçilere ağaç verilmesi, ormanların korunmasını sağlayacak kanun hükümleri çıkarılması, orman ve maden alanlarının demiryollarıyla birbirlerine ve limanlara bağlanması, kendi limanlarımızda yabancı gemilerin ticaret yapamaması ve kabotaj hakkımızın tam bağımsızlık içinde kullanılması, armatörlere kredi sağlanması, parasız tersane yerleri verilmesi, gemi yapıcılara türlü bakımlardan yardım sağlanması, Denizyolları İdaresinin tüccarlıktan anlayan bir kuruluşça yönetilmesi, liman yapımına önem verilmesi, limanlardaki yükleme ve boşaltma işlerinde kolaylık gösterilmesi, meslek okulları açılması, balıkçılığın ve deniz ürünlerinin korunması, ticaretin gelişebilmesi için asayişin sağlanması, yerli mallarını koruyacak bir gümrük sisteminin kabulü, gümrük kaçakçılığının önlenmesi, tekel usulünün ticaretten kaldırılması, ticaret mevzuatının çağdaş gelişime göre değiştirilip düzeltilmesi, kredi müesseselerinin kurulması ve geliştirilmesi, Ticaret ve Sanayi Odaları açılması, yabancı ülkelerde ticaret ataşelikleri kurulması, şirketlere ait mevzuatın ihtiyaçlara uygun hale getirilmesi, ticaret okulları açılması, tüm okullarda ekonomi eğitimine önem verilmesi, Kazanç Vergisinin zenginlik derecesine göre düzenlenmesi, yolların yapımında Yol Parası zorunluluğunun kaldırılması, bedenlen çalışma usulünün konulması ve bedenlen çalışma yerine paranın da kabul edilmesi, demiryolları yapımının programa bağlanması, posta ve telgraf işlerinin düzenlenmesi, uçaklarla posta ulaşımı yapılması, basın telgraflarının ve gazete posta ücretlerinin ucuz olması gibi teklifler oybirliği ile kabul edilmişlerdi.

Çiftçi Grubunun raporundaki teklifler de epeyce geniş kapsamlıydı. Reji idare ve usulünün kaldırılması, tütün tarım ve ticaretinin serbest bırakılması, ihracının da ancak işlendikten sonra yapılması, tarım kitap ve dergileri bastırılıp parasız dağıtılması, ilkokullarda sanayi ve tarımın pratik olarak eğitimi, bölge merkezi köylerde yatılı ilkokullar açılıp tarım derslerinin gösterilmesi, örnek çiftlik niteliğinde okullar ve Anadolu'da bir Tarım Yüksek Okulu açılması, köylerdeki

ilkokullarda beş dönümlük bahçenin ve ineklik ahırın, kümesin, arı-
lığın ve öğretmen evinin bulunması, bahçede öğretmenin gözetiminde
sebze, çiçek, meyve ve fidan yetiştirilmesi, aydın kişilerin de köylerde
yaşamalarına çalışılması, yüksek öğrenimi bitirenlerin bir yıl süre ile
köy ilkokullarında öğretmenlik yapmaları, kışla ve talim yerlerinde
de tarım öğrenimi yaptırılması, köylülere konferanslar verilip sinema-
lar gösterilmesi, asayişin sağlanması ve bunun için eğitim ve öğretime
hız verilerek bilgisizliğin yok edilmesi, asayiş konusunda gevşeklik
gösterenlerin devlet hizmetinden çıkarılması, askerin yardımcı olma
zorunda bulunması, köylüye yük olmamaları için jandarmalara yete-
ri kadar maaş verilmesi, ilkokulu bitirenlerin jandarmaya alınması,
telefon haberleşmelerinin köylere yayılması, yurtiçindeki çingenelerin
gezicilikten kurtarılıp birer yere yerleştirilmesi ve başkaca çingenenin
yurda sokulmaması, böylece hayvan hırsızlığının önlenmesi, Ziraat
Bankası sermayesinin hükümetçe başka yerlere harcanmaması, yol
yapımında para usulünün kaldırılıp çalışma usulünün konulması, ma-
den ve ilk madde ile işçi ulaşımının ucuz yapılması, demiryollarında
yiten eşya için değeri kadar tazminat verilmesi, meyve ve sebze, süt,
et, balık için özel vagonlar kullanılması, ormanların korunması, ço-
ğaltılması, mezarlıkların duvarla çevrilip ağaçlandırılması, mevsime
göre her yerde “Ağaç Bayramı” yaptırılıp ağaç dikilmesi, ipek için dut
ağaçlarının kesilmesinin önlenmesi, ehil hayvanlarımızın ıslahı ve ço-
ğaltılması, hayvan hastalıklarının fenni usullerle önlenmesi, damızlık
hayvanların korunması ve vergisiz ithali, bu konularda yayım yapıl-
ması, hayvan ekonomisinin okullarda öğretilmesi, hayvan ve toprak
ürünleri sergilerinin açılması, yarışmalar yapılması, su kuyuları açıla-
rak çayır ve otlaklar yapılması, haraların ıslahı, yenilerinin ve örnek
ağılların kurulması, tavukçuluğa önem verilmesi, bataklıkların kuru-
tulması, su taşmalarının önlenmesi, akarsulardan yararlanılması, za-
hire borsaları açılması, dışardan gelecek göçmenlerin iklimlerine ve
tarımına alışkın oldukları yerlere kondurulması, tarımda hastalıklar-
la mücadele teşkilatı kurulması, göllerde ve özel havuzlarda balık ye-
tiştirilmesi, arıcılığa önem verilip yardım edilmesi, yeni meyve bahçe-
lerinde vergi muaflığı, türlü yerlerde meteoroloji istasyonlarının açıl-
ması, göçmen aşiretlerin yerleştirilmesi, şeker fabrikaları açılarak
pancar tarımı yapılması, zeytinliklerin düzenlenmesi, kendir yetiştirip

çuval fabrikası yapılması, tarımın makineleştirilmesi, bunun için bir tarım araçları fabrikasının açılması gibi Tarım Grubunun isteklerinden hemen hemen hepsi, genellikle ve oybirliği ile kabul edildi.

Bundan sonra dört grup delegelerinin de oybirliği ile kararlaştırdıkları esaslar tespit edildi ve bunlara Misak-ı İktisadi (Ekonomik Ant) denildi. On iki madde olan Ekonomik Ant şöyleydi:

1) Türkiye, ulusal sınırları içinde, lekesiz bir bağımsızlıkla, dünyanın barış ve ilerleme unsurlarından biridir.

2) Türkiye halkı ulusal egemenliğini, kanı ve canı karşılığı elde ettiğinden, hiçbir şeye feda etmez ve ulusal egemenliğe dayanan meclisine ve hükûmetine daima yardımcı olur.

3) Türk halkı yıkmaz, yapar. Bütün çalışmaları, memleketi ekonomik bakımdan yükseltme amacına yönelmiştir.

4) Türkiye halkı, harcadığı malları mümkün olduğunca kendi yetiştirir. Çok çalışır. Zamanda, parada, ithalatta gereksiz harcamalardan kaçır. Ulusal üretimi sağlamak için gerektiğinde geceli gündüzlü çalışmak özel amacıdır.

5) Türkiye halkı, zenginlik bakımından bir altın hazinesi üstünde oturduğunu bilir. Ormanlarını çocuğu gibi sever, bunun için ağaç bayramları yapar, yeniden orman yetiştirir. Madenlerini kendi ulusal üretimi için işletir ve zenginliklerini herkesten çok tanımaya çalışır.

6) Hırsızlık, yalancılık, yüze gülme ve tembellik en büyük düşmanımız, körü körüne bağlanmaktan uzak dinsel bir sağlamlık her şeyde esasımızdır. Her zaman yararlı yenilikleri severek alırız. Türkiye halkı kutsal kavramlarına, topraklarına, kişiliklerine ve mallarına karşı yapılan düşman bozgunculuklarından ve propagandalarından tiksindir ve onlarla mücadeleyi görev bilir.

7) Türkler, öğrenim ve bilim âşığıdır. Türk her yerde hayatını kazanabilecek şekilde yetişir, fakat her şeyden önce memleketinin malıdır. Öğrenime verdiği kutsallıktan ötürü Mevlid-i Şerif Kandil gününü, (Hazreti Muhammed'in doğum günü) aynı zamanda bir Kitap Bayramı olarak kutlar.

8) Birçok savaşlar ve zorunluluktan ötürü eksilen nüfus artışı ile beraber sağlığını, yaşantısının korunması en birinci isteğimize. Türk; mikroptan, pis havadan, salgından ve pislikten çekinir, bol ve temiz havayı, bol güneşi ve temizliği sever. Atalarından kalma binicilik, nişancılık, avcılık, denizcilik gibi beden eğitiminin yapılmasına çalışır. Hayvanlarına da tıpkı dikkat ve yardımı göstermekle beraber türlerini düzeltir ve sayılarını çoğaltır.

9) Türk; dinine, milliyetine, toprağına, hayatına ve kuruluşlarına düşman olmayan uluslara daima dosttur, yabancı sermayesine karşı değildir. Ancak kendi yurdunda kendi diline ve kanununa uymayan kuruluşlarla ilişki kurmaz. Türk, bilim ve sanat yeniliklerini, nerede olursa olsun doğrudan doğruya alır ve her türlü ilişkilerde aracı istemez.

10) Türk, açık alın ile serbestçe çalışmayı sever, işlerde tekelcilik istemez.

11) Türkler, hangi sınıf ve meslekte olurlarsa olsunlar, candan sevişirler. Meslek, zümre bakımından el ele vererek birlikler kurar, memleketlerini ve birbirlerini tanıyıp anlaşmak için geziler ve birleşimler yaparlar.

12) Türk kadını ve öğretmenini, çocukları Ekonomik Ant'a göre yetiştirir (A. Gündüz Ökçün, *Türkiye İktisat Kongresi*).

Ve İzmir Türkiye İktisat Kongresi 4.3.1923 günü sona erdi. Kongre Başkanı Kâzım Karabekir Paşa, Mustafa Kemal Paşa'ya, ekonomik bağımsızlık ve gelişme yolunda samimi görüşmeler yapıp yararlı kararlar alındığını, bütün Türkiye'yi kapsamına alan bir ekonomik yaşantının esaslarının tespit edildiğini anlatan bir telgraf çekerek kongrenin sevgi ve bağlılığını bildirdi (TBMM Zabıt Cerideleri, 8.3.1923).

Bu sırada, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin birinci döneminin dördüncü toplantı yılı başlıyordu. Bu nedenle mecliste bir konuşma yapan Mustafa Kemal Paşa, daha çok ekonomi ve eğitim esaslarına dayanan yeni bir devlet düzenini açıklarcasına özetle şunları söylüyordu:

— Zaman yürürken Türkiye'nin “ulusal davası” da aralıksız ve sürekli olarak ileriye doğru gitmiştir. Ulaştığımız her yeni yıl bizi “istenilen sonuç” a biraz daha yaklaştırmıştır. Geçirdiğimiz yıl içinde amacımıza daha çok yaklaşmış bulunuyoruz. Dördüncü yılın, ulusal amacımızın belli koşullar içinde tam olarak belirmesinde doğuş dönemi olmasını Tanrı'dan dilerim.

Yapmak zorunda olduğumuz şeyler pek çoktur. Milletın ve memleketin bayındırlığı ve zenginliği, kültürü ve uygarlığı, yaşaması ve sağlığı için kesin ve ciddi bir programla ulusun ahenkli çalışmasını sağlamak ilk görevdir.

İçişleri Bakanlığı, memlekette güvenin ve asayişin kesinlikle oluşmasını amaç edindi. Nüfus sorunu, bir memleketin en önemli yaşama

sorunudur. İdare, askerlik, maliye ve ekonomi alanlarında nüfusun doğru sayısını bilmek ne kadar gerekli ise, her yıl yapılacak sayımlarla nüfusun artış ya da eksiliş sayısı anlaşılmadan artış sebebinin sürdürülmesi ya da azalış sebebinin yok edilmesi kabil olamaz. Memleketimizin genişliğine oranla nüfusumuz az olduğundan tarımda maki-ne ve fenni gereçler kullanılmasına öteki ülkelerden daha çok bizde zorunluluk vardır. Bu ihtiyacı karşılamak üzere bir yabancı müteşebbisle anlaşmaya varılmıştır. Bir yandan da ticaret okulları açılacaktır. Ormanlarımızın çağdaş bir yolda yönetilmesi ve ormanlarımızdan en çok yararın sağlanması için gerekli kanun tedbirleri alınacaktır. Demiryolları, limanlar ve benzeri tesislerin yapılıp işletilmesindeki politikamız, bugünkü ve gelecekteki kanunlarımıza uymak ve bu konuda kabullendiğimiz maliye prensiplerine uygun bulunmak şartıyla başvuracak yabancı sermayelerini memnurlukla kabul etmektir (Nitekim bir ay kadar sonra bu temele dayanan bir anlaşma için 327 sayılı kanun çıkarılmıştır).

Devleti yaşatmak için dışa başvurmadan, memleketin gelir kaynaklarıyla yönetimi sağlamanın çare ve tedbirlerini bulmak gerekli ve mümkündür. Bundan ötürü, maliyedeki usulümüz; halkımızı zarara sokmadan ve ona baskı yapmadan, mümkün olduğu kadar dışarıya ihtiyaç ve yoksulluğumuzu göstermeden, yeterince gelir sağlamak temeline dayanır. Elden geldiği kadar gereksiz harcamalardan kaçınma, ulusal parolamız olmalıdır. Savaş maddeleri yapanların dışındaki devlet fabrikalarının kiralanmaları söylenmeye değer düşüncelerimizdendir.

Yetiştirmede ve öğretimde uygulanacak usul; bilgiyi bir süs, bir baskı aracı ya da bir uygarlık zevki olmaktan çok, maddi yaşantımızda başarıya ulaşmayı sağlayan pratik ve kullanılabilir bir cihaz durumuna getirmektir. Tüm yurdu kapsamı içine alan pratik bir eğitim için yurdun önemli merkezlerinde çağdaş kitaplıklar, bitki ve hayvanat bahçeleri, konservatuvarlar, atölyeler, müzeler ve güzel sanat sergileri kurmak gerekli olduğu gibi, ilçe merkezlerine kadar bütün memleketin basımevleriyle donatılması gerekmektedir. Yurt on beş bölgeye ayrılacak, her birine birer lise ve öğretmen okulu yapılacaktır. Bu kültür merkezlerinde bilimsel toplantılar ve konferanslar düzenlemek ve halkın okuyup yazamayan kısmını en kolay araçla okutarak onlara birinci derecede gerekli bilgileri verecek gece dershanele-

ri açmak, bölgesel basında özellikle eğitime ve halk bilgilerine ait yayımla uğraşmak öğretmenlerin düzenli bir şekilde yapacakları görevlerden olacaktır. Okulların tatillerinde de, belli merkezlerde köy imamlarını toplayarak uygulama dersleri verilecektir. Yatılı ilkokullar açılarak birkaç ilin yavruları bir araya getirilecektir. Bunun eğitim birliği, yurt sevgisi, kardeşlik duygusu üzerinde yapacağı etki açıktır. Öğretmenlik, öteki serbest ve yüksek meslekler gibi, ilerlemeye ve her halde geçime elverişli bir meslek durumuna getirilmelidir. Dünyanın her yerinde öğretmenler, insan topluluklarının en fedakâr ve saygıdeğer elemanlarıdır.

“Devlet Kitabı” adı ile parasız olarak yayımlanacak pratik ve kolay anlaşılır eserlerle halkımıza yaşam gerçeklerini öğretmek çok yararlı bir usuldür. Eğitimde ve öğretimde birlik, sosyal topluluğumuzun ilerlemesi ve yükselmesi bakımından çok önemlidir.

Eğitim Bakanlığı ile Diyanet İşleri Bakanlığı iş ve düşünce birliği yapmalıdır. İslam bilginlerini Batı’nın ilim ve felsefe nazariyeleriyle karşılaştırmak ve Müslüman ulusların inanç, bilim, sosyoloji, istatistik, ekonomi hayatlarına ait gerçekleri incelemek ve sonuçlarını yayımlamak önemlidir. Evkaf sorununu da çağdaş gerçeklere uygun bir şekilde çözmek gereklidir.

Dışişlerindeki politikamız, barışseverlik politikasıdır. Dünyanın bugünkü politik ilişkileri, ekonomik ilişkilere dayandığından dış ekonomimize özel önem veriyoruz.

Bugüne kadar elde edilmiş olan esaslı noktaları korumak ve gelecekteki gelişip ilerleme ümitlerinin güvenle saklı bulunduğu kanısına varmak için, ulusal egemenliğimizin her şeyden korunmuş olarak milletin vicdanında, kalbinde ve bütün benliğinde, yok edilmez bir surette kazılmış olduğunu görmek ve bilmek gerekir. Bence millet bu hayati gerçeği tüm kapsamıyla anlamıştır.

Mustafa Kemal Paşa, konuşmasının sonunda yine geriye dönüş kuşkusunun etkisiyle uyarmalarda bulundu. Yeni devlet için atılmış olan temellerin, egemenliği kayıtsız ve şartsız ulusa veren Anayasa ile sultanlığı yani devlette kişisel egemenliği kaldıran 1 Kasım 1922 günlü meclis kararının ne bahasına olursa olsun korunup savunulması gerektiğini anlattı. Milletin ve vatanın geleceği için bu kararlara karşı geleceklerin kesinlikle engelleneceğini söyledi. (Nitekim kısa bir süre

sonra, egemenliğin kayıtsız ve şartsız ulusa ait olduğuna ve sultanlığın kaldırıldığına dair bulunan kanun ve kararlara aykırı davranışları vatan hainliği sayan 334 sayılı kanun çıkmıştır).

Mustafa Kemal Paşa sözlerini şöyle bitirdi:

Şimdi saygı ile ulusa bakalım. Görürüz ki; orada erdemin, sevgi bağının, gönülden bağlılığın, uygarca yenilik isteğinin, egemenlik ve gelecek aşkının sönmesi mümkün olmayan ateşi yanmaktadır. Bu kutsal ateş, kendi içindeki bilgisizliği ve karanlığı yakacak ve bağımsızlığımızın önüne dikilecek tüm engelleri yıkacaktır. Millet önünde, onun bağımsızlık hakkı önünde, ona yaraşan ilerleme ve yenilik önünde her kuvvet, ancak milletin irade ve isteğine uyarak yaşayabilir. Milletin irade ve isteğine uymayanlar yıkılıp çökecek, yok olacaklardır. Bu çok büyük iradenin önünde saygı ile eğilelim. (TBMM Zabıt Cerideleri, 1.3.1923).

İstanbul Valiliğine çektiği bir telgrafta da, “Vatana yüksek karakterli ve dayanıklı ruhlu gençler yetiştirmesini dilediğim İstanbul Türk İzciler Ocağı’nın Başbuğluğunu büyük bir övünç duygusuyla kabul ediyorum. Genç arkadaşlarıma teşekkürlerimin ve selamlarımın bildirilmesini rica ederim” dedi (*Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri*, 4/485).

E

Lozan Barış Görüşmelerinin Meclis Gizli Toplantılarında Tartışılması

Bu sırada, Lozan barış görüşmelerinin meclis gizli toplantılarında tartışılmasına ve eleştirilmesine başlanmıştı. Başbakan Rauf Bey, Lozan barış görüşmeleri için bir karşı proje hazırlandığını bildirerek ana hatlarının Dışişleri Bakanı İsmet Paşa tarafından açıklanacağını söylemişti.

İsmet Paşa; Müttefik Devletlerin vermiş oldukları Antlaşma Projesi'nin genellikle reddedilmesi gerektiğini, bu takdirde de görüşmelerin bir daha başlamayıp gerçekten kesilmiş olacağını belirtti. Barış imkânını tamamen ortadan kaldırmamak için bir Karşı Proje hazırlandığını bildirdi ve esasını açıkladı. Karşı Projeye göre; Arazi Sorunu'nda Ulusal Ant ile çıkarlarımızı en çok bağdaştıracak bir çözüm yolu bu olarak Müttefiklerin isteklerine yanaşmak, öteki sorunlarda da önemli yararlarımızı sağlamak şartıyla yeni değişikliklere başvurmak gerekiyordu. İsmet Paşa, "Mesela 1913 sınırı içindeki arazinin ve Karaağaç istasyonunun değer ve önemi bizim için çoktur, ama bu isteğimiz Ulusal Ant'ın açık hükümlerinden değildir? Musul Sorunu'nun ertelenmesini ve bir yıl içinde İngiltere ile aramızda çözülmesini sağlamak ve uyuşamazsa Milletler Cemiyeti'ne başvurmak suretiyle Müttefiklerin görüşüne yanaşmak istiyoruz" dedi. Bu görüşün Meclisçe de kabul edilmesi halinde barış görüşmelerine devam edilebileceğini bildir-

di ve sözlerini şöyle tamamladı: “Mesele bundan ibarettir. Arazi Sorunu’nda işgalimiz altında olmayan bir yeri işgal edebilmemiz, yüzde doksan dokuz oraya silahla girilmesine bağlıdır. Boğazlara kadar silahla dayandığımız içindir ki, Edirne’ye kadar olan arazi, anlaşma ile boşaltılmıştır. Savaşla girmediğimiz halde, anlaşma ile boşalttırdığımız yalnız burası vardır? Arazi Sorunu’nda görüşmelere girerek öteki sorunlara da yeniden başlamak istiyoruz. Olabilir ki, Maliye ve Ekonomi sorunlarında da hayati menfaatlerimiz sağlanamaz. Fakat o zaman vicdanımıza, memleketimize ve bütün dünyaya karşı yapılacak olan fedakârlığı yapmış durumda oluruz. Onların amaçları da açıkça ortaya çıkar. Bize yaşama imkânı vermek istemiyorlar, deriz. Gerek milletimize, gerekse öteki milletlere karşı alacağımız kararlar kuvvetli olur? Şimdi sizden karar bekliyoruz. Hiçbir bakımdan bizi tatmin etmeyen projeyi olduğu gibi reddederiz, bu elinizdedir. Bir de yeniden barışı aramak yolu vardır. O zaman şunda fedakârlık yapılabilir, şunda yapılamaz diye bir karar vermek gereklidir. Bakanlar Kurulu görüşünü söylemiştir.”

İzmit Mebusu Sırrı Bey yapılan açıklamaya karşı ilk tepkiyi gösterdi ve “Ulusal Ant’tan fedakârlık yapan hükümet ve delegeler kurulumun, herhangi bir konuda görüşmelere başlanmadan önce, meclisten güvenoyu istemesi gerekir” dedi.

Erzurum Mebusu Hüseyin Avni Bey, İsmet Paşa’nın verdiği bilgilerin yeterli olmadığını, Hükümetin kendi düşüncesini ortaya koymadığını, yapılan açıklamadan bir şey anlaşılamadığını, geriye dönmüş olan İsmet Paşa’nın artık delegelik sıfatının kalmadığını, bu sebeple onun kendi görüşlerinin değil, Hükümetin görüşünün Meclise getirilmesi, bütün Bakanların Mecliste bulunması, önce projenin okunması ve sonra sıra ile her bakanın kendi bakanlığı ile ilgili hususlarda düşüncesini açıklaması gerektiğini anlattı: “İsmet Paşa’dan ricam şudur: Askerliğe ait düşüncelerini saygı ile dinledim. Fakat ekonomik savunmayı ondan dinleyemem. Mali düşüncelerini ise hiç dinlemem. Adaletle ilgili sorunlarda Adalet Bakanı karşımıza çıkmalı, mali meselelerde Maliye Bakanı, hem de danışmanlarıyla birlikte karşımıza çıkmalı, bizi inandıracak ve bir karara vardırarak şekilde konuşmalıdır.” Sonra Büyük Millet Meclisi’ndeki Lozan barış görüşmelerinin can alıcı noktasına değindi: “Gerek Bakanlar Kurulu, gerekse Büyük Millet

Meclisi, Ulusal Ant'tan en küçük bir şey feda ederse, millicilik ve namus gereği çekilip gitmelidir.” Sözlerini sert bir eleştiri ile şöyle tamamladı: “Bugünlük bu kadar söz yeter. Gidip hazırlansınlar ve buraya hazırlanmış olarak gelsinler. Eğer bundan fazla hazırlanamıyorlarsa, yerlerini hazırlanabilecek adamlara bıraksınlar.”

Mersin Mebusu Selâhaddin Bey de, “Elimize verilen bu kâğıt parçasında ben, ne yabancıların gerçek isteklerini ve ne de arkadaşlarımızın kabullendikleri şeyi göremiyorum. Yetmiş gün görüşmeden sonra, konferansın neden birdenbire durduğunun ve kapandığının açıklanmasını rica ederim. Ancak ondan sonra tartışmaya geçebiliriz. Yoksa bugün istendiği gibi, meselelerin bir kısmını çıkaralım, bir kısmına el kaldıralım, böyle şey olmaz” dedi.

Usul üzerindeki görüşme ve tartışmalar çok sert oluyor, yabancıların projesi kadar, hazırlanan karşı proje ile Lozan'daki görüşmeler hakkında da yeteri kadar bilgi verilmediğini ileri süren mebuslar, hükümeti ve Başdelegeyi sorumlu tutuyorlardı. Özellikle, Ulusal Ant'tan fedakârlık yapılmasını kesinlikle kabul etmiyorlardı. Şimdi ise, hükümet ile delegeler kurulunun Ulusal Ant'tan fedakârlıklar yapmak istedikleri kuşkusuna düşmüşlerdi. Gerek hükümete, gerekse delegeler kuruluna karşı bir güvensizlik havası doğmaya başlamıştı. Bunun üzerine Başbakan Rauf Bey söz aldı: “Paşa'nın açıklamış olduğu üzere proje incelendikten sonra, tümü kabule değer görülmezse savaş kararı verilecektir. İkisi arasında çok büyük bir açıklık vardır. Ondan ona geçmeden önce çok düşünmek, incelemek ve mümkün olan her şeyi yapmak, gerek kendi vicdanlarımızı, gerekse iç ve dışın görüşlerini tatmin edecek bir karar vermek gerekir. Projeleri sunarız. Bunda zorluk ve sizden gizleme söz konusu değildir. Yalnız projeyi almak için on beş gün beklenecektir. Görüşmeleri ertelersiniz, bekleriz.” Başbakan Rauf Bey konuşurken yer yer karışmalar oluyor, gürültüler çıkıyor, bazen de onaylayıcı sesler yükseliyordu. “Bakanlar Kurulu, projeyi, delegeler kurulunun yetmiş günlük görüşmelerden sonra vardığı esas düşünceye göre inceledi. Delegeler kurulunun bu düşüncesine göre, bize ekonomik bağımsızlık verilmek istenmemektedir. Delegelerimizin bize bildirdiğine göre, arazi meselesi kesinleşmiştir.”

Rauf Bey, delegeler kurulunu meclise karşı savunmaya çalıştı.

Mebuslar ise özellikle Musul Sorunu üzerinde duruyorlar, İngiliz-

lerle anlaşmaya varıldığı takdirde ne yapılacağını soruyorlardı. Barıştan ümit kesenlere karşı da Rauf Bey, “Biz savaşı, barış için yapıyoruz. Barışı, savaş için yapmıyoruz. Er geç barışa varacağız” dedi. Barış olmadığı takdirde savaşın başlayıp başlamayacağı sorusunu da, “Askerlik durumumuzu inceledik, ordumuzun güçlü ve emre hazır olduğu kanısına vardık. Maliye Bakanı da şimdiye kadar olduğu gibi milletin ve memurların her türlü fedakârlığa katlanacağını, emirleri yerine getireceğini bildirdi. Bizim için de gerekli olan bu iki temeldir. Fakat savaşı yaparken düşünülecek bir nokta vardır: Savaşsaksak kâr mı edeceğiz, zarar mı? Savaş ne kadar sürer? Sonucu ne olabilir? Biz de bunları düşündük. Karaağaç’tan vazgeçerek, Musul işini de bir yıl sonraya bırakarak, gerekirse savaş imkânını elde tutarak barış için bir teşebbüste bulunmak ortak kanımızdır. Bu teşebbüsümüz de boşa çıkabilir, barış olmayabilir. Bunu da bilerek bu kararı veriyoruz. Fakat bu karar öyle hayati bir karardır ki, kimsenin kalbinde şüphe ve tereddüt kalmamalıdır. Memleketin tüm kamuoyunu, elden gelen her şeyin yapıldığına inandırdıktan sonra tekrar savaşa girmek kararındayız. Yoksa biz Karaağaç’ı verdik, Musul’dan vazgeçtik diye kesin bir şey söylemedik, bunlar genel düşüncelerdir. İsterseniz projeyi hemen düzeltiriz, başkasını bastırırız, meclise getiririz, komisyonlara gönderirsiniz, görüşürüz. Şimdi yapılacak üç şey vardır: Birincisi, Müttefiklerin verdiği kabulü imkânsız antlaşma metnini atmak. İkincisi, tekrar savaşa girmeden önce elimizdeki projeyi Müttefiklere vererek bir kere daha dünya önünde içeride ve dışarıda vicdanları tatmin etmek. Üçüncüsü, bu projemizin kabul edilmemesi halinde savaşa girmek. Bakanlar Kurulu ikinci düşüncededir. Yani bu projenin Müttefiklere verilmesi gerektiği kanısındayız. Projeleri reddederek hemen savaşa girmek düşüncesinde değiliz.”

Siirt Mebusu Necmettin Bey — Geçen birleşimde Musul’un olağanüstü öneminden ve burayı bırakmanın doğu illeri üzerindeki etkisinden söz etmiştiniz, kanaatinizi değiştirdiniz mi? Yoksa kanaatinizi değiştirmeniz için bir zor mu gördünüz?

Rauf Bey — Hayır. Kanaatimi değiştirmedim, aynı kanıdayım. Musul Sorunu, doğu illeri sorunudur. Doğru illeri sorunu da Türkiye sorunudur. Doğru illeri tehlikeye düşerse, Türkiye tehlikeye düşer.

Bitlis Mebusu Yusuf Ziya Bey — Musul, Ulusal Ant'ın içinde midir?
Rauf Bey — Evet.

Çorum Mebusu Dursun Bey — Delegeler Kurulumuz, Lozan'dan ayrılmadan önce bir karşı proje verdiler. O projede ne vardı?

O projeyi hükümet direktifi ile mi vermişlerdir, yoksa kendilerinden mi vermişlerdir? Bu, Ulusal Ant'a karşıt mı, değil mi? Bu, yetkileri içinde midir, değil midir?

Rauf Bey — Delegeler Kurulumuz, onayınızdan geçen Bakanlar Kurulu kararını aldıktan sonra, görüşmelerin kesilmesinin kesin olduğunu anlayınca, bizi daha barışsever ve daha uzlaşıcı göstermek ve dünya kamuoyunu etkilemek için, hiçbir siyasi bağlantıyı gerektirmemek ve milletimizi hiçbir kayıt altına almamak şartıyla o cevabı vermiştir.

Afyon Mebusu Mehmet Şükrü, Antalya Mebusu Rasih ve ötekiler — Ya kabul etselerdi?

Rauf Bey — Bu sözlerin artık politik niteliği kalmamıştır. Çünkü sonundaki bir fıkra ile bu kabul edilmediği takdirde şimdiye kadar cereyan eden görüşmelerin doğurduğu her türlü kayıttan serbest kaldık, denilmiştir. Onun için endişe yoktur.

Hüseyin Avni Bey — Buraya iş görmek için değil, iskandil için gelmişler. Böyle ise dönsünler, gitsinler. Gerçekte bunlar burada konuşulacak meseleler değil, burada vatani meseleleri söz konusu etsinler.

Rauf Bey — Hüseyin Avni Bey'in vatan hususundaki hassasiyetini bilmekle beraber karşısındaki arkadaşların da aynı hassasiyette bulunduklarına hiç şüphe etmiyorum. Kendisi kadar vatansever ruhlu olduğumun tersini ispatlayacak bir arkadaş yoktur. Biz buraya iskandil etmeye değil, demir atmaya geldik. Bu limanda bizim payımız vardır. Dışişleri Bakanı da Delegeler Kurulu Başkanı olarak açıklamalar da bulundu. Ona da itiraz ettiler. Yalnız dış meselelerden, askerlik meselelerinden söz etsinler, dinleriz, ötekilerini bakanlar anlatsınlar, dediler. Bakanlar Kurulu Başkanını sanırım kendileri oraya getirdiler. Kendilerinin de reyleri vardır. Başbakan, Bakanlar Kurulunun ortak görevlerinden sorumludurlar, dediler. Yüz kez bağırdınız. Bu Başbakan buraya iskandil etmeye mi geldi, gitsin, tekrar gelsin, diyor. Biz görev ve vatan hizmetiyle onurlanırız, ama eğlenilmeye dayanamayız.

Hüseyin Avni Bey — Hayır, siz bizimle eğleniyorsunuz.

Rauf Bey — Rica ederim, çok ciddi meseleler üzerinde konuşuyoruz. Bugün için değil, geleceği güçlendirecek ya da sarsacak kararlar almak zorundayız. Benim kanım odur ki, altı yüz yıllık bir geçmiş tasfiye ediyoruz. Şakaya sığmayacağını Hüseyin Avni Bey kadar ben de bilirim. Onun için sözlerimizi samimi ve hepimizi aynı derece vatansever olarak kabul ediniz. Hiçbirimizin ötekinden üstün ne vatanseverliği, ne de başka bir şeyi vardır.

Mustafa Kemal Paşa — Proje, içindekiler bakımından, delegelerimiz ve hiçbirimizce kabul edilemez nitelikteydi. Bununla beraber içinde kabul edilebilecek noktalar da vardı. Delegelerimiz fırsattan yararlanarak Ankara'ya gelmiş, durumu anlatmış, Bakanlar Kurulundan yeniden talimat istemiştir. Yoksa Delegeler Kurulumuz, kendisinin kabul ettiği bir projeyi olduğu gibi ya da değişikçe Yüksek Kurulunza kabul ettirmek üzere önünüze gelmiş bir durumda bulunmuyor, sanırım. Delegeler Kurulu yeni talimat almak üzere Bakanlar Kuruluna birçok açıklamalarda bulunduktan sonra, bir karar vermek zoru meydana çıktı. Bu karar; ya barış görüşmelerini kesmek, askeri harekâta başlamak ya da bu kararı erteleyerek herhangi bir zeminde yeniden barış isteğine imkân bulmaktır. Bakanlar Kurulu ile Delegeler Kurulunun, bu nokta üzerinde düşündükten sonra vardıkları karar, benim bildiğime göre, ortalama bir düzeyde İtilaf Devletleri'nden yeniden barış istemektir. Bu ortalama düzeyde bazı önemli noktalar var. Bakanlar Kurulu, size haber vermeden bir karşı proje ile delegeler kurulunu göndermeye cesaret edememiştir. Bundan ötürü burada yapacağımız şey bu projenin ayrıntılarını görüşmek değildir. Esaslı bir iki noktaya karar vermektir. Buna karar verdikten sonra ayrıntıları üzerinde Yüksek Kurulunuzun uğraşması gerekmez. Onu Bakanlar Kurulu, delegeler kurulu ya da herhangi bir kurul yapabilir. Fakat onların yapamayacağı bir şey vardır ki, o da sınır meselesidir. Delegeler Kurulu ile Bakanlar Kurulu, birlik olarak kararını vermiş bulunuyor. O karar da, arazi meselesinde bazı değişik şekiller kabul ederek ve bunun içinden bazılarını tamamen çıkararak üst yanını imzalamak suretiyle barışa varmak.

Bugün kolaylıkla hepimiz anlayabiliriz ki, Musul'u vermemekte direnirsek savaşa gireriz. Bundan ötürü Musul Sorunu'nu bir yıl içinde halletmek üzere geriye bırakıp barışa geçmek ve savaşı kabul etme-

mek mümkün müdür? Ve yararlı mıdır? Bunu kolaylıkla akıl terazisi-ne vurabiliriz. Gerekli görürseniz bugünden Musul Sorunu'nu olumlu ya da olumsuz bir şekilde çözümleriz. Yararımız ve geleceğimiz bu-nu gerektiriyor diye bir karar verirsiniz, durum belli olur. O zaman bunu alır, bütün ayrıntıları ile incellersiniz, her şeyi yaparsınız ve ka-rarınızı verirsiniz.

Savaşa girmemek için, Musul Sorunu'nun çözümünü bir yıl sonra-ya bırakmak, ondan vazgeçmek demek değildir. Belki, onu elde etmek için daha güçlü olabileceğimiz bir zamanı beklemektir. Bugün barış yaparız, bir iki ay sonra Musul Sorunu'nu çözmeye kalkarız. Fakat Musul Sorunu'nu bugün çözmek istersek karşınızda yalnız İngiliz de-ğil, Fransız, İtalyan, Japon ve bütün düşmanlar vardır. Musul'u bu-gün alacağız dersek, bu mümkündür, ordumuzu yürütürüz, kolaylık-la alırız. Fakat Musul'u alır almaz savaşın biteceği kanısına varama-yız. Şüphesiz orada ayrı bir savaş cephesi açmış olacağız. Sözümün sonu şudur: Bakanlar Kurulunun, kendi sorumluluğu içinde, delege-ler kuruluna yeniden talimat verip görevine devam ettirmesi istenebi-lir ya da Bakanlar Kuruluna engel olunup savaşa başlanması istenir.

Osmaniye Mebusu İhsan Bey — Gerek Hükümet, gerekse Delege-ler Kurulu silaha pek sarılmak istemiyor. Hükümet, kesintiye benze-yen bu durum karşısında, Ulusal Ant'tan bazı fedakârlıklar yapmak eğilimindedir. Hükümet, Karaağaç'tan vazgeçeceğiz ve Musul'u bir yıl sonraya bırakacağız, yani bizim meclis değil, bizden sonra gelecek meclis bu işi halletsin, diyor. Bazı arkadaşlar da hükümetin bu eğili-mine karşı, Musul bizde kalmak şartıyla barış yapılmasını istiyorlar. Hükümet cevabında diyor ki, biz bu meseleyi barış ile yapamayız. Ar-kadaşlar, bu halde soruyorum: Musul bizde kalmak şartıyla ve mali, adli, siyasi ve idari bağımsızlığımızı bozmamak üzere bu davayı hal-letmeyi üzerine alan kimler varsa çıksınlar, iş başına gelsinler. Yoksa ne olacak? Musul'u isteriz, ne ile? Savaşla mı? Peki, Genelkurmay Başkanını çağırırız, sorarız, başarı ümidi var mıdır, diye. Karşılık olumlu ise, savaş var demektir. Olumsuz ise savaşamayız. Peki ne ola-cak? Savaşamayız, barışla halledemeyiz. Fakat barışı da istiyoruz, Musul'u da istiyoruz. Bu anlamsızdır.

Mustafa Kemal Paşa — Çok rica ederim arkadaşlar; savaş olursa durum ne olur, ordumuzun kuvveti nedir, hangi kuvvetlerle karşılaşa-

caktır, gibi konuları burada açıklattırmayınız. Düşmanlar duyarlarsa, belki barış yapmak isterken ters bir sonuçla karşılaşabiliriz. Bence mesele çok basittir. Ortada, bir yıl için kaderinin belirtilmesinin geciktirilmesi gereken Musul Sorunu vardır. Geriye mi bırakalım, savaş mı edelim? Bu soruya verilecek karşılığı kendi akıl ve vicdanımıza karşı verecek olursak, yapılacak işlem, Bakanlar Kurulunu kendi sorumluluğu içinde serbest bırakmak ve başlamış olduğu yerden devam ettirmektir. Kesin sonuç ile karşınıza geldiği zaman, birer birer inceleriz. Uygun değilse reddederiz. Bunu bugünden tartışmak mevsimsizdir. Ortada yapılmış bir şey yoktur.

Beyazıt Mebusu Atıf Bey — Bakanlar Kuruluna bu yetki verildikten sonra, bu işte meclisin muvafakati olup olmadığı Avrupaca anlaşılabilir mi?

Mustafa Kemal Paşa — Meclis son ve kesin görüşünü açıklamalıdır. Sorumluluk Bakanlar Kurulu üzerinde kalmalıdır. Çünkü meclis son ve kesin düşüncesini söylerse daha güçlü olmayız. Durumu anladınız. Musul Sorunu'nun bir yıl için hallini geciktirmeyi hayati bir mesele görüyorsanız, o zaman derhal savunmaya geçer, sorunu kökünden çözümleriz.

Beyazıt Mebusu Atıf Bey — O halde meclise gelmemiş saymak?

Mustafa Kemal Paşa — Gelmemiş sayınız.

Mersin Mebusu Selâhaddin Bey — Oradan gelmemeliydi.

Mustafa Kemal Paşa — Bakanlar Kurulu nazik saydığı bu meselede az ve çok meclisin görüşünü almadan yeni talimat veremezdi. Şimdi size sunuyor ve diyor ki; yeni talimat vereceğim, bu talimat şöyle noktaları içine alıyor, bu noktaların en ağırlığı Musul Sorunu gibi görünüyor, fakat incellerseniz görürsünüz ki Musul'dan vazgeçmiyoruz, Ulusal sınırlar içinden bir şey bırakmış olmuyorsunuz ve belki daha kuvvetli bir mevkie geçiyorsunuz, yani bir yıl savaş ile geçeceğine, barış ile geçecektir, o hedefe daha iyi hazırlanıyoruz, bir yıl sonra aleyhimize çözümleneceğini de kabul ediniz ve ondan sonra ona göre ölçüye vurunuz, son kararınızı veriniz.

Mersin Mebusu Selâhaddin Bey — Hükümet, burada boş yere inceleme yapılmasını, diyor. Biz de diyoruz ki; inceleme boşuna değil, esastır. Biz durumu iyice anlayalım. Ondan sonra görüşümüzü bir karar halinde değil, bir düşünce olarak anlatalım. Tutanaklar buraya

gelmeliydi. Bundan ötürü bir hazırlık görüşmesi açmak gerekir. Bu hazırlık görüşmesinde durum belli olmalıdır. Amacım eleştirme değildir. Ne Bakanlar Kurulunu, şunu ve ne de bunu. Mesele bir vatan ve gelecek meselesidir. Delege arkadaşlarımız gelsinler, esaslar üzerinde bizi aydınlatınsınlar ve görüşmeler bunun üzerinde yapılsın.

Konuşması sırasında İsmet Paşa ile tartışan Trabzon Mebusu Ali Şükrü Bey yerine oturduktan sonra Trabzon Mebusu Hasan Bey'in sözlerine de karışınca, Oturum Başkanı Ali Fuat Paşa, söz almadan söylememesini ihtar etti. Ali Şükrü Bey de, "Öyle ise görüşmeleri açalım" dedi.

Başkan Ali Fuat Paşa — Görüşmeyelim demiyoruz. Böyle bir şey hatıra getirmeyiz. Ancak usul görüşmelerinin yeterliği hakkında önergeler vardır. Müsaade ederseniz, okuyalım. Esas hakkında otuz altı arkadaşımız söz almıştır.

Sinop Mebusu Hakkı Hami Bey, usul görüşmeleri hakkında yeterlik önergesinin oylanmayacağını ileri sürdü. Çorum Mebusu Haşım Bey, "Başkan Paşa, arkadaşlarınızı azarlıyorsunuz. Azarlama ve paylama ile iş olmaz" dedi. Trabzon Mebusu Hafız Mehmet Bey de, esas hakkında konuşulmadığı için yeterliğin oylanmamasını iddia etti. Salonunda gürültüler olmaya başladı.

Ali Fuat Paşa, "Çok rica ederim, Başkanlık bu durumda hiçbir şey yapamayacaktır. Görevimi kolaylaştırınız ve bana yardımcı olunuz" diyerek önergeleri okuttu.

Ali Fuat Paşa — Usule ait önergeler okunmuştur. Okutulmayan önergeler esasa aittirler. Usule ait önergeler iki düşünce çevresinde toplanmıştır. Birinci düşünce; Bakanlar Kurulu ve delegeler kendileriyle ilgili konularda bizi daha çok aydınlatınsınlar. Ondan sonra ancak, doğru ve memleketin yüksek yararına uygun bir sonuca varabiliriz. İkinci düşünce ise; Bakanlar Kurulu ile delegeler kurulu ve bu işle ilgili arkadaşlarımız bir komisyon halinde toplanarak durumu yeniden inceleyip belirtsinler, bundan sonra Genel Kurula göndersinler, görüşüp tartışalım.

Önergeler tekrar okundu. Manisa Mebusu Reşat Bey ile dokuz arkadaşının önergesi şöyle idi: "Meselenin önemi inkâr edilemez. Bakanlar Kurulunun isteği üzerinde Yüksek Meclisin sağlam bir görüşte bulunabilmesi için Bakanlar Kurulunun ve her meseleyi ilgilendiren

konularda uzman mebus ve danışmanların ayrı ayrı açıklamalarda bulunmalarını ve bunun üzerine meclis görüşünün belirtilmesini teklif ederiz.”

Bu önerge oylanıp büyük çoğunlukla kabul edildi ve Trabzon Mebusu Ali Şükrü Bey, “Doğru şeyde birleşiriz Paşam” dedi (*A. F. Cebe-soy’un Siyasi Hatıraları*, s. 233-258).

2 Mart 1923’te Lozan barış görüşmelerinin Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin gizli toplantılarındaki tartışmaları tekrar başladı ve ilk sözü Türk delegeler kurulu üyelerinden Sinop Mebusu Rıza Nur Bey alarak kendisinin görevlendiği konuların neler olduğunu açıkladıktan sonra karşılaştıkları zorluklara değindi:

— İngilizler çıkar birliği olan tüm devletleri, hatta kavimleri karışımıza çıkararak Başdelegeleri Lord Curzon aracılığı ile bize saldırdılar. Biz de ne kadar mümkünse o kadar karşı koyduk. Önce karşıma Sevr Antlaşması ile çıkmışlardı. Bunun yanına aleyhimizde olan yeni maddeler de koymuşlardı. Bunların hepsine göğüs germiş ve bu dönemi atlatmıştık. Bunun üzerine görüşmeleri kesme yoluna başvurduklar. Sonra bize bir antlaşma taslağı vermişlerdi ki, içindeki maddelerden bir kısmı iki tarafça çözülmüş olan, bir kısmı da tartışmada açıkta kalmış olanlardır. Bir kısmı ise hiç bilmediğimiz halde uyup yapacaksınız diye getirilmiş maddelerdir, dedi ve üç saat kadar konuştu.

3 Mart 1923 günü yapılan gizli birleşimde ilk önce Malatya Mebusu Sıtkı Bey bir önerge vererek, “Delegeler kurulunun bölüm bölüm açıklamalarda bulunmasını, konuşmacıların ondan sonra düşüncelerini açıklamasını, böylece bölümden bölüme geçmek suretiyle bir usul izlenmesini istedi. Usul üzerindeki uzun görüşme ve tartışmalardan sonra, Delegeler Kurulu üyesi Trabzon Mebusu Hasan Bey kendi yetkisi içindeki konuları anlatmaya başladı.

Karşı konuşmacılar ise Delegeler Kurulunun yetkilerini aştığını ileri sürüyor, çok kere Delegeler Kuruluna, zaman zaman da Hükümete güvensizlik gösteriyorlardı.

Başbakan Rauf Bey bu sataşmaları karşılamak için söz aldı ve Meclisin bilmediği bir görüşme ya da gizli antlaşma bulunmadığını açıkladı. Bütün bu şüpheler ve tereddütlerin, sebebi Delegeler Kurulu Başkanının Konferansın geriye bırakılması sırasında, iki tarafça ka-bullenilmiş maddeleri bir araya toplayarak Musul’u antlaşma dışı bı-

rakan bir teklif vermesinin Ankara’da bir olupbitti şeklinde görülmesiydi. Delegeler Kurulu Başkanı İsmet Paşa’nın, görüşmelerin başında konferansın birinci dönemi hakkında yaptığı özet de, mebusları doyurmamıştı. İkinci Grup üyeleri, başlarında özellikle Erzurum Mebusu Hüseyin Avni, Mersin Mebusu Selâhaddin ve Trabzon Mebusu Ali Şükrü Beyler olduğu halde, kendilerinden bir şeyler gizleniyormuş kuşkusu içindeydiler.

Bu sırada Başkanlığa birçok önergeler verilmişti. Bunlardan biri de Trabzon Mebusu Hafız Mehmet Bey’e aitti. Hafız Mehmet Bey bu önergesinde hükümet ve delegeler için güvenoyuna gidilmesini istiyordu. Oturum Başkanı Ali Fuat Paşa ise, her şeyden önce görüşme usulünü bir düzene sokmayı düşünüyor ve buna uğraşıyordu. Bu nedenle verilmiş önergelerden hiçbirini oylamayarak, “Delegeler Kurulu adına açıklamalarda bulunmaya gelmiş olan delegeler, danışmanlar ve uzmanlar, Müttefiklerin bize verdikleri Barış Tasarısı’ndan kendilerine ait maddelerin çeviri yanlışlıklarını düzelttirdikten sonra, karşı projemizde bu maddelere ait görüşümüzün ne olduğunu bildireceklerdir. Ondan sonra kendi branşları üzerinde açıklamalarda bulunacaklardır. Her bölüm hakkındaki açıklama bitince o bölüm üzerinde görüşmeler yapılacaktır. Görüşmelerin bu yolda yapılmasını oylarınıza sunuyorum” dedi, kabul edildi.

Bu usul formülünün kabulünden sonra, ilk söz, Trabzon Mebusu Delege Hasan Bey’e verildi. 3 Mart 1923 günü öğleden sonra yapılan gizli üçüncü birleşimin büyük kısmında konuşan Hasan Bey, iktisadi ve mali konularda açıklamalarda bulundu. Mebuslar; Müttefiklerin istedikleri işgal masrafı, İngiltere’ye sipariş edilmiş gemilerin bedelleri, Yunanlıların vermesi gereken onarım karşılığı ve Hicaz Demiryollarının devri hakkında Hasan Bey’i soru yağmuruna tuttular. Cevaplar doyurucu bulunmayınca sert tartışmalar oldu. Özellikle, çıkarılan kâğıt para karşılığı olan beş milyon altın ile savaş gemilerinin bedeli karşılığı olan 5-6 milyon altının, delegeler kurulunca, Ankara’dan yetki alınmadan, Müttefiklerin bizden istedikleri işgal masrafına karşılık gösterilip takasa razı olunması tartışmaların merkez noktasıydı. İngiltere’ye ısmarlanmış olan savaş gemilerinin parası olan altınlar, Donanma Cemiyeti tarafından halktan toplandığından, devletin değil kişilerini. Devletçe takas edilemezdi, delegelerin buna yetkisi olma-

ması gerektirdi. Hele, Anadolu'yu işgal ve tahrip etmiş olan Yunanlılardan herhangi bir onarım parası sağlanamadan, Müttefiklerin işgal masrafı isteğine ve bu altınların takasına razı olunması doğru muydu? Karşı düşüncelerdi bunlar.

Hasan Bey verdiği cevapta, çıkarılan kâğıt paraları satın almak için Avusturya ve Macaristan bankasında bulunan beş milyon altının Almanlar tarafından bu bankaya konmuş olduğunu, fakat kâğıt para karşılığı olarak yatırılmamış bulunduğunu, bu nedenle altınlardan yararlanmak imkânı kalmadığını, yenen devletlerin de altınları bankadan aldıklarını anlattı. Savaş gemileri için toplanan altınların hükümet eliyle ve hükümet tarafından İngiltere'ye verildiğini, bu nedenle özel kişilere ait olduklarının söz konusu edilemeyeceğini ve bu altınların esasen yenen devletlerin elinde bulunduğunu, zorla onlardan alınmasına da imkân olmadığını belirtti. Yenen devletlerin Balkan Savaşı'ndan bu yana geçen zaman içinde Türkiye'den ayrılan devletlere de paylaştırıldıktan sonra, istedikleri 159 milyon altın ile geri alınmasına imkân görülemeyen bu on bir milyon altının takas edildiğini açıkladı. Yunanlılardan istenen onarım parası için de şunları söyledi: "Yunanlılardan dört milyon onarım parası istemiştik. Onlar da Yunan uyrukluları memleketten sürüp çıkardınız, bunlara Yunan hükümeti şu kadar masraf yapmıştır, dediler. Daima karşımıza çıkarttıkları şey karşılıklı olarak iki tarafın birbirinden bir şey aramamasıdır. Biz isteklerimizden vazgeçmedik. Onarım meselesinde aramızda anlaşacağız. Çünkü öyle diyorlar. Anlaşamazsak hakeme gideceğiz. Bunu sağlamlaştıran güç, Yunan uyruklulara ait mallar ve mülklerdir. Teminat alabilmemiz için onların bunu uygun görmeleri gerekirdi. Verilmeyince teminat nasıl alınabilirdi? Bugün Yunanlıları savaşla yola getirmekten başka çare kalmamıştır."

Meclis çoğunluğu, Yunanlılardan onarım karşılığı bir para alınmadığı için delegeler kurulunu şiddetle eleştiriyordu. Özellikle İzmit Mebusu Sırrı, Mersin Mebusu Selâhaddin, Isparta Mebusu Hafız İbrahim, Rize Mebusu Osman, Trabzon Mebusu Recai, Amasya Mebusu Ragıp, Balıkesir Mebusu Basri, İçel Mebusu Sami, Adana Mebusu Damar Beyler şiddetli eleştiriler ve tartışmalarda bulundular.

Delegeler Kurulu Başkanı İsmet Paşa da uzun bir konuşma yaptı, görüşmeler ve varılan sonuçlar hakkında uzun boylu açıklamalarda

bulundu. Sözlerini bitirince Trabzon Mebusu Ali Şükrü Bey, “Şimdi de sizin vermiş olduğunuz projeyi söyleyiniz” dedi. Bunu Başbakan Rauf Bey karşıladı ve “Açıkladığınız istek ve aldığınız karar gereğince delegelerimiz kendilerinin uğraştıkları antlaşma bölümlerini anlatılar. Delegelerimizin açıklamaları tamamlanmış olduğuna göre, yarın Bakanlar Kurulunuz, benim ağzımdan görüşünü bir kere daha sunacaktır. Onun üzerine Yüksek Meclisiniz her türlü eleştirmeyi yapacak ve bize görüşmelere devam edip etmeme hakkındaki görüşünü duyuracaktır. Yarın bu suretle görüşmeleri sürdürebilirsek güvenirim ki, milletin gerçek temsilcileri olan sizler, milletin gerçek isteklerine göre bir karar almış olursunuz” dedi. Fakat Ali Şükrü Bey isteğindeki direnişinden vazgeçmiyor, “Rauf Beyefendi yalnız bir şeyi anlayalım, mademki düşüncelerimizi söyleyeceğiz, on iki maddelik nota vardır, onu anlayalım” diyordu. Toplantıyı yöneten Ali Fuat Paşa, karşılıklı konuşmaların uzamasına imkân bırakmadı ve ertesi günü olağanüstü toplanmak üzere birleşimi kapattı.

4 Mart 1923 günü yapılan olağanüstü gizli toplantı, İsmet Paşa’ya sorulan sualler ve onun verdiği cevaplarla geçti:

Sırrı Bey (İzmit) — Bütün politik tartışmalar sırasında, eğer Trakya ve İstanbul’da Milli Hükümet kurulmamış olsaydı daha cesur davranacağınızı umar mıydınız?

İsmet Paşa — Tersine, eğer İstanbul’da ve Trakya’da varlığımız olmasaydı, bugünkü durumumuzdan daha zayıf olurduk. Çünkü bugün millet ve dünya karşısında Yunanlıların İstanbul’da ve Doğu Trakya’da kalmış oldukları anlaşıldı. Mudanya Sözleşmesi ile Doğu Trakya’nın idaresini bir olupbittiye getirip geri almış olduğumuzdan konferansta Doğu Trakya’dan hiç söz edilmemiştir. Tersî olsaydı, görüşmelerimiz İstanbul kapılarından başlayacaktı. Sonunda diyebilirlerdi ki, Doğu Trakya’yı ve İstanbul’u alır mısınız? Yoksa bütün barış şartlarını onaylar mısınız? Düşününüz, meclisimizi ve hükümetimizi bütün millet karşısında daha çok baskı altında bulunduracaklardı. Barış şartlarını onayladığımız zaman diyeceklerdi ki, İstanbul ve Trakya’yı almıyorlar, veriyorlar. Fakat bütün konferans sırasında politik bakımdan İstanbul’un ve Trakya’nın kullanılmasına ait tek harf geçmemiştir.

Sırrı Bey — Son dakikada sizin tarafınızdan Müttefiklere verilen notada bazı maddeleri kabul ve bazılarını reddetmek suretiyle bir tek-

lifte bulundunuz. Bu teklifi yaparken Bakanlar Kurulundan yetki aldınız mı?

İsmet Paşa — Ben Başdelegeyim. Elimde talimat vardı. İmza eder gelirdim, değil teklif etmek. Bu gördüğünüz maddelerin on beş misli aramızda karşılıklı verilip alınmıştır. Günlerce görüşülerek karar verdiğiniz maddelerin on beş mislini biz yirmi dört saat içinde alıp vermişizdir. Tam olarak yetkimin içindeydi. Yalnız bir şey vardı. Bana verilen yetkiyi kullanmada tuttuğum yol, hükümetimin ve meclisin kararlarına uygun muydu, değil miydi? Bu bizim yeteneğimiz meselesiydi ve becerikliliğimize bırakılmış bir şeydi. Bunu da Yüce Kurulun takdirine sunarım. İncelersiniz, eğer verdiğiniz yetkileri, bildirdiğiniz düşünceleri anlayarak uygulamış isek onaylayacaksınız, onu anlayacağım.

Sırrı Bey — Bu maddeleri tespit ederken danışmanlarınızın düşüncelerini aldınız mı?

İsmet Paşa — Gerek delegelerimle ve gerek danışmanlarımla görüşmüşümdür. Her meselede danışmanların düşüncelerini öğrenmeye önem verdim. Ben demiştim ki, eğer herhangi bir danışman kendi düşüncesinin dinlenilmediği kanısında ise, düşüncelerini yazar ve bana verir ve der ki, davranışlarınız bizim anlayışımıza, uzmanlık bilgimize ve görüşümüze aykırıdır. Böyle bir yazı verselerdi imza eder, kendilerine geri verirdim. Teşekkürle söyleyebilirim ki, hiçbir danışmanımız kendi diyeceklerinin dinlenmediğini anlatan böyle bir belgeye sahip değildir. Hepsini dinledim. Onların kanıları dışında hiçbir şey yapmadım.

Sırrı Bey — Ben anlıyorum ki, siz projeyi vermeden önce kendilerine haber verdiniz. Haber verdiğiniz için kabullendikleri hakkında imza verdiler mi?

İsmet Paşa — Bütün danışmanlar toplantısında, meclis toplantıları gibi, tutanak düzenlemiş değiliz. 3/4 Şubat gecesi, danışmanlarla sabaha kadar beraber çalıştık.

Yusuf Ziya Bey (Bitlis) — Doğu sınırlarımızda ilgililerle yaptığımız antlaşmaların söz konusu edilerek usule göre İtilaf Devletleri'ne onaylattırılıp pekiştirilmesi gerekirken söz konusu edilmemesi ve onaylattırılması yönüne gidilmemesi sebepleri nelerdir?

İsmet Paşa — Bize verilen antlaşma taslağında, İtilaf Devletleri'nin öteki devletlerle yaptıkları antlaşmaların bizce onaylanması isteniyor-

du. Almanlarla ve Avusturyalılarla ve Bulgarlarla yaptıkları antlaşmalara karşılık, bizim de Doğu'daki hükümetlerle yaptığımız antlaşmaları onaylattırmak istemem düşünülebilir. Fakat bunu ben söz konusu etmedim. Sebebi şudur: Ruslar ile İtilaf Devletleri arasındaki ilişkiler düzenlenmemiştir. İngilizler ise, görüşmelerden önce öteki devletlerle konuştular. Ortak sonuçlarla birleşip hepsine birden evet ya da hayır dememizi istediler. Bu görünüş altında çözümlenecek yalnız Musul Sorunu vardı. Bütün gücümüzü başından beri Musul üzerine yönelttik. Çok çetin mücadeleler oldu. İngilizler bütün sınır sorunlarını bir kararla çözümlenmek istediler. Böyle bir politikaya ve uygun duruma girmekten kaçındık. Sonunda davranışlarımızın doğruluğu ve yerindeliği meydana çıktı.

Mehmet Bey (Biga) — 1) Limni, Midilli, Sakız ve Sisam gibi doğrudan doğruya Türkiye asayişini bozar bir durumda bulunan adaların Yunanlılara bırakılmasına razı olmuşlar mıdır? 2) Boğazın içindeki Bozcaada ve İmroz'da güvenliğimiz için asker ve jandarma bulundurabilecek miyiz? Bulunduramayacaksa vatanın selameti için ne gibi tedbirler almışlardır?

İsmet Paşa — Limni, Sakız, Midilli ve Sisam gibi adaların, Yunanlıların kullanmaları dışında olarak, askersiz ve özerk olmalarını ileri sürdük. Fakat sonunda bunların askersiz olmalarıyla yetindik. Bozcaada ve İmroz'u aldık. Bu iki adayı tahkim edemeyeceğiz. Çünkü bu takdirde Boğazlar kapanmış demektir. Fakat buralarda istediğimiz kadar jandarma bulunduracağız.

Refik Bey (Konya) — 1) Karaağaç'ın bırakılması, Gelibolu'da mezarlıkların tanınması, Musul'un ve ekonomik sorunların sonradan belli bir süre içinde çözümlenmek üzere antlaşmadan çıkarılması üzerine önceki istekler tekrarlanırsa, başkaca bir teklif karşısında bırakılmasak delegelerimiz barışı kabul edecekler mi? 2) Lozan'dan ayrılırken yapılan teklif, sonradan anlaşıldığı üzere, düşmanlarımızca kabul edilmemiş iken yine tarafımızdan aynı görüşte direnilmesindeki gerçek sebep nedir?

İsmet Paşa — Görüşmeler kesildiğinden beri birtakım esaslar üzerinde teklifler verdik, bu teklifler bir sonuca varmadan da ayrıldık. Şimdi de ona benzer teklifler yapacağız. Hükümette ve mecliste beliren düşüncelere göre bizim düşündüklerimizden daha geniş bir suret-

te değişiklik yaptık. Bu değişikliği yazılı olarak bildireceğiz. Bunu da kabullenmezlerse her teklifi reddetmiş duruma düşeceklerdir. Yeni durumu ayrıca görüşeceğiz, bizim projeyi vereceğiz. Kabul edip etmeyecekleri belli değildir. Dışişleri Bakanı olarak akıllıca bir barış için son araca başvurulmuştur. Şüpheleri ortadan kaldırmak için Yüksek Meclisin karşısına çıktık.

Başbakan Hüseyin Rauf Bey — Delegelerimiz çalışmışlardır. Fakat bir noktaya gelmiş ve dayanmışlardır. Ulusal Ant'ın temel çizgilerini sağlamak imkânına sahip olamamışlardır. Bu durum meydana çıkınca ve görüşmelerin ne olursa olsun kesileceği kanısına varınca bize sormuşlardır. Hatırlarsınız, ben de telgrafları olduğu gibi Yüksek Kurulunuza sunarak ve Bakanlar Kurulunun da görüşünü bildirerek Yüksek Kurulunuzun oybirliği ile karara bağladığı bir talimatı onlara göndermiştim. Bu talimattan sonra delegeler kurulumuz aynı temeller üzerinde görüşmeleri sürdürmüş, kesilmenin kesin olduğunu gördükten sonra, hiçbir politik bağlantıyı gerektirmemek ve yükümlenmemek şartıyla, iç ve dış kamuoylarına barışseverliğimizi bir daha göstermiş olmak için demeç vermiştir. Bu onun doğal yetkileri içinde bir şeydir.

Musul'un elimizden çıkması vatanımız için büyük tehlikedir. Bu bölge kesinlikle sınırlarımız içine girmelidir. Delegeler kurulumuzun kanısı şudur ki, muhakkak Musul'u alacağız düşüncesinde direnirsek, ancak ordu ile almak imkânı vardır. Delegelerimiz Musul'un politik yolla alınmasına imkân olmadığı kanısına varmışlardır. Eğer bir yıl geriye bırakırsak ve bu bir yıl içinde kuvvetle çalışırsak, Musul'u bizim yana geçirme imkânı doğabilecektir. Bugün, askeri hareket yapmadan Musul'u almaya imkân yoktur.

Mudanya Sözleşmesi, Lozan Konferansı'nın sonuna kadardır. Bu sonucu kabullenmemek için delegeler kurulumuz buraya dönerek Yüksek Kurulunuzla enine boyuna inceleme ve çözümlemelerde bulunarak bir karar verebilme imkânını aramış ve yapılmasından vazgeçilen görüşmeler için "kesilme" sözü kullanılmamıştır. Eğer bu söz kullanılmış olsaydı, bugün savaş halindeydik. Buna meydan vermemek için delegeler kurulumuz, ötekilerden öne geçerek, "kesilme"den söz etmemiştir. Bu durumda; güya Lozan Konferansı toplantı halindedir, fakat görüşme yapılmamaktadır. Hukuki durum budur.

Şimdi onlardan yeni teklifler gelsin diye bekleyip bu durumu uzatırsak, gerek İstanbul içinde ve gerekse çevresinde varlıklarını Mudanya Sözleşmesi ile kabullendiğimiz yabancı kuvvetlerin buralarda kalmasını da uzatmış oluruz ki, ben bunu gerçek menfaatimize uygun görmüyorum. Bunların yurttan çıkmaları memleketimiz için birinci derecede önemlidir. Bunları bir kez sınırlarımızın dışına çıkarırsak, daha da kuvvetli olacağız. Bir barış yaparak Yunan ordusunu terhis ettirebilirsek çok daha iyi olacaktır. Şu halde, yalnız Musul kalacaktır. Musul için de durumumuzu daha serinkanlılıkla ve güçle inceleyip çözümleyebileceğiz.

İstanbul'da ve sınırlarda her an yeni bir olay çıkabilir ve bunu sormasız bir kuvvet yaptı diyebilirler. İşte o zaman irademiz ne kadar kesin olursa olsun, askerliğin gerekleri, milletin ve memleketin esenliği bizi savaşa zorlar. Bunu açık olarak söylüyorum. Çünkü vatanıma ve size karşı her türlü sorumluluğu bütün kapsamı ile gözümün önünde görüyorum. Böyle bir tehlikenin onarılması da mümkün değildir. Bundan ötürü, barış görüşmelerinin uzamasından yana değiliz. Bugün "bu antlaşmayı atın ve savaşın" dersenez, ondan yana da değiliz. Tek çıkar yol, değiştirip düzelterek düzenlediğimiz karşı projeyi vermek, görüşmelerin başlamasını istemek, bunda başarıya ulaşmaya çalışmaktır. Başaramazsak, o zaman yapılacak iş, konuyu savaşla sonuçlandırmak için Yüksek Kurulunuza durumu arz etmektir. Bu görüşümüzün Yüce Kurulunuzca uygun bulunup bulunmadığını belirtmek üzere şimdi yapılacak tartışmalar sonunda kullanacağınız kırmızı ve beyaz oy kâğıtlarını görmekle yetineceğim.

Başbakan Rauf Bey'in konuşması ile 4.3.1923 günlü kapalı oturumun birinci gizli birleşimi de bitti. İkinci gizli birleşim açıldığında mebus danışmanlardan Adana Mebusu Zekâî, Diyarbakır Mebusu Zülfü Beyler salondaydılar, Burdur Mebusu Veli Bey hastalanıp İzmir'de kalmıştı. İkinci Grup mebusları arasında, Musul Sorunu'nun bir yıl sonraya bırakılmasından danışmanların memnun kalmadıkları ve istifa ettikleri yolunda söylentiler vardı. Bitlis Mebusu Yusuf Ziya Bey'in bir sorusu konuyu bütün açıklığı ile ortaya çıkardı.

Yusuf Ziya Bey (danışmanlara) — İstifa ettiniz mi?

Zülfü Bey (Diyarbakır) — Ben Tanrı'dan başka kimseden korkmam. Yapamayacağım görevi de üzerime almam. Musul Sorunu'

ndan zaten çekilmiştim. Hatta o zaman hastaydım, gelmeyi uygun görmedim. Zaten gelseydim, İzmit ve Adapazarı'nda oturacaktım. Ben buraya gelirim, barış da bozulursa üzerime sorumluluk alamazdım. Ben yine diyorum ki, Musul Sorunu maliyede ve ekonomide bağımsızlık gibi Doğu Anadolu için hayati bir meseledir.

Ali Şükrü Bey (Trabzon) — Musul için siz taraftar değilsiniz, değil mi?

Zülfü Bey — Evet, ben taraftar değilim. İsmet Paşa'nın vicdanlarına yöneliyorum. Öyle değil mi Paşam?

Bundan sonra Başbakan Rauf Bey tekrar kürsüye gelerek maliye ve adliye sorunları üzerinde geniş açıklamalarda bulundu ve “Gün geçtikçe düşmanlarımızın cephesi kuvvetleniyor” dedi. Başbakanın açıklamaları üzerine her iki gruptan sekiz mebusun verdikleri, “Barışı Hazırlama Komisyonunda bulunanların mali ve adli meseleler üzerinde açıklamalar” yapmalarını isteyen önerge oylanıp reddedildi.

Hüseyin Avni Bey (Erzurum) — Hepimiz barışa hevesliyiz. Fakat barış deyince, Sevr Antlaşması da bir barıştı. Bunu da istemeyiz.

Milli mücadele günlerinde dayanırken ve beş yıllık bir savaştan çıkmış olan millet, çoluğu çocuğu ile yanıyorken, üç dört yüz bin kişilik bir ordu hazırlayarak amacın elde edilmesine gönderen bu millet, bu meclis ne oldu ki, memleketlerini geri aldığı, arazisine bir o kadar eklediği, çocuklarını bir o kadar artırdığı halde bugün yanlış bir davranış sürdürüyor.

İngilizler Musul için bizimle savaşmayacaklardır. Bizim için genel savaş kopmaz. Yunanlıları eğer Trakya'ya gönderirse, İngilizlerin karşısına dikilmekte haklıyız. Çünkü Yunanlıları onun gönderdiğine imanımız vardır, İngilizler bunu düşünür ve dünya savaşına meydan vermez. Çünkü istediği şey çok basittir.

İstanbul'a saldırmaya Yunanlıların gücü yetmez. Çünkü dinç ve güçlü bir ordu karşılarında bekliyor.

Başkomutan Paşa'ya söylüyorum: Paşa, ordunun başında dur. Başka işin yoktur. Senin kutsal tanıdığın işi ben de tanıyorum. Ben de seninle beraber, çömez olarak çalışayım. Fakat Başkomutanlık görevini yap. Sınırlara bayrağını dik. Alışkanlıklarımızda bizi kötülüğe götüren çok şeyler var. Ben de senden yanayım. Fakat o gün, bugün acele ediyorsun. Eksik barışla, yanlış anlayışla yapılacak iş zararlı sonuçlanır.

İsmet Paşa'dan son ricam: Avrupa'ya İnönü ve Sakarya savaşları sayesinde gittiğini unutma. Onunla övün. Yine o büyüklükleri yapmaya çalış. Yoksa Avrupa, bizi başka suretle etkileyebilir.

Hüseyin Avni Bey'in konuşması sık sık alkışlarla kesilerek sona ermiş, kürsüye yine İkinci Grup'tan bir başkası çıkmıştı.

Hafız Mehmet Bey (Trabzon) — Herkes yanlışlık yapabilir. Biz de yapabiliriz. Meclislerde mantıktan çok duygular etkili olur. Bir heyecanlı söz meclisi coşturabilir. Bütün devletlerde olduğu gibi, hükümetler sorumluluğu üzerlerine alırlar. Oysaki bizim hükümetimiz üzerine hiçbir sorumluluk kondurmak istemiyor. O halde orada senin ne işin var? Bakanlar Kurulumuz hiçbir mesele üzerinde hiçbir sorumluluk almayacaksa, meclisin emrini aynen yapacaksa Bakanlar Kurulunun ne gereği var? Bunlara güvenimiz yoksa düşürelim. Yerine tam güvenilir bir Bakanlar Kurulu getirelim. Yoksa bu üç yüz elli kişi ile bu barış görüşmesini iyi bir sonuca vardırnamayız. İşlerin uzatılması, İstanbul'dan çıkmak istemeyen İngilizlerin bir fırıldaktır.

Şeref Bey (Edirne) — Delegeler kurulumuzun Lozan'a varışlarında sağlam adımlar attığı halde son günlerde nasıl sarsıldığının sebeplerini açıklamak istiyorum. Türkiye muzaffer orduları düşmanı Akdeniz'e attıktan sonra ileri doğru giderken ilk yanlışlık Mudanya Sözleşmesi ile başlamıştır. Mudanya Sözleşmesi, meclisin çok büyük çalışması ortasında o çalışmayı kırmış, berbat etmiş, ayırmış, çukur açmıştır. O zaman hatırlarsınız ki, Mudanya Sözleşmesi için burada yapılan görüşmelerde asıl noktaları tam olarak açıklanmamıştır. Arkadaşlarca sıkıştırıldığı vakit denmiştir ki, bu sözleşme siyasi nitelikte değildir. Bu, bir ordu işidir. Bunu komutanlar görüşüyorlar, size sadece bilgi veriyoruz. Bundan sonra çağrılar oldu.

Delegeler kurulu, Yüksek Meclisten verilmiş olan talimata göre, oraya muzaffer ve yüksek bir komutan arkasında milyonlarca süngüye dayanmış ve birçok drednotlarla gitmiş gibi gittiler. Orada İsmet Paşa'nın önünde bütün Batı saygı ile eğildiler ve bu böyle sürdü. Fakat zavallı Türk'ün tarihi baştan başa böyle. Aziz Mehmetçiğin süngüsüyle muzaffer olmuş, fakat masa başında vermiş, vermiş, vermiştir.

Bundan sonra eleştirmelerine başlayan Edirne Mebusu Şeref Bey, Batı sınır meselesinde daha önce Yugoslavlarla anlaşılmamış ve bir Balkan politikası hazırlanmamış olduğunu söyledi, Batı Trakya'nın

plebisitsiz bırakılmasına razı olunmasına karşı çıktı, Batı Trakya Türklerinin mücadeledeki fedakârlıklarını övdü ve “Eğer şimdi Bakanlar Kurulu ile delegeler kurulu Musul’u vermekle ya da bu işi geriye bırakmakla mali ve iktisadi meselelerde özgür bağımsız olacağımız kanısında ise versin, Rauf Bey’in ellerini öperim, imzalasınlar. Eğer zavallı Mehmetçiğin yurdunda özgür ve bağımsız bir Türkiye yaratılacaksa Musul’u veriniz” dedi.

5 Mart 1923 günü başlayan kapalı oturumun öğleden önceki ilk gizli birleşiminde İzmit Mebusu Sırrı Bey söz aldı.

Sırrı Bey — Lozan Konferansı’nın son dakikalarında İsmet Paşa’nın Müttefiklere vermiş olduğu notanın özetini bildiren telgrafın Ulusal Ant hükümlerini iptal ettiğini bildirdiğim zaman Yüce Kurulunuzda büyük bir öfkeli coşkunluk olmuştu. Bakanlar Kurulu Başkanı, biz böyle talimat vermedik, demişti. Dünkü ve önceki konuşmalarından anladık ki, bu nota yazılırken telgrafın bir başında kendileri, öteki başında İsmet Paşa bulunuyordu. Hükümet ile Başdelegenin yeniden görüşmelere başlayabilmek için bizden istemiş oldukları yöntemin metni de bu notadan başka bir şey değildir. Biz burada barış görüşmelerimizi sürdürürken haber alıyoruz ki, İstanbul’da İtilaf Devletleri temsilcileri ile bizim temsilcimiz Dr. Adnan Bey ilişkiler kurmuştur. Son teklif üzerinde incelemeler yapmaktadırlar.

Delegeler Ulusal Ant’ı yanlış anlamışlar ve bu arada Batı Trakya’nın en zengin ve ürün veren yerleri değiştirilmiştir. Delegeler kurulunun Ulusal Ant’a aykırı davranışları bu kadar değildir. Eğer biz sursarsak millete karşı sorumlu olacağız. Ulusal çıkarlar onu gerektirirdi ki; delegeler kurulu karşımıza gelip İtilaf Devletleri’nin sundukları notayı okur okumaz derhal kendilerine güvensizlik gösterelim, niteliklerini ve yetkilerini geri alalım, sonra delegeler kurulunun bu notasına katılan Bakanlar Kurulunu değiştirelim. O zaman biz bu davranışımızla ilan etmiş olacaktık ki, Ulusal Ant’tan kesinlikle en küçük bir fedakârlıkta bulunamayız.

Sırrı Bey, delegeler kurulunun son günlerdeki çalışmalarını çok şiddetli bir dille eleştirdi. Karaağaç’tan ve dolayısıyla Batı Trakya’dan vazgeçilmesini, Suriye ve Irak sınırlarının çiziliş tarzını ve Musul Sorunu’nun bir yıl sonraya bırakılmasını Ulusal Ant’a aykırı buldu. Bu sırada Ergani Mebusu Emin Bey’in oturduğu yerden, “Musul’u satı-

yorlar” diye bağırması, Meclis Genel Kurulunun soğukkanlılığını yitirmesine sebep oldu. Toplantıyı yöneten Başkan Ali Fuat Paşa da toplantıyı on dakikalığına tatil etti. İkinci birleşimde Sırrı Bey eleştirilerini sürdürdü, İngilizlerin Musul bölgesini yalnız gelir için değil, İslam ülkeleri ortasında ikinci bir anlaşmazlık kaynağı olması için istediklerini ileri sürdü. Ege Adaları ile 12 Ada’nın Yunanlılara ve İtalyanlara bırakılmasını eleştirerek, “Adaları İtalyanlara ve Yunanlılara vermek suretiyle Anadolu’nun geleceği açık bir şekilde tehlikeye konmuştur. Gelecekte katlanılacak bu tehlike acaba bugün bize ne yarar sağlıyor ki buna dayanalım. Kıbrıs’ın üçüncü bir devlete armağan edilemeyeceği, ödünç ya da herhangi bir suretle verilemeyeceği hakkında antlaşmaya bir kayıt konulmalı idi” dedi ve sonuç olarak Büyük Millet Meclisi’nin Ulusal Ant üzerinde ant içtiğini hatırlatarak buna aykırı olan antlaşmayı kabul etmemesini, milletin oyuna başvurarak bu işin gelecek ikinci meclise bırakılmasını istedi.

Eleştirilere cevap vermek üzere kürsüye gelen Başbakan Rauf Bey, sadece vatandaş Rauf olarak düşmanlardan hakların köteklerle alınması isteğinde bulunduğunu, fakat mebus ve hükümet başkanı olarak böyle düşünemeyeceğini, savaşızsızca barışı kazanmanın çarelerini aramak zorunda bulunduğunu açıklayarak dedi ki:

— Hüseyin Avni Bey, Musul’u vermeyelim buyurdular... Arkadaşlarımız arasında bir kişi bile verelim demiyoruz. Kesinlikle alalım diyoruz. Ben bunun şekillerini saydım. Bu konuda Yüksek Kurulunuzca kesin bir karar alınması gerekir.

Şeref Bey’in dediklerine de katılmıyoruz. Biz Musul Sorunu’nu, özgür ve bağımsız ve herkes kadar eşit yaşama hakkı olan milletimizin hayat noktasında beraber olmasında görüyoruz.

Hükümetin tutum ve davranışı hakkında kamuoyuna başvurma kararını verme gücünde değiliz. Siz karar verin, siz de bizim kadar bu memleket ile ilgilisiniz. Siz de benim kadar bu memleket işlerinden sorumlusunuz. Bugün kamuoyuna başvurmak, orduyu dağıtmak için bir kuvvettir. Ben bu kanıdayım. Olaylar durmuyor, hızla akıp gidiyor. Onun için Yüksek Meclisin barış ya da savaş kararı alması gerekir. Bu dar zamanda kamuoyuna başvuracağız diye millet mukadderatının bugüne kadar sorumluluğunu üzerine aldığınızı ileri sürdüğünüz halde onu bir kamuoyu döneminde olsa bile askıda bırakmak hiç

kimsenin yetkisinde değildir. Onun için hükümet, Yüksek Meclisin barış ya da savaş kararını almakla yükümlü olduğunu sanıyor.

Dr. Adnan Bey İstanbul'da Dışişleri Bakanlığının temsilcisidir, görevi de İtilaf Devletleri'nin temsilcileri ile ilişkiler kurmaktır.

Batı Trakya meselesinde hükümet ve delegeler kurulu hiçbir şey kabul etmediğine göre, Ulusal Ant dışına çıkıldığı ileri sürülemez.

Ben esarette bulunduğum sırada Sırrı Bey, delegeler kurulunda Londra'ya gitmişti. Londra Konferansı'nda Batı ve Doğu Trakya için plebisit istemişlerdi. Şimdi ise Ulusal Ant, Ulusal Ant diye bağırlıyorlar.

Sırrı Bey'in, Kıbrıs Adası'nın bize katılmadığından, bizi eleştireceğini bekliyordum. Oysaki mesele öyle olmadı. Sırrı Bey, Kıbrıs'ı İngilizlere bıraktığımızı ve sonra Yunanlılara gideceğini söyledi. İngilizlerde kalmasını istiyor. Böyle bir şey yok. Bu adada İngilizleri de muhafaza etmeye hiçbir niyet ve isteğimiz yoktur.

Söz sırası Dr. Tevfik Rüştü Bey'e gelmişti. Tevfik Rüştü Bey'e göre, barışa engel olan Musul Sorunu değil, eski düşüncesini sürdüren İngiliz hükümetiydi. Hâlâ Türkiye'ye bir sömürge barışı imzalatmaya çalışıyordu. Türkiye bunu kabul edemezdi. Tevfik Rüştü Bey diyordu ki, "Bütün bunlara rağmen barışa doğru gitmek ve barış olmayınca barışı savaş ile almaya çalışmak düşüncesinde olduğumuz kanısındayım. Yapılacak şeylerden birincisi; açıklığı olmayan durumdan çıkıp açıklığa kavuşmak, ikincisi; yitirilen teşebbüsü ele almak, üçüncüsü; görüşme imkânı olan bir teklif ile ortaya çıkmaktır."

Ali Şükrü Bey, İsmet Paşa'nın Boğazlar ve askeri sınırlandırma sorunlarını çözdüğünü, fakat diplomat olmadığı için öteki sorunlarda başarılı olamadığını, Mehmetçiğin süngüsü ile kazanılan çok büyük zaferin Lozan'da yok edildiğini, Lord Curzon'un oyunlarına, düzenbazlıklarına kurban gidiğini ileri sürerek, "Bu delegeler kurulunun barış meseleleri üzerinde sözleri olamaz, artık bunların görevleri bitmiştir" dedi ve Lozan'a gidecek yeni bir kurulun neler yapması gerektiğine dair kişisel düşüncelerini açıkladı.

6 Mart 1923 günlü kapalı toplantının birinci gizli birleşiminde ilk sözü Erzurum Mebusu Durak Bey aldı, Müttefik Devletler isteklerinin reddini ileri sürdü. Mali ve iktisadi isteklerinin, esasen harap olan memleketimizi büsbütün darmadağın bir duruma getirip yok

edeceğini, Boğazların teminatsız açık bırakılmasının tehlikeli olduğunu anlattı ve “Musul, Doğu sınırlarımızın korunmasında Çanak-kale, Erzurum ve Kars kadar önemlidir. İsmet Paşa ordunun başına geçmelidir. Ondan önemli görevler bekliyoruz. Eğer İsmet Paşa eski görevini hemen kabul edecek olursa, bu davranışın Avrupa’da politik bakımdan büyük bir etki yapacağı kanısındayım. Barış görüşmelerine kapı açılmak gerekiyorsa, ne delegeler kurulunun karşı projesiyle ve ne de Bakanlar Kurulunun hazırladığı teklifle bu kapının açılmasına hiç başvurulmamalıdır. Çünkü zararlar ve fedakârlıklar yapacağımız muhakkaktır. Hükümet, barış istiyoruz, fakat bağımsız, serbest ve rahat bırakılmak, Ulusal Ant’ımız kabul edilmek şartıyla barış istiyoruz, demelidir. Yüksek Meclis, Bakanlar Kurulu ile delegeler kurulunu yeniden seçmelidir. Eğer İtilaf Devletleri yeni tekliflerimiz üzerinde konferans açarlarsa ne iyi, açmazlarsa boğuşuruz” dedi.

Bitlis Mebusu Yusuf Ziya Bey; yaşama, var olma ve bağımsızlığın bir sembolü olan Ulusal Ant’tan fedakârlık yapılamayacağını hatırlattı. Bakanlar Kurulu ile delegeler kurulunun politikadaki acemiliklerinden bütün kazanılmış başarıların yok olup gittiğini, Musul’un kesinlikle yurt sınırları içinde kalması gerektiğini ileri sürdü. Patrikhannenin İstanbul’da kalmasına ve İstanbul Rumlarının “karşılıklı değiştirme” dışı bırakılmasına razı oluşlarını şiddetle eleştirdi ve “Delegeler kurulu Avrupa’daki varlığını ve yerini yani partiyi yitirmiştir. Tekrar Avrupa’ya ve barış görüşmelerinin yapıldığı yere giremez” dedi. Gaziantep Mebusu Ali Cenani Bey de iktisadi ve mali meseleler üzerinde eleştirmelerde bulundu. Bu sırada salona Mustafa Kemal Paşa girdi ve kürsüye çıktı.

Mustafa Kemal Paşa — İtilaf Devletleri temsilcilerinin verdikleri barış projesini kabule imkân yoktur. Çünkü içinde doğrudan doğruya bağımsızlığımızı bozan şartlar var. Eğer İtilaf Devletleri bize bu projeyi kabul ettirmekte direnirlerse, o halde memleketimiz, hükümetimiz ve meclisimiz için savaş zorunluluğu doğar. Fakat bu son noktaya varmadan önce; varsa, öteki tedbirlere başvurarak, mümkün olduğu kadar savaştan uzak kalmak ve yaşama gücümüzün temellerini saklı bulundurabilecek şartlar altında barış yolunda ilerlemek istemeyen hiçbir arkadaşımız yoktur.

Mttetik Devletlerin bilinen projesine karşılık, delegeler kurulumuz bir mektup göndermiştir ki, ağızlarda dolaşan Karşı Proje bu olsa gerektir. Bu mektubun içindekiler, doğrudan doğruya, İtilaf Devletleri Projesini eleştirmekten ibarettir. Mektuplaşma, diplomatik usullerde vardır, her zaman yapılabilir ve yapılması uygun olan bir tarzdır. Mektubun içindekiler “sonunda esasen birleştiğimiz noktaları ortadan kaldırarak ikinci ve üçüncü derecede olan meseleleri ayrıca ele alarak buna son verelim”den ibarettir. Bundan başka ayrıca bir şey eklenmiştir ki, o da, eğer İtilaf Devletleri bu tekliflerimizi kabul etmezlerse, tamamen hükümsüzdür. İşte bu mektuptan sonra Lozan Konferansı görüşmeleri, kesilme şeklinde olmaksızın, çalışmalara ara verilmek şeklinde durdu ve her devletin delege kurulları memleketlerine gittikleri gibi, bizim delege kurulumuz da buraya geldi. Delegeler kurulu, Bakanlar Kuruluna karşı sorumludur. Delegeler kurulunun eylem ve davranışlarından ve ona talimat vermiş olmaktan ötürü size karşı sorumlu olan da, Bakanlar Kuruludur. Bakanlar Kurulu, delegeler kurulunu iyice dinledikten sonra yeni talimat vermekte tereddüdü gerektiren birtakım noktaların varlığından ötürü Yüce Kurulunuza geldi. Sizden yeni bir yöntem göstermenizi istiyor.

Bence, meselenin her noktası anlaşıldıktan sonra, yeni bir yöntem vermek gereklidir. Verilecek yöntemde bizim için çok önemli ve hayati olan Musul Sorunu’nun geçici olarak geriye bırakılmasını söz konusu etmemek, fakat idari, siyasi, mali, iktisadi ve öteki konularda millet ve memleketin haklarını ve bağımsızlıklarını tam ve güvenilir olarak elde etmek ve memleketimizin kesinlikle boşaltılmasını şart tutarak Bakanlar Kuruluna bir yön vermek uygun olur. Bakanlar Kurulu da bu yöne göre delegeler kuruluna özel talimat vererek barış yolundaki çabalarını biraz daha sürdürebilir.

Ben vicdanıma, kanıma, bütün düşünce ve incelemelerime dayanarak Yüksek Kurulunuza derim ki; delegeler kurulu kendisine verilen görevi tam olarak ve kusursuzca yapmıştır. Milletimizin ve meclisimizin onurunu yükseltecek bir biçimde dünyaya tanıtılmıştır ve başarıya da ulaşmıştır. Bundan ötürü eğer meseleyi iyi bir sonuca vardırarak istiyorsak, delegeler kuruluna, Yüce Kurulunuzca da manevi g verilerek çalışmalarını srdrtmek gerekir. Bu biçim davranışlarla henüz mit edebiliriz ki, bir barış safhasına girmek mümkündür. Yalnız h-

kümetten kesinlikle istemek gerekir ki, bu iş bir an önce meydana çıkmalıdır. Yani barış yapılmayacaksa aldanmayalım, askeri tedbirlerimizden geri kalmayalım.

Mustafa Kemal Paşa, verilmiş yeterlik önergelerinin kabulünü isteyerek sözlerini bitirmiş, fakat kürsüden inmemiştir. Bu sırada Sinop Mebusu Hakkı Hami Bey, Mustafa Kemal Paşa kürsüde iken, İsmet Paşa'ya dönerek, delegeler kurulunun Lozan'dan ayrılırken verdiği yazılı teklife Müttefiklerin ret ya da kabul cevabı verip vermediklerini sordu. İsmet Paşa da, "Bu tekliften sonra herkes ayrılıp gitmiştir ve kabul edilmemiştir" dedi.

Hakkı Hami Bey — Bu teklifin Lord Curzon'un yola çıkışından sonra yapılmış olmasından, kabul ya da ret yollu cevap verilmedikçe, teklif henüz sona ermiş değildir. Ben hükümetten tekrar soruyorum: Bu teklif üzerine kabul ettik ya da etmedik diye bir cevap vermişler midir? Eğer vermemişlerse, bizim teklifi kabul ederlerse hukuk bakımından geri dönülemez. Soruşlarımın sebebi budur. Paşanın mütalaları beni tatmin etmedi.

Bu sözleri, kürsüde bulunan Mustafa Kemal Paşa karşılayarak, bu teklifin hukuk bakımından dayanılabilecek noktası kalmadığını, bu teklifin Müttefikler için dayanılabilecek bir nokta olmadığını anlattı.

Osmaniye Mebusu İhsan Bey, Anadolu davasıyla ilgisi olmayan ve şuradan buradan gelmiş danışmanların bundan sonra delegeler kuruluna katılmamalarını istedi. Mustafa Kemal Paşa da bu görüşe katıldı.

Trabzon Mebusu Ali Şükrü Bey, İsmet Paşa'nın karşı teklifinin Lord Curzon ayrılmadan önce değil, ayrıldıktan sonra verilmiş olmasına rağmen olayın ne Hakkı Hami Bey, ne de Mustafa Kemal Paşa'nın dediği gibi olmadığını, kapitülasyonlar ve mali meselelerde bir anlaşmaya varılmamış bulunduğunu, Musul ve Karaağaç'a ait tekliflerimizin ise İngilizlerce memnurlukla karşılanıp kabul edildiğini anlattı ve sözlerini şöyle sürdürdü:

— Paşa, kesilme yoktur, diyor. Vardır. Bugün görüşmeleri fiilen açabilmek için, her şeyden önce Musul Sorunu'nu geçici olarak geriye bırakmak ve Karaağaç'tan vazgeçmek gerekir. Yoksa görüşmeleri açmaya imkân yoktur. Ortada bir proje ve bir gerçek vardır ki, delegeler kurulu, yönünü meclisten alan hükümetin talimatı dışında bir görev yapmıştır. Çünkü Bakanlar Kurulu Başkanı, son almış olduğu

telgraf üzerine, bir bildiri ile kesilme kelimesi söylenmeden geri dönmeleri emrini verdiğini burada açıkladı.

Mustafa Kemal Paŗa — Siz bir konuyu kendi hayallerinize göre düşünüyor, vücut ve hüküm veriyorsunuz ve öyledir diyorsunuz. Öyle değildir. Bir kere İngilizler, delegeler kurulunun isteğine uygun olarak Musul Sorunu’nu kabul etmiŗ değillerdir. Musul Sorunu doğrudan doğruya onların tekliflerinin metninde bir satırla belirtilmiŗtir. İngilizler diyorlar ki, bu metin halinde kalsın, bunu Lord Curzon söylüyor. Fakat ben, Milletler Cemiyeti’ne bir mektup yazarım, belki biraz geri bırakırlar. Bu, kabul etmek demek değildir. Çünkü delegeler kurulunuzun isteği bu değildir. İkincisi, diyor ki, delegeler kurulu Bakanlar Kurulunun vermiŗ olduğu talimata aykırı hareket etti? Bunu söyleyecek biz değiliz, Bakanlar Kuruludur.

Hulusi Bey (Afyon) — Bütün meclistir, bu da tutanaklara gemiŗtir.

Mustafa Kemal Paŗa — Ben burada değildim. Bildiğime göre, Bakanlar Kurulu Baŗkanı o tarihte gelmiŗ, durumu Yüksek Kurulunuza aıklamıŗtır. Şöyledir, böyledir, buna göre siz ne yaparsınız? Siz de çok akla uygun olarak dşnmŗsnzdir ki, yapılacak iŗ bildiri yayınlayıp dönmektir. Evet, böyle olunca yapılacak iŗ, dönüp gelmektir. Fakat savaŗ durumu da geri döner. Ancak sizin bu Őartlarınızın gösterilmesine kadar geçen günler içinde de durum ve Şartlar deđiŗmiŗtir. Yeni Şartlara göre Delegeler Kurulu Baŗkanı, Bakanlar Kurulundan yeni talimat istemiŗtir. Fakat isteğin buraya gelmesine ve yeni talimatın gönderilmesine zaman kalmamıŗtır ve konferansta bildiğiniz durum meydana gelmiŗtir. Eğer sizin dediğiniz gibi olsaydı, o zaman delegeler kurulunu cezalandırmak gerekirdi. Sebepsiz yere savaŗa götürsün, bunu mu istiyorsunuz? Akıllıca, akıl ve anlayıŗ içinde hareket ettiğinden dolayı, grŗmeleri kesmediği için ve memleketi savaŗa srklemediğinden ötürü delegeler kurulunu eleŗtireceđiz... Böyle mi memleket yöneteceğiz, Şükrü Bey?

Meclise sinirli bir hava hâkim olmuŗtu. Mustafa Kemal Paŗa kürsüden inmiyor, soruları karŗılıyordu. Mebusların bazıları bulundukları yerlerde ayağa kalkarak konuŗuyorlardı. Bazıları kürsünün çevresine gelmiŗler, Mustafa Kemal Paŗa’ya söz yetiŗtiriyorlar, sualler soruyorlardı. Bunların arasında Ali Şükrü Bey de vardı.

Ali Şükrü Bey, “Ben de söyleyeceğim” diye direnirken Mustafa Kemal Paşa, “Bir haftadır söylüyorsunuz, memleketi zarara sokuyorsunuz” diye karşıladı ve eli cebinde olduğu halde hiddetle kürsüden indi, Ali Şükrü Bey’in üzerine yürüdü, “Memleketi zarara sokuyorsunuz, amacınız nedir?” diye bağırdı. Bu sırada Birinci ve İkinci Grup üyelerinden bazıları meclis salonunun ortasında birbirleriyle çekişen mebusların etrafını almışlardı. Gürültüler, şiddetli ve sinirli hareketler, bağırımlar oluyordu.

Ali Şükrü Bey — Kimseyi suçlamaya hakkınız yoktur.

Hakkı Hami Bey — Mecliste güvenlik yok mudur?

Başkan Ali Fuat Paşa — Meclis her zaman güvenliğini korur. Şimdi de vardır. Susunuz, herkes yerine otursun.

Ali Şükrü Bey — Kişi güvenliği yok mudur?

Bu gürültüler arasında Rize Mebusu Ziya Hurşit Bey birdenbire, boş kalmış olan kürsüye fırladı:

Ziya Hurşit Bey — Reis Paşa Hazretleri, herkes söylediği sözün vatana hizmet olup olmadığını kendisi bilir. Hiç kimseden ders almaya ihtiyacı yoktur.

Başkan Ali Fuat Paşa — Hem güvenlik yok diyorsunuz, hem de kürsüye izinsiz çıkıyor, gürültüyü sürdürüyorsunuz. Yerlerinize oturunuz. Beni başka türlü tedbirler almak zorunda bırakmayınız.

Fakat başkanın sözleri artık kimseyi etkilemiyordu. Gürültüler çok artmış, başkan bir şey anlayamaz ve yapamaz duruma girmişti. Hemen hemen herkes ayakta ve birçoklarının elleri ceplerinde, belki de silahlarındaydı. Birinci ve İkinci Grup üyelerinin en sinirli kimseleri kürsünün önünde karşı karşıya gelmişler, adeta iki hasım cephe kurmuşlardı. Birbirlerini suçluyor ve tehdit ediyorlardı. Bu durumun biraz daha devamı, üzücü olayların çıkmasına sebep olabilirdi. Hatta birbirlerine karşı tabanca ve öteberi kullanmaya kadar varabilirdi. Kürsüden inmiş olan Mustafa Kemal Paşa da kalabalığın arasındaydı. Ne yapacağını şaşırmış olan ve kendi deyimine göre, birleşim gizli olduğu için güvenlik memurlarını da çağırılmayan Başkan Ali Fuat Paşa, birdenbire başkanlık kürsüsündeki çanı yerinden çıkarıp iki tarafın ortasına attı. Çanın düştüğü yerdekiler biraz birbirlerinden açıldılar, bir duraksama oldu. Bundan yararlanan Ali Fuat Paşa da kısa bir süre için de olsa, birleşimi kapattı ve çıkmasına ramak kalmış olan üzücü olayları önledi.

Birleşim tekrar açıldığı zaman sınırlar biraz yatışmıştı. Van Mebusu Haydar Bey'in usul hakkındaki konuşması ise sınırları daha çok yatıştırdı, sessizliği sağladı. Başlarında Mustafa Kemal Paşa olduğu halde, Bakanlar Kurulu ve Birinci Grup üyeleri görüşmelerin bitirilmesini istiyorlardı. Başlarında Ali Şükrü Bey bulunduğu halde İkinci Grup üyeleri ise Ulusal Ant'tan fedakârlık yapacağından ve özellikle Musul'u bırakacağından işkillendikleri delegeler kurulunu düşürebilmek için görüşmelerin devamına çalışıyorlardı. Yeterlik önergeleri çoğunlukla kabul edildiler.

Sırrı Bey (İzmit) — Konunun ciddiyeti karşısında yeterlik önergelerini ele almayacağınızı söylemişsiniz. Şimdi nasıl oluyor da oyluyorsunuz?

Ali Fuat Paşa — Yüksek Meclis gündemine hâkimdir. Ben ancak onun eğiliminin aracısıyım. Bugün büyük çoğunlukla görüşmelerin yeterliğini kabul ettiniz. Ben de sonucunu Yüksek Kurulunuza bildirdim.

Bazı mebuslar oylamanın doğru yapılmadığını da ileri sürüyorlardı. Başkan, oylamayı tekrarlamak zorunda kaldı ve yine çoğunlukla yeterlik önergelerinin kabul edildiklerini bildirdi.

Okunan öteki önergeler arasında ikisi dikkat çekiciydi. Birini Birinci Grup'tan Manisa Mebusu Reşat Bey vermişti ve şöyle idi:

1) İtilaf Devletleri'nin Lozan Konferansı sonucu olarak delegeler kurulumuza verdikleri antlaşma projesi bağımsızlığımızı bozucu şartları içine aldığından kabul edilemez. İtilaf Devletleri bu projenin kabulünde direnirlerse tekliflerini kesinlikle reddederiz. Bu takdirde savaş, milletimiz için zorunlu olur.

2) Çok önemli ve hayati değerde olan Musul Sorunu'nun hallini geçici olarak geriye bırakmak ve Avrupa sınırlarımızı çizmek için delegeler kurulumuzun ve Bakanlar Kurulumuzun yaptıkları açıklamaları öğrendik. Mali, iktisadi, idari sorunlarda ülkemizin ve ulusumuzun hayat ve bağımsızlık haklarını tam ve güvenilir olarak elde etmek esası içinde barış çabalarının sürdürülmesi ve Bakanlar Kurulunun delegeler kuruluna sözü edilen esasa göre görev ve talimat vermesini teklif ediyoruz. Bütün ülkemizin hızla boşaltılması şartı kesindir. Sonucun her ne olacak ise, bir an önce olmasını bekleriz.

İkinci önergeyi İkinci Grup'tan Sivas Mebusu Kara Vasıf Bey ile altmış arkadaşı vermişti ve şöyleydi:

Anadolu milli harekâtı, ulusal yaşantımıza ve bağımsızlığımıza yöneltilmiş kötülöklere karşı doğmuş ve bütün ulusal istek ve güçleri, yaşantı ve bağımsızlığı sağlamak noktasının çevresinde toplamıştır. Gerek Ulusal Ant'ın, gerek bütün kutsal mücadelenin üzerinde toplandığı esas, yaşama ve bağımsızlık hakkından ibarettir.

İncelenen projenin şu ya da bu noktası için direnişli ve müsaadeci olma yolundaki düşünceler ve tartışmalarla istenen sonuca varılamaz. Çünkü temel amacı sağlamakta ya da sağlamamakta olması yönünden proje bir bütündür. Görüşmelerin yapılış tarzı ve projenin içine aldığı hükümlerin niteliği eski şartlara göre tayin edilebileceğinden aşağıdaki maddelerin göz önüne alınmasını teklif ederiz:

1) İstanbul'un ve Trakya'nın işgal altındaki durumu Türkiye'nin Avrupa'dan ayrılmasını gerektirir, uluslararası bir koruma ve usul gereğince belirtilecek esaslar dairesinde birer bağımsız sosyal topluluk durumuna dönüşmüş olan azınlıklarla yerleşme şartları içinde belirecek yabancıların durumları devletimizin birliğini ve kültürel yaşantımızı bozar, ülkenin sömürge durumuna getirilmesinin sağlanmasını, mali ve iktisadi sorunlarla devletin kesin bir iflasa ve gelişimden son-suz bir yoksunluğa doğru sürüklenmesini amaçlar.

2) Delegeler kurulumuzca yaşama ve bağımsızlık haklarımızın il-kelerine ait Lozan'da ileri sürülen uzun savunmalar tam prensip ha-linde belirmiş iken, hükümetin Büyük Meclisçe onaylanan talimata aykırı olarak birdenbire artık dünyanın gözünde olan bütün o pren-siplerden vazgeçmiş görünmesinden ötürü bu kurulun delege niteliği ile resmi bir mevkii kalmamıştır.

3) Müttefiklerin uyruklarının zararlarına ait tazminat ve onarım karşılığı para istekleri kabul edilip yerine getirildiği halde, Yunanlı-ların vatanımızın en bayındır bölgelerini harabeye çevirdikleri ve zara-rın yüz binlerce milyarları geçtiği resmen gerçekleşmişken çok haklı ve meşru olan onarım isteğimizin güvenilir bir temele bağlanamaya-rak havada bırakılmış olması ve bütün uygarlık dünyasınca kabul edilmiş olan onarım hakkından yoksun bırakılmamız, hem gelecekte-ki mali ve iktisadi gelişmemizi, hem de dürüstçe ödemeye karar ver-diğimiz ağır borçlarımızın ödenmesi imkânını tehlikeye sokacağından ve sonuç olarak mali ve iktisadi esirliğimizi doğuracağından kabule değer olmayıp bu hakkımızın uluslararası bir maddi teminata bağlan-

ması isteğinde haklıyız. Aynı zamanda borçlarımızın genel durumumuzla bağdaşabilecek ve yüklenilebilecek bir şekilde ödenmesine ve mümkün olduğu kadar ödemelerin geciktirilmesine özel önemle emek harcanmasını dilemeye değer buluruz.

4) Barıştaki önem ve yararlar inkâr edilemez olduğundan ve buna bir an önce kavuşmak herkes için gerekli olup istendiğinden, hükümetin yaşama ve bağımsızlık hakkımızı sağlama esası ve amacı ile ciddi emek harcamasında Yüksek Meclisin yardımına dayanabileceğinde kuşku yoktur. Fakat yaşama ve bağımsızlık hakkımızı koruyacak esaslar sağlanmadan fedakârlıklardan söz etmek doğru olmayacağı gibi temel sorunlardan herhangi birisinin açıkta bırakılması yararlı değildir.

Öteki önergelerden biri Samsun Mebusu Ahmet Hafız Bey ile on sekiz arkadaşını ve bu önergede, “Açıktaki sorunların tümü kesin olarak çözülmeyen yapılacak herhangi bir barış, ulusu, geleceği bilinmez bir doğrultuya yöneltmekten başka bir anlam taşımadığından kabul edilemez. Bundan ötürü ulusal sorunlardan hiçbirinin geriye bırakılması ya da ertelenmesi gibi, ulusun zararına olacak bir kaydı gerektirmeksizin ulusal onur ve bağımsızlığımız ile uyulaşabilecek kesin ve son tam bir barış yapmak şartı ile barış görüşmelerini sürdürmek üzere keyfiyetin hükümete bırakılmasını teklif ederiz” deniyordu.

Muş Mebusu Ahmet Hamdi Bey, Musul için bölgesel geçici bir idare kurulmasını ve bir yıl sonra kamuoyuna başvurulmasını istiyordu.

Mardin Mebusu İbrahim Bey, Suriye sınırının belirtilmesinde bazı öğütler veriyordu.

Rize Mebusu Mehmet Necati Bey, hiçbir fedakârlık yapılmaması isteğindeydi.

Burdur Mebusu İsmail Suphi Bey, hükümetin kendi sorumluluğu altında barış görüşmelerine dair çalışmalarını sürdürmesine izin verilmesini teklif ediyordu.

İzmit Mebusu Sırrı Bey, Ulusal Ant dışında bir görüşmeye meclisin yetkili olmadığından söz ederek kamuoyuna başvurulmasını ileri sürüyordu.

Bakanlar Kurulu Başkanı Rauf Bey — Delegation kurulumuzun Ankara’ya dönüşü üzerine, Bakanlar Kurulunuz durumu enine boyuna görüştü ve inceleme sonucunda hep birlikte ve hiçbir noktasında an-

laşmazlığa düşmemek üzere bir esasta birlik ve beraberliğe vardı. Bu esas şudur: Bize teklif edilen antlaşma projesi kesinlikle kabul edilemez. Bunu kabul etmektense savaşmak daha iyidir. Ancak, ortaklaşa vardığımız bir kanımız vardır: Savaşmadan önce görüşme yoluyla durumunu elde etme imkânını aramak. Bu imkân yaklaşık olarak yüzde altmış beş oranında vardır. Bu görüşün doğruluk derecesi zaman ve olaylarla değişebilir. Bu görüş varken, bunu hemen reddederek, Mudanya Konferansı ile belirtilen sözleşme son bulmuştur, demeyi hükümetiniz uygun bulmamıştır. Bunun için, önce bir kez daha barışı aramak ve bunu mümkün olduğu kadar çabuk aramak yolunu tuttu. İnceleme ve araştırmalar sonucunda, yeniden görüşmelere girişme imkânını ancak şu şartlar içinde görebildi: Ne yazık ki, Karaağaç'ı bırakmak ve Musul Sorunu'nu bir yıl sonraya erteleyerek İngilizlerle görüşümüze uygun bir çözüm bulmaya çalışmak, olmazsa İngilizlerin evvelce verdikleri teklif gereğince Milletler Cemiyeti'nde çözülmesi yoluna başvurmak. Adli kapitülasyonların kaldırıldığı ve adli bağımsızlığımızın bugüne kadar elde edilen sonuçlarla sağlandığı kanısındayız. Ekonomik sorunlar, genellikle hükümetimizle bazı şirketler arasında çözülmesi gereken sorunlardır. Hükümetiniz şirketleri bu anlayışa getirmeye çalıştı. Fakat bu şirketlerin temsilcileri başka yerlere ümit beslediler ve oraya gittiler. Barışı geciktirmeye çalıştılar. Fakat sorun elimizdedir ve ancak milletimizin kabulü ile isteklerini alabileceklerdir. Bunu bilmeleri gerekir. Sorunu ancak ulusal isteklerimize göre ve uygun bir surette çözmeye hazırız. Fakat barışa engel olmasın diye antlaşma dışında görüşülmesini kabul ettik. Maliye sorununu antlaşmaya koymuşuzdur. Tam bağımsızlık ile antlaşma yapmaya çalışacağız ve bağımsızlığımızı tam güven altına aldıktan sonra barış antlaşması yapacağız. Bu esaslar içinde tekrar görüşmeler yapmaya ve barışı aramaya hükümetiniz oybirliği ile karar vermiştir. Enine ve boyuna görüşerek, hükümetiniz, barışın ancak böyle yapılabileceği kanısına varmıştır.

Başbakan Rauf Bey'in konuşması bitince, Oturum Başkanı Ali Fuat Paşa, Birinci Grup üyelerinden Manisa Mebusu Reşat Bey'in önergesini oylayacağını bildirdi. İkinci Grup'taki mebuslar itiraz etmeye ve gürültü yapmaya başladılar. Kendi önergeleri üzerinde açıklamalarda bulunmak istiyorlardı.

Selâhaddin Bey (Mersin) — Elli altmış arkadaşınız, vermiş oldukları önergeyi ve düşüncelerini açıklamak istegindedirler. Buna hakları vardır.

Bu sırada İsmet Paşa ile Yunus Nadi Bey de oturdukları yerde tartışıyorlardı.

Mustafa Kemal Paşa — Birinci önergeyi oylayınız.

Maliye Vekili Hasan Fehmi Bey (Gümüşhane) — Bir önerge okunur, oylanır. O reddedilirse öteki önergeler sıra ile oylanır. Önerge sahibi de önergesini açıklayabilir. Birinci önergenin sahibi söz istemiştir. Birinci önerge kabul edilirse ötekiler hakkında artık bir şey söylenemez. İhtüzük böyledir.

Selâhaddin Bey (Mersin) — Vicdan mı boğulacak?

Başbakan Rauf Bey — Mesele, güven ve güvensizlik meselesidir. Onun için diyoruz ki, biz ancak bu şekilde çalışabiliriz ve ancak bu düşünceyle çalışabiliriz. Başka türlü yapamayız, diyoruz. Bundan ötürü, yapamayacağımız kanısında olanlar yani bu şekilde yapılmasını istemeyenler bize güvensizlik oyu verirler. Bu şekilde yapılmasını isteyenler güvenoyu verirler. Kaybedersek yerimize başkaları gelir, onlar o görevi istedikleri gibi yaparlar. Bizden de onlara en çok yardım.

Bunun üzerine Başkan, Manisa Mebusu Reşat Bey'in önergesini açık oylamaya koyduğunu bildirdi. İkinci Grup üyeleri, başlarında Trabzon Mebusu Ali Şükrü, Afyon Mebusu Mehmet Şükrü ile Ragıp Hulusi, Çankırı Mebusu Neşet, Erzurum Mebusu Hüseyin Avni, Sinop Mebusu Hakkı Hami Beyler olduğu halde itiraza başladılar ve oylamanın usulsüz olduğunu ileri sürdüler, bu durumda oy kullanamayacaklarını bildirdiler. Fakat Başkan Ali Fuat Paşa, usule uygun davranıldığını, çoğunluğun yitirilmesine çalışılmasının doğru olmadığını, başkanlığın protesto edilemeyeceğini, bu durumda meclis çoğunluğunun da onları protestoya hakları olduğunu söyleyerek oylamayı yürüttü. Ve oylamaya 190 kişinin katıldığını, yeterli çoğunluğun bulunduğunu, 170 kişinin beyaz oy yani güvenoyu, 20 kişinin kırmızı oy yani güvensizlik oyu verdiğini bildirdi. İkinci Grup üyeleri oylamaya katılmamışlardı. Başbakan Rauf Bey kürsüye gelerek teşekkür etti ve Lozan Konferansı çalışmaları hakkındaki meclis görüşmeleri sona erdi (A. F. Cebesoy'un *Siyasi Hatıraları*, s. 259-294; F. Kandemir, *Rauf Orbay*, s. 114-119).

Meclisten güvenoyu alan hükümet, delegeler kurulu ile birlikte hazırladığı karşı teklifleri, 8.3.1923'te bir nota ile Müttefik Devletlere verdi. Bu notada, Millet Meclisi hükümeti ile Müttefik Devletler arasında barışçı ilişkilerin kurulmasına engel olacak nitelikte hiçbir derin ayrılığın bulunmadığı belirtildi. Müttefikler projelerini hazırlarken, Türk görüşlerini göz önünde tutmuş olsalardı, arada ayrılık olmadığının o zaman anlaşılacağı ve görüşmelerin kesilmesi gibi bir sonucun doğmayacağı, fakat Müttefiklerin Paris Barış Konferansı'ndan beri Birinci Dünya Savaşı'nın getirdiği yeniliklere önem vermeyerek sadece kendi isteklerini dikte etme alışkanlığını sürdürdüklerinden Lozan barış görüşmelerinin kesildiği anlatıldı. Türklerin yaptıkları fedakârlıklar ve kabullendikleri sonuçlar şöyle özetlendi:

a) Barışta ve savaşta, Boğazların bütün uluslar gemilerine açık tutulması ve kendi savunması zararına bazı bölgelerin askersizleştirilmesi.

b) Anadolu kıyılarının korunması bakımından stratejik önem taşıyan birçok ada üzerindeki haklardan, Müttefik Devletler lehine vazgeçilmesi.

c) Edirne'nin ekonomik hayatının büyük zararına olarak Karaağaç'taki haklarını bırakması.

d) Müttefik Devletlerin savaş ölüleri için, Gelibolu Yarımadası'ndaki belli mezarlık arsalarından yararlanmalarına razı olunması.

e) Müslüman olmayan azınlıklar hakkında tanınmak istenen hakların kabullenilmesi.

f) Berlin Antlaşması günündeki borçların bu kez paylaştırılacak Osmanlı Borçları listesine katılmaması.

g) İç borçlanmaların da adı geçen listeye konulmaması.

h) Türkiye'den ayrılan arazideki devlet özel mülkleri üzerindeki hakların tanınmasıyla ilgili istekten vazgeçilmesi.

i) Uluslararası Adalet ve Sağlık danışmanlarının 5 yıl süre ile Türkiye'de görevlendirilmelerinin kabul edilmesi (*Türk İstiklâl Harbi*, 2/6-IV, s. 204-216).

Türk notasını alan İstanbul'daki İngiliz temsilcilerinden Neville Henderson, hemen yola çıkarak 17 Mart 1923'te Londra'ya vardı. İngiltere hükümeti, 19 Mart 1923'te, yeni Türk tekliflerini görüşmek üzere Müttefik Devletler delegelerini Londra'ya çağırdı. Ne var ki, Müttefik Devlet delegelerinin anlayışı değişmemişti. Yeni Türk teklif-

leri üzerindeki görüşmeler de hiç ümit verici değildi. 29 Mart 1923'te ise, çok kötümser bir havaya bürünmüştü (*A. F. Cebesoy'un Siyasi Hatıraları*, s. 319).

İçerdeki karamsarlık ve kuşku havası da çok büyüktü. Ulusal Ant'a sıkı sıkıya bağlı olan İkinci Grup üyeleri, başlarında Trabzon Mebusu Ali Şükrü Bey ile arkadaşları olduğu halde, hükümetin ve delegeler kurulunun bir an önce barış yapmak için, Musul ve Karaağaç'ta olduğu gibi, vatan ve millet zararına Ulusal Ant'tan başka fedakârlıklar yapacaklarından korkup kuşkulanıyorlardı. Birinci Grup üyeleriye, mecliste böyle bir İkinci Grup ve başlarında Trabzon Mebusu Ali Şükrü Bey ile arkadaşları gibi liderler varken, vatan ve millet yararına olarak yapılması zorunlu bazı fedakârlıklarla imzalanacak barış antlaşmasının meclisten geçirilebilmesinin çok zor olacağını, hatta tarafsızlardan ve Birinci Grup mebuslarından bazılarının onlara katılmasıyla, imzalanacak antlaşmanın onaylanmasının mümkün olamayacağını düşünüyor, yorgun milletin ve harap vatanın yeniden savaşa sürükleneceğinden korkup kuşkulanıyorlardı.

Müttefik Devletler delegelerinin, Londra'da, yeni Türk teklifleri üzerindeki görüşmelerinin olumsuz şekilde yürütüldüğünün duyulması ve bunun doğurduğu karamsarlık ise her iki grubun da kuşku-larını artırıyordu. Yeni fedakârlıklar gerekirse Birinci Grup'un, milleti ve memleketi savaşa sokmamak için bunu da kabulleneceği düşünülüyor, İkinci Grup'un ise böyle bir antlaşmayı meclisten çıkartmama-ya çalışacağı anlaşıyordu. Nitekim hükümet de sık sık delegeler kurulu ile birlikte toplantılar yaparak ve düşüncelerinden yararlanacağı kimseleri de bu toplantılara çağırarak meclisin bu durumuna karşı nasıl bir yol tutulması gerektiğini inceliyor ve Ulusal Ant'tan fedakârlıklar yapan bir barış antlaşmasının bu meclisten çıkamayacağı kanısına varıyordu (*A. F. Cebesoy'un Siyasi Hatıraları*, s. 299-300).

İşte bu günlerde İkinci Grup'un en güçlü lideri Trabzon Mebusu Ali Şükrü Bey'in birdenbire ortadan kaybolduğu duyuldu.

F

Ali Şükrü Bey Olayı

İkinci Grup'un ünlü liderlerinden Trabzon Mebusu Ali Şükrü Bey 26 Mart 1923 günü akşamından sonra bir daha görünmemiştir. Bu görünmeyiş 28 ve 29 Mart günleri de devam edince, akrabaları ve arkadaşları büyük bir kuşkuya düşmüşlerdi. En yakın arkadaşlarından ve yine İkinci Grup'un ünlü liderlerinden Erzurum Mebusu Hüseyin Avni Bey daha fazla dayanamayarak, 29.3.1923 günü, meclis toplantısı açılır açılmaz söz alıp kürsüye çıktı.

Hüseyin Avni Bey — Bu şerefli kürsü bugün acıklı bir duruma sahne oluyor. Bu şerefli milletin mebusları bugün kalpleri kan ağlamış birer zavallı, birer çaresiz gibi birbirlerine bakıyorlar. Ey milletin kâbesi, sana da mı saldırı? Ey millet rey'i, sana da mı saldırı? Ey milletin mukaddesatı, sana da mı saldırı? (lanet sesleri). (Bu millet ölmez, zihniyet ölmez, fikir ölmez, sesleri).

Sizden bir dileğim var. Heyecanımı tutamıyorum. Sözümü kesmeyiniz. Biraz beni dinleyiniz. Hepinizin samimi olduğuna kanısındayım. Hepinizin vicdanına, inancına kanmış bir arkadaşınız olarak, hepinizin duygularınıza tercüman olacağım. Beni serbest bırakınız. Arkadaşlar, yüzyıllardan beri mahrumiyetle, saltanatların ve onun çevresindeki yaldızlı üniformalı kahrolası haşaratın ve onun esiri olan hahinlerin yok edilmesi için ve Türk milletin kurtuluşu için bayrağı çektik. Memleketi düşmanlar istila ediyor, fakat millet ümidini kırmıyordu. Kararlılıkla yerinde duruyor, inancından onun kurtuluşunu bekli-

yordu. Silahbaşı, denildiği zaman, Türk köylüsü bütün varlığını feda ederek ve eline silahını alarak ırzını, namusunu, hayatını kurtarmakta bir an tereddüt etmedi ve başarıya da ulaştı.

Başarısı, kendi egemenliğidir. Egemenliği demek, oy'unu memleket içinde serbestçe kullanması demektir. Bir mebusun ağzı, kalemi o milletin namusudur. Bu namusa saldıran eller kırılmalı (kahrolsun sesleri). Mebus, bu milletin ismeti'dir. Hüseyin Avni, pis bir damla kan değildir. Saldırı, arkadaşlarımıza değil, milletin namusuna. Böyle namussuzlar yaşamamalı, kahrolmalı (kahrolsun sesleri). Yaşamasın, yaşamamalı, kahrolmalı.

Osman Bey (Kayseri) — Millet yaşatmaz.

Hüseyin Avni Bey — Ali Şükrü Bey iki günden beri kayıptır. Memleketin sahibi, çok büyük bir tarihin sahibi, namusuna hâkim bir milletin mebusu kayboluyor. Hükümet bulamıyor. İki gündür kayıptır, bulamıyor (Böyle hükümet olamaz, lanet sesleri). Tanrı'dan çok isterim ki, memleketin acıklı günlerinde bu hal bir adi suçun sonucu olarak ortaya çıksın. Ya siyasi ise? Demek ki bu memlekette herhangi bir düşüncenin başbuğu ölecektir. Hiçbir zaman ölmez.

Refik Şevket Bey (Manisa) — Değildir ve olamaz (hepimiz öleceğiz sesleri).

Hüseyin Avni Bey — Bu acıklı sahneye, bu alçakça cinayete içinde titremeyen bir kişi tasarlayamam. Öyle bir kimse varsa alçaktır, meydana çıksın (yoktur sesleri). Yoktur ve olamaz. Bir düşüncenin temsilcisi, bir grubun mensubu olan bir insanın, kişisel kanısı, vicdan kanısı ile milletin esenliği ve mutluluğu uğrunda söyleyeceği söz, yazacağı yazı değerlidir. Bu kalem kırılmaz, bu düşünce ölmez. Biz de kararlıyız. Türk milleti bir bayrak çekmiş, onu namus bilmiş ve onun altında kanunlar yayımlamış. Bu kanunun üstüne çıkan alçaklar kahrolsunlar (kahrolsun sesleri). Kendini sorumsuz, kanun üstü sayanlar namussuzdur. Kahrolsun bin kez (kahrolsun sesleri). Onlar ki, kendilerini kanunun üstünde sayarlar, namussuzdurlar.

İnanıyorum ki, Türk milletin hukukunu taşıyorsunuz. Sosyal topluluklarda herkesin hayatı birbirinin kefaleti altındadır. Benim hayatım Genel Kurulunuzun kefaleti altındadır. Genel Kurulunuzun güvenliği benim kefaletim altındadır. Buna saldırmak, kanuna saldırmaktır. Yine çok diliyorum ki, gizliliklerle örtülü bir nitelikte olan

suç, meydana çıksın da bütün dünya bizi politikadan, düşünce serbestliğinden yoksun bir korkunç hayal gibi görmesin, hayvan sürüsü görmesin. Dileğim budur. Tanrı isterse meydana çıkacaktır. Yoksa, Hüseyin Avni bu bayrağın uğruna bin kez feda olsun. Bu milletin bağımsızlığı uğruna, bayrağının şerefine yüz bin Paşa, yüz bin Ahmet, yüz bin Hoca ölsün. Yalnız bir şey yaşasın. O da, ulusal bağımsızlık, ulusal egemenliktir. Âşığı bulunduğumuz ulusal egemenlik demek, memlekette oyunu, düşüncesini serbestçe kullanmak demektir. Milletin vekillerinin düşünce ve kanılarının, memlekette saygıya değer tanınması gerekir. Eğer isabetsizlik varsa o millete aittir. Ben her zaman, her mebusu saygıya değer bilirim. Her mebusun sözüne saygı duyarım. Buna aykırı davranmak, millete karşı ayaklanmak ve milletini ergin saymamaktır.

Bu saat ellinci, belki altmışıncı saat oluyor. Ali Şükrü Bey kardeşimiz, Ankara denilen köy kadar bir yerde, zabıtasıyla, ordusuyla, milletiyle, meclisiyle, hükümetiyle her şeyi var olan Ankara'da kaybolmuştur ve bulunmamaktadır. Rica ederim bu milletin yeteneği bu değildir. Bizim açtığımız bayrakla gittiğimiz hedef bu değildir. O hedef çok yüksektir. Bu şekilde bu yola gidilemez. Hükümetten çok rica ediyorum, niteliği bilinmeyen bu cinayeti meydana çıkarsın. Çok istiyorum ki, bin tane Ali Şükrü adi suç ile ölsün. Fakat siyasi düşüncesinden ve kanısından, düşünce özgürlüğünden, bir düşüncenin savunucusu bulunduğundan ötürü uygarlık dışı, vahşice ve alçakça bir saldırıya uğrarsa, onun hesabını millet soracaktır. Bunun gerçekleşmemesini dilerim. Bu gerçekleştiği gün ölecek çok adam vardır, öldürülecek çok eller vardır. Burada kimse yok olmayacaktır.

Nafiz Bey (Samsun) — Kırılın kahpe ve gizli eller.

Süleyman Necati Bey (Erzurum) — Ya hepimiz namusla yaşayacağız, ya hepimiz öleceğiz.

Hüseyin Avni Bey — Siz altı yüz yıllık bir tahtın çevresindeki ef-sanelere ve hatta kendilerini Tanrılaşmış sayan insanların kötülüklerine boyun eğmediniz, bunu bilirim. Düşman, memleketi yer yer işgal ederken sizi burada toplanmaya kışkırtan kimdi? Her tarafta ayaklanıyordunuz ve sizi kışkırtan saygıdeğer ve kutsal köylümüzden başkası değildi. Bu inancı analarınızdan, köylümüzden almıştınız. Bizi uyandıran bilgili ışık oradan gelmişti. O fedakârlığı yap-

rak, göğsümü açarak buraya geldim. Sizin her birinizin boynunuzda idam fermanları vardır. Hâlâ boynunuzda eski padişahlığın idam fermanını taşıyorsunuz. Sizi tertemiz bilirim. Sizden kuşkulanan namussuzdur. Yalnız rica ettiğim şudur ki, Bakanlar Kurulunuz, dokunulmazlığınızı ve milletin şerefini, namusunu koruyacağına burada söz versin. Sorumlu bakanlarınız buraya çıkmalı, “Biz namuslu adamları. Sizin kanun buyruğu dokunulmazlığınız vardır. Onu koruyacağız. Milletin namusu güvenlik altındadır. Biz bu cinayeti meydana çıkaracağız. Sebep olan kim olursa olsun onları perişan edeceğiz, kanun gücü önünde diz çöktürecek, geberteceğiz” demelidirler. Bunu söylemezlerse namussuzdurlar. Bunu söylemezlerse bu milletin meşru vekili değildirler. Biz dokunulmazlık isteriz. Bunu vermezlerse ve bunu almaya sizin de gücünüz yoksa, yine de burada otursanız sizler de namussuzsunuz. Oturulmaz. Hiçbir vicdanın bunu kabul lenmeyeceği kanısındayım.

Yahya Galip Bey (Kırşehir) — Açık söyle, anlayalım. Böyle belirsiz sözlerden kimse bir şey anlamaz ve hiç kimse bunu kabul etmez.

Yusuf Ziya Bey (Bitlis) — Belirsiz değildir, açıktır. Susmayacağız.

Hüseyin Avni Bey — Ben mecliste ufak bir şey görsem zaten oturmam. Meclisin kanunu, milli namusu, vakarı koruyacağı kanısında olduğum için buraya çıktım, konuşuyorum. Ben hayatımı feda etmiş, buraya gelmişim. Bizim korunmak için yaptığımız kanunlara uyan bakanlar buraya çıkmalı ve bu suçu meydana çıkarmalı ve mebusların dokunulmazlığı olduğunu bir daha burada söylemeli ve bunu yapan her kim ise perişan edip öldürmeli. Yoksa burada görüşme olmaz. Bakanlar çekilsinler. Onların gücü yoksa Yüce Kurul güçsüz değildir. Şerefimizi, namusunuzu, kanununuzu koruyacak bir hükümet kurarsınız. Yoksa paydos efendiler, paydos. Mademki biz üzerimize aldığımız görevi yapamıyoruz, paydos edelim. Millete hakkını geri verelim. O hakkını da, şerefini de, dinini de korur. Ben de ondan bir kişi olduğum için övünüyorum (alkışlar).

Başkan Ali Fuat Paşa — Gerçekten Ali Şükrü Bey arkadaşımızın iki günden beri nerede olduğuna dair hiçbir bilgimiz yoktur. Hüseyin Avni Bey kardeşimiz konuyu açıkladılar. Bakanlar Kurulu Başkanı Rauf Bey de söz aldılar. Yalnız arkadaşlardan dilerim ki, konu aydınlığa kavuşmadan duygular hâkim olmasın.

Bakanlar Kurulu Başkanı Rauf Bey — Sayın arkadaşlarımızdan Trabzon Mebusu Ali Şükrü Bey'in salı günü akşamından beri kaldığı yere dönmediği, dün sabah onda, hükümetinizce bildirildi. Hükümetiniz; Türkiye halkının ve onun temsilcilerinin güvenini kazanmış olması gereken hükümetiniz; halkın ilkelerini, bağımsızlığını sağlama ile görevli olan hükümetiniz; herhangi bir kişinin bile haklarını mümkün olan çaba ve fedakârlıkla korumaya, hak sahibine vermeye hazır olan hükümetiniz; milleti temsil eden, memleketin bağımsızlığını, özgürlüğünü sağlamak için çalışan Yüksek Meclisin bir üyesinin kayboluşunu layık olduğu ciddiyetle ve önemle ele almıştır. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin özgür olan adliyesi dünden beri özgür olarak görev yapıyor. Dünden beri Türkiye hükümetinin güvenlik kuvvetleri de özgür olarak Yüksek Meclisin ve milletin güvenine layık olacak bir surette çalışıyor. Umarım ki, en yakın bir zamanda hak ve gerçek meydana çıkacaktır (Tanrı istesin, sesleri). Umalım ki, bu değerli mebus arkadaşımız bir yanlışlıkla bir kazaya uğramamış olsun. Eğer suikasta uğramışsa ki, çok yürekten yaralıyım, herhalde sebep olanların meydana çıkarılması ve milletin adliyesine şeref verecek şekilde cezalandırılması sizin güveniniz oldukça hükümetinizin en kutsal görevidir (bravo sesleri). Hüseyin Avni Bey arkadaşımız milletin bağımsızlığını temsil eden söz özgürlüğü ile çok heyecanlanarak anlattılar. Meseleyi iki surette ele aldılar. Ya adi suçtur ya da siyasi suçtur, diye tasarladılar. Bu konuda bir şey diyebilmek için özgürce davranan adliyenizin kararını beklemek en doğru yol olur. Ondan önce bu konuda düşünmek ve gösteride bulunmak inanın ki, adli kovuşturmayı zorlaştırır.

Ziya Hurşit Bey (Rize) — Kötü örnekler var da onun için.

Rauf Bey — Hükümetiniz, görev yapmakta güçsüzlüğe düşmüş değildir. Hükümetiniz her uygar, her bağımsız ulus gibi bu görevi ilgili kurulum doğrulukla ve güvenle yapmakta ve kovuşturmakta olduğunu görüyor. Eğer bu görevi yapamazsa hükümetinizin, aynı zamanda yürütme yetkisine de sahip olan Yüksek Meclisinize gelip gücünün nereye kadar yettiğini, yeteneğinin nereye kadar ilerleyebildiğini ve bundan ilerisine de zekâ ve bilgisinin yetmediğini söylemeyi kendisine bir şeref, bir görev bilir.

Hüseyin Avni Bey — Bravo, bravo. Biz de bunu isteriz, başka bir şey istemeyiz.

Rauf Bey — Hepimiz bir arada bu milletin bağımsızlığı ve kurtuluş görevini her şeyin üstünde en kutsal bir amaç olarak biliyoruz. Hiçbir arkadaşımızın bunun üstünde düşünmesi doğru değildir. Bunun tersi akıl ve kanun bakımından sabit oluncaya kadar yerinde görmüyorum. Bundan ötürü, görev yapan görevlileri zorluğa düşürmek için sonucu beklemeyi ben hükümet etme ve adaleti yerine getirme sanatı ile ve meselenin en doğru ve açık bir surette halli ile birbirinden ayrılmaz işlemler olarak görüyorum ve bildiriyorum. Çalışıyoruz, meydana çıkaracağız. Çıkaramazsak, güçsüzlüğümüzü anlarsak geliriz, Yüksek Kurulunuza bildiririz. Gerçekten gizliliklerle dolu bir yitiş şeklinde görülen ve milli merkezimizin sokağında meydana gelen bir yitme olayına sebep olanların meydana çıkarılması için olanca gücümüzle çalışacağız ve bunu başaracağız (kim olursa olsun, sesleri).

Hakkı Hami Bey (Sinop) — Bir mebus, milletin tümünü temsil eden bir kişidir. Bu mebusluk sıfatı onda bulundukça ona uzanacak herhangi bir el, ona değil, doğrudan doğruya millettir. Yedi yüz yıllık saltanatın kötülükleri altında inleyen bu millet, ulusal egemenliğine kavuşacağı sırada, ulusal egemenliğin en ateşli savunucularından birinin ortadan kaybolması, çok büyük bir önemle göz önünde tutulacak niteliktedir. Ali Şükrü'ye uzanan el, ona değil, memleketin ulusal egemenliğine uzanmış ve “boynuna kement atmış” demektir. Ali Şükrü Bey'in meclisteki tarihi hayatını bilenler, Ali Şükrü Bey'in düştüğü bu durumu görenler, Ali Şükrü Bey meselesi bütün içyüzü ve çıplaklığı ile meydana çıkarılmadığı takdirde, bu kürsüde ulusal egemenlikten söz etmek kadar gülünç bir şey olamayacağı gibi, konuşma özgürlüğü güven altına alınmamış olan herhangi bir çevrede sadece ödenek almak için oturmak bir alçaklıktır (doğru sesleri).

Yahya Galip — Ulusal egemenliğin yalnız bir kişi değil, hepimiz savunucusuyuz.

Hakkı Hami Bey — Ben de bunun bir siyasi suç olmamasını çok isterim. Eğer Ali Şükrü Bey, düşünce özgürlüğünden ötürü bir saldırıya uğramışsa, ben bütün dünya önünde o kirli ele derim ki, Ali Şükrü Bey gibi bu memlekette, bu memleketin bağımsızlığı için haykırarak daha birçok Ali Şükrü Beyler vardır. Hiçbir zaman milletin düşüncesi, özgürlüğü, kanısı silahla öldürülemez. Korkutulup söndürülemez. Eğer bunun imkânı olsaydı, Yüce Kurulunuz bugün burada

olamazdı. Tamamen silahsız bırakıldığımız ve her tarafta şiddetle peşimize düştüğü halde bugün bu varlığı sağlayan sönmez düşünce-
nin, ölmeyen kanının birlik ve beraberliğidir. Hepiniz iyice hatırlarsı-
nız ki, Yüksek Meclis kurulduğu zaman sayın üyeler çok zorlu bir
tehlike karşısında bulunuyorlardı. Üç yıldan beri buraya gelerek gö-
rev yapanları korkutarak, öldürerek ve başka çarelerle konuşmaları
kesmek isteyen biri varsa iyi bilmelidir ki, bu milletin bütün bu me-
busları ölür, fakat bunların yerlerini dolduracak on misli daha fazlası
bulunur. Benim mücadelem nedir? Ben şöyle görüyorum. Evimde ra-
hat oturmak, rahat yatıp kalkmak, kimseye ve kanuna saldırmamak
şartıyla benim ve kardeşlerimin memlekette özgür yaşayabilmemizdir.
Benim özgürlüğüm güven altında olmadıkça söylenen bütün sözler
boşunadır. Rauf Bey, meselenin önemine uygun bir kovuşturma yapıldığını söylediler. Fakat Ankara gibi bir yerde altmış saat geçtiği halde
bu kadar önemli bir konuda sadece vaatlerde bulunmalarına şaşıyorum.
“İnşallah çalışacağız, bulacağız, olmazsa buraya geleceğiz” di-
yorlar. Bunlar bir devlet adamının ağzından işitilmesi istenmeyen şey-
lerdir. Çalışacağız diyorlar, niçin çalışmıyorlar? Güvenlik kuvvetleri-
ne verilen ödenekler nereye gidiyor? Gereksiz yerlerde birtakım mua-
kıplar bulunduracaklarına bu gibi önemli meselelerin peşlerinden
koştursalar olmaz mı? Ve yine diyorum ki, milletin boynuna atılmış
bir kement, bir namus ve haysiyet meselesidir. Hükümetin bunu bul-
ması, görevidir. Bulmadığı takdirde, Hüseyin Avni Bey’in sözlerini
ben de aynen tekrarlarım. Eğer düşünce ayrılıkları bu duruma sebep
olmuşsa bunun bir çaresi vardır (yoktur sesleri). İnşallah yoktur. Di-
leriz ki yoktur ve fakat mesele çok önemlidir. Hükümetten özellikle
rica ediyorum, Yüce Kurulun isteği de budur. Bizi, önemi değerinde,
çok çabuk aydınlatın.

Ziya Hurşit Bey (Rize) — Bu meseleyi görüşürken biraz duygular-
dan ayrılmanın uygun olacağı kanısındayım. Bakanlar Kurulu başka-
nının sözlerini bir kâğıt üzerinde okuyacak olursak görürüz ki, çok
büyük değeri vardır. Fakat hepimiz tarih okuduk. Birçok şeyler olur.
Başta bulunan hükümetlerden hep böyle beylik sözler işitilir. Fransız
Meclisi’nde böyle söylendi. Kont Rostor öldürüldüğü zaman, Avus-
turya hükümet başkanı böyle söyledi. Elbet böyle söylenir. Hükümet
Başkanından burada başka türlü söz beklenemezdi. İnsan ne kadar

ahmak ve akılsız olmalıdır ki, böyle bir şey söylemesin, elbette öyle söyleyecekti. Hükümet Başkanı, söylenmesi gereken klişeyi burada söyledi. Ben de, kötü örnekler var, demiştim. Bırakalım dünyanın eski tarihlerini, milli hükümetimiz zamanında olan bir suikast meselesinden ötürü uzun uzadıya dedikodular olmuştur. Ve uzun uzadıya soruşturma yapılmıştır. Hükümetin, kışlaların yanında, güpegündüz alafranga saat 4,5 sıralarında üç yüz kurşun atılmak suretiyle yapılan bir suikastın faillerini, katillerini bulmak için, o zaman da hükümet başkanı vaatlerde bulundular. Hâlâ vaatlerini bekliyoruz, bekleyeceğiz de (bkz. M. Goloğlu, *Cumhuriyete Doğru*, s. 331). Bu yanlış bir şeydir. Ankara gibi bir yerdeki bir kayıp olayının üstünden altmış saat geçtiği halde hükümet ne yapmıştır. Hükümetin görevi böyle klişeler okumak değil, yaptığı şeylerle bizi inandırmaktır. Biz dışarıdan birçok şeyler dinliyoruz. Burada hepsini söylemek belki soruşturmayı zorlaştırır.

Hükümet eğer açık birleşimde söylenmesini istemiyorsa, gizli birleşimde söylesin (millet dinlesin sesleri). Ben, bu meselenin anket usulüyle meclisçe yapılmasından yanayım. Adalet Komisyonu bu işe el koyup kendisi soruşturmalıdır. Büyük Millet Meclisi'nin bu şeklidir beni düşündüren. Bu meclis, milletin bütün işlerini görecektir, milletin hakkını arayacak ve savunacak bir meclistir. Meclisimiz, aynı zamanda hükümettir de. Yürütme yetkisi de ondadır. Meseleyi en iyi şekilde meydana çıkarmak için başka çare yoktur. Büyük Millet Meclisi'nin yasama ve yürütme yetkisi de o zaman meydana çıkar. Ben bu düşüncemde direniyorum. Hükümetin bir şey yapamadığı kanısındayım. İspatı da meydandadır. Belgeler ve tarih meydandadır, okuyunuz. Mesele bundan ibarettir. Adalet Komisyonu bu işe el koymalıdır.

Durak Bey (Erzurum) — Bence uzun sözler söylemenin zamanı değildir. Henüz aradan çok zaman geçmemiştir. Soruşturma sürdürülüyor. Bir dereceye kadar sonuçlandırılınsın, eğer gerçekten hatıra geldiği gibi siyasi bir cinayet olduğu anlaşılırsa herkes hak ve hukukunu korur ve kimse bunda geri kalmaz. Onun için ben rica ediyorum, bugünkü görüşmeleri burada kapayalım. Hükümet soruşturmasını yapsın. Umarım ki, üç dört güne kadar gerçeği meydana çıkarır. Çıkarmayacak olursa görevini yapmamış olur (Ne olur, sesleri). Düşüreceğiz. Ne olur ne demek?

Rauf Bey — Önceki demecimde direniyorum. Ziya Hurşit Bey arkadaşımız buyurdu ki, hâlâ neden bulamadılar? Bulmaya uğraşıyoruz. Gaipten haber verme gücünde değiliz. Tanrı'nın yardımı ile gizlilikleri açıklayacağız, bunu umuyoruz. Fakat ne zaman, ne saatte bulacağımızı bilemeyiz. Ziya Hurşit Bey, bunlar beylik sözlerdir, dediler. Sözlerim, bütün kapsamıyla, bilerek ve sorumluluğu bilinerek söylenmiş hükümet sözleridir. Ziya Hurşit Bey arkadaşımız, dışarıda şunu bunu işitiyoruz diyorlar. Dışarıda şu bu işitilebilir. Burada benim de işittiklerimi söylemem mümkündür, fakat faydası yoktur, ters etki de yapabilir. Bir arkadaşımız, hükümet gizli birleşimde söylesin, dedi. Hayır, gizli bir şeyimiz yoktur (bravo sesleri). Açık birleşim olacak ve her şey söylenecektir. Bu iş, gizli birleşim işi değildir.

Hüseyin Avni Bey — Bravo. Türk milletinin namusudur bu.

Rauf Bey — Ziya Hurşit Bey arkadaşımız devrim tarihimizden bir örnek vermiş olmak için, yabancı uygar uluslardaki olayları tekrarladıktan sonra, bir kere daha başbakan aynı şeyleri söylediği halde bulamadılar, dedi. Ziya Hurşit Bey'in anlatmak istedikleri Trabzon Olayı üzerindeki görüşmeler hepinizin hatırladığıdır. Yüksek Meclisiniz, yürütme gücüne dayanarak bir Soruşturma Kurulu gönderdi. (bkz. M. Goloğlu, *Cumhuriyete Doğru*, s. 285-334).

Ziya Hurşit Bey — Yetkisiz bir Soruşturma Kurulu.

Rauf Bey — O Soruşturma Kurulunu dünyanın bilmesi gerekecek...

Ziya Hurşit Bey — Trabzon'da öğrendik ne kadar yetkisi olduğunu.

Rauf Bey — O Soruşturma Kurulu, dünyanın bilmesi gerekecek şekilde bağırıyorum ve diyorum ki, tamamıyla serbest hareket etmiştir, görevini yapmıştır.

Ziya Hurşit Bey — Hiçbir zaman bir jandarmayı tutamamıştır.

Başkan Ali Fuat Paşa — Susunuz, rica ederim.

Rauf Bey — O Soruşturma Kurulunun görevi ele alınmış değildir.

Ziya Hurşit Bey — O, bir öğüt kurulu idi, Soruşturma Kurulu değildi.

Rauf Bey — Hükümete verdiği rapor, hükümetçe olduğu gibi uygulanmıştır. Çok rica ederim; hepinizin çok duygulu olarak ileri sürdüğünüz ve bizim de aynı duygululukla katıldığımız bu milletin bağımsızlığı, kanunları, kişisel özgürlüğü ve dokunulmazlığı, milletin konuşma özgürlüğü söz konusu edilirken grup, parti meseleleri ortaya çıkarılmamalıdır. Türkiye milletinin yaşaması ve bağımsızlığı, bu

vatanın esenliği ve mutluluğu kanunların egemenliği ve adaletin gerçekleştirilmesi ile. Parti, grup, hizip varsa bile bu konuda yoktur. Bunu gözümüzün önünden kaçırmayalım. Kesinlikle başaracağız, duygularımıza kapılmayalım. Hükümetinizin adliye, Sayın Adalet Bakanı Bey arkadaşınıza tam güveni vardır.

İhsan Bey (Osmaniye) — O da kendilerindendir, onlardandır (Not: Adalet Bakanı Kayseri Mebusu Rifat Bey'in İkinci Grup'tan olduğunu anlatmak istiyor).

Şevket Bey (Beyazıt) — Meclistendir, meclisten! Edepsiz herif.

Rauf Bey — Tekrar ediyorum, hükümet görevini yapıyor.

Şevket Bey — Böyle yapıyorsunuz da herkes şüphe ediyor.

Rauf Bey — Hükümet görevini herhalde yapıyor (kendilerindendir, ne demek? sesleri).

Rauf Bey — Sonucunu Yüksek Kurulunuza sunarız ve inşallah olumlu bir sonuçla geliriz. Eğer olumlu bir sonuç gelmezse hepimiz, hepiniz onu bulmaya çalışacağız. Fakat adliyenin, polisin kovuşturmasını zorlaştıracak heyecanlı sözler fayda yerine zarar verir.

Başkan Ali Fuat Paşa — Yalnız bir noktayı açıklamak istiyorum. Arkadaşlarımdan biri, Adalet Bakanı sizden diye söyledi (kim ise kürsüye çıksın ve sözünü geri alsın sesleri). Bütün bakanlar, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin vekilleridir ve güvenimizi kazanmıştır (söyleyen kürsüye çıksın ve sözünü geri alsın sesleri).

Nebil Efendi (Afyon) — Başkan Paşa, söyleyen kürsüye çıksın, sözünü geri alsın.

Başkan Ali Fuat Paşa — Başka söz alan kalmamıştır. Konu aydınlandı. Gündemin öteki maddesine geçiyoruz (TBMM Zabıt Ceridele-ri, 29.3.1923).

Ve aradan iki gün daha geçti. Hükümetten yine bir haber gelmiyordu. Konunun etkisi ise, Ankara'nın sınırlarını aşmış, gazetelerle kamuoyuna mal olmaya başlamıştı. Mesela, Hüseyin Cahit Bey şöyle yazıyordu: "Hükümet şekli ne olursa olsun, bir sosyal topluluğun varlığını sürdürebilmesi için her şeyden önce 'kanun ve adalet' lazımdır. Bir memlekette partiler, siyasi gruplar, hizipler, her şey bulunabilir. Fakat kanun ve adalet konusunda kişiler arasında hiçbir ayrılık olamaz. Her vatandaş için sağlanmış olan haklara ve özellikle yaşama ve özgürlük haklarına hiç kimse saldıramamalıdır. Saldıran ceza-

sını görmelidir. Bu en basit, en ilkel koşul, bir memlekette sağlanamazsa, orada devlet yok demektir. Ali Şükrü Bey'in kayboluşu neden bu kadar önem kazanıyor? Neden Büyük Millet Meclisi'nde bu kadar ateşli konuşmalara sebep oluyor? Bunun herhangi bir zabıta olayından ayrılığı nedir?... Her memlekette siyasi cinayetler de olabilir. Kanunun belirttiği cezayı göze alan bir adam, her memlekette adam öldürebilir. Fakat güvenlik kuvvetleri görevlerini yapar, suçluları korumaz ve mesele hâkim önünde hallolur. Ali Şükrü Bey de bir cinayete kurban gitmişse, güvenlik kuvvetleri katili yakalayıp adalete teslim ettikleri gün mesele önem ve korkunçluğunu yitirir. Hükümetten beklenilecek olan şey de budur. Yani hükümetimiz bir sınav geçiriyor. Bu cinayet kendisi için deneme ölçüsü olacaktır. Memlekette gerçekten hak ve adalet düşünceleri üzerine kurulmuş bir politik ve sosyal devrim olmuş mudur? Yoksa Meşrutiyetin başından beri üzüntü ile gördüğümüz aşırı politik istekler sürüyor mu? Memleketin yönetiminde adam öldürmek ve adaletle alay etmek önem kazanacak mıdır? Bu noktalarda kamuoyunu aydınlatmak, herkese açık ve sağlam bir kanı vermek görevi, bugün güvenlik kuvvetlerimizin ve hükümetimizin üstüne düşüyor. Olayın bir politik cinayet olduğuna hükmetmeye ve Ali Şükrü Bey'in muhalefet etmekte olduğu hükümeti sorumlu tutmaya kimsenin hakkı yoktur. Fakat bütün şüpheleri ortadan kaldırıp gerçeği açığa çıkarmak da gereklidir.”

Gerçekten de şüpheler gittikçe büyüyor, Ali Şükrü Bey'in iş başındakilere muhalif olduğu için, yani tam anlamıyla politik sebeple öldürüldüğü söylentileri kulaktan kulağa yayılıyor, özellikle Lozan barış görüşmelerinin meclis gizli toplantılarındaki tartışmalara ve çıkan olaylara dikkat çekiliyordu. Bu durum karşısında Rize Mebusu Mehmet Necati Efendi, Başkanlığa bir önerge vererek, hükümetin resmen bir açıklama yapmasını istedi. Önergede şöyle deniyordu: “Birkaç günden beri herkesin ve özellikle Yüksek Meclis üyelerinin düşünce ve dimağlarını bulandırıp coşturan Trabzon Mebusu Ali Şükrü Bey'in şaşırtıcı bir gizlilikle ortaya çıkan üzücü yokluğu hakkında hükümetin bilgileri nelerdir? Hepimiz birbirini yalanlayan haberler duymaktayız. İşe hakkı ile el koymuş bulunan Bakanlar Kurulumuzun olayın gerçekleri konusunda bizi aydınlatması ve inandırması için resmi bir demec vermesini teklif ederim.”

Necati Efendi — Birkaç günden beri herkesin duygu ve düşüncesini berbat eden üzücü bir olayı bir daha burada önünüze koymaya benim düşüncem, dimağım elverişli değildir. Hepiniz biliyorsunuz ki, hükümet buna gereği gibi el koymuştur. Fakat ne yapıyor, ne etti, sonucu nedir? Bunlara dair bir bilgimiz yoktur. Her arkadaş, öbürüne soruyor ve yalan yanlış, doğru ya da belgeye dayanmayan haberler işitiyoruz. Bu nedenle, bizi aydınlatmak için hükümet, şimdiye kadar ne yapmıştır, anlatsın. Buraya gelip, incelemem şudur, desin. Hükümetin bir demeç vermesini teklif ediyorum. Öteden beriden haber toplamaya ihtiyaç yoktur. Aldığımız haberler yanlıştır, bozgunculuk düşüncesiyle söylenmiştir. Gerçeği anlamak için Bakanlar Kurulunun burada belgeli ve gerçek bir açıklama yapmasını teklif ediyorum.

Başkan (İkinci Başkanvekili Musa Kâzım Efendi) — Bakanlar Kurulu bu konu ile ilgileneceğini ve Yüce Kurula bildireceğini söylemişlerdi. Ve sanırsam, yarın bilgi verecekmiş. Benim bildiğim bu. Necati Efendi ise bugün istiyor.

Necati Efendi — Çünkü zaman meselesidir.

Adalet Bakanı Rıfat Bey (Kayseri) — Bir kere bu önerge bir dilek önergesidir. Mebus, ya soru ya da gensoru önergesi verir. Bu önerge ikisinin de dışındadır.

Sonra, hükümet, var gücüyle konuya el koymuştur, kanuni görevini yapmaktadır. Sorgu dönemindeki işler de gizlidir. Bunları burada açıklamak doğru olmaz.

Necati Efendi — Bakanlar Kuruluna düşen bir görev var. Dışarıda birbirini yalanlayan çok laflar dönüyor. Nedir bunlar? Yok kaçmış, tutuklanmış, yok dışarıya gitmiş gibi. Biz soruşturmanın nereye vardığını öğrenmek istemiyoruz. Dışarıda dönen bu sözlerin aslı var mıdır? Ortalıkta heyecanlı bir hava var.

Sırrı Bey (İzmit) — Başkan. Adalet Bakanından bir sorum var. Sözlerini Adalet Bakanı olarak mı söyledi?

Adalet Bakanı — Evet.

Sırrı Bey — Bu görev İçişleri Bakanına aittir. Asayiş ona aittir. Bu konuyu o söyleyebilecektir. Adalet Bakanı da bir mebus olarak bu sözleri söyleyebilir. Bakan olarak söyleyemez. Bu görev ve sorumluluk İçişleri Bakanına aittir.

Necati Efendi — Ben Bakanlar Kurulu başkanından bir bilgi istiyorum. Başbakan, “Dışarıda işitilen haberler doğru değildir. Soruşturma şundan ibarettir” desinler. Bu konu, gizli tutulacak bir konu değildir. Soruşturmanın ne derecede olduğunu öğrenmek istemiyoruz, onun gizli olduğunu biz de biliyoruz. Dışarıdaki söylentiler doğru mudur, değil midir? Bunu öğrenmek istiyoruz. Benim duyduklarımı arkadaşlarım da duymuşlardır. Bütün kafalar, düşünceler bu söylentilerle doludur.

Başkan — Necati Efendi önergesinde direniyor. Uygun bulursanız, gönderelim, hükümet en yakın bir zamanda Büyük Meclise gelir, açıklar. Bu önergeyi oylarınıza sunuyorum.

Hasan Basri Bey (Balıkesir) — Hükümetin yarın açıklamada bulunacağını sizden öğreniyoruz, teşekkür ederiz. Bu mesele şeref ve haysiyet meselesidir. Başkanlar da bu meseleyi daima izlemelidirler. Başkanlar gevşek tutarlarsa?

Abdülhak Tevfik Bey (Dersim) — Hükümet açıklama yapsın. Bu bir tavuk değil, koca bir meclis üyesidir.

Başkan — Önergeyi oylarınıza sunuyorum. Üzücü olay hakkında hükümetin meclisi aydınlatmasını kabul edenler ellerini kaldırsın. Kabul edilmiştir (TBMM Zabıt Cerideleri, 31.3.1923).

Rauf Bey — Bundan birkaç gün önce yani salı günü kaybolan değerli arkadaşımızın bugün meydana çıkan üzücü akıbeti hakkında özet olarak Yüksek Kurulunuza bilgi vermek ve sonucu ilgili makamlara bırakmak bugün için en uygunu olacaktır. Yani anlatacaklarımda görüşmelere sebep olacak ya da konuyu aydınlatacak kadar geniş bilgi yoktur. Evvelce de bildirmiş olduğum gibi, Genel Kurulda bugün bu gibi meselelerin tartışılması doğru değildir. Kişisel kanım budur. Umarım ki sayın arkadaşlarım, hükümetin yaptığı, kendisine verilen görevi iyi bir şekilde sonuçlandırmak için eski görüşlerinden, tartışmalarından vazgeçmek yolunu anlayışımı muhafaza etmiş bulunuyorlar. Sayın Trabzon Mebusu Ali Şükrü Bey arkadaşımızın yürekler acısı akıbeti dün öğleden sonra geç vakit belli oldu. Cenazesi bulunduğu yerden kaldırılarak bugün Gureba Hastanesi’nde emanet olarak muhafaza altında bulunuyor. Tanrı, kendi yattıkça ailesine sabırlar, iyilikler versin.

Adliyemizin, polisimizin, jandarmayı da içine alan güvenlik kuvvetlerimizin, koruma kuvvetlerimizin görev yapmakta gösterdikleri dikkat ve çaba bence teşekkürle değer. Bu yürekler acısı akıbeti hazırlamış olmakla sanık bulunan Giresun Alayı Komutanı (eşkiya reisi, çete reisi sesleri), adliyemizin kanuna göre kovuşturma yaptığını duymuş olacak ki, birkaç günden beri ortalıkta görünmez olmuştu. Gerek kendisi, gerekse bu işle ilgili bazı sanıklar hükümetçe yapılan ciddi ve ince aramaya rağmen başlangıçta bulunamamış ise de, sonradan geceli gündüzlü sürdürülen kovuşturma bu sabah, yaklaşık olarak saat altıda, bir sonuca varmıştır. Dün geç vakit gizlendiği yerler hakkında hükümetinizce elde edilen bilgiler üzerine, kendisini bulup TBMM hükümetinin adalet memurlarının hakkında çıkarmış oldukları tutuklama yazısını duyurarak adliyeye getirmek ve hakkında en özgür ve adaletli inceleme ve soruşturmayı yaparak karara varmak için haber verme kâğıdını ulaştırma amacı ile arama ekipleri hareket ettirilmişti. Türlü yönlerde ve umulan türlü yerlerde arama ile görevli bu kovuşturma ve arama ekipleri Ayrancı Bağları'nda Papazın Bağı adıyla tanınmış bir evin içinde kendisiyle arkadaşlarının bulunduklarını anladıktan sonra, TBMM'nin adliyesine teslim olmalarını bildiren müfrezeyle karşı pervasızca silah kullanmaya başlamış olduklarından ve TBMM'nin orduları, zabıta kuvvetleri her türlü aracı ile kayıtsız ve şartsız Yüksek Meclisin kanunlarını uygulamakla görevli bulunduklarından, zorunlu olarak karşılık vermişler ve şiddetle sürdürülen çatışma sonunda –ki henüz soruşturma devam ettiğinden kesin raporu gelmeyen– Giresunlu Osman Ağa ile birkaç arkadaşı, kendisi ağır yaralı, arkadaşları ölü ve çok az bir zaman sonra kendisi de arkadaşlarına katılmak üzere yine ölü olarak köklerinden koparılmışlardır. Bundan sonra kovalama ekipleri görevlerini tamamlamış olmakla adliye de yürürlükteki kanunlara göre incelemesini tamamlayacak ve elbette ilgili dairesi gereğine göre işlem yapacaktır. Böylece gerek iç ve gerek dış güvenebilir ki, TBMM'nin kanunlarına içerde kayıtsız ve şartsız uymak gereklidir. TBMM'nin koyduğu kanunlar, uyulması ve boyun eğilmesi gerekli kanunlardır. Bu kanunlara karşı gelme suretiyle kurtulma imkânı yoktur. Sözlerim bu kadardır. Tekrarlıyorum, Tanrı'nın isteğiyle içte ve dışta etki yapması kuvvetle umulan bir olayın gerçe-

ği belli olmuş, meydana çıkmış ve kötü etkinin boşuna olduğu anlaşılmış olacaktır.

Hüseyin Avni Bey — Şu dakikada bütün seçkin insanlık huylarını kendinde toplamış olan ve güzel huylarıyla tanınmış bulunan sevgili arkadaşımız Ali Şükrü Bey'in maddesi bizden ayrılmıştır ve bu kürsü artık onun sağlam mantığından, düzgün sözlü konuşmalarından, yurtseverce sözlerinden yoksun kalmıştır. Fakat ruhu bizimledir. Kendisinin âşık olduğu ulusal özgürlük ve bağımsızlık isteğini Yüce Kurulunuz ve bizim yerimize gelecek şerefli Türkiye halkının temsilcileri yerine getirmekle ruhunu sevindirecek ve daima onu mutlu edecektir. Zavallı Ali Şükrü, kabahatin neydi? Gittim, kutsal vücudunu gördüm. Vahşiler, canavarlar elinde ezilmiş, kesilmişti. Ey acıması olmayan kıyıcı el, ne istedin bu vatanperverden? Ey zulmedici, ne istiyordun zavallıdan? Acıamaz mısın onun milletine, egemenliğine, özgürlüğüne, yetim kalarak arkasından meleyen kuzularına?

Nebizade Hamdi Bey (Trabzon) — Millet bakar çocuklarına.

Hüseyin Avni Bey — Milletimiz, değer tanır, bilirim. Ali Şükrü'nün çocukları babadan yetim ve fakat öz baba olan millettendir. Ali Şükrü'yü yetiştiren baba kırk yıl çalışmıştı. Bu millet de kırk yıl çalışarak ona hayırlı evlatlar yetiştirecektir. Üzülmeyelim, üzülmeyelim ki, dünya köprüsüdür bu. Her biriniz bunu göz önüne alarak çalışıyorsunuz. İçeride ve dışarı karşı tek amacınız ulusun mutluluğu ve esenliğidir. Bu milletin özgürlüğü ve bağımsızlığı uğruna kırk bin Ali Şükrü, kırk bin Hüseyin Avni feda olsun. Bugünkü durumumuz, bundan dört yıl önceki durumumuz değildir. Milletimizin gönlü rahat olsun ki, doğru memurlar, fedakâr ve kararlı insanlar çalıştılar, gizliliklerle dolu öldürme olayını meydana çıkardılar. Katillerden bazılarının cezalarını gördüklerini Başbakan bugün önünüzde müjdeliyor. Siz kararlı, millet anlayışlı bulundukça ve arkamızda seçmenlerimiz bize sahip oldukça hiç kimsenin öcü yerde kalmaz. Bu devlet ve bu milletin, namus bilerek çekmiş olduğu bayağın ve onun arkasına aldığı insanların hakları kutsaldır ve herkesin hayatı güvenlik altındadır. Ta ki biz buradan yok oluncaya kadar. Bu da dünyada olmayacak şeylerdendir. Biliyorum, Ali Şükrü'nün kutsal mezarı her zaman bize özgürlük dersi verecektir. Ali Şükrü'nün değerli konuşmaları tarihte en kutsal bir yadigar olarak

kalacaktır. Bu verimli güçtür ki, serpildi, serpildi, ulusal egemenliğimize güçlü direkler vurdu. Ali Şükrü ölmedi, her ölümden bir hayat vardır. Ali Şükrü bir kişi olarak öldü, fakat bir devletin özgürlük hayatını, bağımsızlık hayatını tanıttı, onu yaşattı ve sonsuzluğa kadar da yaşatacaktır. Hükümetten rica gerekmez, görevidir ki, olayı sonuçlandırsın. Bu memleket, bu millet her şeyde birinci olmuştur. Kanun bilicilikteki, kanun egemenliğindeki birinciliğimizi de, hükümet, bütün anlamıyla içeriye ve dışarıya karşı bir defa daha tanıtacaktır. Hükümetten çok rica ederim, şerefli silahları vereceği elleri iyi yıkasın, öyle versin, kirli ellere silah verilmesin. Görüyorsunuz, onları kovuştururken bir yavru Mehmetçik de öldü. O zalimin kandırıcı eteğine düşen zavallılar da öldü. Bunlar kimin günahı? Silah namuslu ellere verilmeli. O silahı kötüye kullanan, millettan birine kullanan, hatta kendisine karşı bile kullanan alçaktır. Öyle alçakların eline silah verilmez. Hiç kimseyi yakmayınız, tedbirde de kusur etmeyiniz, yanlışlığın tekrarlanmasına meydan vermeyiniz. Onu lanetlemek kolay bir şeydir, lanetlenecek şey, onu lanet edilecek duruma sokmaktır. Dikkatli olunuz, namusunuzun koruyuculuğunda bulunan silahları kirli insanlara vermeyiniz. Ortada bir suç ve suçlu varsa, biziz. Bu suçları, olmadan önce bilmek çok kolaydı. Tanınmış bir lanetliğin eline silahları verdiniz, bugünkü cinayetlere sebep oldunuz. Tarih bu günahı sizden, benden soracaktır. Ali Şükrü'yü seviyorsanız, onun sağlam mantığından, dimağından kopan düşünceleri okuyunuz. Ali Şükrü'yü seviyorsanız yaralarını, berelerini, hain kıyıcılarının ellerindeki durumunu gözleriniz önünde canlandırarak ölünceye kadar iyilikle anınız ki, sizin şerefiniz, özgürlüğünüz uğruna ölmüş bir kimsedir. Göreviniz daima onun ölüsünün önünde eğilmek ve mezarı önünde diz çökmektir. Böylece gelecek kuşaklara da ders verin. Mithat gibi bir özgürlük âşığı olan ve kimseye zararı dokunmamış, sadece hizmet etmiş bulunan bu kimsenin hayatına hizmetlerinden ötürü, bazı hainler, namussuzlar, kıyıcılar, her türlü kötülüğü yapabilecek alçaklar işte böyle son vermişlerdir. Fakat onun manevi gücü yaşıyor, sonsuzluğa kadar da yaşayacak ve bize ibret dersi olacaktır. Biz de bugünden itibaren onun gibi şerefli ölümlere hazırlanmalıyız. Çünkü arkanızda on milyon insan bağımsızlık diye bağılıyor. Böyle ölüme ben de kurbanım, siz de olun.

Hakkı Hami Bey (Sinop) — Ali Şükrü Bey meclisteki üç yıllık ya-
şantısıyla bu memlekete ne kadar hizmet etmişse, bugün de kutsal
ölümüyle memlekette kanun hâkimiyetinin fiilen gösterilmesine vesi-
le olmak suretiyle ikinci bir defa daha memlekete hizmet etmiştir. Mil-
let için kendilerini feda eden kahramanlar, sonsuzluğa kadar yaşayan-
lardır. Millet için kendilerini kutsal ölüme bırakanlar dünyanın sonu-
na kadar milletin kalbinde yaşamaya kararlı ve inançlı olan, milletin
varlığını ve özgürlüğünü sonsuzluğa kadar yaşatan insanlar, milletler
için birer örnektirler. Ali Şükrü Bey değerli görevi ilk olarak yapma
şerefini kazanmış olduğundan millet, dünyanın sonuna kadar ona te-
şekkür borçlu olacaktır. Hepimizin, bütün milletin isteği, memlekette
kanunların hâkimiyetidir. Kanunun hâkim olmadığı yerlerde varlığını
iddia etmek kadar aptallık olamaz. Çünkü tek kişinin kesin özgürlü-
ğü her zaman onu aşırı isteklere, tutkulara, zorbalığa yöneltir ki, bu-
nun sonu kişi için de, toplum için de felakettir. Bu sebeple herkesin
tek arzusu, millet oyuna dayanan kanunların hâkimiyetini ve kanun-
lardan herkesin yararlanmasını sağlamaktır. Hükümete teşekkür ede-
rim ki, kanunların önünde her kuvvetin eriyip yok olacağını göster-
miştir. Dileriz ki, bu mesele ile ilgili olaylara da eldeki kanunlar tam
olarak uygulansın ve bu meselede de ancak ve ancak kanunların hâ-
kim olacağını ve kanun üstünde olarak hâkimiyet iddia edecek bir ki-
şinin bu çevrede yaşama imkân ve gücünde olamayacağını dünyaya
ispatlamış olsun. Tanrı'nın yardımıyla bundan sonra millet bu gibi
yürek üzücü olaylara tanık olmayacaktır ve bu kan, son kan olacak-
tır. Dileğim şudur ki, hükümet, görevini bugüne kadarki ciddiyetle so-
nuna kadar sürdürsün, tamamladıktan sonra da, geçen defaki toplan-
tıda söz vermiş olduğu üzere, meclisin önünde namus borcunu öde-
sin, milletin önüne açık alınla çıksın.

Necati Efendi (Rize) — Çok değerli, çok yurtsever bir arkadaşı-
mız, vatan ve millet uğrunda yurtseverlik görevini kanıyla, canıyla
yapmıştır. Zaten daha başlangıçta, her taraf ateşler içinde iken, hepi-
miz kefenimizi boynumuza asarak bu memleketi, bu vatani kurtar-
mak için buraya gelmiştik. Arkadaşımıza elbet acırız. Fakat böyle za-
manlarda yine en büyük şey, her şeyi beceriklisine bırakarak izlettir-
mek, görevi onlara yaptırmak, görevlerinde tam bir güvenle ve daya-
nıklılıkla çalışmalarına imkân vermektir. Hepimizin göğsüne silahlar

çevrilmişken, hiçbirimize bezginlik gelmeyerek, aldırmayarak yurtseverlik görevini, vatanın kurtarılması görevini yaptık. Bundan sonra gelecek arkadaşlarımıza da bu dayanıklılığı öğütleyeceğiz. Yeni arkadaşlarımızın da bizler gibi, bizlerden daha iyi çalışacakları kanısındayım. Hükümetten Tanrı razı olsun. Tanrı isterse, olayın tamamını da böyle bitirirler.

Bu arada verilmiş önergeler vardı. Başkan bunları okuttu:

“Kutsal bir ülkü uğrunda ölen (şehit), sevgili Ali Şükrü Bey’in ölümünden ötürü ailesine ve seçim çevresi halkına Yüksek Meclis adına başsağlığı telgrafı çekilmesini teklif ederim.” Süleyman Sırrı: Yozgat.

“Sevgili arkadaşım saygıdeğer şehit Ali Şükrü Bey’in çok kötü ve acıklı sonu nedeniyle ailesine meclis adına başsağlığı dileğinde bulunulmasını teklif ederim.” Nebizade Hamdi: Trabzon.

Başkan — Bunları yüksek oylarınıza sunuyorum. Kabul edenler? Kabul edilmişlerdir.

“Din, vatan ve bağımsızlığın savunucusu olduğundan ötürü şehit edilmiş olan Ali Şükrü kardeşimizi öldürenlerden olup bu sabah Çankaya’daki evinde yapılan çarpışma sonunda yaralı olarak elde edilmiş ve sonra gebermiş olan kana susamış katil Yarbay Topal Osman’ın Meclis kapısı önüne asılarak herkese gösterilmesini teklif eyeriz.” Van Mebusu Haydar ve arkadaşları.

Başkan — Kabul edenler? Asılarak herkese gösterilmesi oybirliği ile kabul edilmiştir.

Salih Efendi (Erzurum) — Buna el kaldırmayan suç ortağı olacaktır (oybirliği ile sesleri).

Hüseyin Avni Bey — Millet çok yaşasın.

(Burdur Mebusu İsmail Suphi Bey ile Kırşehir Mebusu Yahya Galip Bey, ertesi toplantıda söz alarak, geçen tutanak özetinde Topal Osman Ağa’nın ölüsünün asılma kararının oybirliğiyle alındığının belirtilmesinde yanlışlık olduğunu, çünkü kendilerinin bu karara karşı olduklarını söylemişlerse de, bu muhalefetlerini oylamanın yapıldığı gün gösterememiş olduklarından tutanak özeti değiştirilmemiştir).

“Giresunlu Topal Osman’ın omuzdaşlarından ve suç ortaklarından Büyük Millet Meclisi Muhafız Bölük Komutanı Mustafa Kaptan adındaki kişi askerlere ait tutuklu evindedir. Bu adama yersiz verilen teğmenlik rütbesi dolayısıyla askerlere ait tutuklu evinde yatması çok

anlamsızdır. Derhal genel hapishaneye gönderilmesini ve cinayete gerçek sebep olanların şiddetle araştırılarak meydana çıkarılmasını teklif ederim. Bütün millet gerçek durumu şiddetle bekliyor.” Ziya Hurşit: Rize.

Başbakan Rauf Bey — Arkadaşlar, çok rica ederim, konulmuş kanunlar var, mahkemeler var, adalet var, karar var, icra var. Çok rica ederim, duygu coşkunuğuyla, üzüntülerle alacağınız kararların ilerde geniş ve üzücü etkileri olabilir. Benim vicdan görevim bunu bildirmek, sizin de ona göre düşünüp karar vermektir.

Ziya Hurşit Bey — Buna subaylığı hangi kanun verdi? Teğmen rütbesini kim vermiştir? Lütfen söylesin.

Salih Efendi (Erzurum) — Bilirsiniz ki, terfiler Yüksek Meclisten geçiyor ve onaylanıyordu. Böyle hayvanlara hangi bir hakla ve kim teğmenlik rütbesini veriyor?

Mehmet Şükrü Bey (Afyon) — Ordu için yüz karasıdır. Ordu, böyle bir subay tanımaz.

Salih Efendi (Erzurum) — Bu ne subaydır, ne erdir, bu bir haydut, bir katildir.

Nafiz Bey (Samsun) — Katil Osman da yarbay rütbesindeydi.

Ziya Hurşit (Rize) — Memlekette, Harp Okuluna girerek askerlik öğrenimini yaparak bu memleket için canını veren subayların hepsinin yüksek ve şerefli yerleri vardır. Biz, ordumuzun subaylarına, her dokunulmazlığı hoş gören arkadaşlarız. Fakat Rauf Bey’e sorarım; katil, cahil, öğrenim görmemiş bir adam teğmen üniforması giymiştir. Orduda, düşman karşısında göğüs germiş olanlar bununla beraber mi olacaklardır? Onların hakkından yararlanarak askerlere ait tutuklu evinde nasıl yatarlar? Milli Savunma Bakanı cevap versin. Bu herifi öteki subaylarla bir mi görüyor? Bu nasıl subay olmuş? Nasıl teğmenlik üniformasını elde etmiştir? Benim teklifim, bunun sivil hapishaneye yatırılmasıdır. Ordunun içinde böyle bir adam tanımıyoruz. Milli Savunma Bakanı ordunun şerefini korumakla yükümlüdür.

Ömer Lütfü Bey (Manisa) — Katil olan, subay olamaz. Subayların şerefi vardır.

Milli Savunma Bakanı Kâzım Paşa (Balıkesir) — Bilinen kanunlar vardır. Kanunların hükümlerinden ayrı işlem yapılmamıştır. Adliye-

nin tutuklama yazısı ile tutuklanmış olan bu adam milis subay olduğu için Merkez Komutanlığında tutuklu bulunuyor. Adli kanunlar neyi gerektiriyorsa o işlem tam olarak yapılacaktır. Milis subaylarının da öteki subaylar gibi hakları olduğunu bilirsiniz. Bu konuda Yüksek Meclisinizin kararları vardır. Tutuklama yazısı çıkarılan bir subayın sivilde kalması gerekirse, orada kalır. Askerde kalması gerekirse orada kalır. O, buraya ait bir mesele değildir. Ordu, böyle şeylerden uzaktır.

Ziya Hurşit Bey — Paşa, tutmayınız orada.

Hakkı Hami Bey — Bu adam bir vatan hainliği suçlusudur. Vatan hainliği suçlularını sivil mahkemelere teslim etmek gerekir. Bu nasıl olur? Yirmi günde davanın sonuçlandırılması Hıyanet-i Vatanîye Kanununda açıkça yazılı iken sanıklığı söylenmiş olan bir adamı genel hapishanede bulundurmamak suretiyle soruşturma savsaklanıyor. Buna hâkimler el koyar, onlara teslim edilir, onların verecekleri karara göre işlem tamamlanır. Yoksa “asker” diye, vatana ihanet suçlularını asker hapishanelerinde tutamazsınız.

Milli Savunma Bakanı Kâzım Paşa — Bunun yeri burası değildir. Adalet Bakanlığı vardır. Adalet Bakanlığı kanun hükümlerini uygular, bu adamı sivil hapishaneye gönderir.

Mehmet Şükrü Bey — Korkarız ki, oradan kaçırılmasın. Kaçırılmasın oradan.

Milli Savunma Bakanı — Hayır. Bu ne demektir? Nereye kaçırılacak, kim kaçırıyor? Niçin kaçırıyor ve neden kaçıracaktır?

Başbakan — Ortada acıklı bir cinayet ve cinayeti izleyen güvenlik kuvvetleri ve adliye vardır. Ne üzücüdür ki, bu durumdaki insan şu hapishanede yatsın ya da bu hapishanede yatsın, şu adam katildir, niçin subaydır gibi sorular soruluyor. Yüksek Meclisin duygu coşkunuğu ile, normal olarak ilgili dairece uygulanacak bir husus için falancı şöyle istiyor, öteki böyle istemiyor gibi iddialarla olayı hafifletmek ya da değiştirmek ne derece doğrudur? Bir milis subayı sanık imiş, hakkında geçici tutuklama yazısı çıkmış. Kurmay Yarbay Ömer Lütfi Bey’e sorarım, herhangi bir suçsuz insan, sanıktır diye, inceleme yapılması için hapse konmaz mı? Bu subay katildir, kovun denebilir mi?

Ömer Lütfi Bey (Afyon) — Şimdiye kadar çok olmuştur.

Başbakan — Katilliği gerçekleşmişse kanun hükmü uygulanır, içiniz rahat olsun. Fakat, sanı ile, hiç kimsenin kimseye şöyledir, demesi olmaz. TBMM'nin adliyesi vardır. Kararını verecek, kendisi de ün alacaktır. Çok rica ediyorum, gerçekten üzüntülüsünüz, fakat bu üzüntünün etkisi altındaki kararlarla, bu nasıl subay olmuş, ordu subayları değerlidir gibi sözlerle değerli birçok arkadaşlarımızı işaretlemeyle bu mesele halledilip sonuçlandırılmaz. Siz görevinize bakın, biz görevimize bakalım. Yeteri kadar üzüntü gösterisinde bulunulmuştur. Görüşülmeye yer verecek bir şey yoktur. Bu işi bitirelim.

Ziya Hurşit Bey — Önergenin tutanağa geçmesi yeter.

Başkan — Bu önerge bir rütbenin kaldırılması ve hapislananın değiştirilmesi gibi bir şeye aittir. Adliye nerede hapsedilmesi gerekirse orada hapseder.

“Tanrının rahmetine kavuşan Trabzon Mebusu Ali Şükrü Bey’in ruhuna Tanrı’nın rahmetini çekmek için meclisçe dualar edilmesini (Fatiha okunmasını) ve saygı belirtisi olarak görüşmelerin tatilini arz ve teklif ederim.” Naci: Elazığ.

Başkan — Önergeyi kabul edenler? Kabul edilmiştir (Fatihalar okundu). Arkadaşımızın cenazesini Trabzon’a götürmek üzere iki arkadaşımızın izinli olması hakkında Divan kararı vardır (Trabzon Mebusu Hamdi Bey ile Rize Mebusu Ziya Hurşit Bey’e izin kararı çıktı. Hamdi Bey’e bir, Ziya Hurşit’e üç ay) (TBMM Zabıt Cerideleri, 2.4.1923).

Ali Şükrü Bey nasıl öldürülmüştü? Bu konudaki bilgiler, az değişiklikle, hemen hemen birbirini tamamlayıcı niteliktedir. Türlü yerlerden yaptığımız araştırmalara göre Topal Osman, Ali Şükrü Bey’i odasına çağırttığı zaman, odayı da kementle adam boğma usulüne göre tertiplemiş, bir sefere çıkacakmışçasına at eyerlerini sedir ve sandalyelerin üzerine koydurtmuş, sadece arkası kapıya dönük bir sandalyeyi boş bıraktırmış ve tıpkı gazeteci Silahçı Tahsin gibi boğdurtmuştur (M. Baydar, *Cumhuriyet* gazetesi, 30.7.1967).

O zamanki Meclis İkinci Başkanı Ali Fuat Paşa olayı şöyle anlatır:

“Giresun Alayı Komutanı Osman Ağa’nın alayından birkaç bölük, Başkomutan Gazi Mustafa Kemal Paşa’nın kaldığı köşkle çevresindeki tamamlayıcı binaları korumakla görevlendirilmişti. Bu neden-

le Osman Ağa'nın hem Ankara içinde Samanpazarı'nda bir evi vardı, hem de Çankaya yakınında Ayrancı bağlarında Papazın Bağı adıyla tanınan bir bağ ile binası ona verilmişti. Ali Şükrü Bey'i 26/27 Mart akşamı, saat on altıdan sonra, adamlarından Mustafa Kaptan aracılığı ile Samanpazarı'ndaki evine çağırtmış, orada Mustafa Kaptan'a katılan öteki adamlarıyla boğdurtmuş olduğu gerçekleşmişti. Karanlık bastıktan sonra, ölüsünü bir sandık içinde çevredeki Mühye Köyü'ne gönderterek gömdürmüştü. Kendisi de Papazın Bağı'na çekilerek sonucu beklemeye başlamıştı. Osman Ağa ile maiyetinin katil oldukları gerçekleşince, yakalanmaları önemli bir konu olmuştu. Çünkü alayına bağlı bölükler Gazi Paşa'nın koruyucuları idi. Osman Ağa'nın yakalanmasından bir gün önce Mustafa Kemal Paşa'nın önünde yapılan bir Bakanlar Kurulu toplantısında Ağa'nın Muhafız Bölükleri, Meclis Muhafız Taburu ile değiştirilerek Ağa'nın Muhafız Taburu tarafından yakalanıp adliyeye teslim edilmesine, Köşk'teki muhafızların değiştirilmesinden önce de Gazi ile eşi Latife Hanım'ın Köşk'ten istasyondaki binaya inmelerine karar verilmişti. Gazi, eşi ile birlikte yemeğini Çankaya Köşkü'nde yedikten sonra gizlice ve kimsenin gözüne batmadan istasyona inmiş, ondan sonra muhafızların değiştirilmesine ve Osman Ağa ile maiyetinin tepelenmesine başlamıştı." (A. F. Cebesoy'un *Siyasi Hatıraları*, s. 295).

O zamanki Meclis Basımevi Müdürü Feridun (Kandemir) Bey de olayı özetle şöyle anlatıyor:

"İlk günlerdeki araştırmalar Ali Şükrü Bey'in, bir kişisel düşmanlıkla öldürülmüş olamayacağını anlatınca siyasi sebeple öldürüldüğü kanısı kuvvetlenmiş, böyle bir cinayeti yapabilecek kimsenin de ancak Topal Osman olabileceği kanısı belirmişti. Bu şüpheyle, Topal Osman'ın Büyük Millet Meclisi'ndeki kolu sayılan Mustafa Kaptan, Emniyet Müdürlüğüne getirilip sorguya çekilmişti. Mustafa Kaptan sorgusunda (Osman Ağa, Ali Şükrü Bey'i evine yemeğe çağırmıştı. Salı akşamı, Ağa'nın emriyle, ben Ali Şükrü Bey'i eve götürdüm.) dedi. Bunun üzerine, Ankara ve çevresi köşe bucak aranmaya başlandı. Bu arada Mustafa Kaptan tutuklanmıştı. Onun yakalandığını duyan Topal Osman da saklanmıştı. Topal Osman'ın saklanması, üzerindeki şüpheleri adamakıllı kuvvetlendirmişti. Güvenlik kuvvetleri de evini sarmıştı. Evin çevresinde çok sıkı bir arama yapılıyordu. Pazar

günü akşamüstü Köşk'ün beş altı yüz metre berisinde sineklerin konup kalktığı bir çukurun içinde Ali Şükrü Bey'in ölüsü bulunmuştu. Çıkarılan ölünün, elbisesi üzerine bir torba da geçirilmişti. Vücudun türlü yerleri parça parça edilmiş, çift iple boğulduğu anlaşılmıştı. Sol eli kırılmış, dili dışarı fırlamış, sımsıkı yumuk sol avucunda sandalyenin hasırları kalmıştı. Sol kulağının yanında bir de bıçak yarası vardı. Son nefesine kadar boğuştuğu anlaşılıyordu. Ölünün bulunduğu yer, Topal Osman'ın kapanıp kaldığı yere beş yüz metre uzaklıktaydı. Sıra Topal Osman'ın yakalanmasına gelmişti. O akşam Topal Osman'a karşı harekete geçilmedi. Gece alınan tedbirlerle Mustafa Kemal Paşa ile eşi Latife Hanım, kimse duymadan Çankaya Köşkü'nden istasyondaki binaya aktarıldı. Bundan sonra güvenlik kuvvetleri harekete geçerek Topal Osman'a teslim olmasını bildirdiler. Karşı koyunca yirmi dakika kadar süren silahlı bir çatışmadan sonra yanındakilerden bazıları öldürüldü, Topal Osman yaralı olarak ele geçti ise de kısa bir süre sonra o da öldü." (Kandemir, *Siyasi Cinayetler*, s. 41).

Başbakan Rauf Bey'in olay hakkında söyledikleri:

— Lozan görüşmelerinin kesildiği günlerdi. Ankara'ya dönen delegeler kurulunda Deniz Kuvvetlerini temsil eden Deniz Yarbayı Şevket (Doruker) Bey, benimle görüşmek istediğini Milli Savunma Bakanını Kâzım (Özalp) Paşa'ya söylemiş, ben de kendisini çağırttım. Kapıdan içeri girer girmez, "Ağabeyim kayıp" diyerek ağlamaya başladı. Ağabeyi Trabzon Mebusu Ali Şükrü Bey'in üç gündür yani salı akşamından beri eve gelmediğini anlattı. En son Karaoğlan Çarşısı'nda, köşedeki Kuyulu Kahvehane'de otururken yanına gelen Giresunlu Topal Osman Ağa'nın Muhafız Bölüğü Komutanı Mustafa Kaptan ile beraber kalkmış, birlikte gitmişler. Ondan sonra gören olmamış. Derhal arama emri verdim. Ankara Valisi Abdülkadir Bey, Jandarma Komutanı, Polis Müdürü ve bütün güvenlik kuvvetleri seferber oldukları halde, hatta kendi arabamı da arama işlerine verdiğim halde iz bile bulunamadı.

Devamlı aramalar sonunda ve fakat tesadüf olarak, Çankaya yolundan geçen arama ekibine bağlı jandarmalar, ana yoldan ayrılıp tarlaya sapmış olan bir arabanın izinin peşinden gidince, orada yeni kazılmış bir çukurda Ali Şükrü Bey'in ölüsünü buldular. Ölünün

avucundaki, sımsıkı tutulmuş bir sandalye ayağının da Topal Osman'ın evinde bulunan kırık sandalyeye ait olduğu tespit edilince, ele sağlam bir ipucu geçirilmiş oldu. Yakalanan Osman Ağa'nın adamı Mustafa Kaptan da, Ali Şükrü Bey'i kendisinin Topal Osman'ın evine götürdüğünü söyledi. Ali Şükrü Bey'i, orada ayakta duran Osman Ağa'nın karşısına oturtmuşlar ve verdikleri kahveyi içerken birdenbire üzerine atılarak boğmuşlar. Mustafa Kaptan'ın bu itirafı ile olay tamamen aydınlanmıştı. Bu haberi, akşamüzeri meclisteki odamda çalışırken getirdiler. Çankaya Köşkü'nde bulunan Mustafa Kemal Paşa'ya bir tezkere yazdım: Ben istasyona gidiyorum, yemekten sonra sizinle görüşeceğim. Yemekten sonra Mustafa Kemal Paşa ile Latife Hanım istasyona geldiler. Olayı anlattım. Ayrancı'daki Papazın Bağ'ında olduğu sanılan Topal Osman'ı Meclis Muhafız Birliği ile yakalatacağımı söyledim. Meclis Muhafız Birliğinde Topal Osman'ın adamları olduğunu, bunların birbirlerine ateş etmemesi halinde hiçbirimizin kalmayacağını söyledi. Muhafız Taburu Komutanı İsmail Hakkı Bey'i (Tekçe) çağırttı. Osman Ağa'yı yakalamak için nereden ve nasıl hücum edileceğini krokisini de çizerek anlattı. Tabur harekete geçti. Osman Ağa üstüne gelindiğini sezince, Çankaya Köşkü'ne hücum etti. Köşk'te kimseyi bulamayınca kapıyı kırıp içeri girdi, ne bulduysa parçalayıp ortalığı karmakarışık etti. Bu haber geldiği sırada silah sesleri de duyuldu. Bir süre sonra haber geldi: Osman Ağa altı yardımcısı ile vurulmuş ve ele geçirilmiştir (F. Kandemir, *Rauf Orbay*, s. 106).

Muhafız Taburu Komutanı İsmail Hakkı Bey (General Tekçe) anlatıyor:

— Aldığım emir üzerine Muhafız Taburunu toplayıp harekete geçtim. Topal Osman'ın bulunduğu Papazın Köşkü'nü kuşattım. Çember daralırken Topal Osman'ın Müfrezesi tarafından üzerimize ateş edildi. Bir erim şehit oldu. Çarpışmaya başladık. Gün doğarken çarpışma devam ediyordu. Çarpışma, öğleden önce bitti. Topal Osman Müfrezesi bertaraf edilmişti. Topal Osman da vurulmuştu. Ölenleri oraya gömdürdüm. Sağ kalanları Atatürk'ün bulunduğu istasyondaki binaya götdürdüm. Meclisin kararı üzerine Topal Osman'ın ölüsü gömüldüğü yerden çıkarıldı ve meclisin önünde ayağından baş aşağı asılarak herkese gösterildi (*Milliyet* gazetesi, 16.11.1968).

Topal Osman Ağa, Ali Şükrü Bey'i niçin öldürmüştü? Buraya kadarki açıklamalarımıza göre; Ali Şükrü Bey'i Topal Osman Ağa'nın öldürdüğü kesin kanısına varılıyorsa yukarıdaki soruyu cevaplamak oldukça kolaylaşır. Şöyle ki; bir kere Topal Osman Ağa sadece koyu cahil bir adam değil, aynı zamanda işkence ile adam öldürmekten zevk alacak kadar yaradılıştan vahşi huyluydu. Öldüreceği kimsenin soyu, dini, yaşı, kişiliği onun için hiçbir değer taşımazdı. Bu nedenle, yanında ve emrinde bulunduğu Mustafa Kemal Paşa'ya muhalif düşüncede bulunan, bunu açıkça söyleyen ve Topal Osman Ağa'nın anlayışına göre kafa tutan bir kimseyi herhangi bir emir ve işaret almayla lüzum görmeden ve gözünü kırpmadan öldürebilirdi ve böyle bir kimseyi yaşatmamak istemesi onun huyuna da uygun düşerdi. Kaldı ki, gerçekten Mustafa Kemal Paşa'ya büyük bağlılığı vardı.

Topal Osman Ağa ile Mustafa Kemal Paşa'nın tanışıklığı oldukça eskiydi. Milli Mücadelenin ilk günlerinden başladılar. Mustafa Kemal Paşa, Samsun'a çıkışından kısa bir süre sonra, ününü duyduğu Topal Osman Ağa'yı Havza'ya çağırıp görüşmüştü. Topal Osman Ağa o sırada Karadeniz kıyılarını Pontosçulardan temizlemekteydi ve Mustafa Kemal Paşa, vatana yararlı olan bu davranışını övmüştü. Topal Osman Ağa işte o gün Mustafa Kemal Paşa'ya bağlanmıştı. Mustafa Kemal Paşa'ya yan bakanı öldürme duygusu daha o zaman içinde doğmuştu. Nitekim Ali Şükrü Bey'i öldürmeye kalkışması bu uğurdaki ilk davranışı değildi. Mustafa Kemal Paşa ile tanıştıktan ve onun emrine girdikten birkaç ay sonra, Erzurum Kongresi'nde Mustafa Kemal Paşa'ya muhalefet ettiklerini her nasılsa çabucak haber aldığı biri doktor, biri yüksek mühendis iki genç hemşehrisini de öldürmek istemişti. Fakat onlar, Topal Osman Ağa'yı iyi tanıdıkları için, Ali Şükrü Bey gibi saf davranmamışlar ve ilk fırsatta yurtdışına kaçarak canlarını kurtarmış ve yıllarca yabancı ülkelerde yaşamışlardır (bkz. M. Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, s. 75).

Oysaki o zaman Topal Osman Ağa, Mustafa Kemal Paşa'yı henüz daha pek az tanıyordu ve ondan bir şey umacak durumda da değildi. Ali Şükrü Bey'i öldürdüğü sırada ise; Mustafa Kemal Paşa'nın ve meclisin korunması görevini almış, Milis Yarbay rütbe ve üniformasına kavuşmuştu. Dilediği anda serbestçe meclise geliyor, özel yerine oturuyor ve konuşmaları dinliyordu. En yakın adamı olan Kaptan

adındaki çeteci de subay üniforması ile Meclis Muhafız Komutanı olmuştu. Kendisince, meclisin korunması görevi de Topal Osman Ağa'nın eline verilmiş demektir. Yani Topal Osman Ağa, meclisin de kendisinden sorulduğu kanısındaydı. Ali Şükrü Bey de meclisteydi ve Mustafa Kemal Paşa'ya karşı sert bir muhalefet yapıyordu. Hele son gizli toplantılarda Birinci ve İkinci Grup üyeleri eller cepte karşı karşıya gelmişlerdi ki, Topal Osman Ağa buna dayanamazdı.

Bütün bunlardan ötürü; eğer Ali Şükrü Bey'i Topal Osman Ağa öldürmüştü –ki Hükümet ve Meclise göre Topal Osman Ağa öldürmüştür, fakat Mustafa Kemal Paşa hiçbir zaman ona “suçlu” dememiş, hep “sanık” demiştir (*Yakın Tarihimiz*, c. 4, no, 42, s. 84)– kesinlikle diyebiliriz ki; Topal Osman Ağa, Ali Şükrü Bey'i Meclisteki sert muhalefetinden ötürü öldürmüştür. Belgesiz ve dayanaksız bazı yayımlarda, Trabzonlu Yahya Kâhya'nın öldürülüşü ya da Topal Osman Ağa'nın eskiden beri Ali Şükrü Bey'le dargın oluşu gibi olayların sebep gösterilmesi tamamen gerçektir (bkz. M. Goloğlu, *Cumhuriyete Doğru*, s. 190, 332).

Hükümet ve Meclis, Ali Şükrü Bey'i Topal Osman Ağa'nın öldürdüğünü kesin kanısındaydı. Bu nedenle, verilen bir önerenin kabulü üzerine, Topal Osman Ağa'nın ölüsü, gömüldüğü yerden çıkarılarak, Büyük Millet Meclisi binasının kapısına asılmış ve meclis adına Trabzon'a başsağlığı telgrafı çekilmiştir. Bu telgrafı şehir adına Belediye Başkanı Hakkı Bey karşıladı:

Tanrı'nın bağışını kazanmış ve kötülüğe uğrayarak kutsal ülküsü uğrunda öldürülmüş olan Ali Şükrü Bey'in yürekler acısı kaybı ile Trabzon çok değerli bir evladını, ulusal egemenliği ve söz özgürlüğünü temsil eden Yüksek Meclis de serbest görüş ve düşünüş âşığı bir sanatkâr üyesini yitirmiştir. Büyük şehidin acıklı ölümü ile yürekten yaralanan memleketimiz, özgürlüğünü ve güvenliğini yok edemez görmek istediği Yüksek Meclisin başsağlığı dileyen duygularını, üzüntülü dakikalarında olağanüstü bir duygululukla karşıladığını arz eder, teşekkürlerini sunar.

Aynı gün, Erzurum Mebusu Salih Efendi'nin, Trabzon Mebusu Ali Şükrü Bey'in ailesine maaş bağlanması hakkındaki kanun teklifi, Başkanlıkça, Tasarı Komisyonuna gönderildi. Sonra Rize Mebusu Neca-

ti Efendi ile arkadaşları da aynı nitelikte bir kanun teklifini Başkanlığa verdiler, hızla Meclis Genel Kuruluna gelebilmesi için de, Tasarı Komisyonuna gitmeden doğruca Bütçe Komisyonuna gitmesini sağladılar (TBMM Zabıt Cerideleri, 7 ve 9.4.1923).

Ali Şükrü Bey olayının tamamen bitip kapandığı sanılabılırdi. Fakat bundan sonraki olaylar göstermiştir ki; Ali Şükrü Bey'in öldürülmesi, Birinci ve İkinci Grup üyeleri yani iktidarla muhalefet mebusları arasındaki uzlaşmazlığı giderilmesi imkânsız duruma getirmiş ve adeta bir siyasi kan gütmeye varıracak kadar germiştir. Nitekim Ali Şükrü Bey'in cenazesinin Trabzon'a götürülüp gömülüştündeki konuşmalar ve olaylar bunu açıkça anlatıyordu.

Meclis, Ali Şükrü Bey'in cenazesinin Trabzon'a gönderilmesine, Trabzon Mebusu Nebizade Hamdi Bey [Ülkümen] ile Rize Mebusu Ziya Hurşit Beylerin de, meclis adına, cenaze ile birlikte gitmelerine karar vermişti. Trabzon Mebusu Hamdi Bey Birinci Grup ve Ali Şükrü Bey'e son derece bağlı olan Ziya Bey ise İkinci Grup üyesi idiler. Ziya Hurşit Bey için, Ali Şükrü Bey milletinin özgürlüğü uğrunda canını yitirmiş bir kahraman, bir fedai, bir politika şehidiydi. Birinci Grup üyeleri içinse, olayda politik bir nitelik yoktu. Hükümetin resmen açıklamasına, asılması hakkında meclisin oybirliği ile karar almış olmasına rağmen, Ali Şükrü Bey'in ölümünü, yapanı bilinmemiş adi bir adam öldürme suçu sayıyor, bunun için de Topal Osman'ın katillliğini kesin bulmuyor, Ali Şükrü Bey'den söz ederken, "Topal Osman Ağa tarafından öldürüldüğü sanılan" diyor ve muhalif mebusların özel çıkarları için bu olaydan yararlanmak istediklerini ileri sürüyorlardı.

Cenazeyi götürmekle görevli olanlardan Birinci Grup üyesi Hamdi Bey, cenazenin Kastamonu üzerinden İnebolu'ya, oradan Trabzon'a gönderilmesini uygun buluyordu. İkinci Grup Üyesi Ziya Hurşit ve arkadaşları ise cenazenin İstanbul'a ve oradan Trabzon'a gönderilmesini istiyorlar, Ankara-Kastamonu-İnebolu yolunun karla örtülü ve otomobil yolculuğuna elverişsiz olduğu gerekçesine dayanıyorlardı. Mustafa Kemal Paşa da yolun kötülüğünü kabul etmekle beraber, cenazenin İstanbul'dan geçirilmesini istemiyor, aleyhte gösteriler yapılmasından kuşkulanıyordu. Bu nedenle Başbakan Rauf Bey'e bir tezkere göndererek olayın inceliğini belirtti ve "Memleke-

tin asayiş ve güvenliğinden başka, özellikle üç buçuk yıllık yeni bir hayata sahip olan yeni Türkiye'nin mutluluğu ve esenliği bakımından çok adi ve çok hasis isteklerle kişisel çıkar sağlamak isteyen bazılarının bir zavallı ölüden yardım beklediklerini görmek kadar alçalma sebebi olamaz. Bundan ötürü, devletin ve milletin ve Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin şeref ve haysiyetine uygun davranışın gereğini yapmaktan sorumlu olan sizin gereken tedbirin alınmasını emretmenizi özellikle rica ederim" dedi (*Yakın Tarihimiz*, c. 4, no. 42, s. 84). Gereken tedbir alındı, cenaze İnebolu yolundan gönderildi.

Ne var ki olayın iki grup üzerindeki etkisi gün geçtikçe şiddetleniyordu. Cenazenin geçtiği yerlerde ve özellikle Trabzon'da büyük törenler ve gösteriler yapıldı. Ali Şükrü Bey'e bağlı olanlar, toplum karşısında yaptıkları konuşmalarda olayın siyasi olduğunu ileri sürdüler ve sebep olanlara ateş püskürdüler.

Birinci Grup mebusları da, meclis çalışmalarında bütün şiddetleriyle İkinci Grup'un karşısına geçtiler. Birinci Grup'un hükümetinde olduğu halde İkinci Grup'un tuttuğu Diyanet İşleri Bakanı Vehbi Efendi aleyhine, görevli din bilginlerine ait ödenekleri kendi seçim çevresindekilere vererek diğer yerlerdeki görevlileri haksızlığa uğrattığı gerekçesiyle, gensoru verdiler ve "Ben kula kul olamam. Tanrı'ya kul olayım yeter" diyen bakanı güvensizlik oyu ile düşürdüler (TBMM Zabıt Cerideleri, 14.4.1923). Bütçe Komisyonunun, Ali Şükrü Bey'in ailesine maaş bağlanması hakkındaki raporuna karşı çıktılar, önce olumsuz oy verdiler. Çoğunluk olmadığından ertesi birleşime kalınca da oylamaya katılmayarak birleşimin açılmasını engellediler. Bir daha da toplanmayarak Ali Şükrü Bey'in ailesine maaş bağlanması hakkındaki teklifin kanunlaşmasını önlediler (TBMM Zabıt Cerideleri, 16.4.1923). İkinci Büyük Millet Meclisi'nde de, eskiden kalmış tekliflerden görüşülmeye değer olanlarla olmayanları ayırırken, bu teklif için "istisnai işlem yapılması gerekli görülmemiştir" kararına vardılar (TBMM Zabıt Cerideleri, 3.9.1923). Buna karşılık, Birinci Büyük Millet Meclisi'ne gelirken yolda bilinmez kişilerce öldürülmüş olan Trabzon Mebusu İzzet Efendi ile Gümüşhane Mebusu Ziya Bey'in (bkz. M. Goloğlu, *Üçüncü Meşrutiyet*, s. 274) ailelerine "şehit" deyişi ile "vatana hizmet" maaşı bağladılar.

Rize Mebusu Ziya Hurşit Bey'i de ağır bir politik darbe vurarak Meclis dışında bıraktılar ve yerine ağabeyi Faik Bey'i Ordu mebusluğuna seçtirdiler. "Birinci Dönem Büyük Millet Meclisi üyesi iken Birinci İnönü Savaşı'nda, Kazancı Sırtları'nda İkinci Süvari Grubu'nun safları arasında savaşa katılarak Dumaköy batısında Kazancı Bayırı'nda Ümidalaki Köyü çevresinden geçen düşman siperlerine Afyon Mebusu Memduh Necdet Bey'in komutasında olarak ateş baskını yapan sekiz mebustan biri olarak düşmana karşı fedakârlıkla çarpıştığı" için, Ziya Hurşit Bey'e verilmek istenen Özel Kurdeleli İstiklal Madalyası hakkındaki Milli Savunma Bakanlığı teklifini kabul etmediler. Buna karşılık, aynı gerekçe ile başka mebuslar için yapılan teklifi kabul ettiler (TBMM Zabıt Cerideleri, 19.8.1923 ve 22.10.1923).

G

Seçimin Yenilenmesi

Ali ŖŖkrŖ Bey'in ldŖrŖlmesi olayının yankı ve tepkileri sŖrŖp giderken Mustafa Kemal PaŖa bir baŖka yurt gezisi daha yaptı. nce Adana'ya gitmiŖti. 15 Mart 1923 gŖnŖ Adana TŖrk Ocağı salonunda bir konuŖma yapan Adanalı genç Ferit Celâl'e [GŖven] verdiği cevapta Adanalıları vmŖŖ, birkaç yıldı yapılan devrimlerin ve elde edilen baŖarıların bu sŖreye sığmayacak kadar yoğun olduğunu belirttikten sonra, buna rağmen hâlâ gerçeği görmeyenlerin bulunduğunu aıklamıŖ, fakat aydın gençler karŖsında onların baŖkaldıramayacaklarına gŖvendięini sylemiŖti: "Memleketimiz baŖtan sona kadar zenginliklerle doludur. Biz, o zenginlikler ŖstŖnde a kalmıŖ insanlar gibiyiz. Hepimiz bu zenginlikleri meydana çıkararak, zenginliğimizin, geliŖmemizin kaynağını bulmakla grevliyiz. Umarım ki, gençler sadece nazariyatla uęraŖmamaktadır. Sanatı, tarımı, ticareti bilen ve uygulayan genlerdirler. Gerçek zafere ancak bu meyveli alanlardaki alıŖmalarla varacağız."

Aynı gŖn lise binasındaki ziyafette Belediye BaŖkanı Ali MŖnif'e [Yegen] cevap olarak yaptığı konuŖmada da; yapılan iŖlerin bŖyŖklŖęŖnŖ, fakat hâlâ dŖŖmanların mevcut bulunduğunu, tarihi yapanın akıl, mantık ve muhakeme değil, duygular olduğunu, yŖzyıllardan gelen bu ktŖ duyguların sadece askeri baŖarılarla silinemeyeceğini, bunun için aędaŖ ilerlemenin kabul edilerek bilimin ve uygarlığın iste-diği her Ŗeye baŖvurmak ve aędaŖ uygar devletler dŖzeyine ulaŖmak gerektiğini anlattı.

Ertesi günü, 16.3.1923'te, çiftçilerin Türk Ocağı binasında verdikleri ziyafette konuşan Mustafa Kemal Paşa, "Dünyada fetihlerin iki aracı vardır: biri kılıç, ötekisi sapan. Zaferinin aracı, yalnız kılıçtan ibaret kalan bir millet, bir gün girdiği yerden kovulur, küçülür, alçalır, perişan olur. Böyle milletler kendi ülkelerinde bile mahkûm ve esir hayatı yaşarlar. Gerçek fetih kılıçla yapılan değil, sapanla yapılandır. Milletleri vatanlarında tutup yerleştirmenin aracı, sapandır. Sapan, kullanıldıkça güçlenir. Kılıç kullanan kol çok geçmeden yorulduğu halde, sapan kullanan kol zamanla toprağın daha çok sahibi olur. Kılıç, daima sapanı mağlup oldu. Milletimizin çoğunluğu çiftçi olmasaydı biz bugün dünya yüzünde bulunmayacaktık. Çiftçi ve çoban bu ulusun asıl unsurlarıdır" diye söze başladı ve çok zengin bir ülkeye sahip olduğu halde çok geri kaldığını anlattı, bunun sebebine değinerek, "Bizi mezara götüren sebebi yönetim şeklinde aramalıyız. Saraylar ve sarayların çevresindeki hainler yüzyıllarca bu milleti bilgisizlik uykusu içinde bıraktılar, ışığa doğru gitmesini önlediler. Milleti ve memleketi yalnız paraya ve askere muhtaç oldukları zaman akıllarına getirdiler. Milleti soyarak aldıkları paralarla ülkeler fethetmeye kalkıştılar. Sonunda millet işte böyle yoksul ve yoksun oldu. Bu idare tarzına padişahlık denir. Bu idareyi bir daha diriltmemek üzere tarihe gömdük. Artık yeni Türk devleti var" dedi ve bundan sonra milletin kendi egemenliğini hiç kimseye vermeyeceğini, egemenliğin uluslar için namus olduğunu, namusunu yani egemenliğini elinden almak isteyen kötülerin ve kandırıcıların başarıya ulaşamayacağını, milletin böyle bir geri dönüşe imkân vermeyeceğini anlattı, ulusal birlik ve beraberliğe önem verilmesini istedi.

Aynı gün esnafla da konuştu. "Milletlerin yaşaması için bazı temeller vardır. Bu temellerin en önemlilerinden biri sanattır. Bir millet sanattan ve sanatkârdan yoksunsa tam bir hayata sahip olamaz. Böyle bir millet bir ayağı topal, bir kolu çolak, sakat ve hasta bir kimse gibidir. Sanatsız kalan bir milletin hayat damarlarından biri kopmuş olur. Yalnız şunu da söyleyeyim ki, tek sanatkârlar yetiştirmek uluslar için yetersizdir. İnsanlar tek başlarına çalışırlarsa başarıya ulaşamazlar. Çünkü Tanrı insanları, birbirleriyle çalışmaya mecbur ve mahkûm ederek yaratmıştır. Bu nedenle amaçları birleştirmenin zorunluluğunu kolayca görürüz. İlk gerçek olarak anlarız ki, hangi sa-

natta güvenlik içinde ilerlemek istenilirse o sanatta ve meslekte bulunanların birlik olması gerekir... Bir millet sanata önem vermedikçe büyük bir felakete mahkûmdur. Osmanlı hükümeti yüzyıllarca, yanlış bir düşünce ile kendi milletinde sanatkâr görmekten hoşlanmadı. Sanattaki hayat kaynaklarını başka ulusların ellerinde bulundurmalarının doğurduğu zararı göremediler. Yabancılar sanatımızı elimizden aldılar, ülkenin sahibi gibi oldular. Şimdi memleket, yine gerçek sahibinin eline geçti. Kimsenin bu ülkede hakkı yoktur. Artık sanatın önemini anlamalı, günün gereklerine uymalıyız? Cuma günleri dükkânlarınızı kapatıp hafta tatili yapmanız çok doğrudur. İş yapmak dine aykırıdır, demek kadar dinsizlik olamaz. Bizleri yanlış yollara yönelten kötüler, genellikle, din perdesine bürünmüşler, temiz halkımızı şeriat sözü ile aldatmışlardır. Sizi kandırmaya çalışanlara kapılmayın. Memleketimizde övünülecek din bilginlerimiz vardır, onlara sorun. Kaldı ki, neyin dine uygun olup olmayacağını bildiren ölçü de elimizedir. Hangi şey akla, mantığa, genel yarara uygunsa, biliniz ki, dinimize de uygundur. Dinimiz akla ve mantığa uygun bir din olmasaydı tam ve son din olmazdı... Büyük dinimiz çalışmayanın insanlıkla ilgisi olmadığını bildiriyor. Bazıları, çağdaş uygarlığa uymayı dinsizlik sayıyorlar. Asıl dinsizlik böyle sanmaktır. Bu yanlış görüşü ileri sürenlerin amacı, Müslümanların dinsizlere esir olmasını istemek değil midir? Her sarıklıyı hoca sanmayın, hoca olmak sarıkla değil akılladır... Esnaf ve sanatkârlarla bir sofrada bulunmaktan çok hoşnutum ve mutluyum. Bu hoşnutluğum ve mutluluğum, ufak dükkânlarınızın yerine göz alıcı fabrikaların yapıldığını gördüğüm gün en yüksek derecesine çıkacaktır” dedi.

17.3.1923 günü, Millet Bahçesi’nde Mersinliler adına bir konuşma yapan Dr. Reşit Galip Bey’e verdiği cevapta, Mersinlilerin yurtlarına sahip olabilmek için çektikleri sıkıntılardan söz ederek, gerçek gelişmeye ve mutluluğa sahip olabilmek için asıl bundan sonra çalışmanın gerektiğini, aksi halde memleketin sahibi olduklarına kimsenin inanmayacağını anlattı ve sözlerini, “Memleketin gerçek sahibi olunuz” diye bitirdi.

18.3.1923’te Tarsus’ta Çiftçiler Yurdu’nda konuştu. Düşman gelince sapanın bırakılıp silahın ele alındığını, Tarsusluların bunu başarıyla yaptıklarını, değerli sonuçlar elde edildiğini, hiçbir milletin bu

neticeleri kolaylıkla elde edemeyeceğini, milletimizin çok özlü, yetenekli, ötekilerden üstün olduğunu anlattı ve sözlerinin sonunda, “Paramızı, hayatımızı dış düşmanların sataşmalarından kurtarmak, ülkenin dış düşmanlara esir olmasına müsaade etmemek ne kadar gerekli ise, aynı zamanda ve onlardan daha çok bir uyanıklılıkla iç düşmanlara, içerdeki zararlı adamlara da dikkatle bekçilik yapmak ve bütün davranışlarını gözden kaçırmamak zorunluluğundayız” dedi.

Aynı gün, Gençlik Yurdu’nda da, Tarsuslu gençlerle bir görüşme yaptı: “Kişiler hayatta üç devre geçirir. Devletlerin hayatı da bu devreleri geçirebilir. Eski Osmanlı Hükümeti bu devirlerin üçünü yaşadık-tan sonra yokluk tarihine karıştı. Onun yerine dünya tarihinde bir yeni Türkiye Devleti geçti. Yeni Türkiye Devleti, bütün Türklük karakterini, yani onun dinç, amaca varmada kararlı, erdemli yapıcılığını kendinde toplamıştır. Biz size geçmişten, geçmişin boş inançlarından, eski varlıklardan arınmış bir yeni varlık dünyaya getirdik. Bu doğuş; olaylardan, olayların zorunluluğundan ve fakat sizin çok değerli beraberliğinizle, aydınlatıcı yardımlarınızla oldu. Bu yeni doğmuş varlığı, büyütüp yükseltmek bizlerden sizlere geçmiştir. Milletin yükselme sebepleri ve şartları için yapılacak şeylerde, atılacak adımlarda hiç tereddüt etmeyin. Milleti o yükselme aşamasına götürmek için dikilecek engelleri hep birlikte ortadan kaldıracğız. Bunun için dimağlarınıza, kültürünüze, bilginize, gerekirse bileklerinize, pazularınıza, bacaklarınıza başvuracak, fakat sonunda kesinlikle amaca varacağız.”

20.3.1923 günü Konya’da esnaf ve tüccarlarla konuşan Mustafa Kemal Paşa, “Dış düşman artık bizim için, bir düşman olmaktan çıkmıştır. Tehlikeli olmaması için gerekli tedbirler alınmıştır. Fakat düşman yalnız dışarıda değildir. İçeride de bu milletin hayatıyla oynamak isteyen düşmanlar var. Dış düşmana karşı gösterdiğimiz birliği ve aldığımız tedbiri iç düşmana karşı daha şiddetle ve daha dikkatle göstermeliyiz. Süngüyle, silahla, kanla elde ettiğimiz zaferden sonra kültür, bilim, fen, ekonomi gibi alanlarda başarılı olmak için çalışacağız. Milleti kolay geçime ve iyi bir geleceğe götürecek olan bu alanlarda güvenle, başarıyla yürüyebilmekse, yalnız bir şarta bağlıdır. Bu şart bulunmazsa o alanlarda başarımız imkânsızdır. Bu şart şudur: Milletin doğrudan doğruya kendi egemenliğine kendinin sahip olmasıdır. Bu idare tarzı için tehlikelerin hepsi yok olmuş değildir. Fakat millet

bu alandaki her tehlikeyi yok edecektir. Ulusal egemenliğin yerleşmesinde, Konya'nın en güçlü dayanak noktalarından biri olacağına büyük kanım var" dedikten sonra özellikle Kadızade Ahmet Efendi'nin sözlerinden ayrıca duygulandığını belirtti ve ticaretin geliştirilmesi için ne gibi tedbirler düşünüldüğünü soran Kaşıkçızade Ahmet Efendi'ye cevap vererek, "Ticaret için iki şey gereklidir. Biri, dışa gönderilecek ürünlerle ilgilenecek bir makam sağlamaktır. Bu olmazsa ticaret yoktur. Bunları dışarıya gönderebilmek için hızlı ve güvenilir araçlara muhtacız. Bundan ötürü, bütün gücümüzle tez elden otomobiller, yollar, trenler yapma zorunluluğundayız. İkinci düşüneceğimiz şey, ithalat ve ihracatımıza aracılık görevini yapan ticareti yabancıların elinden kurtarmaktır. Bunlar kolay değildir. Fakat güç de olsa amaca doğru yürüyecek ve Tanrı'nın yardımı ile başaracağız" dedi.

Aynı gün Türk Ocağı'nda Konyalı gençlerle yaptığı konuşma ise hepsinden uzun oldu: "Bütün felaketlerimizin kesin sebebi olayları anlayış meselesidir. Anlayışı zayıf, çürük, aşağılık, yanlış olan bir sosyal topluluğun bütün çabası boşunadır. Bütün İslam dünyasının, bütün topluluklarında hep yanlış anlayışlar hüküm sürdüğü içindir ki, doğudan batıya kadar İslam ülkeleri düşmanların ayakları altında çiğnenmiş ve düşmanların esaret zincirine geçmiştir? Çünkü, İslamlık çevresine giren uluslar, bu dinin çok yüksek, çok değerli esaslarını ve gerçeklerini olduğu gibi almadılar. Bir zaman sonra da eski gelenek ve inançlarını dine karıştırmaya başladılar. Bu yüzden bazı uluslar İslam oldukları halde düşmeye, yoksulluğa, çökmeye uğradılar. Eski gelenek ve inançları ile İslamlık inancını karıştırıp bulandırdıklarından İslamlığın gerçeklerinden uzaklaştılar ve düşmanlarının esiri oldular. Türkler, gelenekleri ve ulusal alışkanlıkları bakımından bu durumda değildiler. Türk sosyal geleneklerinin çoğu İslamlığın gerçeklerine uygun ve yakındı. Fakat Türkler, yaşadıkları bölge bakımından ilişki kurdukları İran, Arap, Bizans milletlerinin kötülüklerinin etkisinden kendilerini kurtaramadılar... Bir de, iki din mensupları arasında süregelen düşmanlık yüzünden İslam dünyası Batı'nın ilerleyişinden uzak kaldı. Müslümanlar o gelişmelere kızgınlıkla bakıyorlardı, Hristiyanların düşmanlığı da elinden kılıcı bırakmamayı gerektiriyordu... Asıl bizim milletin, özellikle aydınlarımızın çok dikkatle, çok önemle göz önünde tutacağı bir sebep vardır ki, bence bu sebep en ge-

ride kalışımızın asıl sebebidir: İslam dünyasındaki topluluklar iki ayrı sınıftan meydana gelmiştir. Biri çoğunluğu teşkil eden halk, ötekisi azınlıktaki aydınlar. Bozuk anlayışlı milletlerde büyük çoğunluk başka hedefe, aydınlar sınıfı başka görüşe sahiptir. Bu iki sınıf arasında tam karşıtlık ve anlayışsızlık vardır. Aydınlar, asıl toplumu kendi hedefine yöneltmek ister, halk ise aydınlara uymak istemez, başka bir yön arar. Aydın sınıf anlatıp inandırma, aydınlatıp öğretme ile halkı kendi amacına yöneltmeyi başaramayınca, başka araçlara başvurur. Baskıya, zorbalığa başlar, halka zulmetmeye kalkar.

Fakat bu yolla da halkı kendi hedefine götüremez. Neden? Başarı için aydın sınıfla halkın anlayış ve hedefi arasında bir uygunluk olması gerekir. Yani aydın sınıfın halka inandırmaya çalışacağı düşünceler, halkın ruh ve vicdanından alınmış olmalıdır. Bizde böyle mi olmuştur? O aydınların inandırmaya çalıştıkları düşünceler milletimizin ruhunun derinliklerinden alınmış ülküler midir? Şüphesiz hayır. Aydınlarımız içinde çok iyi düşünenler vardır. Fakat genellikle şu yanlışlığı-mız da vardır ki, inceleme ve araştırmalarımıza temel olarak genellikle kendi ülkemizi, kendi tarihimizi, kendi geleneklerimizi, kendi özelliklerimizi ve ihtiyaçlarımızı almayız. Aydınlarımız belki bütün dünyayı, bütün öteki milletleri tanır, fakat kendimizi bilmeyiz.

Aydınlarımız, milletimi en mutlu millet yapayım, der. Öteki milletler nasıl olmuşlarsa aynen öyle yapalım, der. Fakat düşünmeyiz ki, böyle bir nazariye hiçbir çağda başarıya ulaşamamıştır. Bir millet için saadet olan şey, öteki millet için felaket olabilir. Aynı sebepler ve şartlar birini mutlu ettiği halde, ötekini mutsuz edebilir. Onun için, bu millete gideceği yolu gösterirken dünyanın bütün biliminden, buluşlarından, ilerleyişlerinden yararlanalım, fakat unutmayalım ki, asıl temeli kendi içimizden çıkarmak zorunluluğundayız.

Milletimizin tarihini, ruhunu, geleneklerini doğru dürüst bir bakışla görmeliyiz. İtiraf edelim ki, hâlâ ve hâlâ aydınlarımızın gençleri arasında halka uygunluk kesin değildir. Memleketi kurtarmak için bu iki anlayış arasındaki ayrılığı durdurmak, yürümeye başlamadan önce bu iki anlayış arasındaki uygunluğu sağlamak gerekir. Halka yaklaşmak ve halkla kaynaşmak, daha çok aydınlara düşen bir görevdir.

Gençlerimiz ve aydınlarımız ne için yürüdüklerini ve ne yapacaklarını önce kendi dimağlarında iyice kararlaştırmalı, onları halkın iyi-

ce kabul edip sindirebileceği bir duruma getirmeli, ancak ondan sonra ortaya atmalıdır.

Halkımız çok temiz kalpli, çok asil ruhlu, ilerlemeye çok yetenekli bir halktır. Karşısındakilerin kendisine yardımcı oldukları kanısına varırsa her türlü hareketi hemen kabule hazırdır. Bunun için gençlerin her şeyden önce milletin güvenini kazanmaları gerekir.

Ülkümüzü açıkça anlatmalıyız. Onu inançla duymalı ve onu direnerek izlemeliyiz. Kişisel çıkarlarımızdan, hasis isteklerimizden sıyrılıp kurtulmayı ancak böyle canlı ve alevli ülkü sayesinde başaracağız. Gençlerin; kardeşleriyle, babalarıyla, tecrübeli ihtiyarlar ve gerçek din bilginleriyle birlikte çalışmalarında başarıya ulaşacakları muhakkaktır.

Bir milletin namuslu bir varlık, saygıdeğer bir mevki sahibi olması için, o milletin yalnız ilim ve fen bilmesi yeterli değildir. Her şeyin üstünde, belli ve olumlu bir karaktere sahip olması gereklidir. Böyle bir karaktere sahip olmayan kişiler ve böyle kişilerden meydana gelmiş milletler gerçek bir devlet kuramazlar. Böyle milletler birer bozgunculuk ocağı olurlar.

Biz milliyet düşüncelerini uygulamakta çok gecikmiş ve çok ihmalcilik yapmış bir milletiz. Bunun zararlarını çok çalışarak kapatmalıyız. Milliyet düşüncesini, milliyet ülküsünü eritip dağıtmaya çalışan nazariyelerin dünya üzerinde uygulama yeteneği bulunamamıştır. Çünkü tarih, olaylar ve gözlemler hep insanlar ve milletler arasında milliyetin hâkim olduğunu göstermiştir ve milliyet prensibi aleyhindeki büyük çapta denemelere rağmen yine milliyet duygusunun öldürülemediği ve yine kuvvetle yaşadığı görülmektedir.

Özellikle bizim milletimiz, milliyetini bilmezlikten gelmesinin çok acı cezalarını gördü. Anladık ki, kabahatimiz kendimizi unutmamızmış. Bilelim ki, milli benliğini bulmayan milletler, öteki milletlerin avıdır. Ulusal varlığımıza düşman olanlarla dost olmayalım. Milli benliğe uzanacak her eli şiddetle kırdığımız gün “gerçek kurtuluşa” ulaşacağımıza güvenebiliriz.

Her şeyden önce şunu en ilkel bir din gerçeği olarak bilelim ki, bizim dinimizde özel bir sınıf yoktur. Tanrı ile kul arasında aracı bir sınıfın varlığını reddeden bu din, inhisarı kabul etmez. Dinde aydınlatma için ulema diye bir sınıfın inhisarı olamaz. Ulemadan başkası din işlerinde aydınlatma hakkından yoksundur, diyemeyiz. Böyle düşü-

nürsek kabahat bizde, bizim bilgisizliğimizdedir. Din gerçeklerini halka anlatmak için, mutlaka bilginlik kılığı şart değildir. Bizim yüce dinimiz her Müslüman erkek ve kadına genel araştırmayı emrediyor. Her Müslüman erkek ve kadın, dindaşlarını aydınlatmakla yükümlüdür.

Hazreti Ali'ye karşı, Kur'an'ı mızraklara takarak Hazreti Ali'nin ordusunda şaşkınlık yaratan ve böylece halifeliği alan Muaviye'den beri din, müstebit hükümdarlar için siyaset aleti oldu. Gerçek din bilginleri hiçbir zaman zorba taç sahiplerine boyun eğmediler. Böyle din bilginleri çok kötülöklere uğradılar, yine de dini, hükümdarın keyfine alet etmediler. Fakat hükümdarlar bilgin olmadıkları halde sadece o kılıkta bulundukları için bilgin sanılan, çıkarına düşkün, inançsız bazı hocaları elde ettiler.

Üç buçuk, dört yıl öncesine kadar hayatta olan Osmanlı hükümdarları da aynı şeyi yaptılar. Milleti kurtarmaya çalışanlar isyancı ilan edildiler, din adamlarına fetvalar çıkarttırdılar, fetvaları Yunan uçakları ile yurdunu kurtarmaya çalışan askerlerin üzerine attırdılar. Ne var ki, böyle hükümdarlar ve onları koruyan bilgin kılığındaki inançsızlar daima rezil olmuşlardır. Artık bu milletin öyle hükümdarlar ve öyle bilginler görmeye tahammülü ve imkânı yoktur. En bilgisizler bile bu gibi adamların niteliklerini çok iyi anlamaktadırlar. Fakat bu konuda tam bir güven sahibi olmamız için bu uyanıklılığı, onlara karşı tiksintiyi "gerçek kurtuluş anına kadar" bütün gücü ile, hatta artan bir kararlılıkla saklamalı ve devam ettirmeliyiz. Ben onların düşmanıyım. Onların olumsuz yönde atacakları bir adım yalnız benim kişiliğime değil, milletimin hayatına karşı atılmış bir kötü niyet adımdır, milletimin kalbine atılmış zehirli bir hançerdir. Benim ve benimle aynı düşüncede olanların yapacağı şey, o adımı tepelemektir. Çünkü millet, birçok fedakârlıklarla, kanı bahasına elde edebildiği yaşama ilkesine kimseyi saldırtmayacaktır. Bugünkü hükümetin, meclisin, kanunların, anayasanın nedeni ve niteliği bundan ibarettir. Kaldı ki; bunlar da olmasa ve ben yalnız kalsam, yine de olumsuz adım atanları tepeler ve öldürürüm."

Ertesi günü, 21.3.1923'te, Kızılay Kadınlar Kolu'nun çay ziyaretinde bulundu. Bu toplantıdan duyduğu büyük memnunluğu belirtti, Türk kadının yurtseverliğini anlattı, eşinin yanında bütün yaşama ça-

balalarına katıldığını belirtti. Buna rağmen yabancıların Türk kadınına erkekten, toplumdan, uygarlıktan ayrı birer yaratık saydıklarını, bunun da kadınların örtünüş şeklinden doğan yanlış bir düşünce olduğunu açıkladı. “Gerçekten de özellikle büyük şehirlerde kıyafetimiz bizim olmaktan çıkmıştır. Şehirlerdeki kadınlarımız iki aşırı kılık içinde görünüyorlar. Ya dışarıdan ne olduğu bilinmeyen çok kapalı, karanlık bir kılık ya da Avrupa’nın en serbest balolarında bile gösterilemeyecek kadar açık bir giyiniş. Her ikisi de dinimize aykırıdır.

Yürüyeceğimiz yol, büyük Türk kadınına çalışmalarımıza ortak etmek, hayatımızı onunla birlikte yürütmek, onu bilim, ahlak, sosyal ve ekonomik hayatta erkeğin ortağı, arkadaşı, yardımcısı yapmak yoludur. Kılıklarında aynen Avrupa kadınına taklit ederek giyimlerini aşırılığa götürenler düşünmelidirler ki; her ulusun kendine özgü gelenekleri, alışkanlıkları, ulusal özellikleri vardır. Başkasını aynen taklit eden bir millet; ne o milletin aynı olabilir, ne kendi ulusallığı içinde kalabilir. Bunun sonu da umulana varılamamanın acısıdır.

Kapalı olmayan fakat erdemli olan bir giyimle ilim ve sanat hareketlerine, sosyal hareketlere katılan kadını, dünyanın en tutucu milleti bile beğenir.”

Aynı gün lisede verilen çay ziyafetinde öğretmen ve öğrencilerle konuştu: “Milleti yüzyıllarca, başkalarının sonu gelmeyen yararlanma isteklerinin aracı yapan en büyük düşman cehalet [koyu bilgisizlik]’tir. Hepimize düşen görev, dimağları, bir daha böyle bilgisizlikle düşmeyecek şekilde hazırlamaktır. Bu konudaki tedbirlerin başında aydınlatıp uyarma gelir.”

23.3.1923 günü Afyon’da halk ile konuşan Mustafa Kemal Paşa, aynı gün gençlerle ve Belediye Meclisi üyeleriyle görüştü: “Bekir Efendi Hazretleri sözlerini tarih alanında yürüttüler, fetihler yapan, büyük ülkeleri ele geçiren ünlü kimselerden söz ettiler. Bu alandaki incelemelerin yararı büyüktür. O zaman görülür ki, tarihte şanlar ve şöhretler kazanmış pek çok insan ulusal bakımdan erdeme sahip değildir. Mesela gerçekten askerlik gücüne sahip olan ve Moskova’ya kadar giden Napolyon’un hareketleri Fransız milletin gerçek ve ulusal yararına değildi, dünyaya hâkim olma isteği içindi. Fransız ordusunu yangınlar, yıkıntılar üzerinde sürükleyip eritti. Osmanlı tarihindeki ünlü olayların pek çoğu da buna benzer.”

Mustafa Kemal Paşa, 24.3.1923'te de, Kütahya Lisesi'nde öğretmenlerle halleşti: "Memleketimizi, toplumumuzu gerçek amaca ulaştırabilmek için iki orduya ihtiyaç vardır. Biri vatanın hayatını kurtaran asker ordusu, ötekisi milletin geleceğini yoğuran bilgi ordusu. Bilgi ordusundan olanlar yani öğretmenler, ölen ve öldüren birinci orduya yani asker ordusuna, niçin öldürüp niçin öldüğünü öğreten bir ordudansınız. Birinci ordu düşmanı yenip yok etti. Fakat işimiz bitmiş, amaca varmış değiliz. Bir millet, bilgi ordusuna sahip olmadıkça, savaş alanlarındaki parlak zaferlerinin sonucu kalımlı olamaz. Bugünkü idare şeklimizin devamını istiyorsak tez elden tam ve aydınlık bir bilgi ordusuna sahip olmak zorunluluğundayız" (*Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, 2/113-166).

Bütün bu konuşmaların anlattığı şey, Mustafa Kemal Paşa'nın, Cumhuriyete Doğru, yeni ve büyük bir aşamaya hazırlanışı idi. Yapılanları koruyacak, oldukları yerden alıp ileriye götürecek, birlik ve beraberlik halinde taze bir güce ihtiyacı var gibi görünüyordu. Gerçi, tam bir yurtseverlik havası içinde Türk Milli Mücadele Tarihi'ne parlak sayfalar vermiş olan Birinci Büyük Millet Meclisi hâlâ çalışıyordu, ama çalışmalar eski düzenini yitirmişti. Ali Şükrü Bey'in öldürülmesi ile son derece şiddetlenmiş olan partiler arası çatışma (Birinci Grup ile İkinci Grup arasında), meclis sınırlarından taşıp yurda yayılmaya başlamıştı. Bundan sonra, içinde böyle bir İkinci Grup'un bulunduğu meclisle, ağır sorumlulukları gerektiren işleri çevirmek, hele Ulusal Ant'tan fedakârlıkları kapsayan bir barış antlaşmasını kanunlaştırmak mümkün olamazdı.

Bu nedenle, ikinci yurt gezisinden de kamuoyunu hazırlayarak Ankara'ya dönmüş olan Mustafa Kemal Paşa, Başbakan Rauf Bey'in istasyondaki çalışma yerinde, Bakanlar Kurulu ile bir toplantı yaptı. Meclis İkinci Başkanı Ali Fuat Paşa'nın da katıldığı bu gece toplantısında, seçimin yenilenmesine karar verildi. Ertesi günü de 120 mebusa imzalatılmış olan kanun tasarısı meclise sunuldu (*Nutuk*, s. 272; F. Kandemir, *Rauf Orbay*, s. 125).

Ve 1.4.1923 günlü toplantıya başkanlık eden, Meclis İkinci Başkanı Ali Fuat Paşa, önergeyi hemen işleme koydu.

Başkan — 120 imzalı bir önerge vardır, okuyoruz:

Ülkeyi savunma amacı ile toplanan Büyük Millet Meclisi, bu amaca varmakta tarihsel bir onur kazanmış, gelecektekilerin beğeneceği bir sonuca varmıştır. Memleket şimdi barış sorunları ve ekonomik gelişmeler gibi her biri en ince ve yüksek yurt yararlarını içine alan iki kutsal ve önemli amaca yönelmiştir. Bu konuda kamuoyunu yeniden kazanmaya şiddetle kesin ihtiyaç vardır. Üç yıllık düşünce ilerlemesi ile orantılı bir kamuoyunun, ulusun geleceğine daha büyük bir gelişme akımı kazandıracağı şüphesizdir. Anayasadaki “Ayrı Madde” bu ihtiyacı karşılamaya yani seçimi yenilemeye elverişli olmadığından (Ayrı Madde’ye göre bu meclis kesin olarak amaca varılincaya yani barış yapılincaya kadar sürecek), kaldırılmadığı takdirde seçime gidilmesi ve özellikle kurtulup anavatana katılan yerlerin seçim yapmaları imkânsız olacağından en çok iki ay içinde, milletin oyunu yeniden güçlü bir şekilde alabilmek o maddenin kaldırılmasını ve seçimin yenilenmesini zorunlu kılmaktadır.

Başkan — Bu kanun teklifinin şimdi ve bugün görüşülmesini kabul edenler? Çoğunlukla kabul edilmiştir (oybirliği ile sesleri). Oybirliği ile kabul edilmiştir. Tümünün görüşülmesine başlıyoruz. Söz İsmet Paşa’nındır.

Dışişleri Bakanı İsmet Paşa (Edirne) — Yüksek Meclis, hükümete, belli temeller üzerinde, arazi, adalet, maliye, iktisat ve hukuk bakımlarından hayatımızı ve bağımsızlığımızı sağlamak üzere barış görüşmelerine devam iznini vermişti. Bu iznin sınırı içinde Müttefik Devletlere 8 Mart 1923 gününde bir nota verdik ve bize verilmiş olan antlaşma projesinde kendi esaslarımıza göre değiştirilmesini zorunlu gördüğümüz noktaları karşı istekler olarak ortaya koyduk. Müttefik Devletler bizim notamıza dün akşam cevap vermişlerdir. Bu cevapta, bizim ileri sürdüğümüz karşı tekliflerin bazı kayıtlarla hemen tartışılmasına başlanacağını bildiriyorlar. İleri sürdükleri şartlar; arazi ile ilgili bazı konular ile iktisadi sorunlar ve adli müsaadeler gibi üç nokta üzerinde toplanmaktadır. Arazi meselesinde Lozan’da kabul edilmiş olan esaslardan ayrılmayacaklarını anlatıyorlar. Biz, gerek Lozan’da, gerekse son notamızda öteden beri arazi meselesinde izlediğimiz esasları bildirmiştik. Ekonomik meselelerin antlaşmadan çıkarılmasını ve ayrıca görüşülmesini istemiştik. Onlarsa ekonomik meselelerin de görüşülmesine devamı bildiriyorlar. Müttefikler adına bizim-

le en son görüşmüş olan yabancı delegelerle birleştiğimiz düşüncelere göre düzenlenmiş olan Adli Beyanname’de direndik.

Bize verilen nota, esaslar üzerinde durmakta, konuların ayrıntılarına değinmemektedir, ayrıntılar üzerinde görüşmeye girilmeyeceği de bildirilmektedir. Gene esaslar üzerinde yapılacak görüşmelerin ne gibi sonuçlar vereceği şimdiden kestirilemez. Bizim isteğimiz, ne olursa olsun, yaşama ve bağımsızlık hakkımızı sağlayacak esaslar içinde kendi memleketimize ve bütün dünya barışına hizmet edecek bir uzlaşma duygusu ile hareket etmektir. Umarım ki, uzlaşma duygusu ile yeni barışçı davranışlar ve görüşmelerde Müttefik Devletlerin anlattıkları dostluk duyguları ile uygun şekilde bir araya getirilerek yararlı bir sonuç meydana çıkar. Fakat belirtilen ana hatlar içinde meseleler teker teker ve ayrıntılarıyla görüşülmeye başlanınca asıl uzlaşma duygusu ve olumlu bir sonuca varmak için harcanan çaba o zaman belli olacaktır. Bundan ötürü, ihtiyata ve tecrübeye uygun olan barış çabalarının sonucunda şu ya da bu nedenle bir sonuca varmaması da beklenebilir. Bu, hiçbir zaman, bizim tarafımızdan olmayacaktır. Biz önce ve sonra söylediğimiz gibi, yaşama ve bağımsızlık haklarımızı sağlayacak esaslar içinde gerçek uzlaşma duygusu ile hareket edeceğiz. Barışı elde etme çabalarını sürdüreceğiz ve sürdürmek için sizden aldığımız esaslara ve izne göre yürüyeceğiz. Meydana çıkacak sonuç, bizim yaşamamızı sağlayan bir barış projesi ya da hayati menfaatlerimizle bağdaşmayacak bir tertiptir. Her ikisi Büyük Millet Meclisi’ne sunulacaktır. Olumlu ya da olumsuz bir sonuç üzerinde Büyük Millet Meclisi’nin vereceği karar, milletin en son düşünce özeti sayılabilecek ve millet, Büyük Millet Meclisimiz aracılığı ile bildirdiği kararlar en son düşünce özetini söylemiş olduğundan o kararı barış ya da savaş kararı olarak uygulayacak bir durum sağlamak gerekir. Onun için bir yandan sizden aldığımız izin ve esas üzerine barışı elde etmek için görüşmelere devam etmek ve meydana çıkacak sonuç üzerinde Büyük Millet Meclisi’nin verdiği kararın; milletin en son düşünce özeti olduğunu içerde ve dışarıda göstermek için ve Büyük Millet Meclisi’nin verdiği karar üzerinde memleketin bütün kaynakları ve araçlarıyla yürümek için seçimi yenilemek suretiyle kamuoyunu yeniden meydana çıkarmayı teklif ediyorum.

Ziya Hurşit — Sanırım, daha önce böyle bir teklif verilmişti de, siz reddinden yana olanlardan birisi idiniz.

Sırrı Bey — Paşam, bunu ben yirmi gün önce teklif etmiştim ve siz aleyhinde bulunmuştunuz.

Ziya Hurşit — Evet teklif edilmişti. Reddinden yana olanlardan birisiydiniz.

İsmail Suphi Bey (Burdur) — Yüksek Meclis üç yıl önce burada meşru savunma için toplanmıştı. O zaman memleketin her tarafı düşmanla sarılmıştı, memleketin içinde de düşman vardı. Üç yıldır didiş-tik, uğraştık. Yerle, gökle mücadele ettik. Sonunda Tanrı'nın yardımıyla başarıya ulaştık. Bugün ile dün arasında, varlık ile yokluk arasındaki kadar ayrılık vardır. Bugün Yüksek Meclis özgür bir memleketin üzerinde milletin vekilliğine sahip olarak egemendir. Millet de özgürdür, özgür düşünüyor. Yabancı korkusu yoktur. Bağımsızlığını sağlamıştır. Bugün barış söz konusudur. Milletin gelecekteki kaderi söz konusudur. Artık varlığı, bağımsızlığı değil, gelecekteki kaderi, kendini ovarıp onarması, güçlenmesi söz konusudur. Bundan ötürü biz diyoruz ki, milletin oy'una başvuralım. Nasıl ki, üç yıl önce geldiğimiz zaman milletten kuvvet alarak, milletin meşru savunma ihtiyacından doğarak geldikse, bugün de milletin kendi kendini güçlendirmesi, barış konusunda yeni bir kararlılıkla kendini göstermesi ihtiyacı karşısında yine millete başvuruyoruz. Bugün, işgal altındaki bazı yerler de kurtulmuştur. Oralardaki kardeşlerimizin de Büyük Millet Meclisi'nde oylarının bulunması gerekir. Büyük Millet Meclisi'nin kutsal mücadele hayatında çok bunalımlı zamanlar olmuştur.

Düşmanlarımız bundan bazı bazı umutlandılar. Nasıl ki, üç yıl önce burada toplandığımız zaman bizi hemen dağılıverecek, sökülüp gidecek sanarak aldandılarsa, nasıl ki Yunan ordusu Anadolu'da bulunur ve zaman zaman görünüşte geçici başarılar kazanırken aldandılarsa, bugün de bizim aramızda bazı tartışmalar, mücadeleler, geçici anlaşmazlıklar çıktıkça aldaniyorlar, belki daha da aldanacaklardır, Türk milleti birdir. Gerektiğinde kararını verir. Büyük Millet Meclisi bütün dünyaya ispatlayacaktır ki, Türk milleti birlik ve beraberlik içindedir. Büyük Millet Meclisi milletin vekillerinden meydana gelmiştir. Vekiller, milletten gerektiği kadar ışık ve güç alırlar. Millete giderler. Zaten milletten gelmişlerdir, tekrar millete giderler. Büyük Mil-

let Meclisi buna karar verecektir. Burası kimseye hesap vermeden yerinde kalmak isteyenlerin kurulu değildir. Bu kurul; milletin kararını, oy'unu, düşüncesini her şeyin üstünde kutsal tanıyan ve gerektiğinde millete başvuran vekillerden meydana gelmiştir.

İzmir'in geri alınışının ertesinde, zaferimiz tamamlandıktan sonra, Mudanya Sözleşmesi'nden sonraki günlerde zaten milletin oy'una başvurma gereği duyulmuştu. Ancak barış meselesinin belki çabuk sonuçlandırılır düşüncesiyle bu konu geçici olarak ertelenmişti. Şimdi görüyoruz ki, düşmanlarımız barışı geciktirmekle bir şeyler elde etme umudundadırlar. Büyük Millet Meclisi, tam amaca doğru yürümek için milleti görevi başına çağırıyor, "Oylarınızı gösterin, yeni vekillerinizi seçin" diyor. Meclis bu meseleyi ortaya koymakla Barış meselesinde, Avrupa önünde, İtilaf Devletleri önünde daha çok güçlü olduğunu gösterecektir. Biz ne seçimden korkarız ve ne de memleket hakkındaki tartışmalardan, mücadelelerden korkarız. Çünkü inanırız ki; millet amaç ve erek'i bilmektedir, anlamıştır ve o amaç uğrunda birlik ve beraberlik halindedir. Özetle; milleti yeni durum karşısında, yeni suretle temsil etmek için, milletin geleceği hakkındaki şeyler için yeniden milletin oy'unu almak için seçimin yenilenmesi gereklidir ve görülüyor ki, bütün sayın üyeler bu noktada birleşmişlerdir (hay hay sesleri). Ve meclis, tarihi olan adına yakışır bir karar verecektir (alkışlar ve görüşmeler yeter sesleri).

Ziya Hurşit — İtiraz eden yok, teklifi oybirliği ile kabul ediyoruz.

Başkan Ali Fuat Paşa — Tasarının tümünü kabul edip maddelere geçilmesini kabul edenler lütfen ellerini kaldırsın, kabul edilmiştir, maddeler okunuyor.

Madde 1 — 20 Ocak 1921 günlü (Ayrı Madde) kaldırılmıştır.

Hüseyin Avni Bey — Meşrutiyetin kazandırdığı hakların en seçkini elbette ki seçim hakkıdır. Bir kimse inadına kapılıp ben kayıtsız ve şartsız devam edeceğim derse müstebittir, beladır. Tanrı böyle bir belayı bize göstermesin. Dilerim ki, bu memlekette seçimsiz, hiç kimse söz söylemek hevesine kapılmasın.

Meclis bugün seçimi yenileme kararı versin ve bugün defterler düzenlensin. Fakat seçim nasıl yapılacaktır? Yine eski saltanat döneminin yarım oyu ile yapılacak, hükümet oyu ile mebus gönderilecekse, seçim boşuna olur. Türkiye Büyük Millet Meclisi yeni bir devrim ya-

piyorsa, sadece Ayrı Madde'yi kaldırmak yetmez, her şeyden önce eldeki seçim kanununu değiştirip yeniden yapmalı ve yeni seçim kanunu ile seçilecek mebuslar buraya gelmelidir. Yoksa seçimin yenilenmesine oybirliği ile karar veriyoruz.

Nusret Efendi (Erzurum) — Başkan Paşa, Seçim Kanunu düzenlenmiş, meclise verilmiştir.

Hüseyin Avni Bey — İkinci mesele, kaç mebus gelecektir? Biz 1876 yılından beri hiç ilerlemedik mi? Ben, kanun şeklinde değil, meclis kararı şeklinde seçimin yenilenmesine gidilmesini teklif ediyorum. Anayasanın Ayrı Madde'sini kaldırmak şeklinde olursa üçte iki çoğunluk ister, belki burada o kadar çoğunluk yoktur. Yüce Kurul, bugünden itibaren seçimin yenilenmesine karar versin. Ve buna Kutusal Karar diyelim.

Durak Bey (Erzurum) — Bu kararın alınması ile en önemli bir adım atılmış olacaktır. İçeride ve dışarıda, herkes, Millet Meclisi'nde makam ve sandalye düşkünü kimse olmadığını görecektir. Meclis üyeleri sadece vatan için birbirleriyle çekişirler, sandalye ve makam için çekişmezler. Hatta daha ileri giderek diyeceğim ki, imkân varsa bugünkü mebuslardan hiç kimse önümüzdeki seçimlerde adaylığını koymasın. Bu millet, tarihinde görülür ki, çok büyük evlatlar çıkarmıştır. Bugünkü büyük evlatları da gider memleketlerinde otururlar, geleceğin bekçisi olurlar.

Şevket Bey (Beyazıt) — Hükümetin nazarı dikkatine!

Durak Bey — Buraya da onların evlatları, kardeşleri gelsinler. Eğer onlar memleketin yararı için bizim gibi çalışmazlarsa, ona sahip çıkmazlarsa o zaman tekrar gelinir, görev yapılır. Bilmiyorum buna ne dereceye kadar imkân vardır. İmkân varsa ilk adımı atan benim. Gönül isterdi ki, seçimin yenilenmesinde olduğu gibi, buna da oybirliği ile karar verelim. Bu benim eski düşüncemdir. Belki memleketin menfaati için dimağından, bilgisinden yararlanılması gereken arkadaşlar vardır. Tabii memleketin menfaatini de düşünmek gerekir. Seçimi yenileme kararını Tanrı başarı ile sonuçlandırsın.

Müfit Efendi (Kırşehir) — Seçimin yenilenmesi anayasanın bir maddesini kaldırmak suretiyle yapılmasın. Yapılacaksa o zaman usule uymak gerekir. O madde kalkınca, onunla ilgili başka maddeler de sarsılır. Meclis, seçimin yenilenmesi kararı almalıdır.

Şeref Bey (Edirne) — Anayasa değişikliği için üçte iki oy çokluğu ister. Meclis kararı ile seçimin yenilenmesine gidilirse bu çokluk aranmaz.

Rauf Bey — Dünyadaki meşrutiyetlerin tarihi incelenirse görülür ki; meclisler hakkındaki kararlar, pek az olarak kendilerince verilmiştir. Tanrı'ya şükürler olsun ki, milletimizin gerçek temsilcileri, milletin ihtiyaçlarını vatandaşları yoklayarak anlayan meclisin sayın üyeleri gerçeği görmüş, kendi hakkında karar vermiştir. Şimdi de tam anlamıyla kanuna uygun hareket etme isteğindedirler. Anayasamızın, Ayrı Madde denen bir ek maddesi vardır. Bu ek madde, karar halinde Yüksek Kurulunuzdan geçmiş olduğu ve bir Meclis kararı niteliğinde bulunduğu halde bir kanun maddesi olarak anayasaya eklenmiştir. Bugün de oybirliği ile vardığınız kararla artık o maddeye lüzum kalmadığını göstermiş oluyorsunuz. Usule uygun hareket etmek gerekirse, bu kararınız yine bir kanun maddesi şeklinde olmalıdır. Bu maddeyi yine, bir kanun maddesiyle kaldırmanızı ve kaldırdığınızı ilan etmenizi rica ediyorum.

Hakkı Hami Bey (Sinop) — Bugün, Ayrı Madde'deki durum yoktur. Bugünkü seçimi yenileme sebebi o maddedeki şartlara uygun değildir. O nedenle biz bir meclis kararı almalıyız. Ötekini kaldırmaya lüzum yoktur. Zaten bizim hakkımız iki yıldır. Olağanüstü durum sebebiyle meclis bu kadar sürdü. Henüz amaca varılmamıştır ki, Ayrı Madde'yi kaldıralım. Orada amaca varmış olma esası vardır.

Başkan — Görüşmeleri yeterli görenler? Yeterli görülmüştür. Önergeler okunuyor:

“Sebeplerini sözlü olarak açıkladığım üzere kaldırılması istenen Ayrı Madde, anayasanın öteki maddeleri ve meclisin şekli ile ilişkili olduğundan isteğin reddi ile bugünden itibaren yeni seçime başvurulmasına karar verilmesini teklif eylerim.” Erzurum: Hüseyin Avni.

“Birinci Maddenin yerine aşağıdaki kararın kabulünü teklif ederiz: Yeni seçim yapılması kararlaştırıldı.” Dr. Tevfik Rüştü: Muğla, Necip: Mardin.

“20 Ocak 1921 günlü Ayrı Madde kaldırılmıştır denilemez, çünkü Ayrı Madde, anayasanın tamamlayıcı bir maddesidir. Kanun maddesinin reddi ile Hüseyin Avni Bey'in isteği üzere bir Kutsal Karar denmesini teklif ederim.” Hakkı Hami (Sinop).

“Yüksek Meclis üyelerinin yeni seçimde adaylıklarını koymayacaklarını kabul edeceklerinin oylanmasını teklif ederiz.” Mehmet Necati: Rize, Mahmut Sait: Muş.

“Yeni seçimden önce kaç mebusun nasıl seçileceğinin kararlaştırılmasını ve bazı yerler halkının işgal sebebiyle göçmüş olmaları göze alınmayarak eski nüfusun esas tutulmasını teklif eylerim.” Yusuf Ziya: Muş.

Dr. Tevfik Rüştü — Yeni seçim için bazı şekillere lüzum yoktur. Zaten Ayrı Madde de meclise yeni seçime karar alma hakkını veriyor. Yeni seçim kararı ile kanunlara da uygun hareket etmiş olacağız.

Mehmet Şükrü (Afyon) — Meclisin tarihsel kararları hep böyledir. Kişisel saltanatı kaldıran kararı da böyledir.

Hüseyin Avni Bey — Ayrı Madde’nin ayrıntıları ve başka maddelelerle ilgileri vardır. Direniyorum, bir kararla yetinelim, öteki işleri sonra yaparız.

Süleyman Sırrı (Yozgat) — Kanun, kararla kaldırılamaz.

Başkan — Meclis kararı isteyen üç önergeden, “Yeniden seçim yapılması kararlaştırıldı” şeklindeki oylarınıza sunuyorum. Kabul edenler ellerini kaldırsın. Çoğunlukla kabul edilmiştir (oybirliği ile sesleri, alkışlar).

Hakkı Hami Bey — Her kararın bir adı olur. Ben bu karara “Kutsal Karar” denilmesini teklif ederim.

Tunalı Hilmi Bey (Bolu) — Meclisin bütün kararları kutsaldır. Bu karara Kutsal Karar denmesi gereksizdir.

Mazhar Müfit Bey (Hakkâri) — Meclis görevini yapıyor. Kutsal olan görevdir, karara kutsal diyemeyiz.

Mehmet Şükrü (Afyon) — Bu, milletin hakkıdır.

Mustafa Kemal Paşa — Yeni Türkiye devletinin yapısının ruhu Ulusal Egemenlik’tir. Milletin kayıtsız ve şartsız egemenliğidir. Bir milletin egemenliğine sahip olabilmesi ve onu güvenle koruyabilmesi, bazı özel niteliklere ve seçkin bir eğitime sahip olmakla mümkündür. Bir milletin ki, siyasi ve sosyal eğitiminde vatan sevgisinin eksikliği vardır, öyle bir millet egemenliğini gerektiği kadar güçle elinde tutamaz. Milletimiz üç buçuk, dört yıldan beri büyük kahramanlıklarla, sonsuz fedakârlıklarla eline aldığı egemenliğini bugüne kadar kendine yakışır bir surette sosyal toplumu için, vatani için yararlı sonuç ve-

rebilecek şekilde iyi kullanmıştır. Bunu pek çok eserleriyle ve başarıyla ispatlamıştır. Milletimizin sayın vekillerinden meydana gelmiş olan Yüksek Kurulunuz da milletimizin niteliklerini yıllarca süren çalışmalarınızla tam olarak göstermiş bulunuyorsunuz. Yüksek Meclisin bugün almış olduğu yüce karar ile bütün bu güzel nitelikler, seçkinlikler ve özellikle milletimizin yetiştirilmişliği ve olgunluğu bir kat daha yükseltilmiş ve bu gerçeği görmek istemeyen bütün dünyaya ilan edilip gösterilmiştir. Bu kararlar yeni Türkiye devletinin hareket noktası ve verimli ulusal düsturu, yüce ülküsü bir kez daha sarsılmaz bir surette belirilmiş ve güçlenmiştir. Türkiye devletinde ve Türkiye devletini kuran Türkiye halkında taç sahibi kimse yoktur, diktatör yoktur (kahrolsun taçlılar sesleri). Taçlı kimse yoktur ve olmayacaktır. Çünkü olamaz (şiddetli alkışlar, bravo sesleri).

Hüseyin Avni Bey — Burası ona elverişli değildir.

Mustafa Kemal Paşa — Milletın gerçek temsilcileri olan sayın üyeler; sizler, bugünkü kararınızı, yalnız dimağınızdan ve vicdanınızdan çıkan, doğan gerçek ve samimi duygularla vermiş bulunuyorsunuz. Memleketin, milletin mutluluğu, esenliği için, geleceğini güven altına almak için gördüğünüz lüzum üzerine vermişsinizdir. Bundan ötürü Yüksek Kurulunuz takdire, tebrike hak kazanmıştır. Ben Yüksek Kurulunuzun içinde bir üye ve bir arkadaş bulunmakla çok memnun ve mutluyum. Bütün dünya bilmelidir ki, artık bu devletin ve bu milletin başında hiçbir kuvvet yoktur, hiçbir makam yoktur. Yalnız bir kuvvet vardır, o da ulusal egemenliktir. Yalnız bir makam vardır, o da milletin kalbi, vicdanı ve varlığıdır (alkışlar). Tanrı isterse yeni vekillerin gelişine kadar Yüksek Kurulunuz kendisine verilen görevi şimdiye kadar olduğu gibi iyi bir şekilde yaparsınız.

Başkan — Bir önerge var:

“Seçim Kanununun Değiştirilmesine Dair Anayasa Komisyonunca düzenlenip gündemde bulunan tasarının her şeyden önce ivedilikle görüşülmesini teklif eyeriz.” Ali Cenani: Gaziantep, yedi arkadaşı.

Başkan — Kabul edenler ellerini kaldırsın. Oybirligi ile kabul edilmiştir (TBMM Zabıt Cerideleri, 1.4.1923).

Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanı Mustafa Kemal Paşa, meclisin “Yeniden seçim yapılması kararlaştırıldı” şeklindeki kararını aynı gün bir tezkere ile Bakanlar Kurulu Başkanlığına bildirdi, karar ge-

reğince hemen seçim hazırlıklarına başlanmasını ve sonuçlarından bilgi verilmesini istedi (*Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, 4/486).

Ve Erzurum Mebusu S. Necati ile Mersin Mebusu Selâhaddin ve Samsun Mebusu Emin Beylerce verilmiş olup, verilisinde Mustafa Kemal Paşa'yı kuşkulandırmış olan "Milletvekili Seçimi Geçici Kanununun değiştirilmesi" hakkındaki kanun teklifine ait Anayasa Komisyonu raporu okundu. Raporun gerekçesinde şöyle deniyordu:

"Egemenliğin bir salt hükümdarda toplandığı anlayışına ve yayınlanan Anayasanın sadece hükümdarın bir özel iyilikte bulunuşu kanısına dayanan 1293 (1876) Meşrutiyetinde yapılan Geçici Seçim Kanunu (İntihap Kanunu Muvakkati) milli iradenin doğmasına engel kayıtları içinde bulundurmamakla beraber, bütün seçim araçlarını hükümet elinde toplamaktadır. O günkü anlayışa göre, çok uygun bir kanun olan Geçici Seçim Kanunu bugün en önce kırılıp atılacak bir baskı ve zorbalık zinciridir. Çünkü bütün erdemli insanların kabul edip uyguladığı hukuk prensipleri, egemenlik hakkının milletlere ait olduğunu ilan edip pekiştirmektedir. Buna aykırı esasların elbette kaldırılması bir ulusal gerektir. Anayasanın güttüğü amaç ile taban tabana zıt bulunan bu Seçim Kanunun yenilenmesi, Yüksek Meclisin ilk görevlerinden biri sayılsa yakışır. Kaldı ki, milli iradenin tam olarak doğmasına engel olan kanunların ve kuruluşların kaldırılıp yok edilmesi mutlu devrimin de bir doğal sonucudur. Yeni bir seçim kanunu yapılınca kadar hiç olmazsa eldekinin ihtiyaca göre değiştirilmesi yoluna gidilmiştir. 25.11.922."

Hüseyin Avni Bey — Seçimler bir milletin olgunluk derecesini ispatlamak için en önemli bir ölçü aracıdır. Milletimiz 1876'da Meşrutiyete kavuştuğu zaman bunun derinliğine inememişti. Eğer seçimin inceliklerini kavrayabilmiş olsaydı, Meşrutiyeti kırk yıl daha geriye götürmemiş olurdu. İşte o geriye kaçan kırk yıl, o korkunç dönem milletin hayatında büyük bir bela olmuştu. O dönemin değerli insanları gerek içeride, gerek dışarıda uğraşarak ve çalışarak bize seçimin değerini ve iyiliklerini öğrettiler. Fakat Meşrutiyet olunca da, özgürlüğü kendisinden başka kimseye vermeyen bir küçük topluluk türedi. Sopayla, eziyetle oylar alındı. Böylece seçilenler de o uğursuz hükümeti kurdular. Bu hal milletin yetişme derecesini gösterir. Önce milletin yetişmesine çalışmak gerekir. Nasıl kanunlar yaparsanız yapınız,

iş, milletin yapılanları anlamasına bağlıdır. Ne kadar iyi kanun olursa olsun, önemli olan onun milletçe anlaşılıp amacına uygun şekilde uygulanabilmesidir. Bunun için ben milletimden çok rica ediyorum, bir mebusu seçerken bilsin ki, her türlü kutsal varlıklarını o seçtiği adama verecektir. Millet bunu bilmelidir. Bu sebeple, seçimde en çok lazım olan şey, iyi seçimi sağlayacak yeteneği bir insanın kendinde görmesi ve kendine güveni olmasıdır. Millet Meclisi'nin görevi, kanun yaparken onun iyi uygulanmasını da sağlayabilmesidir. Yoksa milleti bilmeyen ve düşünmeyen bir mebus, millete musallat olmuş en belalı hükümetten daha belalıdır. O halde halk güvenilir kimseleri seçmelidir. Halkın güveni tanımakla, tanımak temasla, temas da ya bilimsel eserlerle ya da kişisel olur. İşte bu kanun bunu sağlamak isteyecektir. Bu tasarıda bir ilerleme daha vardır. Evvelce bin erkek nüfusa bir mebus seçiliyordu. Şimdiki teklifi yapan arkadaşlar, kadınların toplumdaki yerini göz önüne alarak hareket etmişlerdir. Her şeyin bir derecesi, bir olgunlaşma durumu vardır. Kadınlar olgunlaşıp da seçim haklarını kullanma derecesine gelinceye kadar, ev içinde dereceli bir seçim yapıp aile reislerine rey vermişler gibi sayılarak, elli bin yerine, her yirmi bin erkek nüfusa bir mebus seçilmesi kabul edilmiştir. Biz de, ilerisi için topluma bir yol, bir akım vererek düşünceleri hazırlamalıyız. Kaldı ki, bu hak verilmekten çok, alınacak bir haktır. Kendilerine layık gördükleri gün, haklarını bizden alırlar.

Asker kişilerin oy kullanmasını isteyen tasarı hükmüne karşı da, düşüncesini açıklayan Hüseyin Avni Bey, asker kişilerin seçimlere katılmasını doğru bulmadı ve “Bu düşüncenin amacı subaylarımızın yurtla ilgilerini kesmek değildir. Fakat ordu her türlü akımların dışında olmalıdır. Tersine bir durumda orduya particilik girer, bu da orduyu kırar” dedi. Ve mecliste bu görüş hâkim oldu, asker kişilerin de seçime katılmalarını isteyen tasarı hükmü, metinden çıkarıldı. Her yirmi bin erkeğe bir mebus seçilmesi, on sekizini bitirmiş her erkeğin oy kullanması kabul edilip tasarı kanunlaştırıldı (Kanun: 320; TBMM Zabıt Cerideleri, 3.4.1923).

Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa, 8 Nisan 1923'te, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Başkanı sıfatıyla, Milli Mücadele Tarihimizde Umdeler (ilkeler) diye anılan ve Halk Partisi'nin kuruluşunun dayanaklarını teşkil edecek olan bir Seçim Beyannamesi ya-

yımladı (*Nutuk*: 719). Beyannamede, yakında “Halk Partisi” adı altında bir siyasi kuruluş meydana getirileceği ve meclisteki Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu’nun bu partiye geçeceği, partinin ulusal egemenlik, yenileşme, maddi ve manevi gelişme ilkelerine dayanan bir programı olacağı, bu oluş beklenirken Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu’nun “egemenlik kayıtsız ve şartsız ulusundur” diye başlayan 20 Ocak 1921 günlü Anayasa hükümlerine, sultanlığı kaldıran 1 Kasım 1922 günlü Meclis Kararı’na, Şubat 1923’te yapılan İzmir İktisat Kongresi çalışmalarına dayanan ve memlekette güvenlik ve asayişin yerleştirilmesini, adaletin hızlandırılmasını, kanunların ulusal ihtiyaçlara ve bilimsel gelişmelere uygun olarak değiştirilmesini, ondalık usulü verginin düzeltilmesini, tütün tarım ve ticaretinden milletin en çok yararlanmasını sağlayacak tedbirlerin alınmasını, çiftçilerle sanayicilere ve tüccarlara ve bütün çalışanlara kolay kredi ve tarım aracı sağlanmasını, yerli tarım ve sanayi ürünlerinin korunmasını, demiryolları yaptırılmasını, ilköğretimin birleştirilmesini, bütün okulların memleket ihtiyaçlarına ve çağdaş uygarlık esaslarına göre yeniden düzenlenmesini, sağlık kuruluşlarının düzeltilip çoğaltılmasını, işçileri koruyacak kanunlar çıkarılmasını, ormancılığın ve hayvancılığın geliştirilmesini, askerlik süresinin kısaltılmasını, dul ve yetim ve emeklilerin yaşama koşullarının düzeltilmesini, devlet dairelerindeki vatandaş işlerinin çabuk ve doğru sonuçlandırılmasını, devlet dairelerinin denetimini ve memurların geçim şartlarının geliştirilmesini, memleketin bayındırlığı uğrunda her türlü tedbirin alınmasını ve bu alanda özel teşebbüsleri korumaya yarayacak hükümler konulmasını temel ilke sayan bir görüşle seçimlere katılacağı bildiriliyordu (H. Uran, *Hatıralarım*, s. 161; *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri*, 4/488).

Mustafa Kemal Paşa, 8 Nisan 1923 günlü bir bildiri ile de “Seçim Çalışmalarına Çağrı”da bulundu ve başkanı olduğu Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu adaylarının seçimi kazanmaları halinde, Büyük Millet Meclisi’nde kurulacak Halk Partisi’nin bu ilkeleri gerçekleştirme sorumluluğunu üzerine alacağını anlattı ve başkanları olarak bütün Müdafaa-i Hukuk kuruluşlarını bu amaç uğrunda ve birlik halinde seçimlere katılıp çalışmaya çağırdı (*Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri*, 4/488, 491).

Mustafa Kemal Paşa seçimlere çok büyük bir önem veriyor, adeta bu seçimleri Cumhuriyete Doğru gidişin en büyük aşaması sayıyor, bu seçimler yüzünden hemen hemen amacına varmak üzere bulunan bu yönelişin aksamaması için son derece titiz ve sert davranıyordu. Nitekim bir hafta sonra, Hıyanet-i Vatanîye Kanunu'nun birinci maddesi, "Sultanlığın kaldırılmasına ve egemenlik hakkı ile egemenliği kullanma hakkının vazgeçilmez, bırakılmaz, başkasına aktarılmaz olarak Türkiye halkının gerçek temsilcisi olan Büyük Millet Meclisi'nin manevi kişiliği içinde bulunmasına dair olan 1 Kasım 1922 günlü karara aykırı olarak ya da Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin meşruluğuna karşı ayaklanma anlamına gelen söz, yazı ve eylemle, bilip isteyerek aykırı, bozguncu davranışta ve yayımda bulunanlar vatan haini sayılırlar" şeklinde değiştirildi (TBMM Zabıt Cerideleri, 15.4.1923; Kanun: 334).

Ve "Birinci Büyük Millet Meclisi" diye anılan "Üçüncü Meşrutîyet Meclisi", 16 Nisan 1923'te son toplantısını yaparak dağıldı. Mebuslar memleketlerine gittiler. Mustafa Kemal Paşa da seçim işlerini yürütecek kurulun başına geçerek adayların tespiti işini eline aldı. Eğer dilediği adaylardan kurulu bir meclis kurulabilirse, böyle bir meclisle Cumhuriyete Doğru gidişi tamamlayarak amaca varabileceği kanısını taşıyor, amacına vardıkdan yani idealini gerçekleştirip cumhuriyeti ilan ettikten ve uyguladıktan sonra da politikadan ayrılabilceğini düşünüyordu. Bu nedenle bir gazete habercisine, "Yüklendiğim görevi tamamladıktan sonra siyasetten çekileceğimi söylemiştim. Bu düşüncemi değiştirmedim ve sözümü tekrarlıyorum. Ancak, henüz barış yapılmamış, geleceğimiz belirmemişken nasıl olur da milleti bir karmakarışıklık içinde bırakabilirim? Başladığım işi bitirmeliyim. Ondan sonra siyasetten çekilmek hakkındaki isteğimi uygulayacağım" demişti (*Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, 3/61).

Böylece, iktidar partisi durumunda bulunan Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu yani Birinci Grup üyeleri, başlarında Mustafa Kemal Paşa olduğu halde, olanca güçleriyle seçimi kazanmanın tedbirlerini almaya, adaylar üzerinde teker teker durarak kendilerinden yana olmayanları hiçbir yerden çıkarmamaya, daha doğrusu sadece kendilerinden olanları seçtirmeye çalışıyorlardı. Bunun için, türlü yerlere kendi adamlarını göndermişlerdi (*Kılıç Ali Hatıralarını An-*

latıyor, s. 120). Mesela Muğlalılar eski mebusları olan Antalya Mutasarrıfı Hilmi Bey'i (Uran) mebus yapmak istiyorlardı. Fakat Ankara, bu isteği önemsemiyor da, Antalya Mutasarrıfı Hilmi Bey'den illa ki Rasih Efendi'nin [Kaplan] Antalya'dan mebus çıkarılmasını istiyordu (H. Uran, *Hatıralarım*, s. 160).

Buna karşılık muhalefet partisi durumunda bulunan İkinci Grup üyeleri de Anadolu'ya yayılmış, türlü sebeplere dayanarak, özellikle Ali Şükrü Bey'in öldürülüşünü ele alarak var güçleriyle Birinci Grup'un aleyhinde çalışıyorlardı. Rize ve Gümüşhane livalarını da içine alan Trabzon ilinde bu bakımdan büyük bir çalışma vardı. Eski Gümüşhane Mebusu Zeki Kadirbeyoğlu, İstanbul Mebuslar Meclisinden Ankara'ya gelmiş olduğu halde Mustafa Kemal Paşaca şüpheli görülüp gözaltına alınmıştı. Birinci Büyük Millet Meclisi'ne sokulmadığı ve zorla kurtulup memleketine dönebildiği halde yine adaylığını koyarak Mustafa Kemal Paşa'nın adaylarının karşısına çıkıyordu. Rize Mebusları Ziya Hurşit ve Dr. Abidin Beyler bölgelerinde hızlı bir çalışma içindeydiler. Başında Barutçuzade Ahmet Efendi'nin bulunduğu Trabzon Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, merkeze yani Ankara'ya karşı kazan kaldırmıştı. Faik Ahmet Bey (Barutçu), Ali Şükrü Bey'in cenazesinin Trabzon'a getirilişinde Belediye balkonundan yaptığı konuşmada Mustafa Kemal Paşa'ya, çevresine ve Çankaya'ya çok ağır sözler söylemiş, *İstikbâl* adlı gazetesinde de aynı ağırlıkta yazılar yayımlamıştı. 4 Nisan 1923 günlü nüshada yayımlanan yazı bunların en sertlerinden biriydi ve eski Vali Hamid Bey'e [Deli Hamid Bey] aitti. Ad verilmemiş olsa bile kime çattığı açıkça belli olan bu yazıda, mesela, "Milletin uyanıklılığını, gizli isteklerinin gerçekleşmesine engel görenler, çevrelerinde dalkavuktan başka varlık görmek, evet'ten başka ses işitmek istemeyenler, saygıdeğer şehidin kişiliğinde, milletin doğal ve anayasal haklarını yok etmek istemişler, bu saldırının kötü işlere karşı coşmaya hazır olan kalpleri sindirmeye yeteceğini sanmışlardır? Bugüne kadar, dünkü ve bugünkü içyüzleri tamamen bilinen alçak kuvvetlerden savrulan tehditlere, serpilen saçmalara karşılık verilmemişse, bu susuş, ikiyüzlülerin sandıkları gibi güçsüzlükten, onların egemenliğine teslim olmaktan, işi Tanrı'ya bırakmış olmaktan değil, kendi yüreklerinde yer bulmayan bir temiz duygudan, kutsal vatanı zarara sokma kuşkusundan doğmuştur? Bundan sonra doğacak

olayların günahı onlara aittir? Açılan ağızları kapatma yoluyla isteklerini elde etmeye yeltenen, Topal Osman'ın kirli ellerine avuç açan çaresizler bilsinler ki, millet dış bağımsızlığı kadar, iç özgürlüğüne de âşıktır. Mümkün değildir, kötülük ve baskıyla özgürlüğü yok etmek; çalış, aklı kaldır, gücün yeterse insanlıktan” gibi cümleler vardır. Mustafa Kemal Paşa bu yazıyı arkadaşlarına okuttu. Hakaretlerin Mustafa Kemal Paşa'ya yönelmiş olduğu kanısında birleşildi. Eski Vali Hamid Bey'in kullanılan adı, Deli Hamid'di. Namuslu idi, görevinde güçlüydü, Mülkiye mezunu idi. Trabzon ve Erzurum'un valiliklerinde bulunmuş, İçişleri Bakanlığında Müsteşarlık yapmış, Fransız işgalindeki Adana'ya vali gelmiş, tahsili olmayan Gümüşhane Mebusu Hasan Fehmi [Ataç] Bey'in meclisçe Maliye Bakanlığına seçildiğini duyunca artık bu hükümete hizmet edemem diyerek istifa etmiş, Trabzon'daki eski dostlarından Belediye Başkanı Gazazzade Hüseyin Efendi'nin yanına gitmişti. Trabzon'daki durum ve bu ağır yazılar, Mustafa Kemal Paşa'yı çok kızdırmıştı. Adana Mebusu Zamir [Damar Arıkoğlu] Bey ile Manisa Mebusu Refik Şevket [İnce] Bey, soruşturma kurulu olarak, Trabzon'a gönderildiler. Trabzon politikacıları zaten ikiye ayrılmış durumdaydılar. (M. Goloğlu, *Cumhuriyete Doğru*, s. 329). Deli Hamid Bey gibi eski İttihatçı olan Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Başkanı Barutçuzade Ahmet Bey ile oğlu *İstikbâl* gazetesinin sahibi Faik Ahmet Bey (Barutçu), Belediye Başkanı Gazazzade Hüseyin Bey ve taraftarları Mustafa Kemal Paşa'ya karşı olmuşlardı. Bunların karşısında da *Güzel Trabzon* gazetesinin sahibi Ali Becil [Buladoğlu] Bey ile Daniş [Eyüboğlu] ve Arif [Hacıkadıoğlu] Beyler vardı ve Mustafa Kemal Paşa'yı tutuyorlardı. Soruşturma kurulu, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Yönetim Kuruluna işten el çekirtirdi ve bir müteşebbis heyet kurdu (D. Arıkoğlu, *Hatıralarım*, s. 323-335). Müteşebbis heyet Trabzon halkı tarafından iyi karşılandı. Şehir ileri gelenlerinden Murathanzade Ziya Bey, Ankara'ya ilk bağlılık telgrafını çekti. Mustafa Kemal Paşa hem bu telgrafi cevaplandırdı, hem de Trabzonlulara özel bir seçim beyannamesi gönderdi. Beyanname şöyle bitiyordu: “Trabzonlu fedakâr kardeşlerim, sizi, apaçık görmekte olduğunuza hiç şüphem olmayan büyük bir gerçekle karşı karşıya bırakıyorum. Ve tamamen güveniyorum ki, hakkın, insafın, eski dostluğun ve yurtseverliğin en yüksek niteliklerine sahip olan siz Trabzon-

lular erdemlikle sapıklığın açık ayrılığını hemen anlayacak ve günü geldiğinde temiz vicdanlarınızın kesin hükümlerini anlatan oylarınızı doğru yola vereceksiniz.” Beyanname çok olumlu etki yaptı ve Trabzonlular, Mustafa Kemal Paşa’nın yani Müdafaa-i Hukuk Grubu’nun ilkelerini kabul ettiklerini telgraflarla bildirdiler. Sonra bu anlayış çevreye yayıldı. Maçka ilçesi Belediye Başkanı Besim ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Başkanı Kani Beylerle Akçaabat [Pulathane] Müdafaa-i Hukuk Müteşebbis Heyeti Başkanı Lermizade Ömer Fevzi Bey aynı şekilde Mustafa Kemal Paşa’ya telgraflar çektiler. Rizeliler daha da ileriye giderek Mustafa Kemal Paşa’yı fahri hemşeri yaptılar ve bunu Mustafa Kemal Paşa’ya da kabul ettirdiler (*Atatürk’ün Söylev ve Demecleri*, s. 495-501). Enver Paşa’nın Türkiye’ye getirilmesi söylentisiyle başlayan (M. Goloğlu, *Cumhuriyete Doğru*, s. 285), iskele kâhyası Yahya’nın öldürülmesi ve Trabzon Mebusu Ali Şükrü Bey’in şehit edilmesi ile süregelen Trabzon Meselesi de bitmiş oldu.

Bu sırada Afyon Mebusu Hacı Şükrü Efendi ile Kastamonu Mebusu Abdülkadir Kemali Bey’in tutumları ve İstanbul’un durumu da dikkati çekiyor ve Birinci Grup’un Seçim Komisyonu bunlarla uğraşıyordu (A. F. Cebesoy’un *Siyasi Hatıraları*, s. 317).

Kastamonu Mebusu Abdülkadir Kemali Bey, özellikle son günlerde, hükümet memurlarının, askerlerin, hatta adliyecilerin kişi haklarına saygı göstermediklerini, anayasaya aykırı davranışlarda bulunduklarını, anayasanın ve onu tamamlayıcı kanunlardaki hükümlerin yetersiz olduğunu ileri sürerek eleştirmelerde bulunuyordu. Bunun için, Ceza Kanununun 203. maddesine bazı hükümler eklenmesi teklifinde bulunmuş, bu vesile ile yaptığı konuşmada, “Teklifimin özeti şudur: Kişisel özgürlüğe ve vatandaşların tabii ve medeni haklarına her kim tecavüz ederse etsin cezalandırılacaktır. Tecavüzden haberdar olduğu halde kovuşturma yapmayan savcılar da sorumlu tutulacaktır... Parlamenter yönetim demek yalnız anayasa demek değildir. Anayasa, öteki kanunlarla tamamlanır. Parlamenter yönetimin gereğidir ki; vatandaşlar düşünme özgürlüğüne, konuşma özgürlüğüne sahiptirler. Yazı özgürlüğü, toplanma özgürlüğü vardır. Bu özgürlükler için yapılmış kanunlarımız da vardır: Toplantı Hakkı Kanunu, Basın Kanunu, İş Bırakma Kanunu gibi. Bunlar anayasanın öngördüğü kanunlarla ilgili kanunlardır. Bu kanunlar da, anayasadaki hükümlere

göre ayarlanmalıdır. Mesela, Toplantı Hakkı Kanununa göre yapılan bir toplantıya engel olacak davranışlarda bulunanlar için kanunda ceza hükmü yoktur. Eğer, kanuna bu tecavüzler için ceza konmazsa diktatörlük yönetiminin kanunlarıyla yeni yönetimi sağlamaya imkân kalmaz. Yine mesela, bir vali ya da kaymakam bir kimseyi o çevreden başka yere ya da sınır dışına çıkarmak isterse bunun da kanunda cezası yoktur. Bir yanda seyahat özgürlüğü vardır, öte yanda bir polis müdürü seyahat özgürlüğünü yasaklayabilir. Bazen askerler de özgürlüklere tecavüz edebilirler. Bunu iki noktada incelemek gerekir. Biri seferberlik zamanındaki tecavüzlerdir. Biri barış zamanındaki tecavüzlerdir. Benim sözünü ettiğim tecavüzler, bu ikinci tecavüzlerdir. Mesela, memleketin esenliği adına, şehit çocuklarına yardım diye süngü zoruyla para toplanmıştır. Oysaki vergi alma hakkı, anayasayla, meclise verilmiştir. Adliyecilerin de tecavüzleri olmaktadır. Savsaklamalarla, önemsemezliklerle adaletçilerin tecavüz ettikleri haklar da büyük bir yekûna varır.

Buna da bir örnek verelim. Sorgu yargıcından bir çağrı gelir, saat onda mahkemede hazır bulunun diye. Gidersiniz, saatlerce beklersiniz. O gün işiniz bitmez. Çünkü sorgu yargıcı hiç düşünmeden, birçok kimseye çağrı göndermiştir. İş bitiremez. On sekiz saatlik yerden gelen ve burada yatacak yeri, yiyeceğe verecek parası olmayan vatandaş ne yapar? Bütün bu davranışlar için Ceza Kanununa maddeler koymak gerekir. Eğer bu yapılmamakta direnilirse, yarın memleket ayaklanır ve dilediği gibi maddeler yapar. Özgürlük alanında imtiyaz yoktur. Özgürlükle ilgili işlerde hükümdarları bile deviriyoruz. Hükümdara vermediğimiz yetkileri memlekette hiç kimseye veremeyiz. Hiç kimse anayasayı bozucu davranışlarda bulunma hakkına ya da imtiyazına sahip değildir. Kim olursa olsun, kişi özgürlüğüne tecavüzle anayasayı bozucu davranışlarda bulunmuşsa sorumludur. Artık, sorumsuz kişilik ortadan kalkıyor” demişti. Arkadaşları da onu desteklemiş ve söz konusu suçları işleyenler hakkında, hangi rütbe ve makamda olursa olsunlar, savcılıkça kovuşturma yapılması, cezalandırılıp memurluktan atılması kararlaştırılmıştı (TBMM Zabıt Cerideleri, 7 ve 8 Şubat 1923). Şimdi de gezip dolaştığı yerlerde muhalefet konuşmaları ve Adana’da yayımlar yapıyordu. Bu tutum ve davranışları önemle ele alınarak Kastamonu aday listesine girmemesi sağlandı.

Yayımladığı bir bildiri ile irtica (geriye dönüş) kuşkusunu yaratan Afyon Mebusu Hacı Şükrü Efendi de kendi hemşerilerince açıkta bırakıldı ve Mustafa Kemal Paşa, olayı kendisine bildiren telgrafta verdiği cevapta, “Küçük çıkarların etkisi altında hareket eden ve milletin geleceğini taç sahiplerinin zorba eline vermeye çalışan Hacı Şükrü Efendi hakkında, ileri görüşlü ve yurtsever Afyon halkının uyguladığı işlem, milletin gerçek yararını anlamak hususundaki büyük olgunluğunu gösterir. Gerçek ve hayati yararlarını bilen bir milletin yeri ve niteliği ne olursa olsun hiçbir kişi tarafından kandırılıp doğru yoldan saptırılamayacağına bu olay canlı tanıktır” dedi (*Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri*, s. 494).

Bu sırada bazı gazeteler, İttihatçıların İstanbul’da sinsi bir çalışma içinde olduklarını yazıyordu (A. E. Yalman, *Gördüklerim*, 3/56). Bir gazeteye verdiği demeçte, “İstanbul seçimlerinde entrikalar çevrildiğini biliyorum. Fakat İstanbullular henüz işgal altında bulunduklarını hatırlarından çıkarmamalıdır. İstanbul henüz kurtarılmamıştır ve kurtarılması için birlik ve beraberliğe ihtiyaç vardır. Şimdiye kadarki zaferleri ancak birlik ve beraberlikle sağladık. Zaferin meyvelerini toplamak için de bu yolda devam etmek gereklidir. Düşman elinde iken, düşmana yardım etmemeliyiz” (*Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri*, 3/61) diyen Mustafa Kemal Paşa İstanbul seçimleri için ayrı bir beyanname de yayımladı:

Yeni seçim dönemini, İstanbul ile bağlantımız tamam olmadan, geçiriyoruz. Başkanlığı ile övündüğüm Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti İstanbul’a kavuşmayı amaç edinmişti. Bu amaca varmak üzeredir. Yarın milletin önünde, memleket idaresi için güven isteyecek olan Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti ve Halk Partisi de, memleketin kurtuluşunu ve yükselmesini sağlamış olan ulusal egemenlik düsturlarının ilerleme ve gelişme ilkelerinin izleyicisi olacaktır. Bizim memleketimizin ışığı olan İstanbul bu ilkelere en yakın olan vatan köşemiz değildir? Bu inancımızı dünya önünde oylarınızla ispatlayacaksınız. İstanbullular, düşmanların gözü üzerinizdedir. Oylarınız parçalanacak mı? Bütün dünyanın düşüncesi açısına açık olan İstanbul’umuzun çevresi henüz kurtuluşun tamam olmadığını unutarak amaca yönelmekte tereddüt edecek mi? Dünyanın dikkat ettiği noktalar bunlardır. Binlerce engelin ortasından her zaman bize yönelmiş olan İstanbul’umuzun düşmanı umutlandıracak bir oy bölünmesi yapmayacağı kanısın-

dayım. Oyların dağılmasından kimlerin yararlanacağını her an dikkatle göz önünde tutmak özellikle sizin görevinizdir. (*Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, 4/492).

Ve kısa bir süre içinde İstanbul istenen, umulan, beklenen yönde seçim çalışmalarını geliştirmeye başladı ve durumu Mustafa Kemal Paşa'ya bildirdi. Verdiği cevapta, “Büyük olayın İstanbul gibi ulusumuzun aydın bir çevresinde layık olduğu değeri alacağı zaten şüphesizdi” diyerek, yurtsever İstanbulluların bağlılıklarına teşekkür eden Mustafa Kemal Paşa, İstanbul Belediye Meclisinin kararı ile İstanbul tabii hemşeriliğine seçildi. Bundan çok duyulanan Mustafa Kemal Paşa, İstanbul Belediye Başkanlığına gönderdiği yazıda, “Tabii hemşeriliği ile övündüğüm İstanbul'un hak edilmiş mutlu bir yaşantı dönemi içinde özgür ve mutlu olarak yükselmesini beklerken, büyük küçük bütün halkına en sıcak ve samimi özlemlerimin bildirilmesini rica ederim” dedi. İstanbul'un durumu da istenen şekli almış oldu (*Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, 4/492, 505).

Yurtsever İstanbulluların Mustafa Kemal Paşa'ya bağlılıkları her gün biraz daha artacak, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi de Mustafa Kemal Paşa'ya “Fahri Profesör” unvanını verecektir (Dr. Utkan Kocatürk, *Atatürk'ün Telgrafları*, 18).

Ne var ki, İstanbul'da bir hayli tanınmış İttihatçı vardı. Ve bunlar, kendilerinden yana olanlar için de, kendilerine karşı olanlar için de önemli bir güç ve anlam taşıyorlardı. Mustafa Kemal Paşa bile seçim çabaları içinde bu hususu özel bir değerle ele aldı ve Anadolu Ajansı habercisine bir demeç vererek, “İttihat ve Terakki Fırkası adına çalışma birliği yapmak için hiçbir teklif almadım. Esasen bugün kimse İttihat ve Terakki Partisi ya da Cemiyeti adına hareket etme yetkisine sahip değildir ki böyle bir yola ve bu ada başvurulabilsin. Çünkü herkesçe bilindiği üzere, sözü edilen cemiyet, mütarekeden hemen sonra, o vakitki İttihat ve Terakki Genel Merkezinin çağrısıyla rahmetli Talat Paşa'nın başkanlığı altında yapılan kongresinin kararıyla Teceddüt Partisi'ne dönmüş, bütün haklarını ve mallarını sözü edilen partiye aktararak İttihat ve Terakki adının tarihe gömüldüğünü ilan etmişti. Vaktiyle zaten birçoğumuz o cemiyetin kurucusu ve üyesi bulunuyorduk. Son kongre kararıyla tarihe göçen bu cemiyetin üyeleriyle sonradan kurulan Teceddüt Partisi'nden olanların çoğunluğu büyük ulu-

sumuzun her türlü engeli yıkma hususundaki yüksek kararından doğan Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ne katılmış ya da onunla beraber olmuş ve bu derneğin programını kabul etmiştir" dedi (*Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, 3/62).

Seçimler bittikten, yeni meclis toplandıktan, Lozan Barış Antlaşması onaylandıktan, Halk Partisi kurulduktan sonra da İttihatçılık konusu önemini muhafaza edecek, adeta bütün politik akımlar eski İttihatçıları kendilerine çekebilmenin yarışı içine girecek, tanınmış eski İttihatçılardan Yunus Nadi Bey [Abalıoğlu], Mustafa Kemal Paşa'nın yukarıdaki görüşünden de aldığı cesaretle, gazetesinde yayımladığı bir yazısında, "Mustafa Kemal Paşa İttihatçıların büyüğü ve birincisidir. İttihat ve Terakki, bir vatan partisiydi. Adın önemi yoktur. İttihat ve Terakki hâlâ vatanın içinde ve iş başındadır" diyerek Halk Partisi'ni İttihat ve Terakki Partisi'nin devamı olarak gösterecek ve eski İttihatçıları Halk Partisi'ne çağıracaktır (A. E. Yalman, *Gördüklerim*, 3/89).

H

Lozan Barış Görüşmeleri (II) ve Antlaşmanın İmzalanması

(23.4.1923-24.7.1923)

Bu sırada Türk hükümeti ile Müttefik Devletler arasında notalar verilip alınmış ve gerek Müttefikler 31.3.1923 günlü notalarında, gerekse Türk hükümeti 7.4.1923 günlü notasında eski düşüncelerinden vazgeçmemiş görünmekle beraber, yeniden görüşmeye başlayabileceklerini bildirmişlerdi.

Barış görüşmelerinin yeniden başlaması konusunda tarafların görüşleri birleşince, Türk delegeleri 18 Nisan 1923'te trenle yola çıktılar, 21 Nisan 1923'te Lozan'a vardılar. 23 Nisan 1923'te Lozan barış görüşmeleri yeniden başladı. Bu konferans, birinci konferansın devamı sayıldığı için ayrıca tören yapılmadı. Başdelegeler kendi aralarında toplanarak çalışma düzenini kararlaştırdılar. Birinci konferanstaki komisyonlara paralel olarak üç komite kuruldu: 1) Siyasi Yargılar ve Arazi Sorunları Komitesi, 2) Maliye Sorunları Komitesi, 3) Öteki Bütün Sorunlar Komitesi.

Ve antlaşma projesi de kabataslak ortaya çıkmış bulunduğundan alt komisyonlar gereksiz kalıp kaldırıldılar (*Türk İstiklâl Harbi* 2/6-IV, s. 217-222).

24 Nisan 1923'te öğleden önce, İngiliz Delegesi Horace Rumbold Başkanlığındaki Birinci Komite toplanarak kendine ait konuları görüşmeye başladı ve bu toplantılar on iki gün sürdü (24, 25, 28 Nisan,

1, 4, 8, 11, 16, 19, 26 Mayıs, 4 Haziran, 17 Temmuz 1923). Fransız Delegesi Pellé'nin başkanlığındaki İkinci Komite de aynı gün öğleden sonra çalışmalarına başladı ve sekiz kere toplandı (24 Nisan, 2, 9, 14, 28 Mayıs, 25 Haziran, 3, 7 Temmuz 1923). İtalyan Delegesi Montagna'nın başkanlığındaki Üçüncü Komite ise 25 Nisan 1923'te toplanmalarına başladı ve on bir gün toplandı (25, 26, 28 Nisan, 3, 7, 10, 15, 31 Mayıs, 22 Haziran, 3, 17 Temmuz 1923). İlk anlaşma Irak-Türkiye sınırı konusunda yani Musul Sorunu'nda oldu, taraflar Musul Sorunu'nun bir yıl içinde Türklerle İngilizler arasında anlaşma yoluyla çözülmesi, olmazsa Milletler Cemiyeti'ne gidilmesi noktasında birleştiler. İlk anlaşmazlık ise Türkiye'nin batı sınırının tespitinde çıktı. Türk delegeleri, Karaağaç'ı istemekten vazgeçip Meriç'in sınır olmasını kabul ediyor, fakat her iki tarafın da Meriç'ten yararlanabilmesi için, "Meriç'in sol kıyısı" deyimini yerine "Meriç'in talveg çizgisi"* deyiminin konmasını istiyorlardı. Müttefikler ise "Meriç'in sol kıyısı" deyiminden bir türlü vazgeçemiyorlardı. (Şarkı Karip Umuru Hakkında Lozan Konferansı: takım 2, c.1).

Görüşmeler çok ağır geliyordu. Türk delegeleri, Mısır, Sudan ve Kıbrıs üzerindeki egemenlik haklarından vazgeçmiş olduklarını tespit ettirerek, bu hakların doğurduğu yükümlerden kurtulma isteğinde bulundular. Kabul edildi. Karasuları içindeki Meis Adası'nın Türkiye'ye bırakılması yolundaki teklif ise şiddetli tartışmalara sebep oldu. Mayıs 1923 ortalarından itibaren gelişme hızlandı ve başarılı sonuçlar elde edilmeye başlandı. Bazı sorunlarda karşılıklı anlaşma oldu, bazı sorunlar uzmanlara inceletirilerek çözümlendi. Ve bu antlaşmaya imza koyacak olanların hepsi, "Türkiye'deki kapitülasyonların kaldırılması gerektiğini" kesinlikle karara bağladılar. Türklerin Yunanlılardan istedikleri "onarım parası"na karşılık, uzun süre vermeye yanaşmadıkları Karaağaç'ı verme teklifinde bulundular. Bu takdirde Türklerin de onarım parası istemekten vazgeçmelerini ileri sürdüler. İsmet Paşa, bu isteği 19 Mayıs 1923'te Ankara'ya bildirerek cevap istedi. 22 Mayıs 1923'te cevabın çabuklaştırılmasını rica etti. Beklenen cevap 23 Mayıs 1923'te İsmet Paşa'ya geldi, Türk hükümeti Karaağaç karşılığında onarım parası istemekten vazgeçilmesini kabul et-

* Talveg çizgisi: Bir akarsu yatağının en derin noktalarını birleştiren çizgi (y.h.n.)

miyordu. İsmet Paşa, bu cevabın Başbakan Rauf Beyce Mustafa Kemal Paşa'ya danışılmadan verildiği kanısı ile, 25 Mayıs 1923'te Ankara'ya, adeta ultimatoom şeklinde bir bildiride bulunarak; onarım parası isteme konusunda başkaca yararlı bir sonuca varmanın imkânı olmadığını, bu yüzden görüşmelerin kesilmesini göze almakta hükümetle aynı kanıda bulunmadığını, anlaşmaya varılamazsa görevini bırakıp geri döneceğini açıkladı ve düşüncelerinin Mustafa Kemal Paşa'ya da duyurulmasını istedi.

Başbakan Rauf Bey, aynı gün verdiği cevapta; Bakanlar Kurulunun Mustafa Kemal Paşa Başkanlığında toplandığını, barışa engel olabilecek sorunların bir bütün olarak görüldüğünden, birine yapılacak fedakârlığın diğerlerini de aynı şekilde etkileyeceğine işaret etti. Yunanlıların da istenen onarım parası konusunda fedakârlık yapması gerektiğinde bu konunun da, üzerinde çalışılmakta olan "Genel Borçlar faizleri", "işgal altındaki yerlerin kısa sürede boşatılmaları", "adliye işleri", "şirketler tazminatı" gibi sorunlarla birlikte ortaya getirilip, ancak bu sorunların lehimizde çözüleceğine söz alınarak göze alınması gerektiğini de bildirdi.

Mustafa Kemal Paşa da ayrı bir telgrafla düşüncelerini şöyle açıkladı:

- 1) Üzerinde durmayı ve direnmeyi gerektiren konu, Yunan onarım sorununda Türkiye'nin yapacağı fedakârlık değildir. Belki bu fedakârlığa razı olabilmek için barışın yapılmasına engel olan önemli sorunların çözülmemiş ve çözülebileceği kanısını vermemiş olmasıdır. Ekonomik sorunların çözülmesi, Ankara'da toplanmakta olan şirketlerle yapılacak görüşmelerin sonuna bırakılmıştır. Şirketlerin ise çok fazla isteklerde bulundukları şimdiden anlaşılmıştır.
- 2) Ekonomik ve mali sorunlar İtilaf Devletleri'nin görüşüne göre yani aleyhimizde çözülünceye kadar İstanbul'un boşaltılmasının geciktirilmesinde direneceklerinden büyük kuşku duyulmaktadır. Hatta bu gecikmenin Musul Sorunu'nun İngiltere lehine çözümüne kadar sürmesi de kuvvetle hatıra gelebilir.
- 3) Borçlarımızın ödenmesi konusunda da, sorunun lehimize çözülemeyeceği görülüyor.
- 4) Adli işler formülü, İtilaf Devletleri'nin isteği üzerine kabul edil-

miş olduğu halde, sonradan dönmeleri ve bunda direnmeleri dikkat çekicidir.

- 5) Bundan dolayı onarım sorununda bizi fedakârlığa zorlamaya kalkışmaları sebebini şöyle düşünüyorum:

Yunanlılar, ordularını uzun süre silahaltında tutmak ve yıpratmak istemiyorlar. Türkiye ile aralarında, çözümü gereken onarım sorununu kendi isteklerine göre çözerek güvenli ve huzurlu bir duruma geçmek ihtiyacındadırlar. İtilaf Devletleri ise, bizim hayati saydığımız sorunların görüşmelerini uzatarak bizi yıpratmak ve her konuda fedakârlığa zorlamak kararındadırlar. Bize baskı yaparak Yunanlıları amaçlarına ulaştırmak ve memnun etmek istiyorlar. Bu duruma göre, fedakârlık yapmakla barışı korumaya hizmet etmiş olacağımızı sanmıyorum. Tersine, yine zaman geçecek ve barışın kurulması için sonuna kadar fedakârlıklar yapmak zorunda bırakılacağız. İzmir'in geri alınmasından bu yana dokuz ay geçti. Daha dokuz ay da geçebilir. Önemle dikkate almak gerekir ki, belli olmayan süre için bekleyişe razı olamayız.

- 6) Aleyhimizde olan sorunlarda fedakârlık yapmak, lehimize çözümlmesi gereken sorunların aynı zamanda sonuçlandırılmalarını sağlayamamak bizi zayıf düşürür. Sorunların tümünü bir bütün olarak göz önüne almak, bunu açık ve kesin olarak konferanstakilerin dikkat ve kabulüne sunmak ve bu konuda teminat elde etmedikçe fedakârlığı gerektiren sorunların çözümüne razı olmaktan kesinlikle çekinmek zamanı gelmiştir.
- 7) Bildirdiğiniz kararınızda acele etmemenizi rica ederim. Önemli olan adli, idari, mali ve ekonomik sorunlarda bağımsızlık ve hayat haklarının tam ve güvenli olarak elde edilmesi henüz mümkün olmadığına göre fedakârlık konusunda direnmeyiniz.
- 8) İtilaf Devletleri, hayat ve bağımsızlığımızla ilgili sorunlarda, mutlaka bize, aleyhimizde esaslı şartlar kabul ettirmeye karar vermedikçe, onarım sorunundaki ciddi davranışımızdan ötürü hep birden savaş durumuna girmeye razı olamazlar. Yok eğer gerçekten böyle olumsuz bir görüşe kesinlikle sahipseler, onarım sorununda olmazsa, İstanbul'un boşaltılması konusunda ya da adli sorunlarda daha elverişli koşullarla aleyhimizde harekete geçerler. Şu farkla ki, bizim durumumuz daha zayıf olabilir.

- 9) Yunanlıların konferanstan çekilmelerini önleyebilmek için, istediklerini kabul etmek lehimize değildir. Ve İtilaf Devletleri katılmadıkça böyle bir davranışın hiçbir anlam ve etkisi olmaz. Eğer konferanstan çekilme bildirisinin anlamı askeri harekâta geçmeyi kapsıyorsa, İtilaf Devletleri'nden açıklanması istenecek noktalar vardır.
- 10) Özet olarak; böyle apansız ve hızlı tehdit karşısında hemen bir sorunda fedakârlığı kabul ettiğimizi söylemek barışı uzaklaştırmak niteliğinde sayılabilir. Tekrar ediyorum, İtilaf Devletleri'ni esas sorunları çözmeye çağırınız.

Mustafa Kemal Paşa'nın bu telgrafı oldukça sert ve kesin ifadeliydi. Fakat Mustafa Kemal Paşa, aynı gün yani 25 Mayıs 1923'te, İsmet Paşa'ya özel ve kısa bir şifre daha gönderdi. Bunda, "Bakanlar Kurulu ile Delegeler Kurulunun bütün haberleşmelerini bir kere daha karşılaştırarak incelemeyi gerekli gördüm. Bazı telgraflardaki sözlerden arada yanlış anlamalar var gibi bir anlam çıkardım. Onarımı kabul edip etmemekte direnme yoktur. Bunu açıklamak için durum ve görüşlerim hakkındaki düşüncelerimi ayrıca bildirdim. Hasretle gözlerinden öperim kardeşim" diyordu.

Bu duruma göre Karaağaç'a karşılık Yunanlılardan onarım parası istenmesinden vazgeçilmesi esası kabul ediliyordu. Ancak bu fedakârlık, hayati değerdeki temel sorunların Türkiye yararına çözülmesi şartına bağlanıyordu. Ve bu fedakârlığın kabul edilip edilmemesi, karşı tarafın öteki sorunlardaki davranışına göre, İsmet Paşa'nın kararına bırakılıyordu.

Durum önemliydi. İsteğin reddi ve konferansın kesilmesi ihtimali vardı. Bu sebeple Genelkurmay Başkanlığı 26 Mayıs 1923 günü, ordulara savaşa hazır olmaları emrini verdi.

Aynı gün İsmet Paşa'dan gelen raporda ise; Karaağaç'a karşılık Yunanlılardan onarım parası istenmesinden vazgeçilmesi teklifinin kabul edildiği, öteki sorunların da birkaç gün içinde çözüleceği bildiriliyordu.

Başbakan Rauf Bey, bu davranışı yani İsmet Paşa'nın onarım sorununu öteki esaslı dört sorundan ayrı ve önce çözüme gitmiş olmasını hükümetçe verilmiş olan talimata aykırı gördü, bu görüşünü 27

Mayıs 1923 günlü bir tebliğle kendisine bildirdi ve öteki esas sorunlarda başkaca fedakârlık yapılmaması gerektiğini bir daha hatırlattı.

Mustafa Kemal Paşa da, Bakanlar Kurulunu destekleyen bir telgraf çekti ve “Bakanlar Kurulu ile delegeler kurulu arasındaki anlaşmazlık noktaları önemlidir. Bakanlar Kurulunda, olupbittiler karşısında bırakılma kuşkusuna doğmuştur. Bunun için, onarım sorununun öne alınmasından doğan sakıncaların giderildiğini, önemli sorunların birkaç gün içinde sonuçlandırılabilceğini göstermek gerekir. Önceden yapılan bu fedakârlığın öteki sorunların tez elden ve lehimize çözümleneceğine dair Müttefik Devletlerin söz vermelerine karşılık yapılmış olduğunu onlara söyleyiniz. Eğer konferans kesilecekse buna, onların sebep olduklarını ve saldırganı durumda bulunduklarını herkese göstermek gerekir. Özellikle bu fedakârlıktan sonra Müttefiklerin durumunun ne olduğunu bildiriniz. Çünkü bizi tehdit ile başarı kazanmaktan doğan yeni ümitlerinden kaygı duyulmaktadır” dedi.

Gerek Bakanlar Kurulu Başkanının, gerek Mustafa Kemal Paşa’nın telgrafları acı ve kesindi. İsmet Paşa talimata uymamak, kendi başına hareket etmek, memleket adına yersiz fedakârlıkta bulunmakla suçlanıyordu. Delegeler Kurulu Başkanı birdenbire, Hükümete ultimatomlar veren eski sert davranışını bırakmıştı. 28.5.1923 günlü raporda özetle şunları söylüyordu:

Davranışlarımızda Bakanlar Kurulu talimatına uymamız tabiidir. Bir sorunu önce ya da sonra söz konusu etmekte, yani esasta değil uygulama tarzında aramızda fark olmuştur. Yunanlılardan istenen onarım parası sorunu henüz kesin oynamaya varmamıştır. Bu konudaki fedakârlığı, bizimle ilgili benzeri konularda aynı düşüncelerin dikkate alınacağı kaydıyla yaptığımı söylemişim. Bunun için, öteki sorunlarda anlaşılmazsak bu sorun da alınacak genel karara bağlı olur...Eğer talimatlara tam olarak uymadığımızı kabul ediliyorsa bu, istemediğimizden değil imkân bulamadığımızdandır. Henüz hiçbir şey imza edilmemiş, hiçbir taahhüde girilmemiştir. Eğer davranışımız kusurlu sayılıyorsa düzeltilmesine imkân vardır. Barış sorununun yüzde doksan beşi çözülmüştür. Benden sonra bu görevi üstüne alacak olan kimse için güçlükler sınırlı ve basittir. Barış olmayacaksa, bizim tutumumuz görüşmelerin kesilmesini daha elverişsiz duruma götürmeyecektir. Herhalde emir ve karar Bakanlar Kurulunun ve Başkanlığındır.

İsmet Paşa aynı gün Mustafa Kemal Paşa'ya da cevap vererek, "Onarım sorununu, askıdaki bütün öteki sorunların çözümünde bir silah olarak kullanacağını, Müttefik Devletlerin delegelerinde tehditle sonuç elde etme ümidinin doğmadığını, tersine olarak onların elinden bir tehdit vasıtasının kalktığını" belirtti.

Ne var ki, günler geçiyor ve çözülmemiş sorunların görüşülmesinden olumlu bir sonuç alınamıyordu. Herkese bıkkınlık veren bu bekleyiş ve uzayış özellikle Türk kamuoyunda geniş yankılar yaptı ve Türk gazeteleri, Türk delegeleri aleyhinde yayımlara başladı. Türk kamuoyuna karamsar bir hava hâkim olmaya başlamıştı. Mustafa Kemal Paşa, 4 Temmuz 1923'te, İsmet Paşa'ya bir telgraf çekerek, daha enerjik davranılmasını öğütledi. İsmet Paşa 7 Temmuz 1923'te bu telgrafa şu cevabı verdi: "Düşman delegelere zayıf ve ümit verici etki yaptığımızı, gazetelerin ve kamuoyunun aleyhimizde bulunduğunu, onurumuzun ve kişiliğimizin tarizlere uğradığını bildiriyor ve daha dinamik hareket etmemizi ihtar ediyorsunuz. Düşman delegelere zayıf etki yapmadığımızı her gün görüyorum. Gazetelerin kamuoyunu bulandırmalarının ve aleyhimizde olmalarının sebebi zayıflığımız, çabasırlığımız, başarısızlığımız değildir. İşin uzaması, kimsenin işin içinden nasıl çıkılacağını bilememesi, getirdiğime bin kere pişman olduğum buradaki gazetecilerin tecrübesizlikleri, *Tanin* gazetesi ile kurulan yabancılık savunuculuğunun bilinçsiz olarak yayılışıdır. Hükümetin, gazetelere gösterdiği ilgi de sadece delege aleyhtarlığı noktasındadır. Memlekette, delegeler kurulundan başka eleştirecek bir kimse ve makam görülmemesi tesadüf müdür? Kamuoyu, uzun süren gerginliklere ve bekleyişlere dayanamaz, yorulur. Bağımsızlık savaşının başarıya ulaşan bir olayının, önceden kaç kişilik taraftarı ya da destekleyicisi vardı? Bu kez üzüntülü ve katlanılması güç olan özel durum; sizden uzak bulunmamız, demek istediğimizi anlatmakta ve durumu aydınlatmaktaki imkânsızlığımızdır. Uğradığımız taşlamaları düşünmüyorum. Buradaki durumu açıkladığım zaman, herhangi bir insaf sahibinin, olayların ve gerçeklerin akışında bizi kusurlu sayacak bir şey bulamayacağına şüphem yoktur. Dinamik hareketimize güveniniz. Bundan fazlası kalkıp gelmek ya da ültimatolardır. Bu kadar büyük kararlar da kolay verilemez. Zaten bu şekilde bir davranış

için şimdiye kadar bir emir de almadım. İnanabilirsiniz ki, son günlerde devletler bütün ihtimalleri düşünmüşler, bizimle barış ya da savaş söz konusu etmişlerdir. Eğer isteklerimizdeki direnme, durumu bu derece gerginliğe getirmişse bu bizim kesinlik ve dinamikliğimizi değil de, neyi gösterir? Yazdıklarınız, gereğinden fazla derinlere işleyecek kadar ağırdır. Davayı kazanmak için azmimizi muhafaza ettiren tek dayanağımız, bir gün yüz yüze hesap verme imkânı olursa, hak kazanacağımız ümididir. Birkaç gün içinde açılacak durumda görevimizi yapacağız. Eğer muzaffer ordularımızı tekrar harekete geçirmeniz gerekirse, başvurulacak başka bir ihtimal vardı da denenmemiştii gibi bir düğüm bırakmayacağız.” İsmet Paşa, aynı günlü raporunda da, Türkiye ile Yunanistan arasında askıdaki bütün sorunların çözüldüğünü ve durumun Venizelos’la ortak imzalanan bir mektupla konferansa duyurulduğunu bildirdi.

8 Temmuz 1923’te, borçların faizi konusundaki anlaşmazlık da, Türk delegelerinin ileri sürdükleri formüllerden biri ile çözüldü. Sonraki günlerde de, öteki sorunların çözülmeleri birbirini izledi. İsmet Paşa, Ankara’ya gönderdiği 16/17 günlü raporda, “Sorunlar tamamıyla lehimize çözülmüştür. Alınan kararlar yarın komitelerden geçecektir. Artık oturum yoktur. Birkaç gün içinde imza ihtimali vardır”; 17 Temmuz 1923 günlü raporda da, “Konferansın üç komitesi son toplantılarını yaptılar, bütün sorunlar çözüldü. Delegeler kurulumuz, kararlaşılan antlaşmanın, milletimizin hayati çıkarlarına uygun olduğu kanısındadır. Antlaşmanın 24 Temmuz 1923’te imzalanması kararlaştırılmıştır” diyordu.

İsmet Paşa heyecanlıydı. Yaptığı işin Ankara’ca nasıl karşılandığını bilmek istiyordu. Fakat akşam olmuş, Mustafa Kemal Paşa’dan hâlâ bir cevap gelmemişti. Yapılan işin doğruluğunda tereddüt mü ediliyordu? Böyle bir kuruntuya düşen İsmet Paşa, daha fazla beklemeyerek, ertesi günü, içinin tüm kuruntu ve kuşkularını açıklayan bir telgrafi Mustafa Kemal Paşa’ya gönderdi. Bu telgrafında, imzalanan antlaşmalarda tereddüdü gerektirecek bir durum olmadığını anlatmaya çalışan İsmet Paşa, sözlerini şöyle tamamlıyordu: “Eğer hükümet bizim kabul ettiklerimizin reddinde kesinlikle direniyorsa, bunu bizim yapmamıza imkân yoktur. Düşüne düşünene benim bulduğum yol, İstanbul’daki komiserlere tebligatta bulunup bizden imza yetkisini kaldırmaktır. Bu du-

rum, gerçi bizim için dünyada görülmemiş bir skandal olur, ama vatanın yüksek çıkarları kişisel düşüncelerin üstünde olduğundan hükümet, kanısını uygular. Hükümetten teşekkür beklemiyoruz. Yaptıklarımızın muhasebesi millete ve tarihe emanet olunmuştur.”

İsmet Paşa'nın kuşkusu yersizdi. Bu nedenle Mustafa Kemal Paşa ile aralarında şu telgraflar verilip alındı:

“Hiç kimsede tereddüt yoktur. Kazandığınız başarıyı en sıcak ve içten duygularımızla tebrik için, usulen imza olduğunun bildirilmesini beklemekteyiz kardeşim. Mustafa Kemal.”

“Her dar zamanımda Hızır (Peygamber) gibi yetişirsin. Dört beş gündür çektiğim üzüntüyü tasarla. Büyük işler yapmış ve yaptırmış adamsın. Sana bağlılığım bir kat daha artmıştır. Gözlerinden öperim sevgili kardeşim, aziz şefim. İsmet.”

Ve Lozan Barış Antlaşması ile ona bağlı sözleşme, protokol ve bildirilerin imzalanacağı 24 Temmuz 1923 günü gelip çattı. İmza töreni Lozan'da Rumini Sarayı'nın büyük salonunda yapıldı. İlk imzayı saat 15.09'da Türk Başdelegesi İsmet Paşa attı. Onu, öteki Türk delegeleri Sinop Mebusu Rıza Nur ile Trabzon Mebusu Hasan (Saka) Beyler izlediler. Tüm delegelerin imza işlemi kırk beş dakika sürdü (*Türk İstiklal Harbi*, 2/6-IV, s. 221-254). 24 Temmuz 1923'te Lozan'da imzalanan belgeler şunlardı:

- 1) Türkiye ile İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya, Yunanistan, Romanya, Yugoslavya arasında “Barış Antlaşması”,
- 2) Türkiye ile İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya, Bulgaristan, Yunanistan, Romanya, Rusya, Yugoslavya arasında “Boğazların Usulüne Dair Sözleşme”,
- 3) Türkiye, İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya, Bulgaristan, Yunanistan, Romanya, Yugoslavya arasında “Trakya Sınırına Dair Sözleşme”,
- 4) Türkiye ile İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya, Yunanistan, Romanya, Yugoslavya arasında “Yerleşme ve Yargı Yetkisi Hakkında Sözleşme”,
- 5) Türkiye ile İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya, Yunanistan, Romanya, Yugoslavya arasında “Ticaret Sözleşmesi”,
- 6) Türkiye ile İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya, Romanya, Yunanistan arasında “Genel Af ile İlgili Beyanname ve Protokol”,

- 7) “Yunanistan’daki Müslümanların Malları Hakkında Yunan Beyannamesi”,
- 8) “Sağlık Sorunlarına ait Türk Beyannamesi”,
- 9) “Adalet İşlerinin İdaresine ait Türk Beyannamesi”,
- 10) Türkiye, İngiltere, Fransa, İtalya, Yunanistan, Romanya, Yugoslavya arasında “Osmanlı İmparatorluğunca Verilmiş Olan Bazı İmtiyazlara dair Protokol” ve “Türk Beyannamesi”,
- 11) Türkiye, İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya, Yunanistan, Romanya arasında “Lozan’da İmza Edilen Belgelerin Bazı Hükmüne Belçika ve Portekiz’in Katılmasına dair Protokol” ve “Belçika Beyannamesi” ile “Portekiz Beyannamesi”,
- 12) Türkiye, İngiltere, Fransa, İtalya arasında “İngiltere, Fransa, İtalya Tarafından İşgal Edilen Türk Arazisinin Boşaltılmasına dair Protokol” ve “Türk Beyannamesi”,
- 13) Türkiye, İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya, Yunanistan arasında “Karaağaç Arazisiyle Bozcaada ve İmroz Adalarına dair Protokol”,
- 14) İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya, Yunanistan arasında “Yunanistan’daki Azınlıkların Korunması Hakkında Başlıca Müttefik Devletler ile Yunanistan Arasında 10.8.1920 Gününde Yapılmış Antlaşma ile Trakya’ya Ait Olarak Aynı Devletler Arasında Aynı Günde Yapılan Antlaşmaya dair Protokol”,
- 15) Türkiye, İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya, Yunanistan, Romanya, Bulgaristan arasında “Yugoslavya Tarafından Barış Antlaşmasının İmzasına dair Protokol”,
- 16) Türkiye, İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya, Yunanistan, Romanya, Bulgaristan, Belçika, Portekiz arasında “Lozan Konferansı’nın Bitimine ait Belge”.

“Barış Antlaşması’nın Kapsamı İçinde Olarak Türkiye ile Yunanistan Arasındaki Rum ve Türk Ahalinin Karşılıklı Değiştirilmesine ait Sözleşme” ile “Sivil Tutukluların Geri Verilmesiyle Savaş Tutsaklarının Karşılıklı Değiştirilmesine dair Antlaşma” 30.1.1923’te imzalanmıştı.

Barış antlaşmalarının ve eklerinin Lozan’da imzalandığı haberi Ankara’ya gelir gelmez, Mustafa Kemal Paşa çektiği bir telgrafla de-

legeler kurulunu kutladı. Telgrafta şöyle deniyordu: “Millet ve memleketin size vermiş olduğu görevi başarı ile tamamladınız. Memlekete ettiğiniz dizi halindeki yararlı hizmetlerle dolu olan ömrünüzü bu kez tarihsel bir başarı ile taçlandırdınız. Uzun çekişmelerden sonra vatanımızın barışa ve bağımsızlığa kavuştuğu bugünde parlak hizmetinizden ötürü sizi, sayın arkadaşlarımız Rıza Nur ve Hasan Beyleri ve çalışmalarınızda size yardım eden bütün delegeler kurulu mensuplarını teşekkürlerimle tebrik ederim.”

Başbakan Rauf Bey de bir kutlama telgrafı gönderdi: “Dünya Savaşı’nın sınırsız acılarından kurtulmak ve milletimizin dünya barışını kurmakta ne büyük bir yapıcı olduğunu ispatlamak amacı ile imzaladığımız Mondros Mütarekenamesi’ne rağmen uğradığımız çok kötü ve yürek sızlatıcı saldırıları hayat ve bağımsızlık hakkımızı ayaklar altına alan Sevr Anlaşması izlemişti. Yüzyıllarca özgür ve bağımsız yaşamış olan yüce Türkiye’nin temiz halkı uğradığı bu meşruluk dışı ve çok kötü saldırılar karşısında bütün varlığı ve bilinciyle yaşama hakkını ve bağımsızlığını kurtarmak için ayaklanarak kurduğu yılmaz ve yenilmez ulusal ordusu ile Büyük Başkan ve Başkomutanımızın ve cesur komutanlarımızın yönetiminde zaferden zafere yürüdü. Türkiye Büyük Millet Meclisi ve hükümetinin millettten aldığı güç ve ordularının çok eşsiz savaşçılık yeteneği ile elde ettiği bu başarının ve zaferin, Lozan’da aylardan beri süren barış görüşmeleri sonucunda milletlerarası bir belge ile belgelenmesi milletimize yeni bir dinlenme ve çalışma dönemi hazırlamıştır. Bakanlar Kurulu, engelleri yenme kararlılığı içindeki fedakâr milletimizin yaşama ve bağımsızlık hakkını emniyet altına alan bir antlaşmanın düzenlenmesindeki çabadan ötürü başta siz olduğunuz halde delegelerimiz Rıza Nur ve Hasan Beyleri ve danışmanlar kurulumuzu kutlarım.”

Bu telgrafın sözleri, büyük bir başarı ya da zaferi kutlamak ya da bu uğurdaki çabalara teşekkür etmek için yazılmış gibi değildi. Mustafa Kemal Paşa’ya göre bunun sebebi Rauf Bey ile İsmet Paşa arasındaki geçimsizlik ve uyuşmazlıktı. Telgrafta bir “teşekkür” kelimesinin bulunmaması da bundandı. Gerçekten de, Lozan barış görüşmelerinin süresince Rauf Bey, İsmet Paşa’yı hükümet talimatına aykırı davranışlar ve Ulusal Ant’tan gereksiz fedakârlıklarla töhmetlemiş, İsmet Paşa da, Rauf Bey’in, Mustafa Kemal Paşa’dan habersizce ve kişisel

duygularının etkisi altında anlayışsız ve ağır emirler verdiğini ileri sürmüştü. Mustafa Kemal Paşa ise Başbakan Rauf Bey ile Dışişleri Bakanını İsmet Paşa arasındaki geçimsizliğin memleket işlerine zarar vermemesi için Bakanlar Kurulu çalışmalarında Rauf Bey'le beraber olmuş, sonra İsmet Paşa'ya özel telgraflar çekerek yumuşatmaya çalışmış, barış görüşmelerinin iyi bir sonuca varması için iki tarafı da idare etmişti (*Nutuk*, s. 789-790).

Şimdi artık barış görüşmeleri bitmiş, antlaşma imzalanmıştı. Savaş durumunun resmen bitmiş olmasından ötürü halk sevinçliydi; gösterilerde bulunuyordu. Fakat barış görüşmelerinin yeteri güçle yürütülmediği ve gereksiz yere Ulusal Ant'tan fedakârlık yapılarak bazı vatan parçalarının sınır dışında bırakıldığı kanısında bulunanlar büyük üzüntü içindeydiler. Bu sırada İsmet Paşa da yurda dönüyordu. Rauf Bey, yurtseverlik duygusu ile tamamlamak zorunda kaldığı görevinin bittiğini, sadece bu yurtseverlik duygusunun etkisi ile katlandığı İsmet Paşa'ya daha fazla katlanamayacağını düşünüyordu. Bu durumda artık, İsmet Paşa'yı bir dost ve arkadaş gibi karşılayamazdı. Kendisinin yüzünden bir tatsızlık olmasını da istemiyordu. İstifasını verdi ve Ankara'dan ayrıldı (A. E. Yalman, *Gördüklerim*, 4/70).

İsmet Paşa'dan yana olanlarla ona karşı olanlar arasındaki geçimsizliğin böylece kapanıp gittiği sanılırsa da, gerçeğin böyle olmadığı, geçimsizliğin birkaç gün sonra toplanacak olan İkinci Büyük Millet Meclisi'ne de geçtiği ve yeni Türk devletinin kaderinde türlü olaylarla devamlı rol oynadığı görülecektir.

II

İKİNCİ BÜYÜK MİLLET MECLİSİ

A

Toplanma ve Çalışma

11 Ağustos 1923 Cumartesi günü saat 13.36'da, ikinci dönem Türkiye Büyük Millet Meclisi ilk toplantısını yaptı. Meclisin en yaşlı üyesi olan İstanbul Mebusu Abdurrahman Şeref Bey toplantıyı açmak için kürsüye çıktı. Kısa bir açış konuşması yaptı:

Birinci Meclis vatanın kurtarıcısı oldu. Yüce Meclisinizin üzerine düşen görev de devletin düzencisi olmaktır. Ulusal egemenlik temeli üzerine, eldeki kanunları yeni düzene uygun olarak günümüzün ihtiyaçlarına göre değiştirmek ve memleketin iyi idaresini, milletin gelişmesini ve yükselmesini sağlayacak yeni kanunlar hazırlayıp çıkarmak, savaşın devamı yüzünden bakımsız kalan ülkemizin bayındırlığına çalışmak sizin çabalarınıza kalmış bulunuyor.

Geçici başkan seçimi yaptırdı. Toplantıda bulunan 189 üyenin oybirliği ile Ankara Mebusu Ali Fuat Paşa geçici başkanlığa seçildi. Konya Mebusu Refik Bey ile Kütahya Mebusu Cevdet Bey geçici kâtip oldular.

Sıra toplantıda bulunan mebusların ant içmesine gelmişti. Birinci Büyük Millet Meclisi'nin mebusları, Üçüncü Meşrutiyet döneminin gereği olarak, vatan ile milletin ve "sultanlıkla halifelğin" kurtuluşundan ve bağımsızlığından başka amaç gütmeyeceklerine ant içmişlerdi. Şimdiki durum ise, üç buçuk yıl öncekinin tıpkısı değildi. Üçüncü Meşrutiyet dönemi tamamlanmak, Cumhuriyete Doğru gidiş ama-

cına varılmak üzereydi. Bu nedenle Bilecik Mebusu Dr. Fikret Bey'in verdiği önerge kabul edilerek mebusların andı aşağıdaki şekilde değiştirildi:

“Vatan ve milletin esenliğinden ve mutluluğundan başka bir amaç gütmeyeceğime ve milletin kayıtsız ve şartsız egemenliği esasına bağlı kalacağıma...”

Toplantıda bulunan mebuslar, yukarıdaki sözleri tekrarlayarak ant içtiler. Kurulacak şubeler için ad çekildi ve mebusların seçim tutanakları, incelenmek üzere bu şubelere gönderildi. İkinci Büyük Millet Meclisi'ne 287 mebusun seçildiği anlaşıldı (Ek: 1). Sonra Başkanlık Divanı seçimlerine geçildi ve bir oy eksikliğiyle, İzmir Mebusu Mustafa Kemal Paşa Meclis Başkanlığı'na seçildi (Mustafa Kemal Paşa hem Ankara'dan, hem de İzmir'den mebus seçilmişti. İzmir seçimine ait tutanak önceden meclise gelmiş olduğu için iki ay kadar İzmir mebusu olarak görev yaptı, sonradan Ankara seçimine ait tutanak gelince eski seçim yerinde kalarak Ankara mebusu oldu, İzmir'de boşalan yerine, eski Bilecik Mebusu Hamdi Aksoy seçildi). İkinci Büyük Millet Meclisi'nin ilk Başkanlık Divanı şöyle kuruldu:

Başkan	Mustafa Kemal Paşa (İzmir)
2. Başkan	Ali Fuat Paşa (Ankara)
1. Başkanvekili	Mehmet Sabri Bey (Manisa)
2. Başkanvekili	İsmet Bey (Çorum)
İdare Amirleri	Rasim Bey (Sivas)
	Asaf Bey (Hakkâri)
	Fuat Bey (Rize)
Kâtipler	Ragıp Bey (Zonguldak)
	Haydar Rüştü Bey (Denizli)
	Vasıf Bey (Manisa)
	Ruşen Eşref Bey (Afyon)
	Falih Rıfkı Bey (Bolu)

Ertesi günü de Bakanlar Kurulunun seçimi yapıldı ve hükümet şöyle kuruldu:

Başbakan	Ali Fethi Bey (İstanbul)
İçişleri Bakanı	Ali Fethi Bey (İstanbul)

Diyanet İşleri Bakanı	Mustafa Fevzi Efendi (Manisa. Önce Konya'dan Musa Kâzım Efendi seçilmişse de sağlık nedeniyle istifa etmiştir).
Dışişleri Bakanı	İsmet Paşa (Malatya)
Milli Savunma Bakanı	Kâzım Paşa (Balıkesir)
Eğitim Bakanı	İsmail Sefa (Adana)
Ekonomi Bakanı	Mahmut Esat (İzmir)
Sağ. ve Sos. Yar. Bakanı	Dr. Rıza Nur (Sinop)
Maliye Bakanı	Hasan Fehmi (Gümüşhane)
Adalet Bakanı	Seyit (İzmir)
Bayındırlık Bakanı	Fevzi (Diyarbakır)
Genelkurmay Bakanı	Fevzi Paşa (İstanbul)

Ve başta Halife Abdülmecit Efendi olduğu halde, çok yerlerden kutlama telgrafları geldi (TBMM Zabıt Cerideleri, 13, 14, 16 Ağustos 1923).

İkinci Büyük Millet Meclisi'nin kendine özgü değişik ve ilginç bir havası vardı. Bu mecliste, bütün yurtseverliklerine rağmen delice ataklarından vazgeçemeyen muhalifler yoktu. İkinci Grup üyelerinin hemen hepsi meclis dışı bırakılmışlardı, mebusların büyük çoğunluğu Halk Partisi ya da Müdafaa-i Hukuk Grubu'nun adayı olarak seçilmişlerdi. Eskişehir Mebusu Emin (Sazak) Bey gibi kendi başına ve hükümet adaylarının karşısında kazanarak gelebilenler çok azdı. Kaldı ki, bu kez mecliste birkaç ay sonra resmen kurulacak olan bir Halk Partisi de vardı. Henüz kurulmamıştı, ama adını ve kurulacağını ilan etmiş, seçimlerden önce meclisteki Müdafaa-i Hukuk Grubu'nun yerini almış ve adayları tespit etmişti. Halk Partisi'ne rağmen kazanan mebuslar da bu partinin üyesiydiler. Yalnız Gümüşhane Mebusu Zeki Bey [Kadirbeyoğlu] Halk Partisi'ne girmemiş olan tek muhalifti.

Bütün bunlara rağmen, İkinci Büyük Millet Meclisi'ndeki görüşmelerin ağırlığı dikkat çekiciydi. Birinci Büyük Millet Meclisi'nde olduğu gibi, kabadayıcı çıkış ve ataklar yoktu, ama özellikle söz ve düşünce özgürlüğünde, ağırbaşlı bir direniş göze çarpıyordu. Türlü konulardaki görüşme ve tartışmalar, göze batan örnekler veriyordu. Mesela:

a) İstanbul Yetimhanesinin Denetlenmesi konulu önerge üzerindeki görüşmelerden:

Celâl Nuri Bey (Gelibolu) — Mebusların, hükümete ve Bakanlar Kuruluna karşı üç denetleme silahı vardır: 1) Soru, 2) Gensoru, 3) Anket Parlamenter denilen Meclis Soruşturması. Bir mebus ya da birlikte birkaç mebus bakandan sorar. Bakanın Soru'ya verdiği cevap yeterli görülürse denetleme orada tamamlanır. Yeterli görülmezse Soru, Gensoru'ya çevrilir. Gensoru sonucunda uygunsuz bir durum meydana çıkarsa hükümete Güvensizlik Oyu verilir ve Meclis Soruşturması'na girilir. Fakat Meclis Soruşturması'nın başka bir şekli de vardır, onu bakan da isteyebilir. O da hükümeti sorumlu tutmaksızın bir konu hakkında Meclis Soruşturması yapmaktır. Mesela Amerika'da içki yasağının lehinde ve aleyhinde o kadar çok şey söylenmiştir ki, doğruyu bulmak için Meclis Soruşturması yapılmıştır. Sorumluluğu gerektiren Meclis Soruşturması'nda ise, önce Gensoru verilmiş olması gerekir. Gensoru'dan geçmeden Meclis Soruşturması yapılamaz. Hükümet, bir konu üzerinde kendisinin soruşturma yaptığını söyleyince, artık Meclis Soruşturması'na gitmek epeyce zor olur, hatta birçok hallerde aykırı düşer. Çünkü hükümete ya güveniyoruz, ya güvenmiyoruz. Güveniyorsak onun yaptıracağı soruşturma sonucunu bekleriz, güvenmiyorsak niçin bir soruşturma yapacağız, hükümeti düşürürüz.

Necati Bey (İzmir) — Biz, dünyadaki öteki parlamentolara benzemeyiz. Onlar yalnız yasama yetkisine sahiptirler. Biz hem yasama, hem yürütme yetkilerine sahibiz. Meclisin, istediği şekilde, istediği bakanın işlerini incelemeye yetkisi vardır. Bu hakkımızı kimseye devredemeyiz.

Refik Bey (Konya) — Bir mesele gelir, meclis yasama ve yürütme yetkilerini kendinde toplamıştır, denir. Bazen de, mademki içinizden bir Bakanlar Kurulu ayırdınız, o halde yürütme işlerine ayrıntılarına varıncaya kadar elinizi uzatmak hakkınız değildir, denir. Oysaki mecliste böyle bir olay söz konusu olunca bakanların “ya bana güveniniz ya da bu yetkiyi benden alınız” demesi gerekir.

Celâl Nuri Bey — Meclisimiz öteki meclislere benzemez demek, keyfinin istediği gibi davranır demek değildir. Tabiidir ki, hukuk kaidelerini, genel kaideleri göz önünde tutar. Onların dışına çıkmaz. İn-

giliz parlamentosu için bir atasözü vardır: İngiliz parlamentosu kadını erkek, erkeği kadın yapmanın dışında her şeyi yaparmış. Bizim meclisimiz onun da üstündedir. Çünkü o yalnız yasama niteliğindedir. Biz her işe bakabiliriz. Çok büyük bir kuvvete sahibiz. Bununla beraber, acaba usulleri bozabilir miyiz? Bir davaya önce yargıtay, sonra ilk mahkeme bakacaktır, diye karar alabilir miyiz? Konumuzda da durum böyledir. Önce hükümet soruşturma yapar, ondan sonra yasama organınca soruşturma yapılır. Daha dün güveninizi kazanmış bir hükümet varken, onun soruşturması ile yetinmeyip daha yüksek bir kademeye geçmek olamaz. Bizim meclisimiz hiçbir meclise benzemez demek; öteki yasama meclislerinin daha gelişmiş olan meclisimizin yapacağı işlerin daha sağlam, daha mantıklı, daha bilimsel olması gerekir, demektir. Dünyanın hiçbir yanında hükümet soruşturmasını yapmadan parlamento soruşturmaya girişmez. Tersini ileri sürmek meclisi küçük görmektir. Meclisin asıl görevi, asıl büyüklüğü usulü izlemesindedir. Meclisin yüceliği genel usul ve kaidelere, mantığa, hukuk ilmine uygun hareket etmesindedir. Yoksa, “ilmi, fenni, genel kuralları, mantığı, matematiği bırakıp da her istediğini yapar” demek, meclis için şerefli bir öneri değildir. Meclisimiz büyüktür, öteki yasama meclislerinden büyüktür, çok büyüktür demek; her türlü hukuk kaidelerine uyar demektir.

Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı Rıza Nur Bey — Elbette, meclisin her zaman hükümeti denetleme hakkı vardır, doğrudur. Hâkim, meclistir. Fakat benim hakkımda ne soruşturması yapılacaktır? Benim bir kötü idarem mi vardır? Meselenin kendisi hakkında soruşturma yapmak gerekir. Benim hakkımda ne soruşturması yapılacaktır? Anket parlamenterde bakanın kişiliği söz konusudur. Ve bu, meclislerin, bakanlar hakkındaki en büyük cezasıdır. Böyle bir şey birdenbire nasıl uygulanır? Bunun usulleri vardır ki, kademe kademe gider. Mesele ile ilgilendim, müfettişler gönderdim, soruşturma kurullarına incelettim, bu soruşturma henüz bitmemiştir, yeni bir soruşturma kurulu daha kurmayı düşünüyorum. Mademki bana bu görev için vekillik vermişsiniz, soruşturma da yapılmakta ve normal olarak ilerlemektedir, o halde soruşturmanın bitirilmesi için vakit bırakmak gerekir. “Yüksek Meclis yasama ve yürütme yetkilerine sahiptir, bu işe karışabilir” deniliyor. Fakat işe bu tarzda karışmak, yine meclisin koyduğu usule ve

kanuna uygun değildir. Çünkü anayasamız ne diyor? Meclis yasama ve yürütme yetkilerine sahiptir, ama yürütme görevini gördürmek için kendi arasından vekiller seçer, bu görevi onlara gördürür, diyor. O halde bu görevi bize bırakmak gerekir. Bunun şekil ve usulü budur. Hükümetin soruşturması sürdürülür. Bunun için gerekli zaman verilir. Soruşturma sonucu yüksek kuruluşa sunulduğunda Yüce Meclis gönül kanısı duymazsa hemen kolundan tutar, beni atarsınız. Hakıkımda gereken cezayı verirsiniz. Bu, usulünce olursa iyi olur. Ben, hükümet mevkiinde olduğum halde söylerim ki; bu memlekette sorumluluk açıktadır. Kimse sorumluluk görmemiştir. Beni sorumlu tutunuz, mutlu olurum. Memleketin esenliği buna dayanır. Fakat benim yaptırdığım soruşturmayı bıraktırır, siz soruşturursanız, beni beceriksiz buluyorsunuz, bana güvenmiyorsunuz demektir, öyle ise, şimdi oylarınızı veriniz, istifa ederim. Beceriksizlik ve güvensizlik anlamı taşıyan bir oylama karşısında yerimde durmam. Bu nedenle ben, yerimde durdukça, meclis soruşturmasını kabul etmem. Ya çekilirim siz meclis soruşturması yaparsınız ya da yerimde kalırım ve soruşturmamı yaparım, sonucunu size getiririm. Beğenmezseniz beni atarsınız.

Rasih Efendi (Antalya) — Konumuz bir bakanlıkta kötü işler yapıldığı, bir bakanın kötü işler yaptığı değildir. Eski idareden kalma bir kuruluştaki kötü durumdur. Bu acıklı durumu bakanın kendisi de burada anlattılar. İşte konumuz budur. Mütarekeden sonra Ankara'da vatani kurtarmak için kurulan idare hem yasama hem de yürütme yetkilerine sahip bir meclis meydana getirmiştir. Bu meclis, hükümet makinesini çevirmek için kendisine vekil ettiği bir kurul seçmiştir. Fakat bu arkadaşlarına verdiği işlerden gerekenlerini bizzat görmek yetkisini de kendinde sakladı. Bu yetkisini şimdiye kadar beş altı kez kullanmıştır. Hiçbirinde de önce gensoru söz konusu olmamıştır. İlgili bakan da, bu benim için bir güvensizliktir, dememiştir. Meclis bir iş isterse vekiline gördürür, isterse kendi görür. İsteddiği işe, istediği şekilde el koyar. Bizim hükümetimizin şekli budur. Sağlık Bakanı, kendine bağlı bir kuruluş hakkında açıklamada bulunmuştur, Meclis de bu işi kendisinin incelemesini kabul etmiştir. Bu, sadece bir denetleme incelemesi değildir. Bu kuruluşların ne olacağı, nasıl yürütüleceği de incelenecektir. Bu hakkını eski anayasalardaki parlamentarizm esasına feda edemez. Feda etmemesi yüzündendir ki, millet mücadeleyi kazan-

mıştır. Burada bakana güvensizlik söz konusu değildir. Bakana güvenimiz vardır, ama bu işi meclis kendi görmek istiyor. Bu kuruluşlar nasıl bir duruma getirilmelidir, diye inceleyecektir. Denetimle birlikte bu da yapılacaktır. Bunun örnekleri çoktur. Sivas'taki Merkez Ordusu için bile meclisten bir soruşturma kurulu gönderilmiştir ve Milli Savunma Bakanı bunu bir onur meselesi yapmamıştır. Adalet kuruluşları varken İstiklal Mahkemeleri kuruldu. Sakarya Savaşı'nda yine bir Meclis Soruşturma Kurulu durumu inceleyip araştırdı. Şimdi de sözü edilen kuruluş hakkında açık bilgi elde etmek için duruma el koyup inceleyeceğiz, soruşturacağız. Sayın bakan bunu kendi kişiliği ile ilgili göstermesin. Şimdiye kadar kimse görmemiştir. Biz soruşturup inceleyeceğiz ve bakana yardımcı olacağız.

Bakanlar Kurulu Başkanı Ali Fethi Bey (İstanbul) — Konu, Sağlık Bakanlığına bağlı bir kuruluştaki kötü idarenin düzeltilmesi ve sorumlularının cezalandırılmasıdır. Bu işi kim yapacaktır? Bunun için meclisten bir soruşturma kurulu mu gönderilmelidir? Yoksa bu işi izlemekte olan, idarenin kötülüğü kanısına varan ve sorumlularını bulup cezalandırmaya çalışan, bunu yapacağını açıkça bildiren bakan mı görevlendirilmelidir? Bir arkadaş, hem bakana güvenimiz vardır diyor, hem de meclis işe el koymazsa beş yüz müfettiş gönderilse yine bir şey olmayacaktır iddiasında bulunuyor. Bu sözler tüm anlamıyla birbirlerine karıştırdılar. Beş yüz müfettişin arka arkaya gidip de hiçbir şey yapmayacağını söylemekten daha ileri bir şekilde bakana güvensizlik olamaz. Elimizdeki konu, evvelce soruşturması yapılmış olaylara benzemez, hele Merkez Ordusu için yapılan meclis soruşturması ile hiç ilgili değildir. Orada bir ayaklanma olayı söz konusuydu. Bir Koçgiri Ayaklanması vardı. Birçok köyler yakılmış, yıkılmış, birçok kim-seler sürülmüştü. Bu olay gerçekten bir ayaklanma mıydı? Yoksa asker memurların gereksiz davranışından doğmuş bir olay mıydı? Meclis bunun için bir soruşturma kurulu göndermişti. Hem konunun iç-yüzünü anlayacak, hem gerekli tedbirleri alacaktı. Milli Savunma Bakanı da bunu kendi görev ve haysiyetine bir tecavüz şeklinde görmemişti, güvensizlik saymamıştı. Çünkü mesele çok büyüktü, memleket çapındaydı. Böyle bir büyük memleket meselesi ile yetimhanelerdeki kötü idare olayını birbirine benzetip karıştırmak olamaz. Bakana güveninizi bildiriyorsunuz. Bakan da, güveninize layık olmak için bu işi

soruşturuyorum, yakında sonucu önünüze getireceğim, beğenmezseniz beni atarsınız diyor. Buna rağmen hayır deyip bir meclis soruşturma kurulu göndermeye kalkışmak bakana güveninizin bulunmadığı anlamına gelir. Mademki herkes bakana güveni olduğunu açıkladı, o halde ona biraz zaman verip beklemek gerekir. Beklenenin dışında bir sonuç gelirse, bakanı sorumlu tutmak kolaydır. Kendisini cezalandırmaya hak ve yetkiniz vardır.

Necati Bey — Bakan, konuşmasında şimdiye kadar yapılan soruşturmalardan olumlu bir sonuç elde edilemediğini, sorumlu görülüp işten çıkarılan ve mahkemeye verilenlerin mahkeme kararıyla görevlerine döndüklerini söyledi. Bunda bakanlığın kabahati yok mudur?

Fethi Bey — Sağlık Bakanı, yaptırdığı soruşturmalardan bir sonuç alamadığını söylemedi. Bazı memurları cezalandırmak istemişse de bu memurlar hakkında mahkemelerce beraat kararı verildiğinden bunu başaramadığını söylemiştir.

Sağlık Bakanı — Yaptırdığım soruşturmaları yeterli görmeyerek son kez yeni bir kurul daha gönderdiğimi söyledim. Kendim de gidip soruşturmada bulunacağım ve apaçık meydana çıkan sonucu meclise getireceğim. Yapacağınızı o zaman yaparsınız.

Sonunda, bakanca yaptırılan soruşturmanın sonucunun beklenmesine karar verildi (TBMM Zabıt Cerideleri, 9.9.1923).

b) Muhtaç ekicilere borç karşılığı ve karşılıksız tohumluk ve tarım aracı verilmesi için Ekonomi Bakanlığı bütçesine ödenek eklenmesine dair kanun tasarısı üzerindeki görüşmelerden:

Ali Cenani Bey (Gaziantep) — Tohumluk ihtiyacı büyüktür.. İstenen ödenekten tarım aletleri için ayırım yapılmamalıdır. Hepsi tohumluk için kullanılmalıdır.

Ekonomi Bakanı Mahmut Esat Bey (İzmir) — Memleketin tohumluğa pek çok ihtiyacı vardır, ama beş yüz bin liralık tohumluğu harcayabilmek ve bundan yeteri kadar yararlanabilmek, bunu serpmek ve ekebilmek için tarım araç ve gereçlerine ihtiyaç vardır. Ekonomi Bakanlığının düşündüğü şey, alacağı birkaç makinist ve traktörle halkın, muhtaç ekicilerin arazisini çabucak ve parasız olarak sürdürmektir. Amaç, sadece tohumluğa bağlanmamaktır. Tohumluğu ve hayvanları dışardan getirmeyecek, içerden bulup satın almaya çalışacağız.

Hazım Bey (Niğde) — Yardım elbette iyi bir şeydir. Fakat bizim memleketimizde muhtaç ekicilere yapılması kararlaştırılan yardımın ekim mevsiminde yapıldığını hiç görmedim. Yazıp çizme ile vakit geçirilir. Tarım mevsimi de geçer. Yardım sonra yapılır. Bu nedenle ne yardım yapılacaksa hemen yapmanın çaresine bakalım.

Vehbi Bey (Karesi) — Kendimizi banka meclisi idaresine benzettim. Kanunla Ziraat Bankası'na bir para ayrılıyor. Fakat Ziraat Bankası'nın yapacağı iş burada konuşulup tespit ediliyor. Yani Ziraat Bankası bir çiftçi bankası olduğu halde bunu o yapamıyor da, bankanın görevini biz tespit ediyoruz. Sayın Ekonomi Bakanından rica ederim, Ziraat Bankası'nı bir meclis bankası olmaktan çıkarsın ve çiftçi bankası haline getirsin, çiftçi bankası olarak yönetsin, tüzel kişiliğini tanısin. Bizde yıkılmayan, bütün sarsıntılara karşı koyan tek ulusal kuruluş Ziraat Bankası'dır. Her hükümet ondan az çok para aldı, parasına el koydu. Fakat banka yine varlığını korudu. Tanrı'ya şükür, bugün de yine varlığını koruyarak görevini sürdürüyor.

Mehmet Efendi (Bolu) — Ziraat Bankası öteden beri, hatta bin türlü kötülükle dolu Abdülhamit döneminde bile, olağanüstü durumlarda ekiciye yardım etmiştir. Bankanın kuruluş amacı da budur. Ve Ziraat Bankası hiçbir zaman parasını batırmamıştır. Santimine kadar hepsini almıştır. Bu nedenle bu yardım, devlet hazinesinden değil, doğrudan doğruya bankaca kendi kasasından yapılmalıdır.

Ağaoğlu Ahmet Bey (Kars) — Mesele çok önemlidir. Bu ilk ve ciddi kanundur ki, bununla kamuoyunun karşısına çıkacağız. Yüksek Meclisinizin ve Yüksek Meclisinize dayanan hükümetin kamuoyuna karşı çıkaracağı ilk ciddi kanun, bu kanun olacaktır. Ben bu kanun tasarısını bir ruh halinin, bir gidişin örneği sayıyorum. Konuya değinen bütün arkadaşlar miktar yetersizliğinde birleştiler. Öyle ise hükümet neden bu kadar az ödenek istedi. Geçen gün burada hükümet beyanamesi okundu. Hareket noktası bütçenin denkliği kuşkusu idi. Biz de onu onayladık. Fakat onaylarken hiçbir zaman demek istemedik ki; memleketin çok şiddetli ihtiyaçları da bu denklige kurban edilecektir. Demek istemedik ki; memleketin yapısı, dayanağı olan bir kısım halkın hayatı denklik kuşkusu ile savsaklanacaktır. Bunu demek istemedik. Tersine, demek istedik ki; denkliği gözetmekle beraber devrimden çıkmış, birçok yıkıntıya uğramış olan bu memleket büyük ted-

birlere, çok büyük işlere muhtaçtır. Bunu sağlamak hükümetin görevidir. Şimdi ne görüyoruz? Memleketin büyük bir ihtiyacı görülüyor, fakat denklik kuşkusu ile deniliyor ki; biz buna karşı şöyle gelişigüzel bir iş yapacağız. Bu olmaz. Hâkim, Yüksek Meclis'tir. Hükümete, bir iş hakkında olağanüstü tedbir alacaksın, diye emredebilir. Hükümet, bütçenin denkliği için bu tedbiri alamam, diyemez. O olağanüstü tedbiri almak zorundadır. Hükümetin varlık sebebi, bu gibi zor zamanlarda olağanüstü tedbirleri arayıp bulmaktır.

Mustafa Bey (İzmit) — Bir devrim dönemindeyiz, fakat Ekonomi ve Maliye Bakanlarının memleket ihtiyacını düşünerek olumlu bir kararlar buraya gelmedikleri kanısındayım. Çünkü bildirilen rakamlar memleketin gerçek efendisi olan köylünün gerçek ihtiyacını karşılayacak durumda değildir. Ne tasarıdaki 500 bin lira, ne Maliye Bakanının vermeye razı olduğu bir milyon lira bu ihtiyacı karşılamaz. Bakanların konuşmalarından anlaşıldı ki, memleketin genel ihtiyacı hakkında belli bir rakam verememişlerdir.

Ekonomi Bakanı — Elimizde memleketin bugünkü ihtiyacı hakkında ve bugünkü teşkilatımıza göre belge vardır. 500 bin lira bu belgelere dayanılarak istendi. İhtiyacın daha fazla olduğunu söyleyenlerin elinde belge var mıdır? Söylentilere dayanmaktadırlar. Kaldı ki, ben ihtiyacın bundan çok olduğunu da söyledim. Fakat mali gücümüze göre şimdilik bu miktarı tespit ettik.

Feridun Fikri Bey (Dersim) — Memleketimizin savaştan sonra içine girdiği yeni dönemde, her şeyden önce ekonomiye önem verilmesi gerektiğini hepimiz biliriz. Fakat ekonomik sorunlarımızın bir plana ve planla beraber incelemeye de dayanması gerekir. Hükümetçe istenen ödenek meclisin isteği üzerine iki katına çıkarılacaktır. Ben bu tutumu hiç doğru bulmuyorum. Bence hükümet, Maliye ve Ekonomi Bakanlıkları memleketin ne kadar tohumluğa ihtiyacı olduğunu tespit etmeliydi. Buraya belli ve kesin bir incelemeye dayanan raporla gelip ödenek istemeliydi. Görüşmeler de o miktar üzerinden olurdu. Bugünkü artırma bir güçlü esasa dayanmamaktadır. Belki ihtiyaç daha da çoktur. Bugünkü görüşmeler benim üzerimde çok kötü bir etki yaptı. Yüce Kurulunuz çalışma hayatının başlangıcındadır. İşe yeni başlıyor. Bakanların dikkatlerini çekeriz. Biçe, her meselede inceleme ve araştırmaya dayanan tasarılarla gelsinler. Yüce Kurulunuzdan da

dilerim ki, bu gibi sorunları ivedilik kararı ile çıkarmayalım. Bugün yapılan iş fenne uymaz, dayanaksız, kişisel görüşlerdir. Rica ederim, hangi mesele olursa olsun, meclise hazırlanılmış olarak gelinmelidir.

Tevfik Rüştü Bey (İzmir) — Memleketimizin bazı bölgeleri evvelce birçok yerlerin buğday ambarı idi, şimdi dışardan buğday getiriyor, tohumluk yardımına muhtaç olmuş. Ve ticaret dengemizde de sanayi maddeleri gibi buğday da hâlâ aleyhimizdedir. Artık tabii maddelerin ithalini durdurmak gerekir. Dışarıdan buğday almaktan vazgeçmeliyiz. O halde, vereceğimiz tohumluk ve tarım araçları ile artık dışardan buğday getirmeyecek bir sonuca varmalıyız. Memleketimizin her parçası tarıma çok elverişlidir, artık tarım maddeleri için olsun paramızı dışarıya dökmeyelim. Kambiyomuzun aleyhimizde gitmesine izin vermeyelim. Bugünkü görüşmelerin asıl sınırı, asıl amacı budur. Bunun için tek ihtiyaç tohumluğa değildir, olayların açıklığı bize anlatır ki hayvan ihtiyacı da vardır. Ve yine olaylar bize göstermez mi ki; eksilen kolların, vücutların yerlerini makine ile tutmak zorundayız. Bunları bilmezlikten gelip de sadece tohumluk vermek olmaz. Yine buğday için Rusya'ya, Romanya'ya, Amerika'ya para vermekte devam edersek tabii paramız düşer, kambiyomuz düşer. Bu gidişle de buna çare bulunamaz. Bundan ötürü, her şeyden önce ilkel maddelerde, hiç olmazsa memleketimizin, verimliliğine sınır olmayan buğday meselesinde olsun artık dışarıya para vermemek için gerekli tedbirleri almamız lazımdır. Bu nedenle bakanlığın tarım araç ve gereçleri almasını engellemeyelim.

Zamir Bey (Adana) — Bazı arkadaşlar Ziraat Bankası'nın deposundaki eski araç ve gereçlerin dağıtılıp yenilerinin alınmamasını ileri sürdüler. Bu doğru değildir. Depolarda eski araç ve gereçler var diye tarımımızı son sistem araç ve gereçlerden yoksun edemeyiz. Çünkü memleketimizin geleceği tarım iledir. Tarımı güçlendirirsek açlıktan kurtulmuş, memlekete büyük bir iyilik yapmış oluruz.

Emin Bey (Eskişehir) — Tarımda araç ve gereçler, traktörler ve makineler daha çok büyük ekicilere aittir. Traktör alabilecek kimsenin zaten hükümete ihtiyacı yoktur. Hükümetten almaz. Kendi alır. Ben de alıyorum. Çünkü kendi alırsa hem ucuz alır, hem iyisini alır. Bizim bu ödenekle yapacağımız yardım koca bir deliğe ufak bir yama gibidir. Esas mesele üretimi artırmaktır. Böylece gelir de artar. Hükümet halkı biliyor, iyi iş yapıyor diye halka kanaat gelir. Bunun için ödene-

ği artıralım da üretimin artışını da sağlayalım. Kambiyo fiyatı da devletin tarımı ile orantılı olarak yükselecektir.

Mehmet Efendi (Bolu) — Yiyeceği olmayan halka verilecek olan tohum, verimli ve yararlı değildir. Sadece tohumluk vermek de yetmez. Ambarlarımız tohum dolu olsa da, ekecek aracımız yoktur. O halde tarım araç ve gereçleri için de bir miktar ödenek ister. Yoksa verilen tohumluklar kısmen ekilir, kısmen de yenir. Tarım araç ve gereci olmayan halk, ekemediği tohumu yer.

Abdullah Azmi Efendi (Eskişehir) — Bugün bir kısım halk açlık ve ölümle pençeleşmektedir. Yeni tarım araçlarının yararını kimse inkâr edemez. Fakat yiyecek ekmeği olmayan adamın ekmeğinden keserek yeni tarım aletleri almak kesinlikle akıl ve mantığa uygun gelmez. Onun için de ayrı ödenek istensin.

Zamir Bey — Halkın hem borçlanıp tohumluk almaya, hem parasız yiyecek sağlamaya ihtiyacı vardır. Fakat bizim özellikle göz önünde tutacağımız mesele, memleketin tarım hayatıdır. Memlekette hayvan kalmamıştır. Hatta insan kalmamıştır. Memlekete makine kuvvetinin girmesi gereklidir.

Mehmet Nuri Bey (Kütahya) — Bakanlar Kurulu ve hepimiz aynı düşüncede birleşiyoruz ki, memleketin tarım araçlarına çok ihtiyacı vardır. Fakat bu ayrı bir meseledir. Hükümet, bugün istila, yangın ve öteki nedenlerle doğan yıkım ve zararları gidermek için bazı bölge halkının yiyeceğe ve tohuma olan şiddetli ihtiyacı için ödenek istiyor. Konumuz budur. Tarımın, ekonominin yükselmesi, dışardan buğday getirilmemesi, kendi buğdayımızla idare edilmesi gibi parlak düşünceler, iyi şeylerdir. Fakat bu konuda yeri yoktur. Bu nedenle ödeneğin tamamının tohumluğa verilmesini ve tarım araçlarına para ayrılmamasını teklif ediyorum.

Bütçe Komisyonu Başkanı — Yüksek Meclisin kabul ettiği önerge ile tarım araç ve gereçleri için ayrıca yüz bin lira konuldu. Komisyonumuz bunu iki yüz bin liraya çıkarmıştır.

Maliye Bakanı — Meclisin kabullendiği miktarlar durmadan böyle artırılacaksa ne bütçe kalır, ne denklik kalır. Biz uzun, yorucu ve çetin bir savaştan çıkmışız ve henüz barışa geçiyoruz. O savaşların bıraktığı milyonlarca borç vardır. Görüşülen her ödenek artırılacaksa maliyede zorluk günden güne artar.

Niyazi Bey (Mersin) — Artık sapanlarla iş görme devri geçtiği gibi, hayvanların eksikliğinden sapanlarla iş göremeyeceğiz. Ekicide para olmadığı için ürününü ucuza satmaktadır. Karaborsacılarından, tarım araç ve gereçleri için para almaktadır. Hükümetin bu araç ve gereçleri sağlaması gerekir.

Ağaoğlu Ahmet Bey — Bütçe denklığı meclisin düşüncelerini doldurur, bir meclisin tutacağı yolu gösterirse, bu denklik kuşkusu bizi tembelliğe, hiçbir şey yapmamaya götürür. Devletin, milletin geleceği ile, kaderi ile kaygılananlar hiçbir zaman kaçınılmaz ve kesin tedbirler önünde duraksamazlar. Öyle vazgeçilmez ihtiyaçlar vardır ki, o vazgeçilmez ihtiyaçları karşılayabilmek için en kaçınılmaz, en olağanüstü tedbirlere başvurmak mali ve ekonomik usul ve kanunların gereğidir. Bundan sonraki gidişinizin, durumunuzun niteliğini bugün köylüler hakkında göstereceğiniz ilginin şekli ile ispatlayacaksınız. Unutmayınız ki, memleketin başında bulunan, memleketi temsil eden insan buradan, “Bu memleketin efendisi çiftçidir” demiştir. Unutmayınız ki, bu devlet ve bu kuruluş bir halk kuruluşudur. Memleket için, halk için, köylü için, onun vazgeçilmez ihtiyacı için istenen parayı bulmamak bizim için zayıflık belirtisidir.

Maliye Bakanı — Gelirimizin ve genel harcamalarımızın; arkadaşlarımızın istedikleri kuruluşu yönetecek nitelikte olduğunu görmediğimiz içindir ki, ancak eldeki para ile memleketi yönetme prensibini izleyeceğimizi Yüksek Kuruluza bildirdik. Bir ödenek kanunu görüşülürken, bütün ihtiyaçları birden düşünmek, onları bu kanunla karşılamaya çalışmak sanırım ki doğru bir şey değildir. Borçluluk, memlekete para getirir, fakat unutmayalım ki, bizim gibi ekonomik dengesi oluşmamış memleketlere gelen para, faizi ve amortisi ile 17-18 yılda aynen gider, faizleri 70-80 hatta 99 yıl ödenir.

Sonunda; tohumluk ve yemeklik için hükümetçe istenen 500 bin lira az görülerek 800 bin liraya çıkarılmış, tarım araç ve gereçleri için komisyonca konulan 200 bin lira da çok bulunarak, hükümetin isteğine uyulup 100 binde karar kılınmıştır (TBMM Zabıt Cerideleri, 13 ve 15.9.1923).

c) Özel idarece açılmış bir öğretmen okulunun Eğitim Bakanlığınca kapatılması ile ilgili soru önergesi üzerindeki görüşmelerden:

Eğitim Bakanı İsmail Sefa Bey (Adana) — Yozgat İli Özel İdaresi, ödeneğini bütçesine koyarak bir öğretmen okulu açmıştır. Bakanlığı-

mız da ilk eğitimi, içinde bulunduğu kötü durumdan kurtarmak ve özellikle yeterli ve değerli öğretmenler yetiştirmek için, eldeki öğretmen okullarının düzeltilip iyileştirilmesini düşünmüştür. Özel idarelerin ellerindeki kuruluşlar memleketin gelecekteki ihtiyaçlarını sağlayabilecek durumda ve yetenekte değildi. Nisanda çıkan bir kanunla Eğitim Bakanlığı, öğretmen okulları açma yetkişini üzerine almıştır. Bakanlığımız bu büyük ihtiyacı karşılayabilmek için; öğretim kurulu, öğretim araçları ve gereçleri tamamlanmış öğretmen okulları açmayı kararlaştırdı. O zaman gerek bütçe, gerekse bu okullara öğretmen bulma bakımından büyük zorlukla karşılaştık. Her istediğimiz anda, her istediğimiz yerde öğretmen okulu açamayacağımızı anladık, sınırlı sayıda ve bölge merkezlerinde açma yolunu kabullendik, Yozgat'ta böyle bir öğretmen okulu açmayı gerekli görmedik. "Mademki, siz burada bir öğretmen okulu açmıyorsunuz, bırakınız, şimdiye kadar olduğu gibi, masrafını özel idareden vererek okulu açalım" diyorlar. Bu isteklere olumlu cevap vermedik. Çünkü Bakanlık böyle bir teşebbüsün karşısındadır. İster genel bütçeden çıksın, ister özel idareden çıksın harcanan para milletin kesesinden çıkmaktadır. Ve bu para meyvesiz çabalara harcanmaktadır. Bu öğretmen okulunun 28 öğrencisi vardır, üç tane öğretmeni vardır. Bunlardan biri lise, ötekisi ilkokul, biri de medrese mezunudur. Bu durumda olan bir kuruluşa yapılan harcama boşa gidiyor demektir. Çoğu bu durumda olan öğretmen okullarına özel idarelerin para harcamalarına biz karşı çıkıyoruz. Çünkü buralarda yetişenlerin bilgileri eksik oluyor. Eksik öğrenimli öğretmenler eliyle, öğretmen yetiştirmek de olamaz.

Süleyman Sırrı Bey (Bozok) — Eğitim Bakanlığı, bölge öğretmen okulları açacağıym diyor ve Yozgat'taki öğrencileri de oraya gönderin diyor. Oysaki bu öğretmen okullarına girecek öğrenciler, okul nerede ise oranın köylerine öğretmen verileceklerdir. Bu nedenle, zorlansa bile, Yozgat'taki bir genç Konya'daki öğretmen okuluna gitmez. Köy okullarına, özel idarelerin açacağı öğretmen okullarından çıkacaklar gönderilmelidir. Yedi yüz köyü olan bir livanın okulları ancak böyle bölgesel gelirlerle açılacak okullarda yetişecek öğretmenlerle idare olunabilir. Öğretmen okulundaki öğretmenlerin yetersiz olduğu söylendi. Mademki öyledir, okulu kapatma, onların yerine güçlü ve bilgili öğretmenler gönder. Eğitim Bakanlığının görevi okulu kapatmak

değil, bilgi gücü olan öğretmenler bulmaktır. Bakan, kapatmadık diyorlar. Bir okulun müdürü alınır, memurları işten uzaklaştırılırsa bu kapatmak olmaz mı?

Eğitim Bakanı — Daha çok okul açılmasının en büyük engeli elimizdeki öğretmenlerin az olmasıdır. Yurdun her yanındaki yeterli öğretmenleri topluyor, ona göre okul açabiliyoruz. Başka türlü mümkün değildir. Bir yerdeki öğrencinin, başka yerdeki okula gitmeyeceği düşüncesi de yanlıştır. Her yana öğrenci istediğimizi duyurduk, her yandan da birçok genç okula gitmek için başvurdu (TBMM Zabıt Crideleri, 15.9.1923).

Süleyman Sırrı Bey — 6 Nisan 1920 günlü kanun öğretmen okullarıyla yüksek okulların sadece Eğitim Bakanlığı tarafından açılacağı hakkında bir hüküm getirmemiştir. Bu kanunda, “Öğretmen okullarıyla bütün yüksek okullara ait maaşlar Eğitim Bakanlığı bütçesinden ödenir” denmektedir. Bu kanunda; mevcut okullar kapatılır, Eğitim Bakanlığı yeni okullar açar denilmiyor. Bakanın verdiği hesaba göre, istediği şekilde öğretmen okullarının yeteri kadar kurulması için aradan yirmi yıl geçecektir. O halde hiç olmazsa, harcaması bölgesinde yapılan okullara dokunmamalıdır. Eğitim Bakanlığı, üç yerde okul açıp, öğretmen okullarına öğretmen yetiştirmelidir. Her livadaki öğretmen okulu da o livanın ilkokul öğretmenlerini yetiştirmelidir. Eğitim Bakanlığının görevi öğretmen tayini ve onların denetimidir. Yetenekli görmediğini çıkarır. Anayasamızda, “Egemenlik kayıtsız ve şartsız ulusundur. İdare usulü, halkın mukadderatını kendisinin ve kendi eliyle yönetmesi temeline dayanır” deniyor. O halde illerin, bölgesel işlerde ayrı bir tüzel kişiliği vardır. Bakan bu okulu kapatmakla, İller İdaresi Kanununa aykırı davranmıştır.

Eğitim Bakanı — Eğitim konusunda en önemli yer, öğretmenindir. Elimizde öğretmenlik yapabilecek kimse çok azdır. İkinci önemli konu, kitaptır. Kitapsızlık bunalımı vardır. Bugün, memleketin her yanında okul ve eğitim sorunu bütün düşünebilen insanların tek uğraşısı olmuştur. Ben önce öğretmenleri meslek alanlarına toplamaya çalıştım. Sonra öğretmenlik mesleğini yaşatabilmek için öğretmenlerin geleceğe ait kuşklarını giderecek kanun çıktı. Öğretmenlerin bilgilerini yenilemek, onları yeni bilim ve düşünce akımları karşısında yükseltmek için tatil dersleri açmaya ihtiyaç vardır. Bunun için tatil kurs-

ları açtık. Bina meselesi de önemlidir. Eksikleri olanları tamamladık. Kitap cetvellerini zamanında her yere gönderttik ve kitapların zamanında alınmasını sağladık. Bir de fakir çocuklara parasız alfabe dağıtım işi vardır. Bunlar da gönderildi. Bakanlıkça haritalar satın alınıp okullara dağıtıldı. Fakat halkımızın eğitim ihtiyacını bir anda karşılamak imkânsızdır. Bunun için para ister, araç ister, zaman ister. Halkımızın eğitime olan özlemi büyüktür. Geçen yıl gece okulları açılması için bir bildiri göndermiştim. Hemen birçok yerde gece okulları açıldı ve her birine 100-150 kişi devam etti. Memleketin türlü yerlerinde birer bilim merkezi kurmaya çalışıyoruz. Ortaöğretimin durumu eksiklerle doludur. Bunu gidermeye çalışıyoruz. Ortaöğretimdeki birçok öğretmen ilkokul mezunudur. Kitap ve öğretmen kadar okul hayatına etkili ders araç ve gereçleri tamamlanmamıştır. Belli merkezlerde müzeler ve kütüphaneler açılmasını da programımıza aldık. Ne yazık ki, ortaöğretime öğretmen yetiştirecek okullarımız yoktur. Bu okulları da açacağız. Çok önemli olduğu uzmanlarca açıkça ortaya konmuş olan beden eğitimi için de yetenekli öğretmenler yetiştireceğiz. Üniversitemize gelince, Eğitim Bakanlığı, üniversitemizin gelişmesini ve olgunlaşmasını doğrudan doğruya onu meydana getiren, onu kuran, onu yöneten profesörlerimizden, öğretmenlerimizden, öğretim üyelerimizden beklemektedir. Bakanlığımız, üniversiteler konusunda bir şey yapabilmek durum ve cesaretini kendisinde görmemiştir. Fakat öğretim üyelerinin görevleri başında bulunmaları ve derslerini devamlı olarak kendilerinin vermeleri kararlaştırıldı. Memleketin türlü yerlerinden bilim öğrenmek için İstanbul'a koşan, han köşelerinde, bin türlü zorlukla öğrenim yapmak isteyen çocuklarımız bu durumdan çok müteessir oluyorlardı. Dersler vekiller tarafından verdirilerek türlü şekillerde ihmal ediliyordu. Teşekküre değer ki, bu konuyu üniversitenin kendisi, sahip olduğu yetkiyle halletti. Üniversitemizin bilimsel kişiliği vardır. Eğitim Bakanlığı özellikle üniversitemize en hür şartları verme düşüncesindedir. Ve Eğitim Bakanlığı şu kanıdadır ki, bilimsel meseleler ancak kendilerine verilen hür şartlar içinde olgunlaşırlar. Üniversite, bütçesinin katma bir bütçe olarak kendisi tarafından belirtilmesini ve düzenlenmesini ve bazı emlakı kullanma yetkisini istemektedir. Öğrenci yurduna da çok şiddetli ihtiyaç vardır. Türkiye'nin türlü yerlerinden gelen öğrencilerimizin yaşantıları çok acık-

lıdır. Yiyeceksiz ve yersiz perişan olmaktadırlar. Bunları düzenli bir binada toplamak, yiyeceklerine ve yatacaklarına dikkat etmek hükümet için büyük bir borçtur.

Özel idarelerin öğretmen ve lise okulları açma konusuna gelince; kullanılacak öğretmenler devlet okullarındaki öğretmenlerin nitelik ve şartlarına sahip olurlarsa, maaşları devlet okullarındaki öğretmenlerin maaşları kadar olursa, harcamaları devlet okullarının harcamaları kadarsa, gelirleri bu okullara ödenek verme durumundaysa özel idarelerin de lise ve öğretmen okulları açmalarını memnurlukla karşılarız.

Halit Bey (Kastamonu) — Benim anladığıma göre, okul açmak para meselesinden çok bilgi ve uzmanlık meselesidir. Bir çocuk, ana kucağından sonra, ilköğrenimi ve eğitimi, adı üstünde, ilkokullarda yapar. Bundan ötürü, ilkokullardaki eğitim çocuğun dimağında iz bırakır. Oradaki öğretmenler çocuğa iyi bir eğitim göstermezlerse, iyi bir vatan duygusu aşılayamazlarsa o çocuk yetişemez. Bilgisiz bir öğretmenin göstereceği eğitim çocukta ömrünün sonuna kadar sürecek kötü bir etki yapar. Nasıl ki, bir fidan dikerseniz, fenne uygun ve düzenli beslenirse iyi meyve verir. Bu nedenle, ilkokullara öğretmen yetiştirecek olan öğretmen okullarının daha güçlü, daha temelli olarak kurulmalarından yanayım. Biz Halk Partisi'ne mensubuz. Halk Partisi programını çizdiği vakit, birinci maddesinde Türkiye'yi çağdaş bir devlet olarak yükseltmeye karar vermiştir. Çağdaş devlet, bilim ve kültüre değer vermekle olur. Bu da yetiştireceğimiz öğrencileri çok güçlü ellere, temiz yürekli bilimle donatılmış ellere teslim etmekle olur. Bu bakımdan, güçlü bilim kuruluşları meydana getirmek isteyen Eğitim Bakanının bu prensibinden ve prensibinde direnişinden hoşnut oldum. Prensip sahibi adamlarımız az, olan da zayıftır. Prensibinde dayandığı için bakana teşekkür ederim. Memleketin bir düşünce ordusuna ihtiyacı vardır. İsterdim ki, her köyümüzde güçlü öğretmenler bulunsunlar. Bismarck, 1870 Seferi'nden sonra demiştir ki; biz bu zaferi ilkokul öğretmenlerine borçluyuz. Bu ne demektir? Yani Yetmiş Seferi'nde zaferi kazanan askerlerimize vatanseverlik duygusunu ilkokul öğretmenleri vermiştir. Bundan ötürü, öğrenci ve çocuklarımıza vatan duygusunu iyi aşılayabilmek için öğretmenleri güçlü bilim merkezlerinde yetiştirmek zorundayız.

Besim Atalay Bey (Aksaray) — Dünyadaki eğitim dönemleri üçtür. Bir dönemde eğitimciler okur, yazar ve söylerler. Bu dönemde eğitimci okuduğu zaman duyurur, yazdığı zaman duyurur, yürekleri açar. İkinci dönemde okur ve söyler, fakat yazamaz. Bir dönem daha geldi ki, kimse gücenmesin, ne okur ve yazar, sadece gır gır gır söyler. Şimdiki dönemimiz bu. Zavallı eğitimimiz bu dönemi geçiriyor. Dört kitap okumayız, yazmayız. Memleketin ne edebiyatı, ne yazısı, ne şusu busu, ne halkın ruhu incelenmemiştir. Olduğu gibi durur. Fakat söz mü dedin... tümen tümen. Her şey lafta.

Başkan — Görüşmeleri yeterli bularak gündeme geçilmesini isteyen önergeyi oylarınıza sunuyorum. Kabul edenler? Kabul edilmiştir. Gündeme geçiyoruz (TBMM Zabıt Cerideleri, 29.9.1923).

d) İlkokul öğretmenlerinin maaşları hakkındaki soru nedeniyle yapılan görüşmelerden:

Mazhar Müfit Bey (Denizli) — Önce bir gerçeği tekrar edeceğim. Çünkü bir yazarımızın dediği gibi, bazı gerçekler vardır ki, kendilerinden beklediğimiz yararı elde edebilmemiz için tekrar edilmeleri gerekir. Halkın ve memleketin geçim genişliği ve mutluluğu için biz burada neye başvurursak vuralım, ne gibi kanunları tartışıp görüşürsek görüşelim sonunda o geçim genişliğine ve mutluluğa erişebilmek için bütün çalışmaların, başvuruların karşısında eğitimi görürüz ve daima ederek deriz ki, her şeyde eğitim, her şeyde eğitim. Ekonomimiz olsun, sosyal yaşantımız olsun, neye dair olursa olsun yararlı bir işe girişmek, yararlı bir kanun yapmak, hangi konuda tartışırsak tartışalım, daima eğitimin gelişmesinin gerekli olduğu kanısına varıyoruz. Bizim ekonomimizi, varlığımızı, asayişimizi kemiren tek hastalık, tek etken vardır ki, o da bilgisizliktir. Bu hastalığın kaynağını bilince, bunu iyileştirmeye çalışacak ve doktorluğunu yapacak olan, hükümettir.

Ben sorunu ikiye ayırıyorum. Biri yüksek öğrenim ile ortaöğrenimdir. Bir de ilköğrenim vardır. Yüksek ve ortaöğrenimin de çağdaş düzeyde olduğunu iddia edemeyiz, ama az çok bunlarla uğraşanlar vardır. Fakat eğitimde hareket noktası ilkokuldur. Oysaki Kayseri'deki ilkokul öğretmenleri maaş alamadıkları için grev ilan etmişlerdir. O halde hastalık kangren oluyor demektir. Hükümet de bu hastalığa bir iyileştirici ilaç veremiyor. Hükümetten rica ederim. Memleketin rahatlık ve mutluluğunda, yükselmesinde ve eğitiminde büyük rolü olan

ilkokul öğretmenlerini lütfen ihmal etmesin (TBMM Zabıt Ceridele-ri, 12.2.1923).

e) Asayiş nedeniyle bazı illerde ilan edilen sıkıyönetim üzerindeki görüşmelerden:

Bakanlar Kurulu Başkanlığı, Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığına şu tezkereyi göndermişti: “Asayişin çok bozulduğu Aydın livası ile Afyon’a bağlı Dinar, Çivril, Sandıklı ilçelerinde, Isparta’nın Eğridir, Uluborlu ilçelerinde, haydutluk olayları ile sınırlı olmak üzere, jandarma ve ordu kuvvetlerinin yoğunlaştırılıp yığılması kayıt ve suretiyle, sıkıyönetim ilanına, İçişleri Bakanlığının isteği üzerine, Bakanlar Kurulunun 5.8.1923 günlü toplantısında karar verildiği bilgi edinilmek üzere arz olunur.”

Başkanlığın havalesi üzerine hükümet tezkeresini inceleyen, Meclis İçişleri Komisyonunun raporu ise şöyleydi: “Haydutluk konusu, sıkıyönetim ilanını gerektiren anayasa koşulları içinde bulunmadığından, bu nedenle sıkıyönetim ilanı kanuna uygun değildir. Sivil kanun ve nizamların, geçici olarak uygulanmamasından ibaret olağanüstü bir idare olan sıkıyönetimin ilanı; anayasa gereğince ülkenin bir yönünde ayaklanma olacağı düşüncesini pekiştirecek belirtiler ve olaylar görülmesine bağlı tutulmuştur. Haydutluk yüzünden, yüz binlerce halkı, geçici de olsa, sıkıyönetim altına sokmaktansa haydutluğu yok edecek tedbirleri almak ve bu konuda kanun çıkarmak uygun olur.”

Komisyon Sözcüsü Ali Şuuri Bey (Balıkesir) — Sıkıyönetim Kanununun tarihi 1876’dır. Anlaşıyor ki sıkıyönetim; bazı hükümleri uygulanamaz olmuş, bazı hükümleri kalkmış, bazı hükümleri ise güçlü bir şekilde yürürlükte kalmış olan anayasa ile memleketimize girmiştir. Ve anayasa bir hayli hırpalandığı halde, Sıkıyönetim Kanunu bugüne kadar yaşamıştır.

Bugün de, Bakanlar Kurulumuzun konuğudur. Sıkıyönetim, Fransa’dan gelmiştir. Fakat devrim hükümetlerinde sıkıyönetim diye bir şeye rastlamıyoruz. Sonradan zorunluluklar bunu doğurmuş, fakat ilan hakkı yasama gücüne verilmiştir. Bir zamanlar hükümet, yasama organının güvenini kazandığı için olacak, bu gücü eline almış ve kötüye kullanmış. O kadar kötüye kullanmış ki, Fransız yargıtayı askeri mahkeme hükümlerini incelerken bozma yoluna gitmiş, yasama organı da verdiği hakkı geri almış. 1878 kanununda bu hak, yine ve sa-

dece yasama gücüne verilmiştir. Sıkıyönetimin bazı özel hükümlere bağlı olması gerekirse de, bu kez çok keyfi olmuştur. Sıkıyönetim ilanını gerektiren bir durum bulunsa bile, bunun şekil olarak da tam olması gerekir. Bu da iki şartı gerektirir: birisi sınırının belirliliği, ötekisi zamanının belirliliği... Sıkıyönetim ilanı için kesinlikle yurdun bir yerinde ayaklanma bulunması şarttır. Anayasamız bunu emreder. Oysaki gerekçe haydutluktur. Asayiş, önemli bir iştir. Asayiş her toplum için esastır, hayat gereğidir, huzurun anahtarıdır. Fakat asayiş için yapılacak iş ile ayaklanma için yapılacak iş ayrıdır, kanun bunları belirtmiş ve açıklamıştır. Asayiş için alınacak tedbir vardır ve yalnız bununla yetinilmesi gerekir. Bu yapılmamıştır. Sıkıyönetim ilan edilmeden de bu sorun çözülebilirdi. Eldeki kanunlarla yine askeri kuvvet kullanılabilirdi. Fakat o takdirde askeri kuvvetler yardımcı durumdadırlar. Ayaklanma nedeniyle ilan edilecek sıkıyönetimde ise askeri kuvvet, müdahaleci ve hâkimdir. Sivil hükümet, askeri hükümet olarak değişir. Asker kutsamaya değer, askerlik yüceltmeye değer. Hele, hakkın kuvvet sayıldığı bu çağda onun yüceltilmesinde söz eksikliği, körlük ve nankörlüktür. Fakat ne olursa olsun, biz isteriz ki; ordu toplarının ağızları memlekete değil, dışarıya baksın. Ve asker, elindeki süngüsünü yalnız dış düşmanların göğüslerine kaksın. Sonra, sıkıyönetim ilan edilecek yerde bir milyon kadar halk var. Bu kadar çok halkın sıkıyönetime bağlanması bilmem ne kadar doğru olur. Sıkıyönetimde askeri hükümet, gerekli gördüğü kimselerin evlerini gece gündüz arayabilir. Oysaki hakların en önemlisi konut dokunulmazlığıdır. Eğer köylü, oturduğu yıkık kulübesini ele geçirilemez bir kale gibi görerek içerisinde güvenle oturamaz ve kanunla belli adamlardan başka herkes o kulübenin önünde ele geçirilmesi imkânsız bir kale duvarı önündeymiş gibi irkilmezse, irkilmek ihtiyacını duymazsa, o memleketin hükümeti ve güvenliği var demek uygun olamaz. Sıkıyönetimde askeri hükümet halkın silahlarını da toplayacaktır. Oysaki hükümet, üç beş haydudun karşısında güçsüz kaldım, diye sıkıyönetim ilan etmiştir. Bu durumda halkın silahını da elinden alırsa bunu mantıkla bağdaştırmak mümkün müdür? Hem haydutlar yakalanmasın, hem halk savunmadan yoksun bırakılsın. Buna gülmek mi, ağlamak mı gerekir? Yine sıkıyönetimde; zihinlerin karışmasına sebep olacak gazete ve dernekler de kapatılır. Yani haydutluk vardır,

soydular falan denemeyecek. Sonuç olarak derim ki; asayişin sağlanması için İller İdaresi Kanununun uygulanması yeterlidir. Jandarma görevini yaparsa, sıkıyönetime lüzum kalmadan haydutlar bastırılır. Nitekim dört gün evvelki gazetede sıkıyönetim bölgesi dışındaki on, on beş kadar yerde jandarmanın haydutları bastırmadaki başarıları sıralanmıştır. Demek ki, jandarma yılda bir kez değil de, her zaman etkili davranırsa memlekette her zaman asayiş bulunacaktır. Bunun için, sıkıyönetim ilan etmektense, Haydutluğun Yok Edilmesi Kanununun (İzale-i Şekavet Kanunu) tez elden çıkarılması gerekir. Komisyonumuz da raporunda bunu belirtmiştir. Gerek komisyon adına, gerekse kendi adıma, eğer kalkmamış ise, tez elden bu haksız ve gereksiz idarenin halk üzerinden kaldırılmasını rica ederim. Yoksa her gün yeni isteklerle beli bükülmüş, ayağı zincirli, ağzı kilitli birtakım halkı çağırıp da, “Ey ahali, egemenlik gibi mutluluk da senindir. Sen artık devamlı olarak mutlusun, tutsak değilsin, özgürsün, senden para alan herkes senin mutluluğuna çalışıyor ve bütün emek buna harcanıyor” denirse, bu, halkla alay etmek olur. Dileğim, sıkıyönetimin kaldırılmasına karar verilmesidir.

Bakanlar Kurulu Başkanı ve İçişleri Bakanı Fethi Bey — Bundan iki ay kadar önce Aydın bölgesinde asayiş kuşku verici bir şekil almıştı. O bölgenin özelliklerini bilen arkadaşlarca bellidir ki; orada öteden beri zeybeklik ve efelik gelenekleri süregelmekte olduğundan haydutluk, kötülenecek bir iş sayılmıyor. Tersine efelik, haydutluk bir tür mertlik, bahadırılık sayılıyor. Bundan önce bu bölgenin birçok ünlü haydutlar yetiştirmiş bulunması ve bazılarının affa kavuşması sebebiyle birer canlı örnek olması, Aydın gibi memleketimizin en zengin ve mamur bölgesini ekonomi, tarım ve birçok başka bakımdan felçli duruma getirmiştir. Jandarmanın bir kısmı terhis olmuştu, yerlerine gelenler acemiydi. Askerlerimizin çoğu Boğazlarda ve çevresindeydi. Halk bunalmıştı, bizden olağanüstü tedbirlerle haydutluğun önlenmesini istedi. Bazıları, haydutluk önlenmezse göçeceklerini yazdılar. O sırada ürünlerin alınması zamanıydı. Satılan ürünün parasını taşımak büyük bir tehlike olmuştu. Ürünler bırakılmış, ekonomik bunalım başlamıştı. Denizli, Afyon, Isparta taraflarında da üç yıldan beri haydutluk yapan ve sonra bastırılan Koca Mustafa Çetesi vardı. Bu haydut, gerçekten, şimdiye kadar eşi görülmemiş, örneği zor bulunur

kötülükte bir yaratıktı. Birçok asker ve jandarmamızı şehit etmiş, cep- hane almış, silah almış, hayli adam öldürmüştü. Ve bu çete tüm- den bastırılmıştır. Sıkıyönetim ayaklanma olunca ilan edilirmiş. Ayaklan- ma ne demektir? İç güvenliğin bozulması demek midir? Yoksa politik bir niteliğe sahip midir? Hükümete karşı baş kaldırdığı zaman mı ayaklanma olur? Bunu incelemek gerekir. İki yıl önce Yunan donan- ması Samsun'a geldiği ve birçok evleri yaktığı zaman da sıkıyönetim ilan etmiştik. Olağanüstü durumlarda çapulcular karışıklıktan yarar- lanmaya çalışırlar, genel güvenlik bozulur, bundan namuslu insanlar zarar görürler. Bunlara engel olmak için sıkıyönetim ilan edilir. Buna benzer örnekler çoktur. İstanbul şimdiye kadar hep sıkıyönetimle ida- re olunmuştur. Ben sıkıyönetimin kötüye kullanılmamasından yana- yım. Sıkıyönetimin basını susturmak ya da sansür uygulamak, kanun- larımızla halka verilmiş olan temel hakları bozmak, bazı kimseleri başka yerlere sürmek gibi politik amaçlarla ilan edilebileceğini kesin-likle reddederim. Fakat insanlar evlerinden çıkamayacak duruma ge- lirlerse, ürünler ağaçlarda çürürse, bir bölgenin bu yüzden ekonomik hayatı bozulursa o bölgede sıkıyönetim ilanıyla elde edeceğimiz yarar mı daha büyüktür, yoksa bu saydığımız hallerin devamıyla meydana gelecek durum mu daha iyidir? Sıkıyönetim ilan edilmeden de halle- dilebilirdi, diyorlarsa da halledilememiştir. Ancak sıkıyönetimden sonradır ki, üç yıldan beri orayı kasıp kavuran çete tutulmuştur. Jan- darma takibi ile haydutluğun önleneceğini sanıyorsanız ben bu kanı- da değilim. Sıkıyönetim olmadan bunların bastırılacağı düşüncesine katılmam. Sıkıyönetim halka güvenlik verir. Özellikle bu bölgede bu- nun özel bir önemi vardır. Japonya'da bile zelzele olunca ilk yapılan iş sıkıyönetim ilanı olmuştur. Çünkü olağanüstü zamanlarda birçok unsurlar karışıklıktan, ufakık şeylerden yararlanma yoluna giderler. Daha büyük tehlikeler doğabilir. Buna karşı tedbir almak hükümetin görevidir. Böyle sıkıyönetimleri birçok memleketlerde gördük, kitap- larda da yazılıdır. Sıkıyönetim bir aylığına ilan edilmişti. Bu bir ay içinde birçok müfrezeler, birçok yerlerde dolaşmış ve bazı köyler ra- hatsız olmuştur. Buna karşılık çeteler bastırılmış ve asayiş kurulmuş- tur. Yani sıkıyönetimden çok yararlanılmıştır. Herkes asayişsizlikten yakınmaktadır. Fakat bu asayişi sağlamak için tedbir almak gerektiği zaman da o tedbirin doğuracağı ters etkiden yakınıyoruz. Sıkıyönetim

ilanını teklif edeceğim zaman gerektireceği itirazları önceden bilmemiş değilim. Ne yapayım ki; memleketin yararını daha önde tuttuğum için, bütün sorumluluğu üzerime alarak teklifimi yaptım. Konuyu olduğu gibi Yüksek Meclisinize de arz ettim. Davranışımı onaylamazsanız karar verirsiniz, bundan sonra kararınıza göre hareket edilir.

Ali Şuuri Bey — Bakanlar Kurulunun iyi niyetine ve samimiyetine inanırız. Fakat iyi niyet merkezden çevreye kadar aynı saflık ve samimiyetle giden bir şey midir? Merkezden çevreye doğru giderken içine girdiği kalıpların şeklini alır nitelikte bir manevi hassa değil midir? Fethi Bey de önceleri sıkıyönetime karşıydı. Şimdi ne oldu?

Fethi Bey — Ben politik amaçlarla ve esas hakları ayaklar altına almak için bir araç olmak üzere ilan edilecek sıkıyönetime karşıyım. Bir de ilanda zamanın belirtilmediğine işaret edildi. Bakanlar Kurulunun mazbatasında süre vardır, yazılıdır. Fakat biz bunu ilan etmedik. Çünkü biz kendimiz bilecektik. İlan ettiğimiz yerlerde sıkıyönetimin bir ay ile sınırlı olduğunu bildirmiş olsaydık etkisi azalırdı. Bakanlar Kurulunun sıkıyönetim ilanına yetkisi olup olmadığı soruldu. Bugünkü idare şeklimizi tayin ve tespit eden temel kanunun anayasa ile kaldırılmayan maddelerinde sıkıyönetimin Bakanlar Kurulunca ilan olunacağına dair açık hüküm vardır.

Mazhar Müfit Bey — Gerçekten sıkıyönetim bir demir leblebidir. Fakat İller İdaresi Kanunundaki yetkiler uygulanmamaktadır. Komutanlar, idare amirlerinin askeri birlik isteğini karşılamamaktadırlar. Eğer valiler bu yetkilerini kullanabilselerdi elbette sıkıyönetime lüzum kalmazdı. Asayiş için en iyi tedbir İller İdaresi Kanunundaki yetkileri kullanılır hale getirmektir. Zaten bütün dertler kanunların tam uygulanamamalarından doğmaktadır. Bazı arkadaşlar ayaklanma olmadan sıkıyönetimin ilan edilemeyeceğini söylediler ki doğrudur. Fakat bakan da, asayişsizlik o dereceye gelmişti ki, ayaklanma olma ihtimali sezilmişti dese ne diyeceksiniz?

Süreyya Bey (Balıkesir) — Sıkıyönetimin ne zaman ve ne suretle ilan edileceği hakkındaki kanun hükümlerine uyulmadığı için bu sıkıyönetim memlekette bir kanunsuzluk yaratmıştır. Oysaki bunca fedakârlıklarımızın tek amacı memlekette hak ve kanunu egemen kılarak halkı esen ve mutlu kılabilmek imkânını elde edebilmektir. Kanun etkisi ve egemenliği bulunmadığı zaman mutluluğu ve gelişimi hayal et-

mek fazladır, olmayacak iştir. Hayal edilse bile, ben ona mutluluk diyemem. Bana felaket gelsin, üzüntü gelsin, fakirlik ve yoksulluk gelsin, hatta isterse alçaklık gelsin, fakat hak diye kabul ettiğimiz, milletin temsilci kurulu olan bir Yüksek Meclisin kanun kutsallığı ile verdiği hükümden gelsin. Sanıdan, kanıdan, kişisel düşünceden, kişisel yürütmeden gelmesin. Büyük Millet Meclisi'nce yayımlanmış olan ve yayımlanmamış olduğu halde geçerli sayılan kanunlarla da, Bakanlar Kurulunun kendi başına sıkıyönetim ilan edebileceğine dair madde yoktur. Denilebilir ki; çökmüş Osmanlı İmparatorluğu tarafından düzenlenmiş ve yayımlanmış kanunlardan ve nizamlardan, Büyük Millet Meclisi'nin bir kararı ile yürürlüğü kabul edilen 1920 yılından önceki mevzuatın genel hükümlerinden bunu çıkardılar. O zaman ben de derim ki, Büyük Millet Meclisi yürütme işlerinde Bakanlar Kurulunu vekil etmiştir, ama yürütme hakkı kalkmamıştır. Bakanlar Kurulu bizden, yani meclisten direktif alarak yürütmede ona vekillik edecektir. O halde, Bakanlar Kurulumuz sıkıyönetim için bizden direktif almış mıdır? Sonra, sıkıyönetim 5 Ağustos'ta ilan edilmiş, meclise 1 Eylül'de bildirilmiştir. 25 gün neden beklendi? Sıkıyönetim döneminde bazı haydutluklar bastırılmış deniyor. Keşke haydutluk bir ay sonra bastırılsaydı da kanun üstü bir sıkıyönetim ilan edilmemiş olsaydı. Kanun hükmünü geçersiz ve değersiz bırakarak elde edilen faydaya fayda denmez. Bölge halkı ne olursa olsun asayişin sağlanmasını istemiş. Bunu herkes ister, ben de isterim. Fakat bunu istemek demek sıkıyönetim istemek midir? Bir görevin yerine getirilmesini istemek, sıkıyönetim istemek değildir. Bir aylık sıkıyönetim, haydutların zaman zaman bazı kişilere ettikleri kadar zararı bütün topluma yapmıştır. Elimde bulunan bir telgraf bunu açıkça ispatlıyor.

Dr. Mazhar Bey (Aydın) — İhtilal (düzene karşı silahlı başkaldırma, ayaklanma) ne demektir? İsyân (kanun kuvvetlerine karşı gelme, başkaldırma) anlamına mıdır? Yoksa normal durumun bozulması mı demektir? Normal durum asayiştir, asayişsizlik ihtilal demektir. Yıllardır süren bu yorumların, bu sonuncusu olsun da, bir daha tekrarlanmasın, bir kesin şekil verilsin. Yalnız şu kadarını söyleyeyim ki, sıkıyönetim ilan edildiği zaman, Aydın'daki asayişsizlik eski yıllardan daha çok değildi. Dünyaca ünlü Çakıcı Efe zamanında bile o bölgede sıkıyönetim ilan edilmemiştir. Sadece haydutluk sıkıyönetimi gerektir-

mez ve haydutluğun sıkıyönetimden başka tedbirle bastırılmasına imkân olmadığına bizi inandıracak bir durum yoktur. Haydutluğun çok daha şiddetli ve güçlü olduğu zamanlarda bile haydutluğu bastırmak için sıkıyönetim ilan edilmemiştir. Bugün haydutluğun bastırılmasının ve asayişin sağlanamamasının sebebi, kanunlarla kullanılması gereken kuvvetlerin kullanılamamasıdır. Bu kuvvetler kullanılmıyor diye işi büyütme ve sıkıyönetimden başka çare kalmadı demek doğru değildir. Şunu da söylemek zorundayım ki, Aydın'da sıkıyönetim devam ettiği sürece haydutların sayısı azalmamıştır. Bastırılan çete yoktur. Bugün sıkıyönetim kaldırılıyorsa çeteler bastırıldığından değil, konan süre bittiğinden ve ürün mevsimi geçtiğindendir. Haydutluk, olduğu gibi dirençle durmaktadır. Hatta çeteler artmıştır, haydutlar çoğalmıştır. Ciddi kanun tedbirlerine, güçlü ve becerikli ellere ihtiyaç vardır.

Fethi Bey — Eski anayasanın, yeni anayasa ile kaldırılmamış olan esas haklarla ilgili maddeleri yürürlüktedir. Yürürlükteki kanunların kesinlikle uygulanması gerektiği düşüncesine biz de katılıyoruz. İhtilal konusuna gelince; bir yerde halk ürününü alamazsa, canına güvenemezse, evinden dışarı çıkamazsa, çıkanların üzerindeki para alınır mı bu nedir? Bu durumda iç güvenlik tamamen bozulmuş olmaz mı? Bunu nasıl yorumlayacağız? Normal durum mu diyeceğiz? Sanırım ki, ihtilal bundan daha büyük olamaz ve ihtilalde de bundan daha büyük kötülükler doğmaz. Eldeki kanunlarla, tüm ülkeye yayılmış, haydutluğu önlemek mümkün olmayacağından Haydutluğu Yok Etme (İzale-i Şekavet) Kanununu teklif ettim (TBMM Zabıt Cerideleri, 2.10.1923).

f) Asayiş sağlamak için teklif edilen İzale-i Şekavet (Haydutluğun Yok Edilmesi) kanun tasarısı üzerindeki görüşmelerden:

Haydar Rüştü Bey (Denizli) — Bu kanun tasarısı, hükümetin yapmaya mecbur olduğu görevleri halka yüklüyor. Hiçbir maddesi yoktur ki, hükümetin şöyle hareket edeceğini ya da bu tedbiri alacağını gösterebilir. Hükümet bu tasarı ile halka ve eşkıyaya görevler yüklemiştir. Halk eşkıyaya yataklık yapmayacaktır, eşkıyayı hükümete ihbar edecektir, eşkıyayı öldürecektir... Haydutlar da birbirlerini öldürecek, hükümete haber verip memlekette serbest yaşayacaktır. Hükümete düşen görev ise, haydutları ilan etmek, yakalanana sürmek, halk ve

haydutlar görevlerini yapınca da çubuğunu yakıp keyfine bakmak. Böyle bir tutumla haydutluk kalkmaz, ama bir an için kalksa yerine sosyal, hatta biraz da siyasal ve biraz da kişisel olarak milletin arasına düşmanlık girer. Bu tasarının tek anlamı, memlekette asayişin olmadığıdır. Halkı birbirine kırdırmayı kanunlaştıracak bir tutumun başka anlamı olamaz. Hükümet bizden haydutları, onlara yataklık edenleri, hatta aşiretleri istediği yere gönderme yetkisini istiyor. Biz de, mahkemelere ait bir yetkiyi hükümete vereceğiz. Bu doğru mudur? Sonra diyoruz ki, arkadaşını öldüren haydutlar bağışlanacaktır. Demek ki, bir haydut çok kötülükler yapacak, sonra bir de arkadaşını öldürecek ve her şey unutulup şehirde serbest yaşayacak. Bunun dağda dolaşması ile memleket içinde yaşaması arasında bir fark yoktur. Halk yine onun esiri olacak, baskısı altında kalacaktır. Hükümet, sürgün ve uzaklaştırma yetkisini alınca memleketin bir ucundan ötekisine göçler olacaktır. Mahkeme kararı olmadan bir kimsenin, bir ailenin bir yerden öteki yere gönderilmesi zulümdür. Halktan haydutları öldürmesini isteyen hükümet, halka silah mı dağıtacaktır? Bir yanda halkın silahı toplanırken, bir yanda silah dağıtmak karşıt bir davranış olur. Haydutları ancak hükümet kuvvetiyle ortadan kaldıralım. Kanun kuvvetiyle, jandarma kuvvetiyle yapalım, yetişmezse asker verelim. Yoksa halkın eline silah verip kardeşi kardeşe öldürterek değil...

Süleyman Sırrı Bey (Bozok) — Ne zaman haydutlar yok edilmişlerse halkın yardımı ile olmuştur. Halk haydutları yaşatmaz. Fakat hükümetten çekiniyor. Hükümet bize yetki versin, bizi sorumlu tutmasın diyor. Bu kanun haydutları öldürene ceza vermiyor. Yoksa halkın birbirini kırmayı söz konusu değildir, çünkü haydutluk tarif edilecek ve hükümetçe haydudun kimliği ilan olunacaktır. O zaman haydut herkesten ve her şeyden korkacaktır.

Şefik Bey (Beyazıt) — Bu kanunda üç önemli nokta görüyorum. Birisi halka yetki verilmesidir ki, bu, hükümetin güçsüzlüğünü gösterir. Muhabirlere ödül verilmesi ise pek az fayda sağlar. Yataklık edenlerin başka yerlere gönderilmelerine gelince; bunların çoğu haydudun ortağı ve yardımcısıdır. Başka yere gönderilmekle cezadan mı kurtulacaklar? Ailelerin başka yere gönderilmeleri ise adaletle bağdaşmaz.

Başbakan ve İçişleri Bakanı Fethi Bey — Haydutlara karşı halkı çıkarmak için silah dağıtılacaktı. Kanunda böyle bir madde varsa

göstersinler. Aşiretlerin sürgün edileceği hakkında da bir madde yoktur. Kanun anlaşılmamıştır. Çok rica ederim, görüşmelerimiz Adalet Komisyonundan çıkan metin üzerindedir. Orada olmayan şeyler, varmış gibi gösterilip eleştirilmesin.

Mahmut Celâl Bey (İzmir) — Hükümet, memleketimize dışardan gelen saldırıları kırdıktan sonra içerde asayiş kesinlikle sağlamak zorundaydı. Bunu seçimden önce halka da ilan ettik. Dokuz Umde'nin en kuvvetli maddesi buydu. Halk ise, sizden Dokuz Umde istemiyoruz, asayiş sağlayınız yeter, demişti. Bu konuda dikkati çeken en önemli nokta yataklık meselesidir. Yataklar olmasa, haydutlar yataklara dayanmasalar memlekette haydutluk olmaz. Yataklar iki kısımdır. Bir kısmı, haydutlarla birliktirler. Bir kısmı ise, rahat kalabilmek için korkudan yataklık yaparlar. Bu gibiler için gerekli değişikliği tasarıda yapmalıyız. Haydutluğu ortadan kaldırmak için köklü ve baskılı ceza tedbirleri yeterli olamaz. Çünkü haydutluk aynı zamanda sosyal sebeplerden doğar. Birer kahraman gibi halkın arasında gururla dolaşan haydutların çocuklar üzerindeki tepkisi büyük oluyor. Çocuklar da haydutluğa özeniyorlar. Haydutluğu iyileşmez bir hastalık haline getiren sebeplerin başında af gelir. Haydutların affedilmeleri haydutluğun müzminleşmesine sebep olmaktadır. Haydutluk düşüncesinin kötülüğünü anlatmak, haydutluğu kahramanlıktan çıkarmak için okullara, eğitime önem vermek, bilim gücüyle haydutluğu yok etmek gerekir.

Ahmet Hilmi Bey (Kayseri) — Asayiş meselesi, adalet ve idare meselesidir. Adalet makamları, adaleti sağlamadıkça, düzenli idare olmadıkça asayişsizlik sürüp gidecektir. Adaletin dağıtılması gecikince, basit bir suçlu, bir daha oraya düşmemek için büyük bir haydut oluyor. Asayiş konusu ile karşı karşıya kalan kaymakamlardır. Eskiden, Mülkiye'den olmayanı, kaymakam yapmazlardı. Mülkiye istibdadın en şiddetli zamanlarında bile, istibdadın her türlü kötülüğüne rağmen benliğini korumuş bir kuruluştur. Milli mücadele sırasında ise, her meslekten insan işini becerip idareci oldu. İdareciliği düzenli bir duruma sokmak gerekir. Sonra idarecinin sözü sadece polise geçiyor, jandarmaya söz dinletemiyor. Ne zaman idare amirleri jandarmaya etkili olabilirlerse o zaman asayiş düzelir. İstiklal Mahkemelerinin yetkileri sebebiyle haydutlar sinmişti. Bu kanun İstiklal Mahkemelerin-

den sonra kalan boşluğu dolduracaktır. İnşallah bu kanunun yürürlüğe girmesiyle birlikte hükümetin alacağı tedbirlerle memurların suiistimalleri de önlenir.

Zeki Bey (Gümüşhane) — Bizde bir kanun yapma hastalığı var. Çok kanun yapıyoruz. Çok kanun yapmakla asayiş düzeltebilecek miyiz? Kanımca, kanun yapmakla asayiş ve düzen sağlanamaz. Esas mesele o kanunu tam olarak, temiz ellerle uygulayabilmek, memleket-te kanun hâkimiyetini sağlamaktır. Hâkimlerin karnını doyurmadıkça, jandarmaya bu kadar az para verdikçe bu mümkün olmaz. Hükümetin eşkiyayı temizleme yetkisini halka vermekle de memlekette intikam duygularını kamçılıyoruz. Böylece haydutluğu sınırlandıracak yerde genişletmiş olacağız. Aileleri bir yerden bir yere göndermekle de haydutluk önlenemez, memlekette göç dönemi başlar. İşte Dersim örnek olarak önümüzde. Yol yapmadık, okul yapmadık, eğitimi çoğaltmadık, rahatlıklarını sağlamadık. Şimdi bu kanunla ne yapacağız? Bu kanunla orada haydutluk kalkacak mı? Kalkmayacaktır. Kalkmayınca ne yapacağız? Haydudu halktan isteyeceğiz, getirmeyince de onu başka yere göndereceğiz. Kişisel hukuk ve anayasal haklar nerede kaldı? Bence sıkıyönetim bu kanundan çok hafiftir. Çünkü meclis kararıyla, meclis direktifiyledir ve geçicidir. Bence adliye ve jandarmanın ıslahından başka çare yoktur.

Ali Bey (Afyon) — Hükümetin varlığı asayiş demektir, asayiş her şeyden öncedir. Şu halde hükümet, asayiş sağlayacak kesin tedbirleri kendisi almalıdır. Bunun için de haydutluğu doğuran sebepleri bulup tedbirleri ona göre almalıyız. Yoksa sadece jandarmanın maaşını artırmakla bu olmaz. Onu da yaptık, iyi sonuç alamadık. Asıl mesele jandarmanın ıslahıdır. Bir tek jandarmanın cezalandırıldığını henüz duymadım. Yaptıkları hep yanına kalmaktadır. Köylerde muhtarlar da halkı baskı altında tutmakta, ezmektedirler. Bunlara da bir şey yapılmaz. Bence bu kanun hiçbir yarar sağlamayacaktır. Bir komisyon kurmalı ve asayiş için esaslı tedbirleri tespit etmeliyiz.

Mehmet Emin Bey (Şebinkarahisar) — Hakların korunmasının dört önemli sebebi vardır. Birincisi: din ve ahlak duygusu; İkincisi: esenlik ve mutluluk duygusu; Üçüncüsü: hükümetin kanun ve adaleti; Dördüncüsü: insanın kişisel gücü. Bu kanun ise, hükümetin görevlerini halka aktararak hükümetin kalmadığını ilan ediyor. Haydutlu-

ğu önlemenin iki yolu vardır. Eğer hükümet güvenlik memurlarının çalışmasını izlerse, paslı bir haldeki adalet makamlarını çalıştırabilirse, idarede suya sabuna dokunmamak siyasetini bırakırsa, denetimler yapabilirse herhalde bu kanundan daha çok yararlı olur. İşin esasına gelince; haydutluk eski devlet kuruluşunun ağır askerliğinden kurtulmak için dağlara kaçmakla doğardı. Eski haydutlar, mahkemelerde hak ve adalet bulamayarak herkesin hakkını kendi başına alacağı düşüncesiyle dağa çıkarlardı. Ana sebep, bilgisizlikti. O halde biz, ekonomimize, bayındırlığımıza, eğitimimize, öğretimimize gereken önemi verecek olursak işte o zaman haydutluğu temelden kaldırabiliriz. Bir aşiret reisi bana dedi ki; bizde çalışmanın iki aracı vardır. Biri sapan, biri bıçaktır. Sapan demiri, alın terinin karşılığını vermediğinden bırakılıyor, hayat kazanmak için bıçağa el atılıyor. Eğer bugüne kadar Anadolu'da yollar yapılmış, kazanç imkânları sağlanmış olsaydı, işler düzene girerdi. Fransa Meclisi Mebusanı'nda eğitim bütçesi incelenirken biri, "Eğer kafaları iyi terbiye edecek olursanız, kesmek zorunda kalmazsınız" demiştir. O halde, asayiş önlemek isteyen hükümetimize 1924 yılı bütçesinde ekonomi, bayındırlık, eğitim ve öğretim için esaslı bir programla gelmesini bildiririm.

Vasıf Bey (Manisa) — Bugün varlığımızı, kuruluşlarımızı, amaçlarımızı, düşüncelerimizi tehdit eden etkenlerin en güçlüsü, en önemlisi asayiştir. Halkımız ve seçmenlerimiz, burada söylenen nazariyelerle hiç ilgili değildirler. Onların istedikleri tek şey, güvenlidir. Bugün memlekette asayiş yoktur. Sokaklarda adam öldürülmekte, gündüz evler soyulmaktadır. Bu kanun asayiş sağlamaya yetecek midir? Elbette incelenmeye değer bir sorudur. Fakat bu kanun İçişleri ve Adalet Komisyonlarında hukuk uzmanı arkadaşlarımızca incelenmiştir, sonunda da kanunun gerekli olduğu raporla bildirilmiştir. Kabul ederim ki, olağanüstü tedbir biraz acıdır. Fakat iki yıl önce tehlikeye düşen vatanın savunması için de İstiklal Mahkemelerini kurmuştuk. Ve hukuk üstü olan bu mahkemeler vatanın kurtarılmasında büyük destek olmuştur. Asayişsizlik de devletin varlığını tehlikeye düşüren büyük bir kötülüktür. Alacağımız tedbir biraz çokça da olsa halk memnun olur. Eğer bu kanunla asayiş sağlanırsa, olağanüstü tedbirin getirdiği acılar çabucak unutulur. Yol, eğitim, öğretmen olsun ama bunlar uzun zaman ister. O zamana kadar asayişsizliği olduğu gibi bira-

kırsak, memlekette ne yol, ne okul, hiçbir Şey yapamayız. Yüksek Meclis düŐünmelidir ki, bu kanunu hükümet istemektedir. Yüksek Meclis, bu kanun olmadan da asayişin sağlanacağı kanısında ise hükümeti deėiŐtirir. Yoksa bu hükümeti tutuyorsa kanunu çıkarır.

Mustafa Efendi (Konya) — nce Şunu düşünelim. Memlekette haydutluk var mıdır? Vardır, her yanda vardır, herkes, hatta mebuslar yakınmaktadır. Herkes haydutluğun ortadan kaldırılmasını istemektedir. Bence ceza kanunundaki hükümler, mevcut mahkemeler ve zabıta ile haydutluğu yok edemeyiz. Bu sebeple bu kanun bir zorunluluktan doğmuştur. abucak çıkarılması gereklidir. Yalnız bir önemli noktaya dikkat çekmek isterim ki; zabıta, jandarma komutanlarının değil, mülkiye amirlerinin emrinde bulunmalıdır.

Halis Turgut Bey (Sivas) — Hükümetin varlık sebebi asayıŐtır. AsayıŐ olmayan yerde hiçbir Şey olamaz. AsayıŐ denince akla gelecek üç unsurdan biri idare, ikincisi jandarma, cs adalettir. AsayıŐ yoksa bu uzuvlar hastalanmıŐ demektir, onun tedavisi gerekir. Yoksa bu kanunla asayıŐ sağlanamaz. Tersine, yeni dŐŐmanlıklar doğar.

Başbakan ve İçişleri Bakanı — Halkı haydutlara, haydutları birbirlerine karşı kullanmayı gerektirecek bir madde bu tasarıda yoktur. Lütfen kanun metnini iyi okuyunuz. Meclisin zamanı boşuna yitmesin. Mutasarrıflarımızın hepsi Mlkiyedir. Başkasını bilen varsa haber versin. Bu kanunun geçici olması isteniyor ki, öyledir. Belli bir süre içinde haydutluğu yok edeceğimizi sanıyoruz. Çok rica ederim, kanun okunmadan eleştirme yapılmasın. Esas Şudur: Hükümetin haydut olarak ilan ettiği kimseyi kim öldürürse öldürsün sorumlu olmayacaktır. Yoksa hiç kimseye bir haydudu öldürme görevi verilmiştir. Kimse zorunlu tutulmamıştır. Fakat bir haydut öldürülürse hükümet sorumlusunu aramayacaktır. Halkın bir haydudu öldürmesinden yeni dŐŐmanlıklar doğar diye haydutluğu serbest mi bıracağız? Haydutluk, doğacak intikam duygularından çok daha büyük ktlklere sebep olmaktadır. Sonra bu kanun küçük memurlara gdinceye kadar değişik anlayıŐlara sebep oluyormuŐ. Olabilir. Böyle oluyor diye kanundan vazgeçemeyiz. Kanun yanlış uygulanır kuŐkusıyla kanun çıkarmayacak mıyız? Kanunu yanlış uygulayacaklar hakkında da kanun hükümleri vardır. Mademki hükümet vardır, asayışı sağlasın, asayıŐ yoksa hükümet de yoktur deniyor. Sonra bu

tarif çoğalıyor. Adaleti gerçekleştirmek hükümetin görevidir, adalet varsa hükümet vardır, adalet yoksa hükümet yoktur. Eğitim varsa hükümet vardır, eğitim yoksa hükümet yoktur. Oysaki bunların hepsi birden olmalıdır. Yalnız birinin varlığı, yokluğu ele alınamaz. Hükümet hepsini sağlamaya çalışacaktır. Hiçbirini arkaya bırakamaz. İşler ıslah edilsin, jandarma ıslah edilsin deniyor, ama nasıl ıslah edileceği söylenmiyor. Islah zamanla olur. O zamana kadar asayişsizliği böyle bırakmak caiz midir? Yoksa hem ıslah yollarını aramak, hem tezden asayişsizliği kaldırmak mı gereklidir? Gerekli ise olağanüstü tedbire ihtiyaç var mıdır? Çözülecek sorun budur ve bence olağanüstü tedbire ihtiyaç vardır. Bu nedenle, kötülük için köye gelen haydu du öldüren köylü sorumlu olmayacaktır. Yataklık yapanlara gelince; haydutluğu besleyen yataklardır. Haydutluğu kaldıracığım düşünce siyle hareket eden bir adam, önce yataklar hakkında ne yapacağını düşünmek zorundadır. Yataklara dokunmayacağım, yalnız haydudu devlet kuvvetleriyle takip ettireceğim denirse olumlu sonuç alınamaz. Kesinlikle, yatakların başkalarına örnek olacak şekilde cezalandırıl maları gereklidir. Bazı adamlar köylerde ya da şehirlerde oturur ve idareleri altındaki çeteleri kullanırlar. Onlara bilgi verir, onları idare eder, onları görevlendirirler. Bunlar hakkında bir şey yapamayacak mıyız? Önce buna karar vermek gerekir. Verilecek yetkinin kötü kul lanılmasından korkuluyorsa, onun da tedbirleri düşünülür ve alınır. Kısacası; memlekette asayişsizlik vardır. Ve bugün memleketteki asa yiş ihtiyacı hava, su, ekme ihtiyacı kadar şiddetlidir. Kesinlikle asa yiş sağlanmalıdır. Halk rahat uyku uyuyabilmelidir. Herkesin malı, canı güven içinde olmalıdır. Tarlasını rahatça ekip biçebilmeli, rahat ça seyahat edebilmelidir. Eğer bu kanuna lüzum kalmadan, asayişin sağlanmasını ileri sürenler varsa ben övünerek yerimi bu arkadaşla ra bırakırım.

Başkan — Tümü üzerindeki görüşmeyi yeterli görüp maddelere geçilmesini kabul edenler ellerini kaldırsınlar. Kabul edilmiştir (TBMM Zabıt Cerideleri, 2 ve 3.10.1923; Kanun: 356).

g) Telgraf ve telefon kanun tasarısı üzerindeki görüşmelerden:

Başkan — Dokuzuncu maddeyi okuyoruz:

Madde 9 — Hükümet, gerek bütün hatlar, gerekse hatların bazı kısımları üzerinde, gerek bütün haberleşme ve konuşmaları, gerekse

haberleşme ve konuşmaların bir kısmını tamamen ya da geçici olarak durdurabilme hakkını muhafaza eyler.

Zülfü Bey (Diyarbakır) — Bu maddeyi okuduğumuz zaman vücutlarımız ürperiyor, şaşkınlık içinde kalıyoruz. Demek ki telgraflar sansür edildikten sonra sahibine çekilecektir. Bu madde cumhuriyetle değil, meşrutiyetle değil, mutlakiyetle yönetilen bir hükümete bile yakışmaz.

Reşit Ağa (Malatya) — Milletın eski hükümeti kaldırıp yerine halk ve cumhuriyet hükümetini koymasındaki tek sebebi, kişisel özgürlüğüne sahip olmak, kayıtsız ve şartsız ulusal egemenliğini korumak esasına dayanır. Bu maddeyi kabul etmek, milletin kişisel özgürlüğüne saldırmak ve ulusal egemenliğe sahip olma hakkını kaldırmaktır. Bu usul, mutlakiyetle yönetilen eski hükümette bile olmamıştır. Maddenin metinden çıkarılmasını teklif ederim.

Mazhar Müfit Bey (Denizli) — Bu maddenin konulmasındaki sebep nedir? Asayiş sebebi olamaz, onun için ayrı madde vardır. Hükümet bunun da üstünde bir imtiyaz ve yetki mi istiyor? Açıklansın.

Posta ve Telgraf Genel Müdürü Fahri Bey — Hükümet bu maddeyi sansür düşüncesiyle koymamıştır. Tabii arızalar ve askeri nedenlerle konulmuştur. Herhangi bir yerde telgraf tellerinin kopması üzerine oradaki haberleşmeyi erteleyebilmek için konulmuştur. Bir de bazı kimseler, tüccar ve esnaf birbirleriyle anlaşmalı dille haberleşirler. Bazıları da şifre kullanırlar. Gerektiğinde bu türlü haberleşmelerin yasak edilebilmesi için bu madde konulmuştur. Savaş döneminde hükümet bunu yasaklamıştı. Elli yıldan beri mevcut olan Petersburg Sözleşmesi vardır. 1875'ten beri yürürlükte ve buna yirmi dört devlet katılmıştır. Her yıl bu konuda bir konferans toplanır, her beş yılda bir yeniden görüşülür ve fakat hiç kimse bu sözleşmeden ayrılmaz.

İsmail Canbolat Bey (İstanbul) — Maddede, yapılan açıklama ile ilgili bir kayıt yoktur. Bu haliyle bu madde bir anayasa meselesidir. Savaşta alınacak tedbir ve kararlar için hükümet meclisten yetki alır, bu kanunla ilgili değildir.

Sabri Bey (Manisa) — Niçin haberleşmeler devletin tekelindedir? Niçin anayasa hukukunda haberleşme, devletin egemenlik hakkının gereği sayılır? Demiryolu hizmetinde devlete bazı imtiyazlar verilirken haberleşme için niçin verilmesin? Eğer haberleşmeler üzerinde, bazı hallerde egemenlik hakkını vermezsek; devletin var olma sebebi ta-

mamlanmaz. Devrimler çağında ise bu daha çok önemli ve gereklidir. Yani bu madde hükümetin hayatı bakımından kesinlikle gerekli olan bir maddedir. Kötüye kullanılabilir mi? Hiçbir kanun ve kanun maddesi yoktur ki, kötüye kullanılma ihtimali olmasın. Bunu önlemek maddeyi kanunlaştırmamakla değil, yapanların başını kırmakla olur. Bu madde, haberleşmeyi korumakta hükümeti güçlendireceği için, memleket yararının gereğidir.

Süleyman Sırrı Bey (Bozok) — Bu maddeye lüzum yoktur. İhtiyaç duyduğunda meclisten karar alabilir. Asayiş nedenine dayanıyorsa, bunun için ayrı madde vardır. Bu maddeyi koymak meclisin devamlılığına inanmamak demektir. Çıkarılmalıdır.

Abidin Bey (Manisa) — Bu ve bundan sonraki maddeler ulusal egemenlik ilkesi ile bağdaşmaz. Halkçılık ilkesine uygun değildir.

Tahir Bey (Giresun) — Esnaf ve tüccarın telgrafları anlaşılmaz şekilde çekmelerine telgrafhanenin karışmaya ne hakkı vardır? Bu, savaş zamanında olsa belki kabul edilir. Fakat barış zamanında şöyle yazacaksın, açık yazacaksın demenin anlamı nedir? Öyle ise mektupların da açık verilmesi gerekir. Tüccar telgrafları kısadır, ama karşısındaki ne denildiğini anlar. Sınırlama ancak savaş zamanlarında olabilir.

Hilmi Bey (Zonguldak) — Ben bu maddenin gerekli olduğu kanısındayım. Tanrı vere de taş yemesek (gülüşmeler). Mademki anayasa ile sıkıyönetim idaresini kabul etmişizdir, bu kanunla da telgrafçılara sıkıyönetim hakkı tanıyalım. Bir yerde haydutluk olur, ayaklanma çıkarsa, telgraf idaresi hükümet emriyle telleri kesip bunların haberleşmelerine engel olsun.

Rauf Bey (İstanbul) — Bu maddeden benim anladığım; hükümet istediği zaman, istediği yerde, istediği hattı tutabilecektir. Ne için? Sebebi gösterilmemiştir. Devrimlerimiz bitmiştir. Durmadan kullanılan devrim sözlerinin memleketimiz ekonomisine yaptığı kötülükler çok açıktır. Bir gazetede; devrim şöyle olmuştur, böyle olacaktır gibi sözlerin yayımlanmasının milletin ekonomisine neler yaptığını görüyoruz. Herkes, her gün yeni bir devrim mi bekliyor? Hayır. Milletimizin vicdanına dayanan devrim olmuştur. Her gün bir şey bekler durumda olan milletin kamuoyu karşısında, memleketin zenginliği, ekonomisi nasıl canlandırılacaktır? Artık devrim yoktur, devrim bitmiş ve yerleşmiştir, memlekette sessizlik vardır. İlerde olacak bir ayaklanmaya kar-

şı tedbir gösterilmesini anlayamadım. Böyle bir halde sıkıyönetim ilan edilir ki, hastalığın tedavi şekli budur. Bu madde gereksizdir. Yoksa gelişigüzel kullanılır. Mesela, düşmanla ortaklaşa çalışan, çalıştığı için vatandan çıkmak utanç ve zorunda kalan bir bahtsızın anılarının yayımı dolayısıyla, Basın Kanunu uygulanmak gerekirken, bir bakanın valiliğe verdiği şifre ile yayım yasaklanıyor.

Esat Efendi (Muğla) — Refik Halit gibilerin Tanrı vücudunu bile kaldırsın, değil yazılarını...

Rauf Bey — Yarın, bir sözünüz bana güç giderse, ben de sizin ağzınızı tutarım. İnsanların idaresi için kanunlar yapılır. Hükümetin böyle yetkileri olmaz. Madde gereksizdir.

Sabri Bey (Komisyon Sözcüsü) — Önemli sorunlarla ilgili maddeler incelenirken insanların duygulardan ve duygu etkisiyle aşırılıktan, mümkün olduğu kadar kurtulmuş olması gerekir. Devrimimiz önemlidir, dünyanın sonuna kadar var olacaktır. Fransa Devrimi de öyledir. Fakat ora kanunlarında da cumhuriyetin bozulacağı, sakatlanacağı kuşkusu vardır. Hükümet, her türlü tehlikeye karşı, bu tehlike varmış gibi tedbirli olmalıdır. Devrim denince, hemen yarın bir ayaklanma olur, cumhuriyetin üzerine yürünür gibi bir düşünce tasarlamayınız. Memlekette bazı haberleşmeler oluyor ki, ürkülen bir sonuca varabilir. Hükümet, hemen meclise gelemmez. Hemen el koymak gerekir. Bu madde onun için gereklidir.

Mazhar Müfit Bey — Genel müdür bu maddenin amacını böyle anlatmadı. Fırtına çıkar da birkaç gün teller bozulursa bu madde kullanılacakmış. Sabri Bey ise hükümetin devleti esenlikle yönetebilmesi için bu maddeye ihtiyaç gösterdi. Genel müdür, komisyon sözcüsü gibi, ulusal egemenliği paramparça eden sözler söylemiyor. Yalnız, genel müdürün söylediği sakatlıklar için de, süresiz tatil olmaz. Bir tamir için böyle madde konmaz, değiştirilmelidir. Kaldı ki, hatlar bozuk olursa halka bildirilir ve telgrafi çekip çekmemekte serbest bırakılır. O halde bu madde gereksizdir. Komisyon sözcüsünün, hükümet adına, ulusal egemenliği bozan bir şey istemeye hakkı yoktur. Çünkü genel müdür başka söyledi, demek ki hükümet bile böyle bir madde istemiyor.

Halil Bey (Zonguldak) — Tilkiye sormuşlar ki, kızarmış tavuk eti var, yer misin? Cevap olarak demiş ki; adamın güleceğini getiriyorsunuz. Bu madde ile de bir idareci, İran Satrapı kadar güçlü olur. Öyle

ki, bu maddenin uygulamasına geçilince her telgraf merkezinde bir ayıklama, yani sansür kurulu olacaktır. Buna imkân yoktur. Olağanüstü durumlar için ise, hükümet öteden beri olduğu gibi özel kararlarla çalışır. Sonra, mektupları ne yapacaksınız? Adam isyan edin diye yazıyor, ama telgrafla değil mektupla. Ona ne yapacaksınız? O halde bunun hem uygulama imkânı yoktur, hem de ekonomik hayat için zararlıdır.

Vehbi Bey (Balıkesir) — Telgraf haberleşmesi ve telefon görüşmelerinden sorumluluk kabullenmeyen bir hükümete böyle yetkiler verilemez.

Refet Paşa (İstanbul) — Bu işin uygulama şeklini ben gördüm. Vahdeddin'in kaçtığı gecenin sabahı hiçbir telefon hattı işlemedi. Çünkü telgraf İngiliz kumpanyasının elinde idi ve benim telgraflarım belli bir merkeze gidiyordu. Oraya “Kara Oda” diyorlardı. Ben hat isteyince, santraldeki madam Kara Odadaki İngiliz memuruna soruyordu. O izin verirse hat veriyor, yoksa vermiyordu. Konuştuğum zaman da odadan dinleniyordu. O oda durmaktadır. Oraya giren herkes bütün gizlilikleri duyabilir. Bugün bu oda durduğu ve işlediği içindir ki, kimsenin ve özellikle tüccarların, haberleşmelerin gizliliğine güveni yoktur (Sabri Bey — Her santralde vardır). O halde haberleşme serbestliği nerededir? Bu maddenin nasıl tatbik edileceği anlaşılıyor. Oysaki ben haberleşirim, kötü bir şey yazarsam kanun beni yakalar, cezamı verir. Önceden kötülük yapacaktım gibi madde olmaz. Bu madde, Kara Oda anlayışıdır. Olağanüstü hallerde sıkıyönetim uygulanabilir, meclisten karar alınır. Bunun dışındaki müsaadeler memleketin ekonomisine, halkın kesesine zarardır.

Sabri Bey — Bu maddeyi yazıp veren benim. Önce Kara Odaya cevap vereyim. Kara Oda, kılıç gibidir. Düşmana karşı kullanırsanız güzel ve yararlı bir araçtır. Kendinize çevirerseniz kendinizin katili olursunuz. Kara Oda da öyledir. Ona “Müfettiş Odası” derler. Her santralde vardır. İki görev yapar. Birincisi, haberleşmenin doğru yolda gidip gitmediğini incelemektir. İkincisi, haberleşmelerin gizliliğini korumaktır. Herhangi bir sebeple santraldeki kızların haberleşmeler arasına girmemesini sağlar. Bu görev kötüye de kullanılabilir, ama bundan ötürü kapatırsanız haberleşmelerin yolunda gidip gitmediğini nasıl anlarsınız? Duygulara kapılmayalım, fen işlerinde fence düşünelim.

Asayiş bozucu haberleşmeleri de devam ettirmek, asayişin bozulmasına hükümetin yardımı demektir. Hükümetlerin böyle görevleri olmaz. Bu maddeyi çıkarmak, hükümete asayişin bozulması görevini tanımaktır. Oysaki hükümetin görevlerinden biri de genel ahlakı korumaktır. Madrid Kongresi'nde genel ahlaka aykırı posta kartları üzerindeki yazıların yasaklanması söz konusu olmuştur. Umarım ki, Yüce Kurulunuz genel ahlaka aykırı haberleşmelere telgrafı aracı yapmayı kabul etmez. Mektupta gizlilik varken telgrafta olmaması nedendir, dendi. Telgraftaki çabukluk ve yayılma gücü mektupta yoktur. Mektupta uzun zaman vardır, hükümet tedbir alabilir. Sonra, ona bir şey yapılamıyor diye, ötekine de yapılmaması gerekmez. Bu maddeyi kaldırırsanız idare çok kötü duruma girer ve özellikle ahlakla ilgili görevini yapamaz. Mesela, bir telgrafta açıkça, bir düzen kuruluyor, falan yeri hemen tutunuz deniyor. Telgraf memuru bunun bir ayaklanma telgrafı olduğu kanısına varırsa telgrafı tutar, yani haber verir.

Feridun Fikri Bey — İster asayiş, ister ahlak bakımından olsun takdiri kim yapacaktır? Asayiş konusu bir yana, ahlak konusu için ünlü hukukçulara inceleme yaptırmak gerekir. Yani uygulanamaz bir maddedir. Bir memura bu kadar hak verilemez. Açık kartlarla telgraf- lar bir tutulamaz. Telgraflarda gizlilik esastır. Kartlar ise açıktır.

Eyüp Sabri Efendi (Konya) — Asayiş ve güvenliği bozucu bir telgraf çekilirse bu bir suçtur. Telgraf tutulmaz, telgrafı çeken tutuklanır.

Başkan — Maddenin tasarıdan çıkarılmasını isteyen önergeler var. Kabul edenler ellerini kaldırsın. Kabul etmeyenler kaldırsın. Tasarıdan çıkarılması kabul edilmiştir (TBMM Zabıt Cerideleri, 1.1.1924).

B

Bariş Antlaşması'nın Onaylanması ve Sınır Dışında Kalan Yerler

(23.8.1923)

Lozan Bariş Antlaşması ve eklerinin onaylanması hakkındaki kanun tasarılarının görüşülmesinde ilk sözü Dışışleri Komisyonu Başkanı Sinop Mebusu Yusuf Kemal Bey aldı. Geçmiş olayların özetini yaptı, Bariş Antlaşması'nda emeği geçenleri övdü ve "Mustafa Kemal Paşa, bu eser senindir" dedi. Komisyonun sözcüsü ile diğer üyeleri, sonra da bütün mebuslar bu deyme katıldıklarını bildirdiler.

Komisyon Sözcüsü İzmir Mebusu Dr. Tefvik Rüştü Bey de, antlaşmanın ayrıntıları üzerinde durarak ve bu antlaşma ile sağlanmış yararları belirtmeye çalışarak, özellikle kapitüstasyonların kaldırılışını kesinleştiren maddeyi okuyarak antlaşmanın onaylanmasına ait kanun tasarılarının kabulünü istedi ve güzel sözleriyle alkışlandı.

Fakat Ulusal Ant'ın içinde bulunan Hatay ve Musul bölgeleri ile Akdeniz adalarının ve Ulusal Ant'a göre yapılacak plebisitle anavatanı bağlanması beklenen Batı Trakya'nın bu antlaşma ile sınır dışında bırakılmalarını kabullenmeyenler acı konuşmalar yaptılar. İlk konuşma Hatay için oldu.

Gerçekten de Hataylılar daha ilk günlerden beri milli mücadele çabalarına katılarak eşsiz bir yurtseverlik duygusu ile ve özellikle Karamürselzade Tayfur Atâ (Sökmen), Nuri (Aydın), Payaşlı Dedebeyzade Hakkı, Dörtöl'dan Deli Mustafa Ağa, Hasan Paşa, Antakya'dan Ab-

durrahman (Miski), öğrenci Talat (Dr. Civelekoğlu), Diş Doktoru Zübeyir (Göçmen), Karasulu Kâmil Ağa, kardeşleri Şeyh Ali Ağa, Mesrur Ağa, Kel İzzeddin'lerin (Konurap) önderlikleri altında bölgelerindeki işgal kuvvetlerine karşı ayaklanmışlardı (Hamdi Selçuk, *Hatay'ın O Günleri*, s. 15).

20 Ekim 1921'de imzalanan Ankara İtilâfnâmesi ile kendilerine Geçici Manda İdaresi verilmek istenince de, bunu kabul etmeyip, ne bahasına olursa olsun anavatana bağlanmayı istemişler ve Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne temsilciler gönderip telgraflar çekerek protestolarda bulunmuşlardı (M. Goloğlu, *Cumhuriyete Doğru*, s. 207-208).

Ankara İtilâfnâmesi'nden sonra Adana, Dört Yol, Gaziantep, hatta İstanbul'a göçen birçok Hataylı yine de durmamış, anavatana kavuşma davalarının gerçekleşmesine çalışmışlardı. Adana'daki Hataylılar, "Antakya-İskenderun ve Havalisi Kurtuluş Cemiyeti"ni kurmuşlardı. Cemiyetin Merkez Yönetim Kurulunda Tayfur Atâ (Sökmen), Masaracızade Samih Azmi (Özer), Vehbizade Rasim (Yurtman), Nuri (Aydın), Yüzbaşı Affan gibi yurtsever Hataylılar vardı. Adanalılar, Dört Yollular ve bütün Güney Anadolulular da Hatay davasının gerçek birer savunucusu olmuşlardı. 15 Mart 1923'te Mustafa Kemal Paşa Adana'ya geldiği zaman, karşılayıcıları arasında tepeden tırnağa kadar siyahlar giymiş Hataylı kadınlar da vardı. Elllerinde, "Antakya-İskenderun" yazılı bir levha tutan dört Hataylı genç kız Mustafa Kemal Paşa'nın yolunu kesmiş ve bunlardan biri, yaptığı çok kısa, fakat dokunaklı konuşma ile Hataylıların acılarını dile getirip herkesi ağlatmıştı. Son derece duygulanan Mustafa Kemal Paşa da, "Kırk yüzyıllık Türk yurdu, yabancı elinde kalamaz" diyerek geleceğin müjdesini vermişti. Mersin Mebusu Ramazanoğlu Niyazi Bey ise, Hataylıların anavatana kavuşma davalarının gönüllü savunucusu ve sözcüsü idi (H. Selçuk, *Hatay'ın O Günleri*, s. 17-21). Nitekim Hatay'ı sınır dışında bırakan Lozan Antlaşması'nın onaylanmasına ait kanunların görüşülmesinde de ilk sözü o aldı.

Niyazi Bey (Mersin) — Sanılıyor mu ki, bu antlaşma ulusal isteklerimizi tam olarak karşılıyor? Sanılıyor mu ki, bu antlaşma ulusal sınırlarımız içinde devlete tam bağımsızlık veriyor?

Necip Bey (Mardin) — Hayır, vermemiştir.

Niyazi Bey — Her şeyi yararlı ve yararsız yönleriyle birlikte inceleyelim. Arkadaşlarımızın bazıları bu antlaşmayı Sevr Projesi ile karşılaştırarak çokça alkışlıyorlar. Oysaki sınırın bir yanındakileri güldüren, öte yanındakileri ağlatan bir antlaşma tam bir antlaşma değildir, eksiktir.

Esat Efendi (Muğla) — Antakya, Trakya kan ağlıyor.

Necip Bey (Mardin) — Güney sınırları da öyle.

Niyazi Bey — Lozan Antlaşması, şanlı büyük bir imparatorluğun hesabını tasfiye ediyor. Mısır'dan, Sudan'dan, Kıbrıs'tan, Adalardan, Trablusgarp'tan ve bütün kıtalar üzerindeki haklardan vazgeçtiğini anlatıyor. Oysaki sizler ve dedeleriniz Kıbrıs için, Mısır için çırpındınız. Genel Savaşa girdik, yenildik. Bu yüzden bize ceza verilmeye kalkışıldı. Fakat her şeyin de bir haddi, hududu vardır.

Başta Amerika olmak üzere; milletler kendi kaderlerine hâkim olacaktırlar, demiyorlar mıydı? Bizim de günde yirmi defa tekrarladığımız, bağırıp çağırdığımız, dünyaya ilan ettiğimiz Ulusal Ant'ın başlıca noktası bu değil miydi? Biz Milletler Cemiyeti'nin mandadan söz eden maddesini kabul etmemiştik. Delegele Kurulu Başkanı İsmet Paşa da Lozan Konferansı'nın 23.1.1923 günlü birleşiminde; eski Osmanlı İmparatorluğu'nun herhangi bir kısmı üzerinde hiçbir devletin mandasını tanımıyoruz, demişti. Şimdi, bu antlaşmanın 16. maddesinde; Türkiye bu antlaşmada gösterilen sınırlar dışındaki arazi ve adalar üzerindeki bütün haklarından ve dayanaklarından vazgeçer, bu arazi ve adaların kaderleri ilgililerce belirtilmiştir ya da belirtilecektir, deniliyor. Hani, bizden ayrılan memleketler kendi kaderlerini kendileri tayin edeceklerdi?

Bu antlaşma yalnız Türk olmayanları bizden ayırmakla kalmıyor, önemli miktarda öz Türk memleketlerinin kaderlerini de tehlikeye atıyor. Suriye ve Irak ile aramızda çizilen sınırı inceleyelim, bu sınırın ötesinde nelerin kaldığını düşünelim. Adana ilinin Dört Yol ve Hassa ilçelerinin büyük kısımları sınırın ötesinde, güneyinde kalıyor. Bize bir iki köy bırakılmıştır. Tiyek, Ekbez, Bilan, İskenderun ilçeleri, Reyhaniye bucağı, Antakya ilçesi, Ordu bucağı, Bayır, Bucak, Hazine bucakları, Kilis ilçesinin büyük bir kısmı, Gaziantep merkez ilçesinin Bağdat Demiryolunun Çobanbey-Cerablus şubesi güneyine rastlayan kısımları yani İlbeyli ve Türkmen bucakları, sonra Urfa'nın, Mar-

din'in demiryolu güneyindeki kısımları, bütün meraları, bütün arazi-si... Özetle; anavatanla bir bütün olan önemli Türk bölgeleri sınırın ötesinde kalmaktadır. Ellerinizi kalplerinizin üzerine koyunuz ve iyi düşününüz.

Necip Bey (Mardin) — Alsas Loren [Alsace Lorraine]* nasıl reddedildiyse, biz de öyle reddedeceğiz, öyle alacağız.

Niyazi Bey — Antlaşmanın üçüncü maddesiyle, bu millet ve memleket parçalarını yitirmekle kalmıyor, memleketin büyük bir kısmının ekonomik durumunu tehlikeye düşürüyor, felce uğratiyoruz. Doğu Akdeniz'in en önemli limanı olan İskenderun'u göz önüne alalım. İskenderun; Halep'in iskelesi değildir. İskenderun; Gaziantep'in, Maraş'ın, Adana'nın, Urfa'nın, Mardin'in, Diyarbakır'ın, Malatya'nın, Harput'un, yani ülkemizin büyük bir kısmının kapısıdır, giriş çıkış yeridir. Halep'in, İskenderun'a ihtiyacı yoktur. İthalat ve ihracatını Beyrut ve Trablusşam limanlarıyla yapar.

Sonra Amik Ovası da, Antakya bölgesi gibi önemli bir tarım alanı olduğu halde ötede kalıyor. O bölgede, elektrikli tren işletilmekte en büyük kaynak olan Asi Nehri'nin şelalelerini de yitiriyoruz. Çobanbey'den Nusaybin'e kadar demiryolu sınır çizgisi oluyor. Demiryolunun sınır çizgisi olması, şimdiye kadar işitilmiş ve yapılmış bir şey değildir. İki tarafın asayışı noktasından tehlikelidir. Halk çok perişan durumdadır. Bağlar, bahçeler, bir kısım arazi ile birlikte, sınırın bu yanında kalan vatandaşlarımızın servetleri ötede kalıyor. Aileler, kabileler bölündüler. Bir kardeş beride, bir kardeş ötede kaldı. Aile ilişkileri bozuldu. Oralardaki millettaşlarımız şimdi kan ağlıyorlar. Kaç kereler Antakya ve İskenderun bölgesindeki kardeşlerimiz bu meclisin büyüklüğüne başvurdular, yardım istediler, adalet istediler, meclisin eşiklerinde ağladılar. Gönderdikleri protestolar gazetelere geçmiştir. Kızılay için yaptıkları fedakârlıkları yakından izledim. Antakya ve Bilan Türkleri geçen yıl Kızılay'a yardım için varlarını yoklarını feda etmişlerdir. Bir tek ağacı olan, onu satıp parasını, ellerinde kalan meyan kökü senetlerini vermişlerdir. O kardeşleriniz bizim sıkıntılarımızla beraber oldular, kendi üzüntü ve acıları-

* Birinci Dünya Savaşı sonunda Versailles Antlaşmasıyla Fransa'da kalması kabul edilen bölgedir.

nı unutarak o zaman işgal altındaki soydaşları için uğraşıp çırpındılar, ağlayıp sızlandılar. Sonra, kendi üzüntülerini unutarak milletlerinin sevinçlerine katıldılar.

Savaşa girdiğimiz için, yenildiniz denildi, kabullendik. 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi yapıldı. Bu antlaşma yapıldığı gün Antakya, İskenderun ve Musul, yani Türklerin oturduğu bölgeler elimizde ve idaremizdeydi. Buralar, mütarekeden sonra işgal edilmişlerdir. Yabancı kuvvetler 12 Kasım 1918'de denizden gelip İskenderun'a çıktılar. Ve bu kasaba halkına Osmanlı hükümeti adına geldiklerini, Türk kanunlarına göre işlemde bulunacaklarını söylediler. Memurlara dokunmadılar ve fakat şehri Ermenilerle işgal ettiler.

Bir memleket tasarlayınız ki; doğrudan doğruya anavatana bağlıdır, büyük Türk toplumuna bağlıdır, Türklerin oturduğu bir yerdir, o memleket için başka mukadderat olamaz. Burada bulunan kardeşlerimiz soyumun en asil, en temiz kısmıdır. Antakya ve yöresinde bulunan kardeşlerimiz, tıpkı Anadolu Türkleri gibi, Osmanlı Devleti kurulmadan önce orada yerleşmişler, şanlı ve milli devlet kurmuşlardır. Antakya, Bilan ve yöresinde yaşayan Türkler, Selçuklular, Atabekler zamanında, Mısır Sultanlığı döneminde büyük kuvvet ve kudret göstermişlerdir. Mardin'de Artukoğulları, Musul'da Atabey ailesi yani Türk aileleri uzun süre egemenlik kurmuşlardır. İskenderun ve yöresi Türkleri, Selçuklular zamanında, Haçlılar istilasına karşı kahramanca savunmada bulunmuşlardır. Antakya Beyi Yağıbsan bini Mehmet El Türkmani'nin cesaret ve kahramanlığı tarihlerde yazılıdır. Bunlar Mısır Türkmen ailesinin ortadan kalkması üzerine yabancı idareyi kabullenmeyerek Gündüz Oğulları'nın, Özer Oğulları'nın, Ramazan Oğulları'nın yani ulusal ünlü ailelerin yönetimi altında ulusal devletler kurmuşlar, Mısır Sultanlığına karşı mücadele etmişler, büyük zaferler kazanmışlardır. Burada bulunan kardeşlerimiz, Osmanlı Devleti'nin gelişmekte olduğunu görünce, tıpkı Anadolu Türkleri gibi, hepimiz gibi yüzyıllarca önce kendi istekleriyle bu topluluğa girdiler ve bağımsızlık aşklarını bu topluluk içinde dindirdiler. Bura Türkleri Oğuz Türklerinin en soylu boylarındandır. Bayatlar, Bayındırlar, Beydililer, Kırıklar, İmrililer, Bukduzlar, İballular, Ozarlar, Çoğunlar, Cihanşah Beyliler ve öteki Türk kabileleri bu yöre Türklerinin temellerini kurmuşlardır. Yani bura Türkleri çok eskidirler. Özbeöz Türk boylarından gelmişlerdir.

Türkçenin en özlü kelimelerini bulmak ister misiniz? Atasözlerini toplamak ister misiniz? Türk sosyal hayatına ait bilgi edinmek ister misiniz? Oralara gidiniz, iyi birer inceleme alanıdır.

Bir toprağın bir millete ait olduğuna en büyük delil; o yerdeki dağların, tepelerin yani coğrafi yerlerin adlarıdır. Orada bütün dağların, derelerin, tepelerin ve genellikle köylerin adları hep Türkçedir, öz Türkçedir. Bu durum güneyde Deve Deresi'nden başlar, aralıksız devam eder. Buradaki kardeşlerimiz ulusal tarihimize çok değerli kişiler kazandırmışlardır. Adlarının sayılması uzun sürecek bilginler, şairler, yazarlar, vezirler ve komutanlar yetiştirmişlerdir. Son savaşta Galiçya'da "Demir-Çelik" adını alan 79. Alay, Antakya ve yöresinin alayıdır. İmparatorluk devrinde buradaki kardeşlerimiz o geniş sınırları kurmuşlardır. Ve bunlar başkalarının sırtından geçinen insanlar değildir. Topraklarının sahibi kendileridir. Burada üretici de, tüketici de Türk'tür.

Ben Suriye'de Akkâr Dağları'nda, Trablusşam Sancağı'nda bulunan Türklerden, Filistin'de oturan ve ekonomik bakımdan şuna buna bağlı olan ufacık Türk kolonilerinden söz etmiyorum. Doğrudan doğruya Türkiye'ye bağlı, dil bakımından bağlı, kültür ve tarih bakımından bağlı, ekonomi bakımından bağlı, coğrafya ve tabiat bakımından bağlı olan ve arada boşluk bulunmayan, Arapların oturdukları yerden dağlar, dereler, akarsularla ayrılmış olan bir Türk ülkesinden söz ediyorum.

Mütareke ilanı ile haksız işgaller başlayınca buradaki kardeşlerimiz de siyasetçilere bel bağlamayarak milli mücadeleye başladılar. Sivas Kongresi'ne oradan da telgraf geldi. Her türlü milli harekete katıldılar, inançla çalıştılar, uğraştılar. Kadın ve çocuklar da kocaları ve babalarıyla birlikte çabaladılar. Silah, cephane, su taşıdılar, erzak yetiştirdiler, yaralılara baktılar. Davamız ilk günden başlar, yeni değildir ve bütün dünya bilir.

Londra Konferansı toplandığında bu bölgelerde bulunan kardeşlerimiz, iddialarımızın başlıca konusu oldu. Ben de oradaydım. St. James Sarayı'ndaki bir çay ziyafetinde Mösyö Brian [Aristide Briand] ile görüşüyorduk. Yanımda Zekâi Bey ile Yunus Nadi Bey vardı. Antakya, İskenderun, Adana, Antep'ten söz ederken, "Bütün Türkleri size bırakacağız. Türklerin yüreklerinde bir yara kalmasını

istemem” dedi. Fakat işe başka şeyler karışmış olacak ki, sonradan pazarlığa girildi.

Neşet Bey (Aksaray) — Ne karışırsa karışsın, biz görevimizi unutmayız. Dört yüz bin Türk’ü ihmal edemeyiz.

Niyazi Bey — Dört yüz bin değil, sınırın güneyinde kalanların hepsini hesaplırsanız altı yüz bin çıkar. Bugün burada görev vermekte olan Kolonel Mojen tanıktır, Londra’da kaç gün Antakya ve İskenderun için çırpındık. Sonunda bize Londra Anlaşması’nı getirdiler. İskenderun bölgesi için özel idare uygulamayı ve resmi dil olarak Türkçeyi kabul ediyorlardı. Bu anlaşma ulusal isteklerimizi karşılamıyordu. Fakat ya evet ya hayır demek zorunda kaldık, Türkler barıştan yana değildir denmesin diye. Başdelegemiz Bekir Sami Bey imzaladı. Sonra da durmadan protestolarda bulunduk. Paris’e geldiğimizde birçok Fransız mebus ve senatörleri davet edildi. Burada bizi haklı bulmuşlardı. Mösyö Bompard bile çok eleştirmelerimizi kabul etmişti.

Ankara Anlaşması görüşmeleri bir ara kesilmişti. Bu da Antakya ve İskenderun’un ulusal sınırlarımız içinde olmasını istediğimizdendi. Sonunda, siyasi teminat vermeyi kabul ettiler. Bu suretle ancak Londra Anlaşması’nın İskenderun hakkındaki maddesi değiştirilerek, genişletilerek pekiştirildi. Ve şu yedinci madde meydana geldi: “İskenderun bölgesi için özel bir idare usulü kurulacaktır. Sözü edilen bölgede Türk soyundan olanlar, kültürlerinin gelişmesi için her türlü kolaylıktan yararlanacaklardır. Türk dili resmi nitelikte olacaktır.” Buna bağlı bir mektup, bir de tutanak vardır. Bir kısım Fransız gazetelelerinin de o zaman yazmış oldukları gibi bu “bir Türk ulusal özerkliği”dir. Gerek Adana ilinin güney çizgisindeki kısmı, gerek İskenderun ve Antakya bölgeleri, gerekse Türklerin oturdukları bütün bölgeler Türk soyundan olan memurlarca yönetilecektir. Türkler ulusal kültürlerinin gelişmesi için her türlü kolaylıktan yararlanacaklar ve okullar açacaklardır. Bu bölge Türklerine, Türk bayrağını da içine alan, özel bir bayrak kabul etme yetkisi tanınmıştır. Genel aftan yararlanmaları esası da kabul edilmiştir.

Fakat, anlaşmanın yapılmasından beri geçen iki yıla yakın bir zamanda Posta ve Telgraf idaresinden başka dairelerde Türkçe kullanılmamıştır, Arapça işlem yapılmaktadır. Çok yerlerde Türk olmayan memurlar kullanılıyor. Türklerden de, milli duyguları zayıflamış olan-

lar alınıyor. Türklerin kültür derneklerine kötü gözle bakılıyor. Türk bayrağı evlerin köşelerinde ancak saklanabiliyor. Genel aftan yararlanılamamıştır. Anlaşmanın on üçüncü maddesinde; kuzeyde oturan halkın, güneyde kalan yerleri üzerindeki hakları olduğu gibi kalacak, tarım ürünlerine ait vergileri oturdukları yerde ödeyeceklerdi. Bundan da yararlanılamamıştır. Tutsakların ve tutukluların geri verilmesi hakkındaki ikinci maddenin uygulanmasında da çok zorluğa düşülmüştür. Birçok kardeşlarımız henüz yurtlarına dönememişlerdir. Beyrut'ta ve başka yerlerde oturmakta, hapishanelerde yatmaktadırlar.

Türk bölgesinin bucakları Halep'e bağlanmıştır. Bayır, Bucak Alevi Devleti'ne, İskenderun ve Antakya ise Halep'e katılmıştır. Buralardaki kardeşlarımız özerklik şöyle dursun, siyasal ve kişisel haklarına bile güvenemiyorlar. Halk bu durumu devamlı olarak protesto etmiştir.

Özetle; sınırimız iki taraf ilişkileri için iyi bir şekilde çizilmemiştir, ulusallık esasına uygun değildir. Coğrafya ve ekonomi bakımından da aykırıdır. Ekonomik şartlar hiç düşünülmemiştir. Hiçbir akıllıca temelle dayanmamaktadır. Bunu Fransızlar ve gazeteleri de itiraf etmektedirler. Bu kadar zaferden sonra bu uydurma sınır yine kalacak mıdır?

Lozan Barış Antlaşması'nda buralar hakkındaki tek hüküm, Ankara Anlaşması ile bu bölge için kabul edilen özel idareyi pekiştiren maddedir. Ki, o anlaşma hükümleri de uygulanmamaktadır ve esasen oralardaki soydaşlarımız hiçbir zaman bu anlaşmayı da kabul etmemişlerdir. Şimdi size o kardeşlarımızın Ankara Anlaşması'nın yapılması üzerine çektikleri bir telgrafi okuyacağım:

"Bu ana kadar, size olan müracaatlarımıza, 5 ve 29 Mart 1920; 21, 24, 26, 29 Haziran 1920 ve öteki telgraflarımıza ve 21 Haziran 1920 günlü ve toplu imzalı dilekçemize ne yazık ki hiçbir cevap verilmedi. Bunlardan hiçbirisi meclisimizde okunmadı. Bu bahtsız kardeşlerinizin acı haykırıları kubbenizde yankılanmadı. Hıristiyan dünyasının en haksız bir sesi yabancı parlamento kürsülerinde tartışılırken, gazete sütunlarında yer alırken düşmanlarımızın bile kabul ettiği bizim haklarımız kimseye duyurulmadı, milli gazetelerimizde yer almadı. Hiçbir yandan yardım görmediği halde yurdunun, yurdunuzun savunması için çırpınan millettaşlarınızın duygularından haberiniz bile olmadı. Size bağırıyoruz, iyi dinleyiniz. Bu ses Türk sesidir, sizin sesinizdir. Size acılarımızı döküyoruz. Yüreğinizi dinleyiniz. Bir sızı ve acı

duyacaksınız. Gözlerinizin önüne alevleri göklere çıkan köyler, sönmüş, yıkılmış ocaklar gelsin. Gözlerinizin önüne düşman esareti altında yaşamamak için çarpışmış, dağlara çekilmiş olan ve bugün mağara kovuklarında yaşayan dünün gelirli aileleri gelsin. Kardeşleri ve kocalarıyla birlikte yurdunun kurtuluşu için çalışan kızlar, kadınlar, bu uğurda can veren çocuklar, koç yiğitler gelsin. Gözlerinizin önüne Türk askerinin gelişinde ayaklarının altına yatmaya ant içen kadınlar gelsin. Gözlerinizin önüne bir zamanlar şanlı bayrağını koca ülkenin bir ucundan öbür ucuna omuzlarında taşıyan, Girit Savaşları'nın en şanlı günlerini yaşayan yiğitler, Akdeniz'in mavi ve uçsuz bucaksız mezarlığına Türklüğün adını yükseltmek için canlarını veren leventler, Sivastopol'un yeşil tabyalarına ilk bayrağı diken kahramanlar, 16. Adana Demir Tümeni'ne Çanakkale'de ölmez şanlar kazandıran 125. Alay'ın ve Galiçya'da Türk cesurluğunun ölmez örneği olan 78. Alay'ın itaatli ve cesur erleri ve bu milletin her derdine ortak olan alnında onun şereflerini, şanlarını ve kalbinde sevinçlerini, üzüntülerini taşıyan bir halk gelsin. Bunlar sizin öz kardeşlerinizdir. Unutmayınız ki, bu iller Anadolu mücadelesinin en parlak ve başarılı olaylarına sahne olmuştur. Biliniz ki, bu mücadeleler Alsas Loren'i çok iyi tanıyan Fransızların dimağında bile iz bırakmıştır. Buralar, istilacılara diken olmuştur. Bu bölgeler Anadolu'nun en zengin bir parçası, Türkiye'nin yarısının tek kapısı ve penceresidir. Unutmayınız ki, bu iller çok eski Türk bağımsızlığının beşiği, bugünkü ulusal davanın önemli bir temel taşı, Anadolu'da Türklüğün ilk ve asıl yurdudur. Unutmayalım ki, hepimiz bir etten, bir kemikteniz. Hepimizin dili ve dileği birdir. Bizim dileğimiz ulusal birlik ve bağımsızlıktır. Kayıtsız ve şartsız Türk egemenliği altında yaşamaktır. Memleketimizin bir Türk bölgesi olduğu zaten istilacılarca onaylanmış, dilimizin resmiliği onlarca da tanınmıştır. Şimdi size soruyoruz: Ulusal Ant'ı uygulamak için toplanan bir meclis içinden çıkan hükümet, böyle bir anlaşma yapabilir mi? Her yanda ulusların kendi kaderlerine kendilerinin hâkimiyetleri ilan olunmuştur. Biz de bunu istiyoruz. Bu isteği ilkin bu bölge halkı gösterdi. Vaktiyle Amerikan Soruşturma Kurulu önünde yabancı koruyuculuğunu kabul edemeyeceğimizi, öz milletimizden ayrılmayacağımızı sözümüzle, özümüzle, dünyanın gözü önündeki davranışlarımızla bildirdik ve gösterdik. Yine kendi göbeğimizi kendi elimizle ke-

seceğiz. Mukadderatımızı kendimiz çözümleyeceğiz. Az zamanda bir İrlandalı'dan daha çok fedakârlık yaptık. Bundan sonra da bağımsızlığından, anayurdundan ayrı düşmek istemeyen bir Türk'ün yaralı yüreğiyle ne harikalar yaratacağını dünya görsün. Biz Gaziantep'in güney hattında kalan Türk halkı ile Bilan, Reyhaniye, İskenderun, Antakya ve yöresi halkı bundan ötürü bu anlaşmayı bütün gücümüzle protesto eder ve sizleri milletin Ulusal Ant'ına çağırırız."

Fazla konuşmaya tahammülüm kalmadı, yalnız bir şey diyeceğim: Bu anlaşma kabul edilemez. Hepiniz benim gibi duygulu ve üzüntülü-sünüz, biliyorum. Bu üzüntünün yok edilmesini, bu anlaşmanın tamamıyla reddinde buluyorum. Siz üzüntünüzü nasıl anlatırsanız anlatınız. Dünya bunu duysun. İsterim ki; Fransa'da milliyet aşkını iyi duyan büyük insanlar, bizim bu derdimizi, üzüntümüzü bilsinler. Fransız yurtseverleri, doğuda Fransız uygarlığına, Fransız kültürüne çok önem veren ve çok sevgi gösteren bir milletin böyle parçalanarak yaralı kalmasını istemesinler. Mösyö Brian'ın sözünü tekrar hatırlatalım, yüreğimizde yara bırakmasınlar (TBMM Zabıt Cerideleri, 23.8.1923).

Ne var ki, yurtsever Hataylıların, uygarlıklarına seslendikleri Fransızlar, Hatay'ın anavatana kavuşmasına engel oldukları gibi, Ankara İtilâf nâmesi'nin hükümlerine göre ilan etmekle yükümlü oldukları özel idareyi de getirmemişlerdi. Lozan Antlaşması'nın pekiştirmesine rağmen yine de getirmeyeceklerdir (TBMM Zabıt Cerideleri, 31.1.1923).

Urfa Mebusu Yahya Kemal Bey (Beyatlı) — İki yıl önce Ankara Anlaşması yapılırken, görüşmelere akıl kılavuzluk etmiş olsaydı, şimdi bir yara gibi kanayan sınır çizilmezdi. Lazkiye'nin güneyinden bir çizgi çizilirdi, bu sınır Cebeliseman'a çıkardı ve batıda Türklerin oturduğu bir bölgeyi anavatana bırakırdı. O sınır, Fırat'tan Cebeliseman'a kadar gelirdi, Fırat'ı izlerdi. Çünkü Lozan'da Rumeli sınırimızdaki daha küçük bir nehri Çin Seddi gibi tabii sınır sayıyorlardı. Orada 600 bin Türk oturuyordu, elleri kolları bağlı, Yunanistan'a teslim edildiler. Acaba güneyde Fırat, Meriç kadar bir tabii sınır olamaz mıydı? Fırat'ın beri yanındaki Diyarbakır, Siverek, Urfa, Mardin, Siirt halkının hayvanlarının meraları bize kalırdı. Fakat Suriye'nin Rum ve Ermeni Katolikleri düşünceleri bozdular, o alanda oturan soy doğru-dan doğruya Suriye soyundandır, dediler.

Necip Bey (Mardin) — Hayır, yalan söylemişlerdir.

Yahya Kemal Bey — Doğrudan doğruya Türk ve Kürt milletinden bir soydur ve doğrudan doğruya anavatana katılmak isteyen bir soydur. Fakat ben bu sınırdan direnmeyeceğim. Mademki bize Fırat hattını vermediler, Sencar'dan Abdülaziz Dağı'na gelen ve oradan Telerrefine inen sınırı verselerdi. O zaman bu hattın beri yanındaki Türkiye mutlu olurdu. Onu da vermediler. Şimdi oradaki sınır yalnız soy ve milliyet nazariyesine karşı değil, tabiata karşı da bir sınırdır. Bu sınıra karşı tabiat isyan ediyor. Ben diplomatlara değil, Fransız milletinin vicdanına sesleniyorum. O Fransız milleti ki, iki büyük amacından biri yurtseverliktir. Biri de doğru düşünmedir. Fransızlar; kırk sekiz yıl Alsas Loren için ağlayan Fransızlar, bizim kaç yıl Antakya ve İskenderun için ağlayacağımızı belki her milletten daha çok duyabilirler. Yine Fransız doğru düşünme yeteneğine başvuruyorum ve umuyorum ki, Fransız doğru düşüncesi, Fransız hükümetine güney sınırına daha samimi ve daha sağlam bir yön, biçim verdirir de oradaki yara kanamaz. Bir yanda yurduna sığınmak isteyen bir ulus rahatlar, öte yanda da Suriye ve koruyucusu olan devlet rahatlar. Bu anda Antakya ve İskenderun önemli bir saat yaşıyor. Hiç kimse bu saatin, onlar için ayrılık saati olacağını sanmasın. Biz, o milletiz ki; Yunan toprakları Haymana'dan Polatlı'ya doğru patlarken, bütün o ateş hattının arkasında, İzmir'de, Bursa'da, Edirne'de Türk bayraklarını görüyorduk. O anda bizim ülkümüzü delilik sayanlar vardı. Bugün de, şu anda, Antakya ve İskenderun'da ve bütün o toprakların arkasında kalan Türk, Türkmen, Kürt bayraklarını görüyoruz ve bizim bu ülkümüzü hiçbir şey durduramayacaktır.

İstanbul Mebusu Hamdullah Suphi Bey [Tanrıöver], "Türkiye-Fransa dostluğunun bir tek şartı vardır. Güney Türklerinin kendi topraklarında korunmuş olarak yaşamalarıdır. Bu antlaşma bir bağımsızlık belgesidir, fakat içinde bazı maddeler var ki, kalbimiz onaylamamıştır. Milletler acılı günlerinde isteklerine aykırı olan bir antlaşmayı da imzalarlar. Fakat elimizin imzaladığı ve kalbimizin imzalamadığı zaman o, gerçek onaylama değildir. Sınırımızın güneyinde kalan kardaşlarımıza söylüyorum: yerlerinizi, yurtlarınızı bırakmayın. Sizinle beraberiz, beraber kalacağız. Talih bir ara ters görünse bile sonunda bir gün gelecek milli bayrağımızın gölgesinde beraber yaşamak yolunu bulacağız" dedi ve uzun bir konuşma ile Barış Antlaşması'nın onaylanmasını istedi.

Lozan Konferansı'ndaki Türk danışmanlarından yeni Muğla Mebusu Şükrü Kaya Bey — Bugün önünüze bırakılan bu politik belge, gelecek kuşaklara ve hatta korkarım ki bizim kuşağa bile köklü anlaşmazlıklar doğuracak tehlikeli hükümleri içine alıyor. Bir defa, antlaşmanın Avrupa'da bizimle Yunanistan ve Bulgaristan arasında belirttiği sınıra bakınız ve bir de haritayı gözünüzün önüne getiriniz. Bu antlaşma, bize, Balkan Savaşı sonucunun o acılı günlerinde elde ettiğimiz 1913 sınırını bile sağlayamıyor. Edirne'nin yaşama ve aydınlanma kaynaklarını kapıyor ve ne yazık Edirne'yi ölüme mahkûm ediyor.

Bir şehir, milli tarihte tuttuğu yerle, anıtlarıyla yaşamaz. Bir şehrin yaşaması için bir ekonomik çevresi olmak gerekir. İşte Edirne bu ekonomik çevreden tamamıyla yoksun edilmiştir. Edirne'nin yaşayabilmesi için batıda geniş bir alan gereklidir. Onu denize bağlayacak, doğrudan doğruya ulusal sınırlarımızdan geçecek bir demiryolu ve Akdeniz'in kendisine en yakın bir limanı gereklidir. Bunların hiçbirisi verilmemiştir. Edirne'nin yarın büyük bir acılı duruma düşeceğini sanmak, bilinmezlikten haber vermek değildir. Ve bu antlaşma; tarih, nüfus, soy, din, anıtlar bakımından, yani bir yeri bir ulusun yapan bağlantıların hepsi ile bize bağlı olan Batı Trakya'yı da sınırlarımızın dışında bırakmıştır. Bu yerleri Balkan Savaşı'nda Bulgaristan'a verdiler, şimdi de Yunanistan'a veriyorlar. Demek ki, Batı Trakya Bulgaristan'ın da, Yunanistan'ın da değildir. Çünkü Batı Trakya Türk'ündür. Türk'e verilmesi gerekir. Fakat insafsız diplomatlar, sahipsiz kalmış bu vatanımızı birbirleriyle iyi geçinmek zorunda olan Bulgarlarla Yunanlılar ve Türkler arasında bir bozgunculuk aracı diye kullanıyorlar. Oysaki en iyi çözüm yolu, Batı Trakya'yı Türklere vermektir. Anlaşmazlık, böyle ortadan kalkardı. Bugün bir anlaşmazlık sebebi olarak Yunanistan'a kalmıştır ve oradaki Müslümanlar ezilmektedirler, "karşılıklı değiştirme" kapsamı dışında bırakılmışlardır. Yunanistan'ın öteki yerlerinde başarı ile uygulanan yok etme politikası orada da tek bir Türk'ü barındırmayacaktır. Batı Trakya'daki Müslümanlar, İstanbul'daki Rumlara karşılık olarak yerlerinde bırakılmışlardır. Oradaki soydaşlarımızı göç tehlikesinden kurtarmak kuşkusu, İstanbul'daki Rumları yerlerinde bırakmak gibi tehlikeli bir fedakârlığa sebep olmuştur. Oysaki Batı Trakya'dan çıkacak her aileye karşı, İstanbul'dan beş on aile çıkarmamız en uygun ve etkili çare olacaktır. En etkili si-

lah budur ve Devletler Hukuku'nda karşılıklı örnekleme diye bir tehdit vardır.

Lozan Antlaşması'nın sınırlar konusunda, Türklere gösterdiği insafsızlık bundan ibaret de değildir. Boğazlara hâkim olan yerlerde adalar vardır. Bunlardan İmroz ve Bozcaada, bazı kayıt ve şartlarla bize veriliyor ve fakat Semadirek ile Limni unutuluyor. Herkes bilir ki; Boğazlara karşı saldırılar Limni ve Mondros Limanı'nda hazırlanır. Niçin bu adalar Türklere geri verilmiyor? İşte bu nedenle ve daha birçok nedenlerle Lozan Barış Antlaşması eksiktir. İçinde çok tehlikeli maddeler vardır. Midilli, Sakız, Sisam Adaları Anadolu'nun kopmuş birer güzel parçalarıdır. Bu adalar yabancı ellerde bulundukça kıyılarımızda yaşamak imkânı var mıdır? Kıyılarımızın güvenliğini sağlamak için yapacağımız sürekli fedakârlıklar, bu adaların zaptından daha zor olacaktır. Bugün bile Boğazlardan İçel kıyısına kadar İzmir, Muğla, Çeşme, Kuşadası, Antalya kıyıları oradaki çetelerle rahatsız edilmektedir, kıyılarıdaki çiftlikler çalışmamaktadır. Antlaşmada bu adaların şöyle böyle askersizleştirileceğine dair kayıt vardır. Fakat bu kayıtlar aslında adaların ne amaçla Yunanistan'a verildiğini bildiren bir işarettir. Adalar, Anadolu'ya denizden gelen istila kuvvetlerini durduran birer kaleydi, çakılı donanmaydı. Bu adalar sadece Anadolu'nun savunulması için yaratılmıştı. Oysaki Yunanistan'ın elindeki bu adalar, Anadolu'ya yapılacak saldırıların, hücumların ilk karakollarıdır. Bu antlaşma; saldırı hakkını tespit eden, meşru göstermek isteyen bir belgedir. Bu antlaşmaya; akla uygun, insafa uygun diyebilmek için bu adaları özerk bir şekle sokmak gerekirdi. O bile yapılmamıştır. Yunanistan'a bağışlanan Sisam Adası'ndan aşağıya doğru gidecek olursak daha birtakım adalara rastlarız. Bunlar bizim vaktiyle "Akdeniz Adaları" denen vilayetimizin birer parçasıydı. İtalya Savaşı'ndan beri diplomatik dilde bunlara "12 Ada" diyorlar. Bunların içerisinde Rodos gibi, İstanköy ve Meis gibi Anadolu'ya bitişik ve Türklerin oturduğu değerli adalar vardır.

Bilirsiniz ki, Trablusgarp'ta ve Bingazi'deki kahramanların hareketini durduramayan İtalya, Balkan Savaşı'nın çıkması üzerine Ouchy'de bizimle bir antlaşma yapmıştı. Bu antlaşma ile bu adaları bize geri verecekti. Araya Balkan Savaşı girdi. Onu Dünya Savaşı izledi. Adalar bize verilemedi. Kendi elinde emanet olarak kaldı. İtal-

ya'nın bu adalarla hiç bağlantı ve ilgisi yoktur. İtalya bu adaları o zamanlar bize verdiği gibi Sevr Antlaşması'nın peşinden de Yunanlılara vermek istedi ve Yunanlılarla sözleşme gibi bir şey yaptı. Türk zaferi bu sözleşmeyi ortadan kaldırabilir.

Öteki adalar da öyledir. Bu adalarda da Anadolu ile ilgi ve ilişki pek çoktur. Kuşadası'ndan Mersin'e kadar bütün kıyılarımız bu adalarda toplanan çetelerin kötülüklerine uğramaktadır. Savaş yıllarındaki gümrük gelirimizle, barış yıllarındaki gümrük gelirlerimizi karşılayacak olursak o sınırlarımızı beklemek için kurduğumuz teşkilatın bize neye mal olduğu meydana çıkar. Adalar, bence İtalyanların elinde Anadolu'ya doğru uzanacak bir sömürme politikasının öncüleridirler. Anadolu'ya yan bakan gözlerin, uzatılan kolların ve Anadolu'yu sömürmek isteyen dimağların nasıl parçalandığını gördük ve bunu Yunanistan acı bir deneme ile anladı. Dünyaya ispatladık ki, Türkiye'ye atılacak ayak kırılır. Topraklarımıza uzanacak düşmanlar için gösterilecek yer, yerlerin altı, cehennemin dibidir.

Niçin biz yüzyıllardan beri yüreğimizi dolduran bu vatan kaygısıyla ilgilenelim? Niçin bugün çekiç ve sapan kullanacak olan kollarımız yine silah taşımak zorunda kalsın? İlerlemeyi düşünecek kafalarımız, niçin savunma planlarını düşünsün? Biz barışseveriz, fakat ben bu tuzaklardan korkuyorum. Yine bize rahat yüzü göstermeyeceklerdir. Barış isteyen uluslar arasında anlaşmazlık sebepleri bulunmamalıdır. Ben bu kürsüden dünyaya ilan ederim ki, bu tehlikeli yanlışlığın sorumluları ne biziz, ne delegeler kurulumuzdur, ne de komutanımızdır. Bunun sorumlusu Yakındoğu'da emperyalizm heveslerini hâlâ bırakmayan Batı hükümetleridir. Bu tehlikeleri göz önünde tuttuğum için bu antlaşmayı reddetmek zorundayım.

Tekirdağ Mebusu Faik Bey — Milletimizin eşsiz kahramanlıklarla yaptığı dört yıllık mücadelenin sonunda düzenlenen antlaşma için yapacağım iş, çok isterdim ki beğenme, kutlama ve kabullenme olmalıydı. Fakat pek çok yazıklar olsun ki, ben bu görevi yapacak güçte değilim.

Çünkü antlaşmanın içindeki maddeler arasında ana haklarımızı, var olma hakkımızı, meşru haklarımızı, bazı soydaşlarımızın yaşantısını ve huzurunu bozan ve ürküten birçok maddeler vardır. Çok isterdim ki, her türlü araçtan yoksun olarak, her şeyi yoktan var ederek işe başlayıp büyüklü küçüklü, erkekli kadınlı, tüm ulusun gücünü

harcayarak dört yıldan beri süren mücadele bize yalnız Mondros Mü-tarekesi'nde vaat edilen şeyleri hatta bir parça getirmiş olmakla yetin-miş olmasın. Çok isterdim ki, Mondros Mütarekenamesi'yle ve o meşhur beyannamelerle, meşhur nutuklarla ileri sürülen milliyet, bağımsızlık, var olma, özerklik gibi asil ve kutsal hakları tanımaktan ibaret olan vaatlerden başka ayrıca bu değerli mücadelenin payını da beraber getirsin. Çok üzücüdür ki, elimizde bulunan antlaşma bunlar-dan yoksundur. Fakat benim en çok üzerinde duracağım nokta zulüm altındaki Trakya'dır.

Antlaşmanın bize batı sınırı diye gösterdiği sınır, Avrupa'da tek ili-miz olan Edirne'nin, en güzel ve tarihi şehrimiz olan Edirne'nin ve onun koynunda Türk güzel sanatlarının en olgun eseri gibi yaşayan ve bütün İslam dünyasında en değerli bir anıt olan, özellikle Türkle-rin kalbinde en yüksek yeri almış olan Sultan Selim'in güvenini sağla-mamaktadır. Batı sınırimız Edirne'nin çok yakınından geçer ve onu her türlü savunma imkânından yoksun bırakır. Herhangi bir saldırı-da Edirne'nin, Edirne ilinin dayanacağı ne bir kalesi, ne bir istihkâmı, ne de bir müstahkem hattı yoktur. Ekonomi bakımından da büyük zarar görmüştür. Edirne şehri, yaşamak için gerekli olan çevreden, gi-riş çıkış noktalarından yoksun edilmiş ve araya yabancı egemenlikler girmiştir. Boğazlar Sözleşmesi'ne konulan kayıt, Edirne'nin, İstan-bul'un ve belki Anadolu'nun savunmasını bozacak niteliktedir.

Antlaşmada, Gelibolu yarımadasında "Mezarlık" denilen birta-kım yerlerin, İtilaf Devletleri'ne bırakıldığı da yazılıdır. İtilaf Devlet-leri, orada gömülü olan askerlerinin mezarlarının korunmasını buna sebep gösteriyorlar. Ben bunu doğru ve haklı bulmuyorum. Oradaki mezarların korunmasını, güvenle, bizim şimdiye kadar ölümlere göster-diğimiz saygıya bırakabilirlerdi. Orada gözlerinin önünde bulunan Fransız mezarlığı, Haydarpaşa'daki İngiliz mezarlığı bunun güçlü bel-geleridir. Ya da Amerikalılar gibi, ölümlerini alıp götürebilirlerdi. Ölü-leri bıraktılar, mezarlıkların kullanma hakkını aldılar. Bugün orada otuz beş tane İngiliz ve iki tane Fransız mezarlığı vardır. Bilmem ki ya-rın kaç tane olacaktır? Duvar denir yapılır, yol denir yapılır, anıt de-nir yapılır. Türü şeyler yaratılır. Onun için ben bu kaydın altında çok zehirli bir tehlike görüyorum. Ve korkuyorum ki bu yerler sonradan bazı siyasi ihtiraslar için, saldırı amaçları için kullanılacaktır. Ve on-

ların ölülerinin bulunduğu yerde, bizim yüz binlerce şehidimizin kanları ve kefenleri vardır. Biz bu kaydı kabul ederek onların kutsal anılarını nasıl zedeleyebiliriz?

Trakya denilince akla bir de Batı Trakya gelir. Gerçekte hepsi bir bütündür, bölünemez. Sonuna kadar da bir olarak kalacaktır. Çünkü Trakya tümü ile Türk'tür, sonuna kadar da Türk kalacaktır. "Batı Trakya" deyimi bazı uğursuz olaylar sonucunda doğmuş ve ne yazık ki o yüzden kullanılma zorunluluğu olmuştur. Fakat bu hiçbir zaman ayrılık anlamına gelmez. Trakya, Türk vatanının vazgeçilmez, bölünmez bir parçası olarak milletçe öteden beri kabul edilmiş bir esas olduğundan, Ulusal Ant'ta Batı Trakya'nın kaderi kendi evlatlarının serbestçe verecekleri oyların sonucuna bırakılmıştı. Antlaşma, ne yazık ki, Ulusal Ant'ımızı hiçbir suretle memnun edecek derecede olmadığı gibi, içinde ona dair bir kelime bile yoktur.

Batı Trakya büyük çoğunluğu ile Türk'tür. Emlak ve arazinin hemen tamamı Türklerindir. Türkler, ticaret itibarıyla da ötekilerin üstündedirler. Geleneksel kültür bakımından hepsinden ileridirler. Bu durumda bulunan bir bölge ve bölgenin evlatları nasıl olur da öteden beri onları yok etmek isteyen zalim bir devlete kayıtsız ve şartsız teslim edilir. Nasıl olur da yüzyıllardan beri orada yaşayan ve bize daima sınır bekçiliği eden, her çağırışta sınıra, göreve koşan ve sizinle, bizimle beraber her zaman bu memleket, bu vatan ve bu millet için her şeyi feda eden bu kardaşlar yok edici bir düşmanın eline bırakılır?

Batı Trakya'nın kendi geleceğinin yönünü kendisinin belirtmesi hakkı, bütün tabii ve hukuki şartlarıyla durmakta olduğu gibi bu uğurdaki mücadelesi de bu hakkı pekiştirip güçlendirmektedir. Batı Trakya bugün değil, elli yıl, altmış yıl, yüz yıl önce de bağımsızlığı ve anavatana bağlılığı için mücadele etmiştir. Kırca Ali'lerin tarihe geçmiş fedakârlıklarını içimizde bilmeyen yoktur, sanırım. Balkan Savaşı'ndan sonra, acılı ve uğursuz bir talihın sonucu olarak Balkanlıların eline geçmiş olan Batı Trakya için bir yandan yardım görmediği halde kendi kendine mücadele etmiştir.

Esat Efendi (Muğla) — Elli sekiz gün hükümet sürmüş, dünyaya kendini göstermiş, Edirne'nin kurtuluşunu sağlamıştır.

Faik Bey — Trakya kendi iradesiyle, kendi kararlılığıyla, kendi silahıyla mücadele ve hükümet etmişti. Fakat talihsizlik onu yendi. O

zamanki devlet adamları, Trakyalıların bu kahramanca davranışını, bazı politik düşüncelerle zararlı görmüşler ve onları kandırarak sizin bu davranışlarınız anavatanın esas ve politik yararlarını bozuyor, onları zarara sokuyor, demişlerdir. Vatanın hatırı için vazgeçin ve biraz daha esarete katlanın, biz size söz veriyoruz, dediler. Batı Trakyalılar da sizin için, anavatanın bağımsızlığı için, ellerindeki silahı bırakmışlar ve bir süre için kendi rızalarıyla esareti kabullenmişlerdir. Bu durumda olan halk, nasıl olur da düşman eline bırakılır?

Batı Trakyalıların kutsal mücadeleleri bu kadarla da kalmamıştır. Mütarekeden sonra dünya bir keşmekeş içindeyken onlar yine haklarını aramışlar, yine hakkın pekiştirici gücü olan silaha sarılarak mücadele meydanına atılmışlar ve bir yandan da hâlâ insafli olduğunu sandıkları Avrupa'nın büyük kapılarını çalmaktan geri durmamışlardı. Onlarda umdukları şifayı bulmayınca ellerindeki silaha daha kuvvetle sarıldılar. Fakat bu defa da karşılırlarına, eski Osmanlı devlet adamları yerine, kendilerine çok ümit beslenen yabancı devlet adamları çıktı. Bu kez de onlar kandırdılar ve kendilerine çok sözler verdiler. Fakat tutmadılar, alışkanlıkları gereğince sözlerinden döndüler. Batı Trakyalılar dost eliyle düşmana terk edildikten sonra da yine, en sağlam dostları olan silaha sarıldılar, yer yer ayaklandılar, dövüştüler. Biz burada anavatani, bağımsızlığımızı, özgürlüğümüzü, onurumuzu kurtarmak için uğraştığımız zaman, Trakyalılar da aynı amaç uğrunda dağlarda uğraşıyorlar, çarpışıyorlar, kan döküyorlardı. Bizim milli mücadelemizde hiçbir zaman unutulmaması gereken hizmetlerde bulundular. Ben sanıyordum ki, bize düşen görev borcu, onları kurtarmaktı. Bu yapılamamış olsa bile, yok olmalarını önleyecek tedbirler sağlanabilirdi. Ne yazık ve yazık ki; hiçbir şey yapılmamış, hiçbir şey elde edilememiştir. Ben bu şekilde, bu şartlar altında gelen antlaşmayı, bu vatanın yararına ve biraz da kardeş sevgisine aykırı bulduğumdan kabul edemeyeceğim.

Batı Trakya, bu antlaşmayla yüzyılların ayırmadığı iki parçaya ayrılmıştır. Hepimiz biliriz ki, Batı Trakya'nın sınırı Urfani Körfezi, Mesta Karasu Nehri, Pirim Dağları'dır. Oysaki karşılıklı değiştirme ile ilgili olan antlaşmada Batı Trakya'nın sınırı Bükreş Antlaşması'nda çizilen sınır olarak kabul edilmiştir ki, bu sınır vaktiyle Edirne ilimizle Selânik'i birbirinden ayıran Mesta Karasu sınırından bile kötüdür.

Karşılıklı değiş-tirme, azınlıklar için kabul edilmiş bir meseledir. Trakyalılar yurtlarında çoğunluktadırlar, o yurdun ilk ve son sahibidirler. Belki bugünkü durum ve şartlar bu hakkın elde edilmesine engel olur. Belki bir insan, bir ulus, geçici bir zaman için bir hakkın bırakılmasına razı olabilir. Fakat o hakkın sonsuz olarak bırakılmasına, bile bile hangi ulus ve hangi kişi razı olabilir? Biz bu antlaşmayla Batı Trakya'nın en önemli bölümündeki haktan vazgeçmiş oluyoruz. Bu bir politik sağgörü müdür? Batı Trakya'nın hakkı, anavatana katılmaktır. Durum ve şartlar bunun birden sağlanmasına uygun değilse, hiç olmazsa, özerkliklerinin sağlanması gerekirdi. O da sağlanamazsa, hiç olmazsa hayatlarını, varlıklarının devamını, rahatlıklarını sağlayacak şartlar koymak gerekirdi. Ne yazık ki, Yunanlıların Bozcaada ve İmroz gibi bir avuç toprak için kabul ettirdikleri şartları biz koca Batı Trakya için kabul ettiremeyerek geldik.

Antlaşmada daha garip bir maddeye rastladım. Yunanlılar, Anadolu'da yaptıkları zarar ve ziyanın esasını kabul ediyorlar. Acaba unutuldu mu ki, Anadolu'dan başka bir küçük vatan parçası daha vardır. Yunanlılar orada da aynı kötülükleri, saldırıları, zararları yaptılar. Denilebilir ki, biz bunları bağışladık. Fakat Yunanlıların itiraf ettikleri kötülüklerin içine, Trakya'nın da konulması gerekmez miydi?

Antlaşmanın ulaştırma ile ilgili kısmının da kabul edilir olmadığını görüyorum. Bugün İstanbul'u Edirne'ye bağlayan demiryolu, Kuleliburgaz'dan başlayarak Kadıköyü'ne kadar üç parçaya ayrılıyor. Kuleliburgaz'dan Karaağaç'a kadar olan bölüm Yunanlıların elinde kalıyor. Karaağaç'ta beş kilometresi bizim elimizde kalıyor. Oradan Kadıköyü'ne kadar olan bölüm yine Yunanlıların elinde kalıyor. Düşünün ki, kendi memleketinde seyahat edecek bir Türk, Edirne'ye gitmek için, bir kez Yunan toprağına geçecek, oradan çıkıp Türk sınırına girecek, Avrupa'ya gitmek isteyen bir Türk ise, önce Yunan toprağına ve oradan yine Türk, oradan Yunan ve sonra Bulgar toprağına geçecek. Denebilir ki; buralardaki ulaştırmanın serbestliği için Milletler Cemiyeti'nin teminatı sağlanmıştı, orada bulunacak Milletler Cemiyeti komiseri bizim kardeşlerimizin seyahatlerini sağlayacak ve kolaylaştıracaktır. Batılılardan her zaman haksızlık, antlaşmayı bozuculuk gördüğümüz halde, hâlâ onlara ümit ve emniyet besleyecek miyiz? Yunanlılarla aramızda çıkacak anlaşmazlıklarda, Mil-

letler Cemiyeti'nin komiseri hakkımıza ne kadar bağlı kalacaktır? Yunanlıların sebepsizce ve sadece zevk için memleketimizde yapmadıkları kötülük, yakmadıkları ocak bırakmadıkları halde ne bu ocakların külü ve dumanı, ne zavallı dul ve yetimlerin acı haykırıışları o yüksek Milletler Cemiyeti'nin üzüntüsünü çekmedi. Üstelik Yunanlılar, önemli miktarda borç alabilmek için Milletler Cemiyeti'nden yardım görmüşlerdir. Her şeyde bize düşman, fakat düşmanlarımıza daima yardımcı olan o adamların hakemliğinden ve yardımcılığından bizim yolcularımız nasıl yararlanacak ve güvenle yolculuk yapacaklardır? Antlaşmada deniliyor ki, eğer Türkiye İstanbul ile Kuleliburgaz arasındaki hattı kendi arazisinden başka bir hat ile bağlarsa, o üç kısımdan bizim istifademiz kalkacak, fakat Yunanlıların ki kalacaktır. Biz kendi arazimizde hat yaptık diye öteki hattan istifademiz neden düşsün?

Ben ve arkadaşlarım antlaşmanın kabul edilemez olduğunu açıkladık. Artık karar sizin vicdanlarınıza ve kalplerinize ve takdirlerinize aittir. Millet in yaptığı fedakârlıkla uyuşmayan bu antlaşmaya bende verilecek kırmızıdan başka bir şey yoktur.

Necati Bey (İzmir) — Bu antlaşmayla bizi kardeşlerimizden ayırmışlardır. Üzerinde yıllarca yaşadığımız sevgili yerlerimizi bizden koparmışlardır. Bizi dindaşlarımızdan ayıran bu antlaşmayı kabullene-meyiz.

Antlaşma eksiktir. Çünkü bizden ayrılması mümkün olmayan Musul bölgesi için bir karar verilmemiştir. Oysaki Musul bölgesi Türk'tür ve sonuna kadar Türk kalacaktır. Böyle eksik bir antlaşmaya kayıtsız ve şartsız oy veremeyiz. Bütün dünya bilsin ki, Musul'dan kendileri için bir şey kazanmış olmayacaklardır. Musul her zaman Türklüğe bağlıdır. Hiçbir kuvvetle buradan ayrılmayacağız.

Bu antlaşmada ulusal ekonomimiz de sağlanmamıştır. Bu bakımdan da sakattır. Genel Borçlar'ın bölüşülmesinde adaletli bir ölçü göz önünde tutulmamıştır. Bütün borçlar genellikle Türk milletine yükletilmiştir. Bölüşdürme adaletli olsaydı, hakkımız gözetilerek bölüşdürülseydi, Berlin Antlaşması gereğince bizden ayrılan topraklar için kabul olunan paylar bu antlaşmada da kabul olunacaktı.

Sonra, Genel Borçlar, gelir oranına göre bölüştürülmüştür. Oysaki eski Osmanlı İmparatorluğu'nun arazisini göz önüne getirdiğiniz za-

man görürsünüz ki; memleketin zenginliğe elverişli olan Irak, Suriye gibi bölümleri tam anlamıyla gelir sağlamış değildi. Çünkü bu topraklar bundan sonra gelir getirmeye adaydılar. Bundan ötürü gelir oranındaki bölüştürme adaletli değildir. Bundan sonra Irak'ta ve Suriye'de elde edilecek gelir herhalde güçlü olacaktır. Bu nedenle yapılan blştrmeyi uygun görmüyorum.

Antlaşmanın 49. maddesinde deniyor ki, başparanın bölüştürülmesi meselesi bir ay sonra Paris'te kurulacak olan komisyonda çözülecektir. Fakat bunun kesin zamanı belirtilmemiştir. Bu, belli değildir. Genel Borçlar'a ait paralar onların elindedir, bunların hepsine el koyacaklardır. Bu hususlar açıklanmamıştır.

Sonra, zenginlik bakımından, nüfus bakımından arazisinin genişliği bakımından Osmanlı İmparatorluğu'nun önemli bir kısmını, belki de dörtte üçünü bıraktık. Buna rağmen Genel Borçlar'ın yüzde altmışı bize yükletilmiş, yüzde kırkı bizden ayrılan yerlere bırakılmıştır. Adalet bunun neresindedir?

Daha var. Kâğıt para sorunu ve i borçların ödenmesi de Türk milletinin üzerine bırakılmıştır. Bundan yedi sekiz yıl önce bütün Osmanlı İmparatorluğu savaşa sürüklenirken buna yalnız Türk milleti mi karar vermiştir? Osmanlı İmparatorluğu'nun hepsini temsil eden bir mebuslar kurulu, bu kâğıt parayı çıkarmıştır. Borcun hepsi bize ait değilken 173 milyon lira paranın bizim tarafımızdan ödenmesi istenmiştir, biz de kabul etmişizdir. Böyle bir antlaşma nasıl oluyor da kabul ediliyor ve biz nasıl kabul edebiliriz? Bu antlaşmada kişilerin ve toplumun hukukuna da saldırı vardır. Mesela 58. madde ile savaş gemileri için toplanan parayı bağışlıyoruz. Bu para kimin parasıdır? Bu para Türk milletinin parasıdır. Türk kadınının, Türk çocuklarının gerdanlarından koparılan elmasların parasıdır. Bunu ne hakla onlara bırakıyoruz. İnsanlık dersi vermek isteyen bir hükümet, nasıl bu parayı alır da cebine koyabilir? Yine mesela, Hicaz Demiryolu bütün Osmanlı İmparatorluğu'ndaki insanların yardımlarıyla yapılmıştır. Antlaşmada buna ait hüküm yoktur. Bizim payımızı bize bırakmalıdırlar. Ya da bir Müslüman şirket halinde kalmalıdır, bu şirkette bizim de payımız bulunmalıdır. Nasıl olur da kişilerin yardımı ile yapılan kuruluş, şunun bunun eline bırakılır? Antlaşmayı yapanlar burada adalet göstermemişlerdir.

Bu antlaşmada kapitülasyon kokusu da vardır. Oysaki kapitülasyonu, Türk milleti bundan yedi sekiz yıl önce kaldırmıştır. Kapitülasyon, atalarımızın yabancılara yaptıkları bir iyiliktir. Tek taraflı bir işlemdir. İstedığımız zaman kaldırabiliriz. Bu antlaşmadaki kapitülasyon kokusu beni ürkütüyor. Antlaşmanın 16. maddesinde, Genel Savaş'ta yabancı devlet uyruğu gibi işlem görenlerin, yani Rumların zararlarını kabul etmişiz. Bu kapitülasyon değil de nedir?

Antlaşma ile bir de sağlık danışmanları kabullenmişiz. Oysaki bizim doktorlarımız, Avrupa doktorları ile eşittir. Adliyemizde de danışman kabul etmişiz. Bu danışmanlar kanunlar komisyonlarında bulunacaklar. Neden, niçin? Bunun sebeplerini açık ve kesin olarak öğrenmek isteriz. Eşitlik sağlamayan bir antlaşma karşısında bulunuyoruz. Nitekim birkaç bölüm olan adalet sorunlarının birinci bölümünün birinci maddesinde, "Bu bölümde şartlar, eşitliğe tabi tutulmuştur" deniyor. Demek ki öteki bölümlerde eşitlik yoktur. İkinci bölümün 16. maddesi çok dikkat çekicidir. Burada deniliyor ki, Türkiye'de oturan ya da bulunan Hristiyan uyruklarla ilgili kişisel hukuk işlerinde yani evlenme ve benzeri sorunlarda, bizim uyruklarımız oldukları halde, onların mahkemelerinde yargılanacaklardır. Burada karşılıklı şart yoktur. Antlaşma tam olarak kapitülasyondan kurtulamamıştır.

Antlaşmanın en dikkat çekici olan ve bizi en çok korkutan yönü, ticaretimizle ilgili olan bölümdür. Ticaretimiz beş yıl süre ile hareket-siz kalıyor. Biz yükselmek, ülkemizde kuvvetli olmak, efendi olmak istiyoruz. Avrupalıların, antlaşmayı yapan devletlerin hâlâ aşırı bir istekle, titiz bir dikkatle bizi ezmek için çalışmalarının anlamı nedir? Sanılıyor mu ki artık milletler esir kalacaklardır? Böyle maddelerle, anlaşılmasız karışık noktalarla Türk milletinin hayat hakkını yıkmak istiyorlarsa aldanyorlar. Biz, yokluklar içerisinde varlıklar yaratan bir milletiz. Biz, imanıyla yaşayan bir milletiz. Bunu bu yüce kürsüden dünyaya bağırın milletiz. Bizi böyle beş yıl, üç yıl gibi kayıtlamalarla korkutamazlar. Gönül isterdi ki, delegeler kurulumuz biraz daha güçle milletin hakkını savunsun. Beş yıllık süre, üç yıla indirilemez miydi? Bu ileri sürülmüş müdür? Beş yıla bağlanmaktaki anlam nedir? Bu beş yılda özellikle ticaretimiz kötüleşecektir. Paralarımızı hep Avrupa'ya göndereceğiz. Tarifemizi bozamayacağız, değiştiremeyeceğiz. Onların düzenlediği şekilde yürütmek zorunda kalacağız.

Daha şaşılacak bir nokta; arazimizde mezarlıkları kullanma hakkını, antlaşmayı yapan devletlere bırakıyoruz. Türk milleti kadar anıtlara, mezarlara karşı saygılı bir millet var mıdır? Öyle iken bizi mezarlara saygılı olmaya zorlayıcı madde neden? Bizim ölülerimiz onların topraklarında olduğu gibi, onların ölüleri de bizim topraklarımızda yatabilir. Boğazların kıyısında koca bir parça arazi üzerinde kullanma hakkı almaktan amaçları nedir? Özellikle dikkatinizi çekerim.

Bir de Boğazlar Sorunu var. Bu bölümün bir maddesi beni çok ürküttü. 18. maddesinde deniliyor ki; serbest geçiş hükümlerine bir tecavüz olursa ya da herhangi bir savaş durumu ve tehdidi boğazlardan serbest geçişi bozarsa, böyle bir sorunu antlaşmayı imzalayan devletler, Milletler Cemiyeti'nin kararıyla, her türlü araçla ve hep birlikte çözüme bağlayacaklardır. Maddenin başındaki "serbest gelip geçişi engelleyecek tecavüz" kimden gelecektir? Demek ki, herhangi bir yandan gelecek bir tecavüz karşısında Müttefik Devletler, istedikleri gibi hareket etmekte serbest olacaklardır. Kimin kararıyla? Milletler Cemiyeti'nin kararıyla. Milletler Cemiyeti onların elinde bir alettir. Yani Boğazlardan geçişe herhangi bir tecavüz olursa, onlara da boğazlarımıza serbestçe istedikleri tecavüzde bulunma hakkını veriyoruz.

En çok dikkati çeken sorunlardan biri de karşılıklı değiştirmede delegeler kurulumuzun gösterdiği cömertliktir. Görünüşte, karşılıklı değiştirme eşit gibidir. Gerçeği karıştırınca acılı durumlarla karşılaşırız. Bizim Yunanistan'daki uyruklarımız bütün Yunanistan kanunlarına uygun davranmış, boyun eğmiş, onun uyruğu olarak yaşamıştır. Buradakiler ise; Türk milletinin hayatına kastetmiş, Türk milletinin toprakları üstünde ve ordumuz İzmir'e ilerlerken düşmanla beraber gitmiştir. Demek ki, karşılıklı değişimde cana kıyıcılarla insan-cılar eşit görülüyor. Eşitlik bunun neresindedir? Eğer İstanbul'daki kötü niyetli Rumlar da gitseydi... Delegeler kurulumuz çok cömert davranmış.

Antlaşmanın en acı yerine gelmiş bulunuyoruz. Antlaşmanın yürekleri karartan, gözleri yaşartan bir yeri var. 59. maddede deniyor ki; Türkiye savaşın sürmesinden ve onun sonuçlarından doğan Yunanistan'ın mali bunalımını göz önüne alarak onarım sorununda Yunanis-

tan'a karşı olan bütün isteklerinden kesinlikle vazgeçer. Yerleri, yurtları yakılmış milyonlarca halkın hakkını peşkeş çeken bu maddeyi, yangına uğrayan bir yerin mebusu olarak kesinlikle kabul edemem. Yunan ordusu, memleketin içerilerine gelmiş, her yanı yakmış, bütün insanları kesip doğramış bir cana kıyıcılar sürüsüdür. Antlaşmayı imzalayan devletlerin, İtilaf Devletleri'nin kesin emirleriyle hareket eden bu ordunun yaptıklarından yalnız Yunanistan sorumlu değildir. O orduyu oraya gönderenler de sorumludurlar. Delegeler kurulumuz, konferansta doğrudan doğruya onları karşısına alacaktı, Türk milletinin hakkını antlaşmayı imzalayacaklardan isteyecekti, Yunanistan'dan değil. Yunanistan'ın parasız bir hükümet olduğunu biliyoruz. Ondan istemek, bu istekten vazgeçmek demektir. Antlaşma yapan devletlerden istenecekti. Sonra, zarar ve ziyanın toplamı 4 milyar altın frank olarak belirtilmiş ve bu para armağan edilmiştir. Yunanistan'ın parası yoksa, hiç olmazsa bizden alıp götürdükleri hayvanlarımızın geri verilmesini isteselerdi. Bunlar az değildir, elli altmış milyon lira kadardır. Bunu aynen istemek hakkımız değil midir? Bu ya istenmemiştir ya da istenmiş ve alınamamıştır. Buna karar verecek hâkimler kimdir? Bu hâkimler, onarım parası almak için ordularını başka ülkelere gönderen milletlerin hâkimleridirler. Fransa, onarım parası almak için Almanya üzerine yürüyor. Onlar bize hüküm vereceklerdir. Nasıl olur da Türk milleti üç milyon insanın hakkını feda edebilir? Babaları, anneleri kesilmiş çocukların ahları ve iniltileri vicdanlarınızı sızlatmıyorsa, evleri yanmış ve ocakları sönmüşlerin çığlıkları ruhlarınıza kadar gelmiyorsa, bu antlaşmayı kabul edebilirsiniz. Orada üç milyon halk yersiz yurtsuz, aç kalmış, haykırırken, yardım ve çare bulamayan bu halkın haykırışlarını dinlemezseniz bunlar ölecektir, aç kalacaktır. Türk milletinin bütçesi buna yetmez. Avrupalılarda insanlık varsa, aç ve ilaçsız bıraktıkları, yoksul bıraktıkları insanlara acısınlar. Müttefik Devletlerden bunu almak kesin hakkımızdır, vazgeçemeyiz. Geçen yıl binlerce kardeşimiz yokluktan, yoksulluktan öldü. Delegeler kurulumuzun onarım sorununda gösterdiği cömertliğe karşı bu milletin bir evladı olarak beyaz oy veremem. Benim vereceğim oy, Barış Antlaşması'nı saran bu kırmızı kâğıttan başka bir şey değildir.

Vâsıf Bey (Manisa) — Bugün bize antlaşma ile verdikleri haklarımız, süngümüzün zoru ile vermeye mecbur oldukları haklarımızdır.

Avrupa bizi daima yarı uygar bir toplum saymıştır. Ordumuz bunun böyle olmadığını ispatladı. Bunu öteki devletlere anlatmak, delegeler kurulumuzun göreviydi. Ne yazık ki bu isteğimiz gereği gibi yerine getirilememiştir.

Delegeler kurulumuz, antlaşmanın 92. ve 93. maddelerinde karma mahkemeler kabul ediyor. Karma mahkemelerin görev ve yetkilerini gösteren 95. maddenin ikinci fıkrasında da usul bakımından her yetkiye sahip olacağı belirtiliyor. Oysaki ulusal sınırlar içinde adaletle ilgili bütün hükümler ancak Türk mahkemeleri tarafından verilebilir. İcra işlerini yapacak, tanıkları getirecek memurlar ancak Türk hâkimlerinin emirlerine uyarlar. Karma mahkemeler adli bağımsızlığımıza bir darbedir. Hiçbir egemenliğin, baskının, gücün zoru ile boyun eğip böyle esasları kabullenemeyiz. Avrupalı hukukçular bile, bizim hukukçularımızın bilimsel değerlerini takdir etmek zorunda kalmışlardır. Buna rağmen yine de onlardan danışman alabiliriz, fakat 92. maddedeki geniş anlamla kabullenemeyiz. 92. maddeye göre yabancı danışmanlar tüm adliye işlerini izleyecekler, şikâyetleri kabul edecek ve bütün bu konularda Adalet Bakanına rapor vererek onu Türk kanunlarına uygun davranılması için uyacaklardır. Oysaki Adalet Bakanını denetleyebilecek tek yer vardır, o da Türkiye Büyük Millet Meclisi'dir.

138. maddeye göre adalet işlerinde Mondros Mütarekesi'nden bu yana, İstanbul'daki işgal devletlerinin mahkemelerince verilecek kararlar geçerli olacaktır. Oysaki üç yıldan beri döktüğümüz kanlar yalnız bizden ayrılan toprakların alınması için değil, aynı zamanda bağımsızlığımızı tüm anlamıyla elde etmek içindi. Bağımsızlığın en açık dayanağı ise, yargı hakkıdır. Hiçbir devlet yargı hakkını başkasına vermez ve hiçbir yabancı devletin bizim toprağımız üzerinde yargı hakkı olamaz. Nasıl olur da, yabancı hâkimler tarafından verilmiş olan hükümleri kendilerinin zoruyla, baskısıyla kabul edebiliriz?

Bu antlaşma ekonomik ve mali bağımsızlığımızı da güven altına almamaktadır. Hatta ekonomik ve mali bağımsızlığımızı bozucu maddeler vardır. Oysaki yeni Türkiye hükümeti namuslu bir davranışla, yıkılmış olan Osmanlı İmparatorluğu'nun borçlarını onun mirasçısı olarak kabul etmiştir. İsteseydi yeni Türkiye hükümeti, yeni doğan bir hükümet olarak karşılına çıkabilir ve borçları kabullenmezdi. Borcu kabullendik, fakat bunun için bizi Genel Borçlar idare-

sini kabule zorluyorlar. Bu müessesenin idaresi onların elindedir. Hay-siyet kırıcı olan Genel Borçlar idaresinin tamamen kaldırılmasını iste-rim. Dışışleri Komisyonu Başkanı Yusuf Kemal Bey, bu antlaşma ile Doğu Sorunu'nun tarihe gömüldüğünü söyledi. Buna sevinmeyecek bir Türk yoktur. Fakat öyle sanırım ki Doğu Sorunu çözülmemiştir. Çünkü Doğu Sorunu'nun dayanağı Boğazlar Sorunu'dur. Rus-İngiliz, Rus-Fransız çekişmeleri ve dostlukları hep Boğazlar üzerinde olmuştur. Biz de Sivas Kongresi'nden beri Boğazlarda serbest geçişi kabul-lendiğimizi ilan etmişiz ve bu Ulusal Ant'ta da vardır. Bunun dışında bir karar almak mümkün değilken bu antlaşma Boğazlarda askersiz-leştirilmiş tarafsız bölgeler kabul etmiştir. Yani gerektiğinde Boğazla-rı savunma hak ve imkânını kısmıştır. Gelip geçişin serbestliği için ta-rafsız bölgelere ihtiyaç varsa, İngiltere ne için Cebelitarık ve Süveyş Kanalı'nda aynı şeyi kabul etmemiştir?

Antlaşmanın yürekler üzen noktalarından biri de Sınırlar Soru-nu'dur. Türk kalbi, şanlı bayrağının şanlı gölgesinin dışında kalan Türklerin, ayrılığından çok üzgündür. Batı Trakya'nın Türk olduğu, Musul'un Türk olduğu, Antakya ve İskenderun'un Türk olduğu dün konuşan arkadaşların belgeli sözleriyle sabit olmuştur. Bu kardeşleri-mizi bizden ayırmak cinayet değil midir? Öteki devletler bu cinayete doğru tereddütsüz ilerlemişlerdir. Bizim delegeler kurulumuz, bunu imzalarken derin bir acı duymamış mıdır? Drama'dan itibaren Yunan idaresindeki bütün o yöredeki Türkler zorla değiştirilmektedirler. Bu, onlar için çok acılı olacaktır. Batı Trakya'daki Türkler de çok kötü bir antlaşma ile yerlerinde bırakılıyorlar. Ne yazık ki hükümetimiz, bugü-ne kadar orada her türlü kötülüğü yapan Yunanistan'ın siyasetini ka-bullendiğini anlatmaktadır. Batı Trakya'daki Türklerin yerine de, İs-tanbul Rumları yerlerinde kalmıştır. Bunlar serbestçe yaşayacak, öte-kiler ezileceklerdir.

Sonra, her türlü haksızlığa uğramış, ölüme mahkûm edilmiş bin-lerce kardeşimizin hakkı olan onarım parası, bir parça yer için feda edilmiştir. Batı Trakya'yı alabilmiş olsaydık biraz teselli bulurduk. Se-çim çevremin altı ilçesinde ev kalmamıştır, her taraf harabe halinde-dir. Ben bu antlaşmaya kabul oyu veremem.

Süleyman Sırrı Bey (İstanbul) — Yapılan eleştirmelerin çoğu doğ-rudur. Antlaşmayı yalnız bir yönü ile incelersek, bu kötülükler görü-

lür. Fakat antlaşmayı bir bütün olarak incelemek gerekir. Güneyde İngilizlerle kesin sınır çizilmemiştir. Sanmam ki İngilizler bizimle orada devamlı anlaşmazlık çıkaracak bir sınır istesinler. Antakya ve İskenderun bölgesi için de Fransızlar, Türkiye ile mücadeleyi gerektirecek bir nokta bırakmayacaklardır. Bir antlaşma ile bırakılan menfaatlerin, öteki bir antlaşma ile elde edilebileceğini unutmamalıyız. Boğazlar hakkındaki hükümler eleştirilebilir, fakat İngiltere askerlik bakımından istediği kadar kayıt koysun Türkler bunlardan korkmazlar. Genel Borçlar müessesesi gerçekten yılanlarla doludur. Fakat yapılan antlaşma ile bunların çoğundan kurtuluyoruz. Kanunların ve antlaşmaların müsaade veren hükümleriyle hepsini temizleyeceğiz. Karşılıklı değiştirmeye gelince, daima ileri giden Türkleri geri çağırarak üzünüldür, ama oradaki Türkler her şeyini bırakıp zaten bize gelmektedirler. Burada, koynumuzda büyüttüğümüz yılanlardan kalan boş yerler vardır. Başkalarının yerleşmesinden, öz kardeşlerimiz yerleşsinler. Bu da bir başarıdır. Kapitülasyonların kaldırılmasının kesinleşmesi ise bu antlaşmanın en büyük başarısıdır. Bütün bu nedenlerle antlaşmanın kabulünden yanayım.

Avni Bey (Bozok) — Dört yıl önce bu temiz millete elini uzatmakta tereddüt ettiklerini ilan eden Batı'nın korkak ve sahte uygarları, bugün tam bir şerefle, yarışcasına el uzatıyorlar, isteğimize aykırı olarak bizden ayrılan milletimizin parçalarına acılamakla, ağlamakla beraber, barış dönemi o hakları almak için yeni bir aşama olacaktır. Bu nedenle delegeler kurulumuza teşekkür ederim.

Ahmet Süreyya Bey (Balıkesir) — Ben de isterdim ki, antlaşmanın belirttiği sınırlarımızın dışında kalan soy, din ve millet kardeşlerimiz ulusal çevremizde bulunsun. Fakat dört yıl önceki genel durumumuzu hatırlayalım. Bu antlaşmanın imzasına kadar devletimiz insanlık tarihinde tam bağımsız, egemen ve devletler hukuku biliminin gösterdiği esaslara göre devlet olarak meydana mıydı? Bu antlaşmanın kabulünden sonra dünya haritasında tam bağımsız, tam özgür, içte ve dışta bağımsız bir Türk hükümeti doğmuş oluyor. Bağımsız bir devlet doğuracak olan bu antlaşmayı doğumundan önce sakatlamak milliyet adına cinayet olur. Türk'ü, yıllarca zalim kayıtlarla bağlayan ekonomik, adli ve mali zincirler bu antlaşma ile kırıldı. Kara adli, kara taçlı bir patrikhane de yok edildi. Şunu da hatırlatmayı gerekli ve yararlı sayarım ki, bu-

günkü genel gücümüz bundan daha yararlı bir sözleşme yapılmasına imkân bırakmamıştır. Kaldı ki, bizden harita üzerindeki bir çizgi ile ayrılan kardeşlerimiz, yine de bize bağlıdır. Biz de onlara bağlıyız. Musul'un mukadderatının tayin edilmeyeceğini gerektirecek, antlaşmada tek bir kelime yoktur. Bundan sonra Musul Sorunu görüşülecek, devletimiz onda da bir siyasi başarı kazanacaktır. Adliye artık bağımsızlığına kavuşmuştur, kapitülasyonlar kalkmıştır. Yabancı danışmanlar eleştirici ve denetçi kimseler değil, devletimizin ihtiyaç duydukça çağırıp tayin ve azledeceği kimseler olacaktır. Antlaşmada tersine bir hüküm yoktur. Gidenler cana kıyıcı ve gelenler masum oldukları için halkların karşılıklı değiştirilmesi kabul edilmiştir.

Abdurrahman Şeref Bey (İstanbul) — Bazı arkadaşlarımız itirazlarda bulundular. Bazı arkadaşlarımız da temennilerde bulundular. İtiraz, daha çok açıklıkla ve daha etraflıca bir meselenin gerçeğe yansıtılmasına ve muhakemesine yarar. Ona gücenemeyiz. Temenni her kişinin hakkıdır, herkes temenni eder. Üstelik böyle meşrulukla pekiştirilmiş olursa buna hepimiz katılırız. Fakat temenni etmekle, elde etmek arasında çok mesafe vardır. Temenni güzel şey, ama elde etmek başka türlü bir marifettir. Biz istediğimizi ve ne yapacağımızı bilirsek, bilerek söylersek ve yapacağımız şeylerde biraz arkamıza dönüp dikkatle bakarsak çözemeyeceğimiz dış ve iç sorunumuz yoktur. Böyle yapar ve hak yolunda yürürsek Tanrı yardımcımızdır.

Dışişleri Komisyonu Sözcüsü Tefrik Rüştü Bey (İzmir) — Antlaşmanın mükemmel olmadığı iddia olunabilse dahi, genellikle isteklerimizi karşılar durumda olduğunu gören komisyonumuz, sevgili Türkiye'nin yararını ölçü tutarak yüce kurulunuzdan kabulünü rica etmiştir. Antlaşmaya göre, Güney Cephesi için Fransa ile yapılan Ankara İtilâfnamesi uygulanacaktır. Trakya konusunda Ulusal Ant'ın özel maddesini hatırlatmakla yetinirim. Borçların bölüştürülmesinde kabullenilen usul, Türkiye'nin yararına uygun olanıdır. Musul Sorunu'nun dokuz ay içinde İngiltere ile Türkiye arasında barışçı bir anlaşla çözülmesi kararlaştırılmıştır. 58. ve 71. maddelerdeki hükümleri koyanlara teşekkür gerekir. Ticaret Sözleşmesi yapmakla bağımsızlığın bir ilgisi yoktur. Antlaşma, ulusal istekleri karşılayacak niteliktedir. Sevgili Türkiye'nin, Doğu'nun tek düzen unsuru olan Türk'ün yararı bunu reddetmemektedir.

Dışışleri Bakanı İsmet Paşa — Avrupa'da da, bizim ülkemizde de aşırı düşnceliler vardır ki; siyaset yolunu hiç aşmadan, silahlı hareketi sonuna kadar yürütmek isterler. Bunun sonu yoktu. Silah hareketinin bir noktada durması gerekirdi. Büyük Millet Meclisi hükümeti bu noktada kesin bir görüş ve kesin bir kararla tedbir aldı. Bu askeri durum içinde milletlerle siyasi ilişkiler kurmak ve siyasi antlaşmalar imzalamak mümkündü ve uygundu. Böyle doğru bir duygu ile Mudanya Askeri Sözleşmesi imzalandı. Ve Lozan barış görüşmelerine başlandı.

Antlaşmaya göre; güney sınırı, Ankara İtilafnâmesi'yle çizilen sınırdır. Birçok millettaşlarımızın sınır dışında kaldığı inkâr edilemez bir gerçektir. Bu konudaki tesellimiz, milletler arasında kurulacağını umduğumuz barıştır. Batı sınırı Ulusal Ant'a uygundur, bugün çizilen sınırın dışındaki yerler Ulusal Ant'ın içinde değildiler. Ulusal Ant'taki hükme göre, Batı Trakya için kamuoyuna başvurulacaktı. Bu sınır dışında kalan millettaşlarımızın mukadderatı için dayandığımız nokta da, Barışın gerçekten kurulmasıdır. Sınır dışında kalan millettaşlarımızın istirahatları için antlaşmada güvenlik hükümleri vardır. Türk milletinin duygululuğu da ayrıca bir g ve teminattır. Irak sınırı yani Musul Sorunu, boşaltmanın bitiminden sonraki dokuz ay içinde dostça çözülecektir. Antlaşmada buna engl bir durum yoktur. İmparatorluğun parçalanması karşısında bütün dünyaya karşı yalnız kendi gücü ile uğraşmak zorunda kalan milli Türkiye daha başka bir durum alamazdı. Azınlıklar için antlaşmada özel maddeler bulunması Genel Savaş'tan sonra yenenlerin kabullendikleri bir sistemdir. Ulusal Ant da bunu kabul etmiştir. Çok çabalarla elde edilememiş olduğu halde, yeni Türkiye bütün dünya karşısında açık ve seçik olarak kapitülasyonları kaldırttı. Barışa varmak için Onarım Parası Sorunu'nu da çözmek gerekiyordu. Gelecekle ilgili hiçbir mali yükümlülük altına girmeksiz, geçmişi temizlemek yolunu bulduk. Sizi temin ederim ki bu bir başarıdır. Ve Yunanlılardan istediğimiz onarım parası içinde, savaştan ve zaferden hiç endişemiz olmadığı halde, kan dökmekten kaçındık.

Genel Borçlar (Düyunu Umumiye) denen Osmanlı Borçları (Düyun-u Osmaniye), 1854'te başlamıştır. 1874 yılına kadarki yirmi yıl­lık dönemde epeyce borç alınmıştır. Sonra birçok maliye işlemleriyle borç azaltılmış, 1890'dan 1914'e kadar tekrar borlanılmıştır. Genel

Savaş'ın başında 140 milyon lira borcumuz vardı. Bu paralar karşılığında yapılan tek şey Doğu Demiryolu'dur. Konya ve Bandırma-Soma hattı da yapılmıştır. Konya Ovası'na da harcamada bulunulmuştur. 210 milyondan 30 milyon kadarı bayındırlık işlerine harcanmıştır. Geri kalanı gündelik ihtiyaçları karşılamak için kullanılmıştır. Uzun tartışmalardan sonra, Osmanlı İmparatorluğu'nun ulusal sınırlarımız dışında kalan kısmının payı bizden ayrıldı ve bölüştürülmesi ile ödenmesinin sermaye üzerinden yapılması kabul edildi. Ödenecek paranın ne parası olacağı da uzun görüşme ve tartışmaları doğurdu. Görüşmeler kesilecek hale geldi. Sonunda, antlaşmadaki cetvellerde bulunan "altın" kelimesi çıkarıldı. Türk lirası, frank ya da İngiliz lirasından birini almakta serbestliği belirten izahname çıkarıldı.

Ekonomik hükümlerle ulaşılmak istenen amaç, Genel Savaş ile kesilen ekonomik ilişkileri tasfiyedir. Bu tasfiye için kurulacak karma mahkemenin sanıldığı gibi memleketin yargı hakkı ile ilgisi yoktur. Esirlerin geri verilmesi her savaştan sonra yapılan normal işlemdir. Mezarlıklar hakkındaki hükümlerin çok ülkelerde örnekleri vardır, varlık ve egemenlik bakımından kuşkuyla yer vermeyen niteliktedir.

Özetlersek; bu antlaşma bizi büyük ve yenen devletler durumunda tutmuştur. Bu büyük bir noktadır. Hiçbir devletlerarası belge bir ulusun geleceğinin sağlanmasını yüklenemez. Milletın geleceğini ancak kendi yaşama gücü ve kararlılığı sağlayabilir. Bu antlaşmada denetleme kurullarının bulunmaması da bir özelliktir. Ayrıca dış ticarete serbestlik kazandık. Bu antlaşma bize zorla kabul ettirilmemiştir. Karşılıklı görüşülerek, istediğimiz sonuca vardırılarak yapılmıştır.

Boğazlar Sorunu'nda bizim yüklendiğimiz zorunluluk, askersizleştirilmiş bir bölgenin meydana çıkarılmasıdır. Haklı olarak denebilir ki; Türkiye, Boğazları tahkimden vazgeçmekle çok önemli bir şeyden vazgeçmiştir. Fakat Boğazlar için dökülen kanlar, yalnız Türkiye'ye olan saldırıyı püskürtmek için dökülmemiştir. Türkiye'nin de katılacağı bir savaşta savunma hakkı saklı kalacaktır. Önceden tahkimat yapılmamış olması önemli değildir. Anadolu'ya sahip ve hâkim olan kim ise, İstanbul ve Boğazlar da onun malıdır. Yeni Türkiye, İstanbul ve Boğazların sonuna kadar korunmasını böylece sağlamıştır. Boğazlardan geçecek donanma, en kuvvetli Karadeniz devleti donanmasından çok olmayacak, en kuvvetli Karadeniz donanması da yılın belli

bir gününde tayin olunacaktır. Kurulacak Boğazlar Komisyonu, geçen donanmanın belli duruma uygun olup olmadığını denetleyecektir. Böylece Türkiye, bu çok sorumlu işi bir komisyona bırakmış ve asıl sahibi olduğu Boğazları kendi eline almıştır.

Trakya sınırında önemli nokta, sınırın her iki yanında otuz kilometrelik bölgenin askersizleştirilmesidir. Yani bu bölgede tahkimat olmayacak, garnizon bulunmayacaktır. Zaten sınırlar üzerinde baştan başa asker dizmek ve tahkimat yapmak kimsenin hatırından geçmez. Edirne'yi elde tutmak için Edirne'de tahkimata ihtiyaç yoktur. Bugün nasıl Edirne bizde ise, yine öyle olacaktır. Bu durumda kale ve tahkimat yapmak boşuna harcamadır. Fakat Avrupa'ya, istila niyetimiz olmadığını göstermesi bakımından bu anlaşmaya varılmıştır. Yerleşme ve yetki konusunda hayati olan noktalar tamamen sağlanmıştır. Ticaret sözleşmesine gelince; mademki milletlerarası ticaret yapılacaktır, bu bir sözleşmeye bağlanmalıdır. Mademki yapılacak olan bir sözleşmedir, elbette taraflar bazı kayıtlarla kendilerini bağlayacaklardır. Kabul edilen tarifeler, mücadele sırasında bizim serbestçe yaptığımız tarifelerdir, esas olarak bunlar alınmıştır. Umalım ki, beş yılda yeni tarifeler yapılsın.

Anavatanda tek düzen içinde huzur ve sükûnu sağlayabilmek için karşılıklı değiştirme sözleşmesi yaptık. Bu işlemde esas; vatanın da esas olan Anadolu alınmıştır. Böylece en iyi bir çözüm yolu bulunduktan sonra, İstanbul'da ve öteki yerlerde bu değişmeyi niçin uygulamadınız, denemez. Sorunun en iyi şekilde çözülmesi için olanca güç harcanır, fakat bir çözüm yolu kararlaştırıldıktan sonra ülkemizdeki herkes için görevimiz geçmiş unutturacak bir rahatlık sağlamaktır.

Genel Af konusuna gelince; buna bağlı olmak üzere bir protokol vardır ki bu, aftan yararlanmalarını, bütün iyi niyetimize rağmen, üstümüze alamayacağımız 150 kişinin affın dışında bırakıldığını anlatıyor. Böyle birçok küçük tedbirin alınmasından kendimizi kurtaramadık.

Adalet ve sağlık işleri için verdiğimiz beyannamelerde var olma, yaşama, bağımsızlık hakkımızı kısıp bozacak bir nokta yoktur. Yabancı danışmanların Adalet Bakanını denetlemesi elbette söz konusu değildir, çünkü yabancı danışmanlar Adalet Bakanının emrindedir, onun memurudur.

Osmanlı İmparatorluğu'na verilmiş imtiyazlar konusunda; memleketimize gelip sermaye dökecek ve ekonomik teşebbüslere girişeceklerle zorluk ve engel çıkarmak düşüncesinde asla değiliz. Tersine, bizim ülkemiz öyle güvenilir bir çevredir ki buraya gelinir, istenildiği kadar sermaye dökülür, her türlü ekonomik teşebbüslere girişilebilir. Yeter ki, buraya gelecekler bu memleketin herhangi bir memleket gibi sahibi belli olan, hayat ve bağımsızlık hakları söz götürmez bulunan bir yer olduğunu bilsinler. Kanunların sınırı ve gereği içinde kalmak kaydını ve meşru bir surette kazanmak gereğini kendileri kabul etsinler. Memlekette şu ya da bu tarzda zorluk çıkartmak, egemenlik kurmak düşünmesinler. Yaradılışımız, kuruluşlarımız, yöremiz kötü uygulamaya elverişli değildir. Tersine, meşru kazançlara güvenlik ve kolaylık vermek için uygundur. İstiyoruz ki; gelsinler, sermaye döksünler, iş yapsınlar, meşru şekilde yararlansınlar. Bu, yalnız teşebbüsü yapanın yararını sağlamaz, aynı zamanda tabii ve esaslı olarak memleket için de yararlı olur. Bu düşüncüyü esas tutarak Osmanlı İmparatorluğu'na verilmiş imtiyazlardan doğabilecek anlaşmazlıkların çoğunu hallettik.

Özetle; tek tür ve tek düzen bir vatan, bunun içinde dışa karşı anormal kayıtlardan ve hükümet içinde hükümeti anlatan iç imtiyazlardan arınmış bir durum, anormal mali mükellefiyetlerden kurtulmuş bir hal, savunma hakkı kesin, kaynakları bol ve serbest bir vatan. Bu vatanın adı Türkiye'dir. Bu Türkiye'yi, o antlaşma belgeleri anlatmakta ve açıklamaktadır.

Lozan Barış Antlaşması'nın onaylanmasını isteyen konu üzerindeki konuşmalar bitmişti. Kanun tasarıları oya sunuldu ve "Lozan Konferansı'nda görevlerini beceriklice ve akıllıca yapan delegeler kurulu ile danışmanlara ve uzmanlara meclis adına teşekkür edilmesi"ni, "Dışişleri Bakanı İsmet Paşa'nın Barış Antlaşması hakkındaki açıklamasının Türkçe ve Fransızca olarak basılıp yayımlanması"nı, "Barışın elde edilmesinde en çok payı olan şanlı ve kahraman orduya meclisin selam ve teşekkürlerinin bildirilmesi"ni isteyen önergeler okundu. Bu arada, Lozan Barış Antlaşması'nın onaylanmasına ait dört kanun için yapılan açık oylamanın sonucu alındı. Oy kullanan 227 mebusan 14'ü (Gaziantep Mebusları Ali Kılıç ile Ali Cenani, Urfa Mebusları Yahya Kemal ile Şeyh Saffet, Muğla Mebusları Şükrü Kaya

ile Hoca Esat, Mersin Mebusları Niyazi Ramazanoğlu ile Besim, Adana Mebusu Damar Arıkoğlu, İzmir Mebusu Mustafa Necati, Manisa Mebusu Vasıf, Mardin Mebusu Necip, Edirne Mebusu Faik, Tekirdağ Mebusu Faik) kırmızı yani ret oyu vermişti. Böylece; 213 mebusun beyaz yani kabul oyu ile Lozan Barış Antlaşması'nın onaylanmasını isteyen tasarılar kanunlaştı. Okunan önergeler de oylanıp kabul edildiler. Başarı için dualar, şehitler için fatihalar okunup oylama töreni de tamamlandı (TBMM Zabıt Cerideleri, 23.8.1923, Kanunlar: 340-343).

Onaylanan Barış Antlaşması hükümlerine göre; Trakya sınırı, Karaağaç bizde kalmak üzere, Meriç hattı oldu. Ulusal Ant içinde bulunmayan ve fakat Ulusal Ant gereğince yapılacak bir plebisitle anavata-na kavuşacağı umulan Batı Trakya sınır dışında kaldı. Kafkas sınırı-mızda bir Ermeni Yurdu kurulma tasarısı tamamen ortadan kalktı. Suriye sınırı Ankara İtilâf-nâmesi'nde olduğu gibi alındı. Ulusal Ant içindeki Hatay bölgesi, özerk bir idareye kavuşturulmak üzere sınır dışında bırakıldı. Irak sınırı kesinlikle çizilemedi, Ulusal Ant içindeki Musul bölgesi sorunu, Türkiye ile İngiltere arasında dostça çözülmesi kaydıyla ertelendi. Doğu sınırında bir Kürdistan kurma meselesi söz konusu olmaktan bile çıktı. Boğazlar Sorunu'nda; Gelibolu Yarımadası ile Kumbağı, Baklaburun hattının güneydoğusu, Çanakkale bölgesinde kıyıdan yirmi kilometrelik bir bölge ve Boğaziçinin iki yanında kıyıdan on beş kilometrelik bölgeler ve Marmara'da İmralı'dan başka adalar ile Bozcaada ve İmroz Adaları askersizleştirilmiş duruma girdi. Hiçbir yanda İtilaf Devletleri'nin işgal kuvvetleri bırakılmadı. Ekonomik nüfuz bölgeleri diye bir şey kabul edilmedi. İstanbul tam olarak Türkiye'ye kaldı. Kapitülasyonların kaldırılışı kesinleşti. Ancak danışman olarak birkaç yabancı uzmanın beş yıl için hizmete alınması kabul edildi. Azınlıkların korunması konusunda; sadece Müslüman olmayan azınlıklar için Genel Savaş'tan sonra yapılan bütün uluslararası anlaşmalarda bulunan hükümler kabul olundu. Askerlik alanında, Trakya ve Boğazlarda askersizleştirilen bölgelere ait sınırlandırmadan başka hiçbir kayıt kabul edilmedi. Hatta Boğaziçinin yanındaki askersiz bölgelerde bile on iki bin kadar asker bulundurulması hakkı saklı kaldı. 150 Müslüman hariç olmak üzere bir Genel Af çıkarılmasında birleşildi (*Nutuk*, s. 751-767).

Barış Antlaşması onaylanmış, Türkiye yeni ve bağımsız bir devlete kavuşmuş, özgür ve mutlu ufuklara yönelmişti. Hızla ilerlemek, yaraları sarmak, acıları unutmak gerekiyordu. Ulusal sınırlar içindeki hava buydu. Fakat ulusal sınırlar dışında kalmış olan yerlerin ve bu yerlerde yaşayan Türk ve Müslümanların yaraları daha büyümüş, acıları daha çoğalmıştı. Özellikle Batı Trakya Türklerinden yürek tırma- layıcı feryatlar geliyordu. Çünkü Batı Trakya, Yunanlıların elinde kalmıştı. Buradaki halk karşılıklı değiştirmeye tabi değildi. Yunanlılar, sanki yenilgilerinin bütün acısını Batı Trakya'daki Türk ve Müslümanlardan çıkarmak istermişçesine kötülüklerine şiddetle devam ediyor, hatta günden güne artırıyorlardı.

Barış Antlaşması'nın onaylanması üzerinden daha birkaç gün geçmemişti ki; Muğla Mebusu Esat Efendi Meclis Başkanlığına verdiği bir önergede Batı Trakya'daki Türklere yapılan kötülüklerin dayanılmaz bir duruma geldiğini, yok etme politikasının güdüldüğünü, "Trakya ayaklanmasını çabuklaştırma" gerekçesiyle on beş kişinin idam edilip yirmi sekiz kişinin hapis cezasına çarptırıldıklarını bildiriyor ve "Köylerde yağmacılık ve yok edicilik kol gezmektedir. Vatan hizmetlerine teşekkürü borçlu olduğumuz Dışişleri Bakanlığının Batı Trakya hakkında kurtarıcı tutum ve davranışta bulunmasını gözyaşlarımla dilerim" diyordu. Hoca Esat Efendi, bu önergesi üzerine açılan görüşmelere de katılacak, "Batı Trakya'da ve Makedonya'da Yunan'ın yok etme siyaseti bütün şiddetiyle devam ediyor. Hain ve zalim Yunan, her gün binlerce kardaşlarımızı, dindaşlarımızı, kandaşlarımızı kötülükleri altında yok ediyor. Neden bu kötülüklerle karşı benim hükümetim göz yumuyor? Neden benim hükümetim her gün kanlarını akıtan bunca kardeşlerimizin hayatlarını korumak için şiddetli tedbirler almıyor, neden benim yenmiş hükümetim, yenilmiş, alçak, rezil, kan içici Yunan'ın elinde, kardaşlarımızı öldürtüyor? Bu vatandaşlarımıza acıyalım" diyecek ve Yunanlıların yaptıkları korkunç kötülükleri yer, zaman ve ad vererek anlatacaktır. Muğla Mebusu Şükrü Kaya Bey de, Yunanlıların bu kötülükleri, Yunanistan'daki bütün Türkleri yok etmek için yaptıklarını, yüzyıldan beri bu yok etme politikasını sistemli bir şekilde uyguladıklarını, gelip geçen devlet adamlarının hepsinin de bu siyasete ayak uydurduklarını anlatıp, "Lozan Antlaşması'ndan sonra akıtılan Türk kanlarının hesabı açık-

tır. Cesur olalım ve itiraf edelim ki, bunun sorumluluğu bize yani Yüksek Meclise aittir. Yunan kötülüklerine engel olacak tek çare Trkn gücüdür. Anadolu zaferini bitirdikten sonra, Avrupanın o vakitki siyasi ve askeri durumuna göre, ordularımızın yalnız Edirne, Gmlcine, Dramaya değil, Atinaya kadar gitmesini engelleyecek hiçbir kuvvet yoktu. Bunu, bugün bizim karşımızda düşman olan orduların komutanları bile itiraf ediyorlar. Siyasi diplomatların açıklamalarında ve nutuklarında daima bunu görüyoruz. O zaman bizi durduran yalnız bir şey olmuştur: barışa bağlılığımız... Bize İzmirde, Mudanyada uzatılan eli tuttuk ve ona kanarak Lozana gittik, fakat Lozanda kandırıldık. Lozandan sonra da kandırılmaktayız. Lozanda imzalanan Karşılıklı Değiştirme Sözleşmesi, daha imzasının ertesini günü bozulmaya başlanmıştır. Yunanistandaki Müslümanlara kötülük yapılmasını önlemek için, sözleşme gereğince, gönderilecek Karma Komisyonun nce Selnike gitmesi gerekirken, olayı az olan başka yerlere gitti. Yunanlılar da kötülüklerine devam ettiler” diyecek ve hükümetin bu durum karşısında yapacağı işin olayları kamuoyuna bildirerek varılan kararları geri aldırarak olduğunu, oralarda lme mahkûm olanları kurtarabilmek için daha etkili bir tedbirle oralardan gelecekleri İstanbuldaki Rumların evlerine yerleştirmek gerektiğini, bundan rahatsız olurlarsa İstanbuldaki Rumlara da Yunanistanın yolunun gösterilebileceğini belirtti. Manisa Mebusu Vasıf Bey Yunanistandaki Müslümanlara yapılan kötülüklerin Avrupalılarca eskiden Hristiyanlara yapıldığı sanılan ktlklere dayatılmak istendiğini açıklayarak, “Avrupalılar için, dünya uygarlığı için Hristiyanlar söz konusu olduğu zaman hak vardır, adalet vardır, erdemlik vardır. Türkler söz konusu olduğu zaman hak yoktur, erdemlik yoktur. Buna göre, yok edilmeye çalışılan Türkler için ilhamımızı Avrupa uygarlığından değil, iki yıl önce Yunanın başını yere eğdiren milletimizin hamlelerinden almak gerekir. Lozan Barış Antlaşmasını onaylarken yüreklerimizde üzüntü vardı. Avrupa uygarlığı adına bu memleketin dört yanını yakan, yıkan, kavuran istilacı orduların yaptıkları kötülükleri, yıkımları dettirememiştik. Avrupalıların kandırıcı vaatlerine kapılarak tazminat isteğinden vazgemiştik. Bununla memleketimizin içinde yanan, yıkılan halkımızı nasıl bahtsız ve perişan etmişsek, kabul ettiğimiz karşılıklı değiştirme hükümleri ile de bugün beş yüz bin

Türk'ü aynı dayanılmaz kötülükler karşısında bırakmaktayız. Biz ise, düşmanı yenmiş ve zaferi kazanmış olduğumuz halde, yıllardan beri içimizde beslediğimiz yılanları hâlâ koynumuzda mutlu yaşıtıyoruz. Bugün Trakya'da Türk kanı akarken Beyoğlu'nun eğlence yerlerinde Rumlar tasasız ve mutlu yaşamaktadırlar" diyecek ve dört yıl önceki gibi kuvvete başvurarak Trakya'daki Türklerin kurtarılmasını isteyecektir. Denizli Mebusu Mazhar Müfit Bey de, Trakya'daki Türklere bu kadar kötülük yapan Yunanlıların İstanbul'a temsilci göndermesini kınayacak, Avrupalılardan ve Milletler Cemiyeti'nden bir yardım beklememek gerektiğini, Tanrı ile milletin gücünden başka bir şeye güvenilemeyeceğini, aynı kötülüklerin Türkiye'deki Rumlara yapılmasıyla ancak bu kötülüklerin durdurulabileceğini anlatacak ve hükümetten misilleme yapmasını isteyecektir. Tekirdağ Mebusu Faik Bey, onaylama sırasında Lozan Antlaşması'na muhalif kalışındaki haklılığın olaylarla ispatlandığını bildirerek Yunan kötülüklerini, Hoca Esat Efendi gibi, ayrıntılarıyla anlatacak ve öteki konuşmacılar gibi o da misilleme yapılması gerektiğini ileri sürecektir. Kırşehir Mebusu Yahya Galip Bey, halkın kötü davranışına uğramamaları için Yunan esirlerinin ara sokaklardan geçirildiğini, fakat memleketlerine giden bu esirlerin Türkiye'de kötülük gördükleri yolundaki yayımlarla Türklere her türlü kötülüğü yaptıklarını, kesinlikle misilleme yapılması ve oralardan gelecek Türklerin İstanbul'daki Rum evlerine yerleştirilmesi gerektiğini anlatacaktır. Aksaray Mebusu Besim Atalay Bey de, bunca Yunan kötülüğü karşısında misillemenin Tanrı buyruğu olduğunu söyleyecektir.

Yapılan eleştirmeleri ve ileri sürülen çareleri cevaplamak üzere söz alan İsmet Paşa ise; sözleşmede halkların karşılıklı değiştirilmesi olayının üzücülüğünü anlatarak, sözleşmede bu üzüntüyü en aza indirecek birçok esasların bulunduğunu, on dört bin kişinin Ayvalık'a, üç bin kişinin İzmir'e, iki bin kişinin İstanbul'a gönderildiğini ve ayrıca kendi başlarına canlarını kurtarıp gelen birçok göçmen olduğunu, gerçekten bu göçmenlerin Karşılıklı Değiştirme Sözleşmesi'ne aykırı bir şekilde gönderildiklerini, Selânik'teki Türklerin göçmeye ya da kaçmaya zorlandıklarını, taşınabilir mallarının zorla ellerinden alındıklarını ya da sattırıldıklarını, geride kalan malları için gerekli belgeleri vermediklerini, İstanbul'daki Rumlar gibi Karşılıklı Değiştirme

dışında bırakılan Batı Trakya'daki Türklere yapılan kötülüklerin hükümetçe de duyulduğunu, bunun için teğebbslerde bulunulduğunu, arada henüz siyasi iliğkiler kurulmamığ olduğu için bu teğebbslerin tarafsız elçilikler ve özellikle Hollanda elçiliği aracılığı ile yapıldığını, zaman zaman Yunan hkmetinden bir daha böyle Şeyler yapılmayacağı yolunda cevaplar alındığını, karma komisyonun iği düzeltmesinden henüz mit kesilmediğini, bununla beraber Yunanistan'da izlenen Türkleri yok etme iğleminin sürdürülmesi halinde bütün insanlığı ilgilendirecek sorunların ve karėı tepkilerin doğabileceğini, fakat herhangi bir yerde yapılmığ kötülükten ötürü bağka bir yerde ondan habersiz bir insana kötülük yapılmasına, yani misillemeye gerek kendisi, gerek devletin siyaseti, gerekse meclisin özelliği bakımından taraftar olmadığını, kaldı ki misillemenin de henüz zamanı gelmediğini, yapılan yanlığlıkların onarılabilceğini, tersine bir davranığın sürdürülmesinin yeniden Yunanistan ve Türkiye'de istenmeyen ve kaçınılması gereken birçok olaylar çıkarılabileceğini, Türklerin olupbittilerle yok edilebileceği dğncesinin ve siyasetinin dört yıllık denemelerle iflas ettiğinin anlağılmığ olacağını, bu bakımdan geleceğe güveni olduğunu, Türklerin antlağmaları samimiyetle imzaladıklarıını, yani bir kısım halkın değiğtirme dığında bırakılmasını kabul etmenin samimi olduğunu, bu nedenle Türkiye'de Türklerle beraber yağayacak olan öteki vatandağların bu durumdan zarar görmesine razı olunamayacağını, fakat dığtan gelen zor ve baskılarla oradaki Türkleri yok edenlerin buradaki soydağları zarar görürse sorumluluğun onlara ait olacağını, bu meselenin Milletler Cemiyeti'nin itibarıyla ilgili bulunduğunu, Milletler Cemiyeti'ne güvenildiğini, Milletler Cemiyeti'ni ayıplayıcı sözlere katılmadığını, karma komisyondaki tarafsız  üyenin de vicdanlı kimseler olduklarını, iğlerin düzelmesi için bütün güçlerini harcayacaklarına inandığını, Yunanistan'da alığan Türk temsilcilerine gerekli direktifin verildiğini, yakında durumun açıklığa kavuğacağını anlatacak ve "Bizim iyi niyetimiz karėılık görmezse, gerekli tedbirleri almak zorunda kalacağız ve bir kez bu zoru duyunca da artık tereddüt etmeyiz" diyecektir (TBMM Zabıt Cerideleri, 10.11.1923).

Bu arada halk toplulukları da konuyu benimsemeye bağlayacak, mitingler yapılacak, Meclis Bağkanlığına bağvurularak Yunanistan'da türlü kötülüklerle Müslümanların yok edilmesine alığılırken İstan-

bul'daki Rumların tam bir huzur ve özgürlük içinde yaşamalarına artık dayanılamadığı bildirilecek, hükümetin daha kesin ve daha kararlı olması ve tez elden Yunanistan'daki kötülükleri durdurması istenmektedir (TBMM Zabıt Cerideleri, 17.11.1923).

Bir yandan da Lozan Barış Antlaşması ile eklerinin uygulanmasına başlanacak, bir Genel Af kanununun hazırlığı yapılacak ve bu arada Genel Af dışında bırakılacak olan 150 Müslüman'ın listesinin tespitine çalışılacaktır.

C

Yüzellilikler

Lozan Barış Antlaşması'nda ilanı kabul edilen Genel Af'ın dışında bırakılanların sayılarının 150 olmasından ötürü Milli Mücadele tarihimize "Yüzellilikler" diye anılan olayın başlangıcı oldukça eskidir.

Daha henüz 1921 yılının başlarındaydı. Yurt içindeki sağ ve sol aşırı akımlar henüz önlenmişti. Bir yandan düzenli ordu kurularak işgal altındaki vatan parçalarının kurtarılması hazırlıkları tamamlanır, bir yandan da İstanbul hükümetinin yaratacağı tehlikelerden kurtulma çareleri aranırken, bir gün, 3 Şubat 1921'de, Mustafa Kemal Paşa, Keçiören'de oturan İstiklal Mahkemesi Başkanı, Topçu Subayı olduğu için Topçu İhsan diye tanılan, Osmaniye [Cebelibereket] Mebusu İhsan [Eryavuz] Bey'e akşam yemeğine gitmişti. Konuşmalar, bir ara, İstanbul Hükümeti Bakanlarından İzzet ve Salih Paşaların, zorla da olsa, saygı gösterilip önem verilerek getirildikleri Ankara'da, yalvararak yakarla, İstanbul'a dönmelerine gelmişti (M. Goloğlu, *Üçüncü Meşrutiyet*, s. 306).

Mustafa Kemal Paşa, İzzet Paşa'nın Ankara'da kalmak istemediğini belirterek ilerde tarihin, hakkında vereceği hükmü hiç düşünmediğini anlatmıştı. İhsan Bey de, tarihin gerçekleri tam belirtmeyeceğini, çünkü tarihe belge bırakılmadığını, İstiklal Mahkemesine getirilenlerin asıl suçlular olmadığını, asıl suçluların aletleri olduklarını, henüz asıl suçlu durumunda bulunan Padişah, Sadrazam Ferit Paşa haklarında bir karar alınamamış olduğunu, belgeleri tarihe bırakabilmek

için şimdiden hazırlık yapılması gerektiğini söylemiş, Mustafa Kemal Paşa ile birlikte yemeğe gelmiş olan o zamanki İçişleri Bakanı Dr. Adnan [Adivar] Bey de İhsan Bey'i destekleyerek; olaylar ve kişiler hakkında belgelere göre hazırlanmış bir arşive sahip olmak gerektiğini ileri sürmüştü. Mustafa Kemal Paşa, yeterli olmamasına rağmen, belge niteliğindeki yazışmaları Özel Kalem Müdürü Hayatı Bey'e tasnif ettirdiğini, gizli birleşim tutanaklarını da saklattırdığını bildirmişti. İhsan Bey ise İstiklal Mahkemelerinin kötülöklere alet olanları yargı-larken, gıyaplarında da olsa, Çerkes Ethem gibi gerçek sanıkları da yargılamasını ve alacağı kararları ilan etmesini söyleyince, Adnan Bey, böyle olayların gıyapta yargılanamayacaklarını ve belgesiz ele alınamayacaklarını belirtmiş, görüşmeler de burada kalmıştı.

(Olaylar, İhsan Bey'in düşünce yolunun uygun görüldüğünü ispatlamış ve Çerkes Ethem, gıyapta bir yargılama ile komünistlikten idama mahkûm edilmiştir. Bkz. M. Goloğlu, *Cumhuriyete Doğru*, s. 34).

Bu görüşmenin üzerinden bir buçuk yıl kadar bir zaman geçmişti. Büyük zaferin kazanıldığı ve barış görüşmelerinin yapılacağını duyulduğu 1922 yılı sonbaharında bir gün, Mustafa Kemal Paşa, yine İhsan Bey'i çağır-mış ve aynı konuda bir konuşma daha yapmıştı. Mustafa Kemal Paşa; Yusuf Kemal [Tengirşenk] Bey'in dediğine göre, uluslararası antlaşmaların daima bir genel affı da kapsamları içine aldıklarını ve böyle bir ihtimale karşı hazırlanılması gerektiğini anlatmıştı. Yusuf Kemal Bey; bunun bir ihtimal olmadığını, eskiden beri kesinlikle olageldiğini, uluslararası antlaşmaların tabii şartlarından bulunduğunu, özellikle şimdi yapılacak bir barış antlaşması, devlet kuruluşunu uluslararası bir belgeye bağlayacağından, kesinlikle geniş bir affı içine alacağını belirterek düşüncelerine açıklık vermişti. Mustafa Kemal Paşa da; o halde böyle bir hazırlığın zorunlu olduğunu, İstiklal Mahkemesinin başkanlığını yapmış olmasından ötürü İhsan Bey'in aydınlatıcı bilgi verebileceğini söylemiş, İhsan Bey ise İstiklal Mahkemesindeki dosyalar ile af arasındaki bağlantıyı anlayamadığını bildirmişti. Bunun üzerine İsmet Paşa konuyu açıklamış ve İstiklal Mahkemesine verilen ve sonuçlanan konuların benzer suçları yapanlardan bazılarının ulusal sınırlar dışında olduğunu, bazılarının da sınırlar içinde kalmasına iç güvenliğin müsaade etmediğini, bu gibilerin yakalanabilmeleri halinde benzerlerine uyularak hemen

asılmaları gerektiğini, affa layık olmayan bu gibilerin şimdiden tespitlerinin zorunlu bulunduğunu anlatmış ve bu gibilerin nasıl tespit edileceğini sormuştu. İhsan Bey, bunun, üzerinde uzun zaman çalışılması gerekli bir iş olduğunu, hafıza ile çözülmesinin mümkün olmadığını söyleyince, Mustafa Kemal Paşa, ondan, genel af içinde böyle bir istisnayı gerekli görüp görmediğini kesin olarak açıklamasını istemiş, İhsan Bey de bilerek, istenerek, direnerek yapılmış kötülüklerin cezasız kalmasına gönlünün razı olmadığını, adalet önüne çıkarılamayanların hiç olmazsa sınır dışına çıkarılmaları gerektiğini, bunların yanında bir de cezalandırılmış kimseleri kışkırttıkları halde mahkemeye düşmediklerinden cezalandırılammış olanların bulunduğunu, bunların da göz önünden uzaklaştırılmalarının uygun olacağını açıklamış, fakat hangi suçların ele alınacağı, başlangıç ve sonuç günlerinin ne olacağı konusunu ortaya atmıştı. Mustafa Kemal Paşa da, Fevzi [Çakmak] Paşa'ya dönerek düşüncesini sormuştu. Fevzi Paşa, ordu mensupları arasında milli mücadeleye karşı eylemde bulunmuş olanların durumlarının olduğu gibi bırakılamayacağını bildirmiş, ulusal sınır dışında olanların ömürlerinin sonuna kadar jnemlekete sokulmalarını istemişti. Mustafa Kemal Paşa, önce bu işin prensibinin konulması, siyasi ve hukuki bir tez bulunması gerektiğini söylemiş, İzmir Mebusu Seyit Bey de af başlangıcının milli mücadelenin başlangıcı olmasını ileri sürmüş ve hükümetçe kurulacak bir komisyonda kişilerin tutum ve davranışlarının kabul edilecek esaslara uygunluk derecesinin araştırılmasını teklif etmişti. O zaman Yusuf Kemal Bey, böyle bir meclis kararına göre İstanbul hükümetlerinde bulunanların hepsinin sınır dışına çıkarılması gerektiğini açıklamış ve böyle bir kararın uygulanmasından kuşku duyduğunu bildirmişti. Seyit Bey düşüncesini açıklığa kavuşturmak isteyerek, İstanbul hükümetlerinin padişah buyruğu ile işbaşına geldiklerini, padişahların egemenliklerinin meşruluğunu bozup çürütecek olan olayların etkili güç durumuna gelmesine kadar olanlar için bir iddiada bulunamayacağını anlatmıştı. Bu şekilde bulunacak başlangıç noktasının gerçeği gösteremeyeceğini bildiren İhsan Bey, asıl sorumluluğun Dünya Savaşı'na katılmakla başladığını, milli mücadeleyi zorunlu kılan Mondros ve Sevr'in bu savaşın sonucu olduğunu, oysaki gerçek etkenin ele alınmayarak ikinci, üçüncü derecedeki sebepler üzerinde durulduğunu, bu tutumla asıl

suçluların yerine belki de ellerinde olmaksızın kötülüklere karıştırılmış olanların af dışında bırakılacaklarını, oysaki tarihin önüne milleti milli mücadeleye zorlayan asıl sorumluların getirilmesi gerektiğini, gelişigüzel suçlamalarla gerçek suçluların yerine onlara alet olanların ve dolayısıyla işe karışmış bulunanların getirilmemesini, bu gibileri mahkûm ederken düşülen tereddüt ve kuşkuyla bu konuda yer verilmemesini açıklamış, o günkü görüşmeler de kesin bir sonuca varmadan kapanmıştı.

1922 yılının Ekimi'nde, barış görüşmelerinin yapılacağını kesinleştiği ve sultanlığın kaldırılması hakkındaki hazırlıkların yapıldığı günlerde, İstanbul hükümet mensuplarına ve milli mücadeleye karşı olanlara şiddetli çatmalar ve ihtarlar yapılmaya başlanınca, bazı kimselerin af dışı bırakılması konusu yeniden önem kazanmış ve ele alınmıştı.

Akla birçok sorular geliyordu. Davaya ihanet etmiş, daha doğrusu bu davaya hiç katılmamış, davaya karşı olmuş, milli mücadeleyi ve onun gidişini kabul etmemiş olanlar da genel aftan yararlanacaklar mıydı? Böyle olunca da, bu gibilerin, genel aftan yararlanarak, daha da serbestçe dava aleyhine harekete geçmeleri mümkün değil miydi? O halde bu gibilerin genel af dışında bırakılmaları gerekmez miydi ve bu mümkün müydü?

O sırada henüz Dışişleri Bakanlığından ayrılmamış olan Yusuf Kemal Bey, mecliste bir açıklama yapmış; uluslararası nitelikteki antlaşmalarda, geçmiş olayların kapatılması ve unutulması suretiyle uluslar ve kişiler arasındaki anlaşmazlıklara son verebilmek için, genel af protokolleri yapıldığını, fakat bu genel aflarda da istisnaların bulunduğu dair örneklerin mevcut olduğunu söylemişti.

Ve ilgili makamlarda bu konuda çalışmalar başlamıştı. Gerek askeri makamlarda, gerekse güvenlik makamlarında, milli mücadelenin başından beri adli ve idari makamlara tutum ve davranışlarının hesabını vermedikleri için kendiliklerinden memleket dışına çıkmış olanlardan bir daha yurda sokulmayacaklar ile yurt içinde bulunanlardan dışarıya çıkarılacak olanların tek tek tespitine çalışılıyor, Bakanlar Kurulu da bildirilen isimler üzerinde incelemeler yapıyordu. Fakat arşivsiz, dosyasız ve belgesiz olarak yapılan bu çalışmalarda kesin bir kanı ve karara varmak kolay değildi ve olamıyordu. Nitekim 3 Kasım

1922’de toplanan Bakanlar Kurulunda Lozan Barış Konferansı’nın gündemindeki konular gözden geçirilirken, Delegeler Kurulu Başkanı İsmet Paşa’nın genel af konusuna da değinerek af dışında bırakılacaklar hakkında yapılan hazırlıklardan söz etmesi üzerine, Bakanlar Kurulu Başkanı Rauf [Orbay] Bey henüz bu konuda bir kanun ya da Bakanlar Kurulu kararı olmadığını, bu gibi kimselerin tespitin ve haklarındaki kararın kesinleşmesinin hukuki bir mesele olduğunu, gelişigüzel iddialarda bulunulmayacağını belirtmişti. Delegeler Kurulu üyesi Dr. Rıza Nur Bey ise İstiklal Mahkemesince gıyaplarında hükümler verilmiş kimseler bulunduğunu, bu kararlardan bazılarının memlekette kalmayı yasaklayıcı olduğunu, ters tutum ve davranışlarından ötürü meclis kararı ile kişisel ve toplumsal hakları düşürülmüş kimselerin İçişleri Bakanlığınca tespit edildiğini, herhalde bu konuda bir prensip kararına varılması gerektiğini ileri sürmüştü (C. Kutay, *150’likler Faciası*).

Fakat henüz bir karara varılmadan Lozan’daki barış görüşmeleri başlamış, delegeler kurulu da Lozan’a gitmişti. Azınlıklar Sorunu’nu görüşmek üzere, Arazi ve Askerlik Komisyonu’na bağlı olarak bir Azınlıklar Alt Komisyonu kurulmuş ve bu komisyonda ilk iş olarak bir genel affın çıkarılması istenmişti. Bunun üzerine, alt komisyon çalışmalarına katılan Türk Delegeesi Rıza Nur Bey esas bakımından genel affa taraftar olduğunu, fakat Türkiye’deki Müslümanların af kapsamı dışında bırakılması gerektiğini, çünkü bunların içinde vatan ve millete hainlik etmişlerin bulunduğunu söylemişti. Alt komisyon toplantıları günlerce sürmüş ve her seferinde Rıza Nur Bey, Türkiye’deki Müslümanların af kapsamı dışında bırakılması iddiasında direnmişti. Buna karşılık Müttefik Devletlerin delegeleri din, dil ve soy ayrımı yapılmaksızın herkesi kapsamına alacak bir genel affın çıkarılmasını istiyorlardı. Af dışı bırakılmak istenenler hakkında Ankara’da yapılan çalışmalar da bir türlü olumlu bir sonuca vardiirilemiyordu. Bakanlar Kurulu Başkanı Rauf Bey, bir kimsenin memleketine girememesi gibi ağır hüküm yiyebilmesi için işlediği suçla bu cezaya hak kazanması, hiç olmazsa bu gibilere savunma hakkı tanınması gerektiği, böyle bir işlemin de adalet makamlarını ait olduğu düşüncesindeydi.

Lozan’daki Türk Delegeler Kurulu, genel af konusunda gün geçtikçe bir çıkmaza girer gibi olmuştu. Çünkü Müttefik Devletler dele-

geleri af kapsamının geniş olması gerektiği yolundaki tekliflerinden vazgeçmemişlerdi. Türk delegelerinin Türkiye'deki bütün Müslümanları af dışında bırakmak isteyişleri ve bu isteyişlerinde direnişleri normal görülüyordu. Nitekim Türk delegeleri de bunu anlamışlardı. İddialarından vazgeçeceklerdi. Fakat hiç olmazsa memlekete sokulması ya da memlekette bulunması istenmeyenlerin af dışında kalmaları sağlanmalıydı. Ne var ki, bunların kimler olabileceği de bir türlü tespit edilemiyordu. Çünkü bu gibi kimseleri hangi makamın tespit edeceğinde de bir karara varılamamıştı. Sonunda bu gibi kimseleri Bakanlar Kurulunun tespit etmesi ve delegeler kuruluna bildirilmesi kararlaştırıldı. Fakat bu tespit kolayca yapılacak gibi değildi, zaman isterdi. Barış görüşmelerinde ise, her seferinde geniş kapsamlı af isteği ortaya atılıyor ve Türklerden olumlu cevap bekleniyordu. Bunun üzerine, af dışı bırakılmak istenenlerin, adları sonradan tespit edilmek üzere toplam sayısında bir karara varma yoluna gidilmiş, bu gibi kimselerin yaklaşık olarak 150 kişi kadar olabileceği sonucuna varılmış, delegeler kuruluna bu yolda talimat verilmişti (C. Kutay, *150'likler Faciası*).

Rıza Nur Bey de, Azınlıklar alt komisyonunun 11 Ocak 1923 günlü toplantısında, Genel Af teklifine ait metni kabul ettiğini, ancak Türk hükümetinin, herhangi bir öç alma duygusuna kapılmamakla beraber genel çıkar nedeniyle, Türkiye'den çıkıp gitmiş bazı Müslümanların Türkiye'ye dönmelerine izin verilmemesini uygun gördüğünü, bazılarının da memleket dışına çıkmalarını gerekli bulduğunu, bunların genel af dışında bırakılmalarını istediğini ve hepsinin toplam sayısının 150 olduğunu bildirdi (S. L. Meray, *Lozan Konferansı*, 1/1-2, s. 284).

Böylece, Genel Af konusundaki uyuşmazlık ortadan kalkmış, teklif edilen Genel Af Beyannamesinin aynen kabulüne ve Türk delegelerince ileri sürülen isteğin de bir protokolle beyannameye eklenmesine karar verilmişti.

Birkaç gün sonra da barış görüşmeleri kesilmiş ya da o günün politik deymi ile görüşmelere ara verilmiş, Türk Delegeler Kurulu Ankara'ya gelmiş ve meclisteki gizli görüşmeler başlamıştı. Bu gizli toplantıların birinde Erzurum Mebusu Hüseyin Avni Bey, memlekete girmeyi yasaklama gibi bir ceza verilmesinin ve Bakanlar Kurulunun bu

gibileri tespiti hukuki kaynağının ne olacağını sormuştu. Bu soruyu İsmet Paşa cevaplamış, ulusal sınıra girmelerinde memleketin güvenliği ve esenliği bakımından tehlike görülen kimselerin durumlarının tespiti hakkının hükümet hakları arasında sayıldığını, Bakanlar Kurulunun sadece tespit yapacağını ve yaptığı tespiti meclise getireceğini bildirmişti (C. Kutay, *150'likler Faciası*).

Bu durum karşısında, olay meclisçe de önceden kabullenilmiş, Lozan Antlaşması'nın imzalandığı 23 Temmuz 1923 gününde, "Bugünkü Barış Antlaşması'na imza koyan devletler, Doğu'da barışı bozmuş olan olayların unutulması isteğiyle aynı derecede duygulandıklarından..." diye başlayan ve birinci maddesinde "Türkiye'de oturan ya da oturmuş olan hiçbir kimse ve buna karşılık Yunanistan'da oturan ya da oturmuş olan hiçbir kimse 1.8.1914 ve 20.10.1922 günleri arasında askeri ya da politik davranışlarından ya da bugünkü antlaşmaya imza koyan bir yabancı devlete ya da uyruğuna herhangi bir yardımda bulunmasından ötürü hiçbir vesile ile Türkiye'de ve Yunanistan'da tedirgin edilmeyecektir" diyen Genel Af Beyannamesi ve ona ekli olarak, "Türk hükümeti, sözü edilen hüküm fıkrasında hedef alınmış olan kimseler arasında, yüz elli kişinin Türkiye'ye girmelerini ya da orada oturmalarını yasaklamak hakkını muhafaza eyler. Bundan ötürü, Türk hükümeti söz konusu olan kimselerden bugün kendi arazisinde bulunanları oradan çıkarabilecek ve yabancı memleketlerdeki döküşlerini engelleyebilecektir. Bu kimselerin adları, bugün yapılan Barış Antlaşması'nda, Genel Af Beyannamesinin kendisine ait kısmının sonuçlanması için, sözü edilen hükümetçe yayımlanacak olan Genel Af ilanına bağlanacaktır. Bundan başka şurası da kararlaştırılmıştır ki, Türk hükümeti, bu konudaki isteğini açıkladığı üzere, sözü edilen kimselerin Türkiye'de bulunan mülklerinin ve öteki mallarının tasfiyesine karar verince, bu tasfiyeyi kendilerinin yapması için ilan gününden başlamak üzere dokuz aylık bir süre bırakılacak ve bu sürenin bitiminden sonra tasfiye işlemi Türk hükümetince yapılırsa geliri tam olarak sözü edilen kimselerin ellerine verilecektir" diyen protokol de imza edilmişti (Türkiye Büyük Millet Meclisi Hariciye Vekâleti 1923 baskısı: Lozan Sulh Muahedenamesi).

Sorun çözülmüş, konu sonuçlanmışa benziyordu, ama yukarıdan beriki açıklamalardan anlaşılacağı üzere niteliği ve başlangıç günü

kesinlikle kararlaştırılamamış olan suçlar için, kesin belgeli dosyaları olmayan kimseleri suçlandırıp Yüzellilikler listesini hazırlamak kolay iş değildi. Nitekim Barış Antlaşması'nın Türkiye Büyük Millet Meclisi'nce onaylandığı zaman henüz elde böyle bir liste yoktu. İçişleri Bakanlığınca yapılan çalışmalara ve harcanan bütün çabalara rağmen, türlü suçlar için 26.12.1923'te çıkarılan 391 sayılı Genel Af Kanunu ve 16.4.1924'te çıkarılan 487 sayılı Genel Af Kanunu ile de Yüzellilikler listesi yayımlanamamıştır. Sadece, bu kanunların metinlerinde, "Bu kanun hükümleri Barış Antlaşması'na bağlı beyanname ve protokolde amaçlanan kişileri kapsamına almaz" denilmekle yetinilmiştir.

Fakat bu işi daha fazla bekletmek de olamazdı. Bu nedenle, başka ca vakit yitirmemek için, tam liste yapma amacından vazgeçilmiş ve bulunanla yetinilerek, 23.4.1924'te 149 kişilik Yüzellilikler listesi Bakanlar Kurulunun onayına sunulmuştur. Bakanlar Kurulu da, bir kişi ekleyerek listedeki adların toplamını 150'ye çıkarmış ve 1.6.1924'te Yüzellilikler listesini onaylamıştır (Ek: 2).

Aradan üç yıl geçtikten sonra da, 28 Mayıs 1927'de, "Yüzelli kişilik listede adları yazılı olanların Türk uyrukluğundan düşürülmesi hakkında"ki 1064 sayılı kanun çıkarılacak, 23.7.1927'de aynı karar tekrar onaylanacaktır. 1.4.1926'da ise emekli iken sürülüp ölenlerin yurttaki varislerine dul ve yetim maaşı verilmesi Meclis'te kararlaştırılmış, 29.6.1938'de çıkarılan 3527 sayılı Kanun ile de affedilmişlerdir (yazarın 2. baskıya hazırlık notu).

D

Üçüncü Meşrutiyetin Sonu

Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümetinin tam bağımsızlık uğrunda verdiği savaşlar ve yaptığı mücadeleler sonunda Lozan Barış Antlaşması'nın imzalanması, Padişahlıktan yana oldukları sanılan mebusları Meclis dışında bırakan yeni seçimin yapılması, Barış Antlaşması'nın yeni meclisçe onaylanması ve Barış Antlaşması ile belirtilen ulusal sınırlar içindeki yabancı işgal kuvvetlerinin memleketten çıkıp gitmesi, böylece İstanbul'daki işgale de 2.10.1923'te fiilen son verilmesi ve 6.10.1923'te bir mebuslar kurulunun da katıldığı törenle şehrin Şükrü Naili Paşa komutasındaki Türk askeri birliklerine teslim edilmesi yeni Türk devletinin açık ve seçik başlangıcı, o güne kadar izlenmiş olan "Üçüncü Meşrutiyet" ve Mustafa Kemal Paşa'nın deyimi ile dört yıllık "Geçiş Dönemi"nin de kesin sonu oldu (*Nutuk*, s. 838).

Türk ordu birliklerinin şehri teslim almak üzere İstanbul'a girdikleri gün yurtsever İstanbulluların heyecanları son dereceyi bulmuş, bazılarının "İkinci Fetih" dediği bu olay, yurtsever İstanbulluları dayanılmaz bir sevinç ve heyecanın coşkunluğu içine atmıştı. Türklere karşı kötü davranmış olan azınlıklar ise ne yapacaklarını şaşırılmışlardı. Yalnız eski İstanbul Mebusu Orfanidis Efendi de hayatının en mutlu gününü yaşıyordu. Çünkü Türk-Yunan savaşının en taşkın günlerinde bile kendinin her şeyden önce bir Türk vatandaşı ve yurtseveri olduğunu söylemekten çekinmeyerek çevresinin türlü hakaretlerine uğramış ve katlanmıştı. Var gücüyle milli mücadele hareketini

bastırmaya uğraşmış olan eski Sadrazam Damat Ferit Paşa ise, Türk askerinin İstanbul'u teslim aldığı gün Fransa'nın Nice şehrinde öldü (A. E. Yalman, *Gördüklerim*, 3/88). Türkiye Cumhuriyeti doğmak üzereydi. Bu gerçeği, dostlar kadar düşmanlar ve yurtiçindekiler kadar yurtdışındakiler de apaçık görmüşlerdi. Barış Antlaşması'nın Lozan'da imza edildiği günün arifesinde *Times* gazetesinde yayımlanan başyazıda şu cümleler vardı:

"Bu konferansta Türkiye tam bağımsızlık ve egemenlik noktasında direnmiştir. Artık bu devlet kendi başına yürümek istemektedir... Batı ile Türkiye arasında yeni bir ilişkiler şekli doğmaktadır. Artık eski günler geçmiştir. Diktatörler ve Sultanlar dönemi kapanmıştır. Türkiye, Lozan Konferansı'nda, Büyük Devletlerle aynı ayak üzerinde konuşmuştur... Eski gelenekler ile son çağdaş akımlar arasında suni bir varlık durumunda yaşayan garip ve karışık Türkiye yerine, şimdi son derece tek tür (mütecanis) ve şiddetle uygarlaşmak isteyen yeni milliyetçi Türkiye meydana gelmiştir. Türk ulusunun geleneksel sakinme ve yenileşme duygusu yeni bir tür kendine güven ile güçlenmiştir. Yeni Türkler yalnız asker ve memur olarak kalmak istemiyorlar. Bankacı, doktor, mühendis, bilgin olmak istiyorlar. Türkler milli duygunun ülkede egemen olması için çalışıyorlar... Bu durum karşısında en doğru politika, Türkiye'yi, nasılsa öyle, yani olduğu gibi tanımadır. Geçmiş arayabiliriz, fakat onu geri getiremeyiz." (A. N. Karacan, *Lozan*, s. 625).

Evet, geçmiş günler geri gelmeyecekti. Nitekim İkinci Büyük Millet Meclisi'nin ilk günlük toplantısında açış konuşmasını yapan en yaşlı üye de, kısa konuşmasında bu gerçeği açık, seçik ve kesin olarak şöyle ilan etmişti:

"Birinci Büyük Millet Meclisi vatanın kurtarıcısı oldu. Bu meclisin görevi, devletin düzenleyicisi olmaktır. Ulusal egemenlik temeli üzerine, eldeki kanunları yeni düzene uygun olarak ve günümüzün ihtiyaçlarına göre değiştirmek, ulusun gelişmesini ve yükselmesini sağlayacak yeni kanunlar çıkarmak sizin çabalarınıza kalmıştır."

Bu konuşmadan hemen sonra verilen bir önerge ile de, Üçüncü Meşrutiyet döneminin niteliğine uygun olan mebusluk andının şekli, kurulacak yeni devlet düzeninin niteliğine uygun gelecek şekilde değiştirilmişti. Birinci Büyük Millet Meclisi'ndeki mebuslar, Üçüncü

Meşrutiyet döneminin esaslarına uygun olarak “vatan ve millet”le birlikte “Halife ve Sultan”ı kurtaracaklarına ant içmişlerdi. İkinci Büyük Millet Meclisi’nin mebusları ise kuracakları yeni devlet düzeninin temeli olan cumhuriyet esasına uygun olarak, “Vatan ve milletin esenliğinden ve mutluluğundan başka amaç gütmeyeceğime ve milletin kayıtsız ve şartsız egemenliği esasına bağlı kalacağıma...” diye ant içtiler.

Sonra, bir kez daha Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığına seçilen Mustafa Kemal Paşa, bu seçim nedeniyle yaptığı konuşmada, gerçeği daha da açıklığa kavuşturarak şöyle demişti:

“Bu seçim dönemi, yeni Türkiye devletinin, yeni tarihinin bir geçiş dönemine rastlıyor. Bugüne kadar elde ettiğimiz başarılar, bize ancak ileriye ve uygarlığa doğru bir yol açmıştır. Yoksa ileriye ve uygarlığa vardırmaş değildir. Bize ve çocuklarımıza düşen görev, bu yol üzerinde tereddütsüz ilerlemektir. Bugün ulaştığımız barışın, sonsuz bir barış olacağına inanmak, saflık olur. Onun için, bütün ihtimallerin gerektireceği hazırlıkları yapmakta asla gecikemeyiz.

Bugün haklı olarak övünebileceğimiz bütün başarıların gizli nedenleri yeni Türkiye devletinin yapısındadır. Yeni Türkiye devletinin dayandığı temeller, niteliği bakımından, önceki kuruluşun temellerinden başkadır. Yeni Türkiye devleti, bir halk devletidir, halkın devletidir. Eski kuruluş ise bir kişi devleti, kişilerin devletiydi. Bir milletin dünya yüzünden silinmesi, dağılıp yok olabilmesi için Nuh Peygamber’in tufanı kadar olağanüstü bir felaket ve olay gereklidir. Fakat kişiler, kendiliklerinden yok olmaya mahkûmdurlar. Halk kuruluşuyla kişisel kuruluş arasındaki yaşama ve yok olma oranları da bunun tıpkısıdır.

Dünyanın belli başlı uluslarını esirlikten kurtararak egemenliklerine kavuşturan büyük düşünce akımı, çok eskimiş kuruluşlara ümit bağlayanların ve çürümüş idare usullerinde kurtuluş gücü arayanların amansız düşmanıdır. Yeni Türkiye devleti de, dünyaya hâkim olan o büyük ve güçlü düşüncenin Türkiye’de meydana çıkması, gerçekleşmesidir” (TBMM Zabıt Cerideleri, 13.8.1923).

Bu son aşama döneminin Başbakanı Ali Fethi Bey (Okyar) de; yeni Türkiye devletinin izleyeceği yolu açıklayan bir konuşma yapmıştı. “Yeni Türkiye devleti kuruluncaya kadar bütçesiz memleket idare

edilmiş ve devlet geliri gelişigüzel harcanarak maaşlar verilememiş ve bu yüzden düzenli bir idare kurulamamış ya da devlet geliriyle orantısız olan harcamalar, dışardan alınan borçlarla kapatılmış ve bugünkü kuşaklar bu borçların faizleri yüzünden çok ağır bir mali yük altında bırakılmıştır” diye önce mali durumun kötü geçmişini belirten Fethi Bey, her bakanlıkta yapılacak düzeltme ve düzenlemeleri kısaca açıklayarak yeni Türkiye devletinin hükümet programı niteliğinde bulunan konuşmasında önemle eğitim işleri üzerinde durmuştu. Yeni Türkiye devletinin özellikle eğitim temelleri üzerine kurulacağı anlamını veren bu konuşmada şu ilkeler açıklanıyordu:

— Eğitim politikası genel ve ortak eğitimde birlik ve meslek eğitiminde uzmanlık esaslarına dayanacaktır.

— Öğretim kuruluşlarının eğitim görevlerinden birincisi “çocukların eğitimi ve yetiştirilmesi”, ikincisi “halkın eğitimi ve yetiştirilmesi”, üçüncüsü “milli seçkinlerin yetişmesi için gerekli olan araçların sağlanması ve hazırlanması”dır.

— Eğitim kuruluşları milletin her kişisine, yeteneğini geliştirme yolunu açık bırakacak, hükümet de olağanüstü yeteneğini ispatlayan fakir çocukların en yüksek dereceli öğrenimi izleyebilmelerini sağlayacaktır.

— Kişinin, vücut ve düşünme yetenekleri gibi ahlak ve sosyal yetenekleri de geliştirilecektir.

— İlköğretim, milletin bütün kişilerine, genel eğitim ile beraber pratik mesleklere yönelmiş bir eğitim de sağlayacaktır.

— İlköğrenimin zorunluluğu genelleştirilecektir.

— Kadınların öğrenimine de erkeklerin öğrenimi kadar önem verilecektir.

— Ulusal kültür kuruluşlarına özel önem verilecek, eğitimin ve yetiştirmenin esası ulusal kültüre ve çağdaş uygarlığa dayanacaktır.

— Hükümet, öğrenimin bütün derecelerine en çok gelişimi sağlamak için aynı önemi gösterecektir.

— Memleketin belli yerlerinde erkek ve kız öğretmen okulları ve liseler açılacaktır.

— Öğretmenlik bir özel meslek haline getirilecektir ve yetiştirme birliği sağlanacaktır.

— Eğitim Bakanlığının çalışmalarında ve düzeltici çabalarında iz-

leyeceği bilimsel temelleri belirtmek göreviyle bir bilim kurulu meydana getirilecektir.

Başbakan Fethi Bey'in özel bir önemle açıkladığı bu eğitim temellerinden açıkça anlaşılmaktaydı ki; yeni devlet düzeni, olanca gücü ile topluma yönelecekti. Nitekim öteki işlerde de hep aynı esas hâkimdi. Halkın güzel ahlak sahibi olmasını sağlayacak ve ruhi ihtiyaçlarını karşılayacak çağdaş nitelikte din adamları yetiştirilecek, yaşamak ve ekonomik gelişmeyi sağlamak için bayındırlık işlerine dört elle sarılacak, yargılama işlerinin ve adalet dağıtımının hızlı yapılması için gerekli tedbirler alınacak, Ekonomi Bakanlığının amacı memlekette ekonomik dengeyi sağlamak olacak, ilkel maddelerin ve ürünlerin çoğaltılmasına çalışılacak, bankacılık geliştirilecek, çiftçilere kredi dağıtılacak, ormanların işletilmesinde halkın geniş şekilde yararlanmasını sağlayacak fen usulleri uygulanacak, maden işletmelerinde randımanın yükselmesi için tedbirler alınacak, ticaretin geliştirilmesi için okullar açılacak, sanayi mekteplerine önem verilecek, sağlık işlerine ait kanunlar düzeltilecek ve tamamlanacak, savaşın sona ermesi sebebiyle milli savunma işleri yeni bir düzene sokulacak ve askerlik hizmet süresi kısaltılacak, ihtiyaç duyulan savaş araç ve gereçlerinin memleket içinde yapılması sağlanacak (TBMM Zabıt Cerideleri, 5.9.1923).

Bütün bu tasarılar, toplumcu ya da halka dönük yeni bir devlet düzeninin gelmekte olduğunun açık belirtileriydi. Her gün yeni bir adım, her gün yeni bir aşama olayı ile Üçüncü Meşrutiyet dönemine son veriliyor ve hızla Cumhuriyete Doğru gidiliyordu.

Bu arada, politika alanında da yeni bir aşama yapılarak, örgütsüz çalışma dönemine son verilmiş, 9.9.1923'te, Mustafa Kemal Paşa'nın Genel Başkanlığında Halk Partisi kurulmuş, tüm Müdafaa-i Hukuk kuruluşları Halk Partisi'ne aktarılmış, daha da ileri gidilip İttihat ve Terakki Partisi'nin de devamı ve mirasçısı olduğu ileri sürülerek memleketin tüm güçlü politikacılarını Halk Partisi'nde toplama yoluna gidilmişti (*Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, 3/62; A. E. Yalman, *Görüşlerim*, 3/88).

20.1.1921 günlü ve 85 sayılı Anayasanın değiştirilmesi yolunda da çalışmalar yapılıyordu ve Mustafa Kemal Paşa'nın kafası hep bu anayasa değişikliği üzerindeki çalışmalarla meşguldü.

Nitekim, 11.11.1923 günü Halk Partisi toplantısına geldiği zaman da aynı konu üzerinde düşünüyordu. Sonunda düşüncelerini arkadaşlarına da bildirdi ve anayasada yapılacak değişiklikle devlet idaresinin Cumhuriyet esasına dayatılacağını açıkladı (F. R. Atay, *Mütareke Defteri*, s. 36).

Birkaç gün sonra da, *Neue Freie Presse* gazetesinin habercisine verdiği demeçte “Türkiye Cumhuriyeti” adlı yeni bir devlet düzeninin kurulacağını söyleyerek şunları anlattı:

“Yeni Türkiye Anayasasının ilk maddelerini tekrarlayacağım: Egemenlik kayıtsız ve şartsız ulusundur. Yürütme gücü, yasama yetkisi ulusun tek gerçek temsilcisi olan mecliste doğmuş ve toplanmıştır. Bu iki sözü bir kelimedede özetlemek mümkündür: Cumhuriyet. Kısa bir zaman içinde, Türkiye’nin bugün fiilen almış olduğu şekil kanunla da tespit edilecektir. Yakın bir gelecekte bu meseleye ait hükümet teklifi meclise sunulacaktır. Bütün Avrupa ve Amerika’daki cumhuriyetler nasıl temelde birbirlerinden ayrı değillerse, nasıl ayrılıkları yalnız şekille ilgili bulunuyorsa, Türkiye’nin de bu cumhuriyetlerden ayrılığı sadece bir şekil meselesidir. Cumhuriyet usulü ile yönetilen öteki ülkelerde olduğu gibi bizim de egemenliğe sahip bir parlamentomuz vardır. Yalnız bizde Büyük Millet Meclisi hem yürütme, hem yasama yetkisine sahiptir. Başka yerlerde olduğu gibi, bizde de bakanlar kendi bakanlıkları ile ilgili işlerden sorumludurlar. Bakanların durumları ve sorumlulukları, anayasada yapılacak değişiklikle tespit edilecektir. Böylece, cumhurbaşkanı, hükümet başkanı ve sorumlu bakanları olan bir hükümet kuracağız. Yeni Türkiye’nin başkenti sorununa gelince, bunun cevabı kendiliğinden meydana çıkar: Ankara, Türkiye Cumhuriyeti’nin başkentidir (*Atatürk’n Söylev ve Demeçleri*, 3/63).

E

Ankara'nın Başkent Oluşu

Nitekim de öyle oldu. Mustafa Kemal Paşa'nın bu demecinden bir hafta sonra, 9 Ekim 1923 gününde, Malatya Mebusu İsmet Paşa ile on dört arkadaşı, Meclis Başkanlığına aşağıdaki önergeyi verdiler:

Yüce Başkanlığa

Lozan Antlaşması'nın tamamlayıcılarından olan Boşaltma Protokolünün uygulanması tamamlanmış ve baştan başa yabancı işgalinden kurtulan Türkiye'nin bütünlüğü tamamlanmıştır. Milletimizin en değerli malı olan İstanbulumuz İslam Halifeliğinin merkezi olmak durumunu, İslam âlemi içinde sadece Türk milletinin savunma araçlarına emanet ederek, sonsuzluğa kadar muhafaza edecektir. Öte yandan, Türkiye devletinin idare merkezi için Büyük Millet Meclisi'nde karar verme zamanı da gelmiştir. Bir devletin merkezini tayinde esas olan düşünce, yeni Türkiye devletinin idare merkezini Anadolu'da seçmek ve Ankara olmak gereğini emreder. Sözü edilen düşünce; antlaşma ile Boğazlar için kabul edilen hükümler, yeni Türkiye devletinin temel varlığı, memleketin güçlenme ve gelişme kaynağını Anadolu'nun merkezinde kurmak gereği, coğrafya ve stratejinin müsaadesi, iç ve dış güvenlik ve gelişme konusunda edinilmiş tecrübelerle özetlenebilir. Bu düşüncelerin her biri başlı başına birer kesin öneme sahiptir. Devletin idare merkezinin yeni bir şekilde kurulmasına ve gelişmesine tez elden başlamak, iç ve dış tereddütlere son vermek için aşağıdaki kanun maddesinin kabulünü arz ve teklif ederiz.

Kanun Maddesi — Türkiye devletinin idare merkezi Ankara şehridir.

İsmet: Malatya, Ferit Recai: Çorum, Zülfü: Diyarbakır, Dr. Fikret: Bilecik, Seyfi: Kütahya, Mahir: Kastamonu, Rüştü: Erzurum, Sabit: Erzincan, Rasim: Sivas, Necati: Bursa, Mehmet Kâmil: Afyon, Ali Rıza: İstanbul, Kâzım Hüsnü: Konya, Refet: Bursa.

Meclis Başkanlığı bu raporu Anayasa Komisyonuna gönderdi. Anayasa Komisyonu da vardığı kararı aşağıdaki raporla Meclis Genel Kuruluna bildirdi:

Yüce Başkanlığa

10.10.1923 günü Komisyonumuza gönderilen, Ankara şehrinin Türkiye devletinin merkezi olmasına dair Malatya Mebusu İsmet Paşa ile arkadaşlarınca verilen ve Tasarı Komisyonunca görüşülmeye değer bulunan kanun teklifi komisyonumuzca da görüşülerek doğru ve uygun bulundu. Olaylar, Anadolu'nun hemen ortasında bulunan Ankara'yı zaten tabii merkez sayıp gösterdiğinden bu kanun teklifi bir gerçeğin belirtilmesinden ibarettir.

Teklifte yer almış olan kanun maddesinin, sonradan düzenlenecek ve kabul edilecek ayrıntılı anayasamızın maddeleri arasına konması dileğinin Genel Kurula sunulmasına oybirliği ile karar verilmiştir.

Meclis Başkanlığı konuyu gündeme koydu ve 13 Ekim 1923 günü görüşülmesine başlandı:

Gümüşhane Mebusu Zeki Bey (Kadirbeyoğlu) — Akdeniz ile Karadeniz'in birleştiği noktada Yaradan'ın meydana getirdiği güzelliği ile evrenin kıskançlığını çeken o zavallı İstanbul şehrine olan küskünlüğünüz nedendir? (Ne küskünlüğü sesleri, gürültüler, sözünü düzelt sesleri). Düzeltmem, ben söylediğim sözü bilirim (sana küskünlük var sesleri). Bir zamanlar hakanların yatağı, kültürde yönelen yer, İslamlık gücünün belirdiği ve özellikle Türk'ün yöneldiği kutsal yer olan bu zavallı şehrin kabahati neydi? Akılsızca bir yönetim altında kahpe düşmanın girilmesi yasak namus alanımıza sokularak bahtsızlık içinde inettiği o zavallı İstanbul'da ordumuz kurtarıcı adımlarla yürürken, halk onun boynuna atılırken, teşekkürlerine gözyaşları katar, kurbanlar keserken yoksun bırakılmasına sebep neydi? İdare merkezlerinin yalçın kayalarda, izbe ovalarda kurulma çağı çoktan geçmiştir. Vatanın korunması, çağdaş gelişime göre diyebilirim ki, fenne ve

günün ihtiyaçlarına göredir. Milletin zayıf ve güçlü zamanlarında, 485 yıldan beri hükümet merkezi olan bu zavallı memleket üzülsün, siz de bu üzüntüyü haklı görürsünüz. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin milli birliği altında bulunan İstanbul, en büyük bir ticaret yeridir. En üstün ve seçkin bir yere sahiptir. Ve bu şehirde politik mahzurlar da, sanırım ki o kadar çok değildir. Tarih bakımından düşünersek, dört buçuk yüzyıldan beri elimizde bulunan bu taht şehrinde politik mahzur olarak görülen durum nedir? Karşılaştırsak acaba kârımız mı çoktur, zararımız mı? Anadolu'nun bayındırlığını istemeyen tek kişi yoktur. Her yanını İstanbul'dan daha yapımlı görmek isteriz. Yalnız, buranın hükümet merkezi olmasıyla İstanbul'un yıkıma bırakılmasını rica ederim (Hah öyle söyle, sesleri).

Celâl Nuri Bey (Gelibolu) — Her şeyden önce sayın Gümüşhane Mebusunun kullandıkları küskünlük kelimesini ret ve protesto ederim. Ondan sonra konuyu açıklayayım. Ankara'yı, Türkiye devletinin merkezi olarak, olaylar ve gerçekler göstermiştir. Bunun gerçekliği apaçıktır. Bu kanun, ancak bu gerçeği belirtmektedir. Aslında bu gibi şeyleri gerçekler doğurur. Bir kanun ve bir karar ile bir yer hükümet merkezi olarak gösterilemez. Olaylar Ankara'yı Türkiye Devletinin merkezi olacak hale getirmiştir. İstanbul bir taht şehri, bir başkent idi, ama Anadolu'yu ve Rumeli'yi kurtaramadı. Kurtaramadı demekteki kastım, oradaki temiz toplumun kurtaramadığı değildir. Kurtaramayış sebebi hükümet merkezinin, başkentin, hükümetin orada bulunmasıydı. Yoksa temiz yürekli İstanbul halkı arkalarında silahlar, savaş gereçleri, öteberi torbalarını taşımak suretiyle Anadolu'nun, sonra da kendilerinin kurtuluşuna koştu. Bu yüksek kürsüden kendilerine teşekkür ederim. Evet, İstanbul bu rolü oynayamadı. Kuva-yı Milliye en önce Erzurum'da bir kongre şeklinde kuruldu, yani bu millet orada toparlanmaya başladı. Bakıldı ki memleketimizin doğusundaki bu şehir merkez olamaz, adım adım Sivas'a gelindi. Sivas'ta da merkez kurulamadı, Ankara'ya gelindi. Ankara hemen hemen Anadolu'nun merkezindedir. Bundan ötürü, burada gerek siyasi, gerekse askeri hareketler ve savaş hareketleri çok parlak bir surette ve herkesin parmağını ağzında bırakacak şekilde sonuçlandı. Bilmelisiniz ki, 1918 sonlarına doğru İngiliz Avam Kamarasında bir tartışma olmuş. Bir eski başbakan, yeni başbakandan bir soruda bulunuyor. Soru, bizim idare

merkezimizin neresi olabileceği hakkındaydı. O da cevap olarak dedi ki; kralımızın drednotlarının hedefi olabilecek bir hükümet görmek, Toros Dağları'nın ötesine çekilmiş bir hükümet görmekten iyidir. Lord Curzon'un bu sözü önemli sayılmaya değer. İsteddiği şey, kendi drednotlarına hedef olan bir yerdir. İşte bizim bundan çekinebilmemiz için, daha içerilere gitmemiz gerekiyordu. Hepiniz bilirsiniz ki, İstanbul şehri 1100 yıl süre ile Doğu Roma yani Bizans İmparatorluğu'nun başkenti olmuştu. Ondan sonra da 500 yıldan çok Osmanlı Sultanlığı'nın başkenti olmuştur. Bu iki devletin coğrafi durumu hemen hemen aynıdır. Rumeli Yarımadası, Anadolu Yarımadası, Irak, Filistin ve ötekiler, Afrika'nın kuzeydoğusunun sonları, Yemen o büyük imparatorluğun ülkelerini meydana getiriyordu. Böyle bir imparatorluğun başkentliğine İstanbul çok layıktı. Fakat bu topraklar parçalandıktan ve Türk milleti kendine özel bir hükümet kurduktan sonra İstanbul şehri pek uçta kalmıştır. Bütün ileri gelen askerlerin de oybirliği ile onaylayacağı üzere oranın askerlik bakımından durumu Türk ülkesinin merkezi olmaya elverişli değildir. Bizim Ankara'da bulunmamız –uygarlık araçlarının bazılarında yoksun olsak bile– Ankara'da hükümet işlerini yürütebilmemiz herhalde bu devlet ve millet bakımından hayırlıdır. Biz Ankara'nın yazları tozuna, kışları çamuruna dayanmalıyız ki, Anadolu'nun bütün araç ve gereç ihtiyacını anlayabilelim ve ona göre derdine çare bulabilelim. Değerli bir sayın üyenin sözlerini burada tekrarlayayım: Bir hükümet; özellikle vatanın büyük kısmı, yüzde doksan beşi Anadolu'da olursa, hükümet merkezi İstanbul'da bulundukça biraz zor düşünür, bu sözleri pekiştirmek için söyleyeyim ki; vaktiyle demiryolları yapıldı. Demiryolları buraya geldi, Konya ve Pozantı'ya gitti. Bu yolların bu şekilde tespitindeki etken neydi? Ankara'nın, Sivas'ın ihtiyacı mı? Hayır! İngiltere ile Almanya devleti arasında Anadolu'nun Hint Yolu olmasından ötürü bir anlaşmazlık çıkmıştı. Sonunda Almanların düşüncesi başarıya ulaşmış, bu yollar yapılmıştır. Yoksa bizim isteğimizle ve bizim uygun görmemizden ötürü yapılmamıştır. Bizim için esas mesele, mesela bugün Sivas-Ankara hattının yapılmasıdır. Oysaki Ankara ile Sivas aynı yol üzerinde olmadığından yolu öbür yandan çekmişler. Hatta bir ara kıyından çekmek istemişler. Çünkü Toros ve Antitoros sıradağlarında bazı engelli yerler varmış, geçilemiyormuş. Demek ki, bizim yaşantı-

mızla ilgili bir sorunda bizim düşüncemiz etken olamamıştır. Bizim için en çok göz önünde tutulacak şey Anadolu'nun ihtiyaçlarıdır. Bundan ötürü, hükümet merkezi burada bulunacak olursa ilk iş olarak mesela Ankara-Sivas hattını göz önüne alırız. Hükümet Merkezi burada bulunacak olursa, Tanrı göstermesin, bir silahlı anlaşmazlık durumunda aman Boğazlardan geçilmesin, şöyle olmasın gibi hepimizi şaşırtacak, paniğe düşürecek bir durum doğmaz. Böylece görülüyor ki, Ankara şehrinin merkezliği hemen hemen gerçekleşmiştir.

Ekonomik duruma gelince; bir memleketin en çok ticaret yeri olan şehrinin hükümet merkezi olması kesinlikle gerekmez.

Bugün İstanbul ve İstanbul'dan sonra İzmir şehirleri herhalde Ankara'dan daha önemli ticaret ve iktisat merkezleridirler. Fakat anlatığım gibi, Ankara'nın bu bakımdan üçüncü, beşinci derece olması buna engel değildir. Nitekim öteki ülkelerde de en zengin, en ticaret yeri, en kalabalık şehrin başkent olmadığı coğrafyanın incelenmesiyle görülür. Bir örnek vereyim: Amerika. Amerika'da yedi buçuk milyon nüfuslu, dünyanın birinci ve ikinci derecede bir şehri olan New York, oranın idare merkezi değildir, idare merkezi Washington'dur. İdare merkezinin, topografya bakımından devlet dairelerinin tam merkezinde bulunması da doğru değildir. Çünkü o takdirde yeni bir şehir kurmak gerekir. Yeniden bir şehir kurmaktansa o paranın pek küçük bir kısmını Ankara'nın bayındırlığına, düzeltilmesine ayıracak olursak maksat hâsıl olur.

Sanılmasın ki, Ankara şehri Türk devletinin merkezi olmakla İstanbul'u siyaset, idare ve ekonomi bakımından bırakıyoruz, işlerini görmeyeceğiz... Hayır! İstanbul'da bundan önce iki durum vardı. Ve bu iki durumu sayesinde bu büyük şehir geçimini sağlıyordu. Birincisi: başkent olması, ikincisi: transit yeri olması... Gerçi merkezlik, bir kısım halkın geçimini sağlarsa da bu devamlı olmaz. Devlet küçülür, kuruluşlar küçültülür, memurlar azaltılabilir. Bundan ötürü İstanbul'un bu merkezlik durumundan elde ettiği kazanç gerçek bir kazanç değildir. Yine İstanbul, Türk olmayanların transit merkezi oluyordu. Eline beş on kuruş da bundan geçiyordu. Bu da doğru değildir. Çünkü onlar, bundan sonra ulusal politika nedeniyle Anadolu'daki bağlantılarından yoksun kalırlar. Bundan ötürü, transit işi de, merkezlik gibi gelip geçici, uydurma bir şeydir. Biz, İstanbul'un gelecekteki ida-

resini ve ekonomisini sağlayacağız. Ulusal hükümetin amacı, bütün ülkeyi idare ve ekonomi bakımlarından yükseltmek olduğundan herhalde düzenlenen Genel Müfettişlik ve İl Meclisleri kanunlarının uygulanmasıyla İstanbul daha güzel olacaktır. İstanbul'un gelişimini kolaylaştıracak esas, oranın ekonomik bakımdan gelişmesidir. İstanbul'un doğusunda Ereğli kömür havzası, Bolu ormanları, bazı körfezler, Sakarya Nehri ve birçok göller gibi bizi sanayiye çağıran bir bölge; batısında da Edirne ve Çatalca gibi bir tarım alanı bulundukça İstanbul'un ekonomisi, zenginliği, geçim kolaylığı güven altındadır. Yalnız Ankara için bazı dileklerde bulunacağım. Biz Ankara'yı merkez yapmakla başlı başına yararlı anlamda bir programı ele alıyoruz. İstanbul uluslararası, uluslar üstü Osmanlı hükümetinin merkeziydi. Ankara bir ulusal devletin merkezi olmakla ayrı bir yararlı anlam taşır. Bundan ötürü, biz Ankara'da yeni devletimizi, yeni hükümetimizi kuracak, yeni kuruluşlar, ekonomik örgütler meydana getireceğiz. Tabii olarak, Ankara, hükümet merkezi olmakla değişecektir. Ankara'da idare, şehir ve özetle istirahat bakımından her türlü ihtiyacımızın sağlanması dileği ile kanun tasarısının kabulünü rica ederim.

Tunalı Hilmi Bey — Ben, biraz manevi güçlerin etkisi altında kalmış bir kimseyim. Bugünkü kararınızın, Bayındırlık Bakanlığının kurulma gününe rastlamasını hayra yoracağım (fala mı bakıyorsun, sesleri). Yüksek Meclis iki saat önceki kararını bayındırlık bakımından vermekle bugün o geleceğin merkezini tayin etti. Arkadaşım Zeki Bey'in sözünü ettiği küskünlük noktasına değinmeyeceğim. Yalnız İstanbul bundan böyle ne olacaktır? Halifelik, halifelik merkezi; öteki deyimle halife ve İstanbul. Kanımca; sizden önceki meclis sultanlığı halifelikten ayırmakla o kadar yüksek ve yüce bir şey göstermiştir ki, şimdiye kadar İslam dünyasında o derece büyük bir karar verilmemiştir. Ve dünyada Abdülmecit Efendi gibi bir halife seçilmemiştir. Nasıl ki, halifelik ve halife büyümüş ise, İstanbul da halifelik merkezi olmakla bütün İslam dünyasının merkezi olduğundan İslam dünyası kadar büyümüştür. İstanbul için Peygamberimizin güzellik şehri (Belde-i Tayyibe) deyimini kullandığı andan itibaren sanki Türk'ün ruhuna Peygamberimizden bir ilham gelmiştir. Türk, ben bu güzel şehri fethedeceğim, diye ant içmiştir. Ve o güzel şehri fethederek onu yıllarca, yüzyıllarca yiğitlik elinde tutmuştur. Bugün İslam dünyasına veriyor.

Ve onu İslam dünyasının merkezi yapmakla büyültüyor. Bundan ötürü, Türk, İslam dünyasına olan bağlılığını muhafaza ederek merkezi Anadolu'ya, Anadolu'nun göbeğine çekiyor (çekilmiyor, sesleri). Hilâfet merkezi, devlet merkezi olarak. O halde Zeki Bey kardeşimizin kuşkusuna yer yoktur. Çünkü İstanbul da, bundan böyle daha büyük, daha kapsamlı bir İstanbul olmuştur. Çünkü tamamıyla bir halifelik merkezi haline gelmiştir. Nasıl vaktiyle, bin şu kadar yıl önce Türk'ün ruhu, bilinçaltı olarak İstanbul'u fethetme kararına varmışsa, yine Türk, dünyanın sonuna kadar İstanbul'u koruyacağına ruhuyla ant içer. Buna şüphe yok. Yalnız Ankaralılarından bekleyeceğimiz bir kılavuzluk varsa, o da her zaman İstanbul diye kulaklar çınlayacağı, gidip geldikçe gözler İstanbul'a bakacağı için bir dernek kurarak, İstanbul'un geleceği ile ilgilenmeleridir.

Besim Atalay Bey (Aksaray) — Ankara, ulusal davamızda parlak ağlar dokuyan nurlu bir çevredir. Zafer yıldızı Ankara'nın ışıksız ve parlak göklerinden doğmuştur (gülüşmeler). Bu ulusal ağaç, Ankara'nın tertemiz ağacından doğmuştur. Buradan doğan ağaç, burada büyüyecek, burada meyvesini verecektir. Daha köklerini salmadan bu ağacı buradan kaldırıp başka yere dikmek doğru bir iş değildir. Ankara kelimesinin Türk âleminde, İslam âleminde, ne büyük heyecanlar doğurduğunu bilmelisiniz. Ne olurdu, hükümet merkezi olarak kabul edildiği gün Ankara adı da Türkçe bir kelime ile değiştirilseydi. Ankara, bundan şu kadar yüzyıl önce, hâlâ kökleri yaşayan düşünce akımları kurmuştu. Esnaf arasında bugün bile Ahilik kuruluşları vardır. Bugüne kadar yaşayan düşünce akımlarının beşiği olan Ankara, bundan sonra da herkesi yüreğinden bağlayacak düşünce akımlarının beşiği olacaktır. Biz bu beşiği elimizle ırgalayacağız ve onun büyüdüğünü, yükseldiğini, egemen olduğunu göreceğiz. Yeryüzünde iki türlü başkent vardır: Biri sömürge başkentleri, ötekisi doğrudan doğruya hâkim olunan ülkenin başkenti. Sömürge başkentleri çok kere memleketin bir ucunda yapılır. Kongo gibi, Kalküta gibi, Çin Hindi başkentleri gibi. Nitekim bunun zararını anlayan İngilizler başkenti Delhi'ye kaldırmışlardır. Fakat genellikle sömürge başkentleri memleketin bir ucundadırlar. Şimdiye kadar Türkiye'yi yöneten sorumsuz eller, eğlenceye dalan kafalar, ülkenin bir ucundan bir ucuna kadar, Basra'dan Erzurum'a kadar yönetmek istediler. Memleketin merke-

zi, yüreği türlü hastalıklarla karşı karşıya iken memleketin öbür ucunda tedbir alınması boşunadır. Sonra, İstanbul'un Feritleri ve arkadaşlarını yetiştiren anlayışı kısmen de olsun sürdürüldükçe, sanırım ki, bizim oraya gitmemizde mahzurlar vardır. Bundan ötürü, orası bu mikroplardan tamamen temizlenmedikçe oraya gitmek ihtiyatlı bir iş değildir.

Hamdullah Suphi Bey (İstanbul) — Her yerde bu gibiler yetişmiştir. Kötü adam ülkenin her yerinde yetişir. Konya'da da, Yozgat'ta da, her yerde yetişir. Bu, sadece İstanbul'la sınırlanarak söylenmez.

Besim Atalay Bey — İstanbul'la sınırlamadım, hiçbir zaman ora ile sınırlayarak söylemiyorum. Kesinlikle hiçbir yere taarruz etmiyorum. Büyük Türk Mete'nin bir sözü vardır. “Nerede bir Türk yaşıyorsa, nerede Türk bayrağı sallanıyorsa orayı yürekten seveceksin, oraya bağlanacaksın” der. Hiçbir vakit İstanbul'u tahkir etmek hatırıma gelmemiştir, ben derviş huylu bir adamım. Kimseyi tahkir etmek elimden gelmez.

Feridun Fikri Bey (Dersim) — Kimse edemez.

Besim Atalay Bey — Ne ise, biz burada tozlar içinde yaşıyoruz, buranın tozu pudradan daha güzel gelir (alkışlar). Burada, bazı gazetelerin dediği gibi çatıları sayarız — bazı gazeteler burada memurların, mebusların yattıkları yerlerde çatıları saydığını yazmıştı— (gülüşmeler), evet yatar, çatıları sayarız. Fakat milletin koynundan çıkan altınları saymayız. Biz burada o belli gazetenin dediği gibi kireçli su içeriz ve fakat din düşmanlarının kanlarının suyu yerine...

Başkan — Görüşmelerin yeterliğine dair önergeler aldım. Görüşmelerin yeterliğini kabul edenler lütfen ellerini kaldırsın. Kabul edilmiştir. Anayasa Komisyonunun raporunu oylarınıza sunuyorum. Kabul edenler lütfen ellerini kaldırsın. Büyük çoğunlukla kabul edilmiştir (oybirliği ile sesleri). Kalkmayan el vardır. Gördüm, oybirliği diyemem, büyük oy çokluğu ile kabul edilmiştir.

Avni Bey (Bozok) — Açık oylama yapılması gerekir.

Başkan — Anayasaya madde eklemedik. Komisyon raporunu oyladık (TBMM Zabıt Cerideleri, 13.10.1923).

Başkanın bu bildirisi oldukça düşündürücüyüdü. Çünkü Meclis Genel Kurulunca oylanıp kabul edilen husus “Ankara'nın başkent oluşu” değildi, bu konudaki “Anayasa Komisyonu Raporu” idi. Anaya-

sa Komisyonu Raporunda ise iki fıkra vardı. Birincisinde Ankara'nın başkent olması hakkındaki teklif için “doğru ve uygun bulundu” deniyordu. İkinci fıkrada ise, bu isteği gerçekleştirecek olan “kanun maddesinin ilerde düzenlenecek ve kabul edilecek olan Anayasaya konması” dileğinde bulunuyor ve bunu Meclis Genel Kurulunun takdirine sunuyordu. Bu duruma göre Meclis Genel Kurulunun kabul ettiği Anayasa Komisyonu Raporu ile bu fıkralardan hangisi kabul edilmişti? Eğer Meclis Başkanlığı, Genel Kurul Kararını, oturumda bildir-diği şekilde yani sadece Anayasa Komisyonu Raporunun kabul edildiği şeklinde yayımlamış olsaydı konu üzerinde usul bakımından epeyce bilimsel tartışmalar olabilirdi. Fakat Başkanlık Divanı, meclis kararını aşağıdaki şekilde yayımladı:

“Ankara şehrinin Türkiye devletinin idare merkezi olması hakkındaki Malatya Mebusu İsmet Paşa'nın 2/188 sayılı kanun teklifi üzerine Anayasa Komisyonunca düzenlenen 10.10.1923 günlü rapor, 13.10.1923 günlü otuz beşinci toplantının ikinci birleşiminde okunarak olduğu gibi kabul edilmiş ve Ankara şehrinin Türkiye devletinin idare merkezi olması büyük çoğunlukla kararlaştırılmıştır” (Düstur t: 3, c: 5, s: 381).

Böylece Ankara şehri, yeni Türkiye devletinin başkenti oldu. Türkiye bütün hızı ile “Cumhuriyete Doğru” son atılımını yaptı.

F

Cumhuriyetin İlanı

Şartlar olgunlaşmış ve tamamlanmıştı. Mustafa Kemal Paşa'nın tutumu böyleydi. Her işin yapılma zamanının gelmesini beklerdi (*Nutuk*, s. 845). Önce dimağında bir düşünce belirirdi. Durmadan dinlenmeden onu ölçer, biçer, tartar, olgunlaştırır, aydın ve kesin bir hedef haline getirirdi. Sonra bu hedefi gönlüne yerleştirip akıl ile inancı birleştirir, derhal ve bütün gücüyle o hedefe yönelirdi. Fakat toplumda ayırıcılık, bölücülük, zayıflık yaratacak olan vuruculuk, yıkıcılık yolundan gitmezdi. Çünkü Mustafa Kemal Paşa'nın toplumsuz gideceği hiçbir hedefi olmamıştı. Olağanüstü zekâsı, ileriye görüşü, yargılama gücüyle ve toplumu yanına alıp toplumla birlik olarak hedefe varmanın yollarını arardı. Kendine olduğu kadar, topluma da zarar vermeden hedefe varmanın şartlarını olgunlaştırmaya, tamamlamaya çalışırdı. Çünkü gerekince atılmasını bildiği kadar, gerekince beklemesini de bilirdi. Olağanüstü zekâsının yanında, olağanüstü sabrı da vardı. Gerektiğinde tehlikelerin üstüne atılarak tehlikeleri yenecek kadar cesurdu, ama gereksiz ataklar yapmayacak kadar da tedbirliydi. Tuttuğu yolun kendine de, topluma da yararlı olması, zarar vermemesi için kesinlikle aşırılıklara sapmaz, her düşünceyi ve olayı özel şartları içinde değerlendirirdi. Herkesten, her düşünceden, her olanaktan yararlanmasını bilir, fakat kesinlikle taklitçiliği kabullenmez, zorluğa düştüğünde kendi yaratıcılık gücünü kullanırdı. Hedefine hızla, fakat yıkıcılıkla değil, şartları olgunlaştırarak sabırla gider, gerekirse yıllarca

beklerdi. Nitekim kendisinin de dediği gibi, “Sultanlık döneminden Cumhuriyet dönemine kadar bir geçiş dönemi” yaşanmıştı ve bu dönem dört yıl sürmüştü (*Nutuk*, s. 838). Çünkü Mustafa Kemal Paşa yıkıcı değil, yapıcıydı ve bu nedenle, “İhtilal ile esaslaşmak mümkün değildir” diyerek bu konudaki ilkesini açıklamıştı. Yine bu nedenledir ki, Mustafa Kemal Paşa bir “ihtilalci” değil, bir “kurtarıcı” ve bir “hükümet darbecisi” değil, bir “devlet kurucusu” olmuştur (M. Goloğlu, *Sivas Kongresi*, s. 71).

Mustafa Kemal Paşa’nın tutumu böyleydi. Durmadan çalışır, şartların olgunlaşmasını beklerdi. Fakat şartların tamamlanıp olgunlaştığı anda da hedefine ulaşmak, amacını gerçekleştirmek için bir dakika bile yitirmeye razı olmaz, büyük küçük ve tehlikeli tehlikesiz hiçbir engel tanımaz, hiçbir olumsuz güç onu durduramaz, hemen harekete geçerdi. Hedefine kendi başına değil, toplumla birlikte gittiği için de, toplum daima yanında olurdu. Çok kimselerin Mustafa Kemal Paşa’ya şanslı insan demesinin nedeni de buydu. Oysaki o, fırsatları ve imkânları kullanmasını, iyi kullanmasını bilen insandı ve şansını kendi yaratırdı.

Cumhuriyetin ilanında da böyle olmuştu. Mustafa Kemal Paşa artık şartların olgunlaştığı, tamamlandığı kanısına varmıştı. Artık hiçbir güç ve engel onu hedefine varmaktan alıkoyamazdı. İlk fırsatta hedefe varacaktı.

Bu fırsat da doğmuştu. Fethi Bey’in başkanlığındaki Bakanlar Kurulu yıpranmıştı. Ve zorlukların yenildiği bu dönemde, bakan olmak, hükümete geçmek isteyenler vardı. 22.10.1923’te Ali Fuat Paşa, tekrar ordu komutanlığı almak üzere, Meclis İkinci Başkanlığından; Başbakan Fethi Bey de, kendini başbakanlık hizmetlerine daha çok verebilmek için, İçişleri Bakanlığından ayrılmıştı. Halk Partisi Grubu, Mustafa Kemal Paşa’ya danışmadan, Meclis İkinci Başkanlığına kısa bir süre önce başbakanlıktan ayrılmış olan Rauf Bey’i, İçişleri Bakanlığına da Erzincan Mebusu Sabit Bey’i aday seçmişti. Mustafa Kemal Paşa ise bu adayları tutmuyordu (*Nutuk*, s. 797).

26.10.1923’te, Bakanlar Kurulu Çankaya’da Mustafa Kemal Paşa’nın başkanlığında toplandı ve istifa kararı alarak, hemen orada yazılan istifanameyi Mustafa Kemal Paşa’ya verdi ve istifaname 27.10.1923’te Mustafa Kemal Paşa’nın başkanlığında toplanan Halk

Partisi Grubunda okundu. Hükümete geçmek, bakan olmak heveslilerine daha da geniş bir imkân kapısı açılmıştı. Hemen her yerde ufak büyük toplanmalar oluyor, hükümet listeleri hazırlanıyordu. 28.10.1923'te toplanan Halk Partisi Grup Yönetim Kurulu da aynı gayretin içindeydi. Ve olağanüstü zekâ, görüş ve sezişiyle Mustafa Kemal Paşa, bu kadar geniş heves ve bu kadar çok heveslinin bulunduğu yerde meclis çoğunluğunun güvenini sağlayabilecek bir Bakanlar Kurulu listesinin yapılamayacağını biliyordu. Nitekim en başarılısı olması gereken Grup Yönetim Kurulu listesinin, bu listede adları bulunanlarca bile tutulmadığı anlaşılmıştı. O halde, tez elden hedefe varmak ve Cumhuriyeti ilan ederek hükümetin kuruluşunu yeni bir düzene sokmak, kabine usulüne gitmek gerekiyordu. Bir zamanlar, günün şartlarına uygun düşmeyeceği kanısıyla kabul edilmemiş olan bu usulün, şimdi uygulanma zamanı gelmişti.

Mustafa Kemal Paşa, 28.10.1923 günü İsmet, Kâzım, Kemaleddin Sami ve Halit Paşalar ile Fethi, Rize Mebusu Fuat, Afyon Mebusu Ruşen Eşref Beyleri akşam yemeğine çağırdı ve yemekte onlara ertesi günü Cumhuriyetin ilan edileceğini açıkladı. Hepsince olumlu karşılanan bu karar üzerinde nasıl çalışılacağını, yemekten sonraki konuşmalarında anlattı ve gerekli direktifleri verdi. Ötekiler gittikten sonra da, İsmet Paşa ile oturup bu kararı gerçekleştirmeyi sağlayacak olan kanun tasarısı üzerinde çalışmaya başladı. Bu çalışma, 20 Ocak 1921 gün ve 85 sayılı Anayasanın devlet şeklini belirten maddeleri üzerinde oluyordu. Sonunda beş maddelik bir tasarı taslağı hazırlandı. Maddelere düzenli sıra numarası konmamıştı, fakat ilk madde, 85 sayılı Anayasanın birinci maddesini aynen alıyor ve ona, "Türkiye devletin hükümet şekli Cumhuriyet'tir" fıkrasını ekliyordu. İkinci maddeyle 85 sayılı Anayasanın 3. maddesinde ufak bir değişiklik yapılarak "Meclis Hükümeti" deyiimi kaldırılmıştı. Öteki üç madde ile de 85 sayılı Anayasanın, bakanların seçimi ve meclis başkanının yetkileriyle ilgili 8. ve 9. maddeleri açıklığa kavuşturulacak şekilde değiştiriliyordu.

Bu sırada, yani 29.10.1923 günü öğleden önce, Yönetim Kurulu Başkanı Fethi Bey'in başkanlığında toplanmış olan Halk Partisi Grubu da, Yönetim Kurulunca hazırlanmış olan Bakanlar Kurulu listesi üzerinde görüşüyordu:

Başkan Fethi Bey görüşmeye sunulan listenin kesin nitelikte olmayıp bir taslak olduğunu, İzmir Mebusu Celâl Bey kendisinin aday gösterilmemesini ve daha güçlü bir liste yapılmasını, bunun için de acele edilmemesini, Kozan Mebusu Saip Bey ise İsmet Paşa'nın Başbakan seçilmesini, Rize Mebusu Ekrem Bey yeni listenin eskisinin yerini doldurup dolduramayacağını Mustafa Kemal Paşaca açıklanmasını, Diyarbakır Mebusu Zülfü Bey liste yapmak hakkının Parti Divanına ait olduğunu, Bolu Mebusu Mehmet Efendi sık sık hükümet değışmesini doğru olmadığını ve eski hükümetin istifa sebebi açıklanmadıkça yenisinin seçimine katılmayacağını, Tekirdağ Mebusu Faik Bey listedeki isimlerin zayıflığı sebebiyle Divanın toplanıp çözüm yolu bulmasını, Manisa Mebusu Vasıf Bey de Mustafa Kemal Paşa'nın bu konuda açıklama yapmasını, İzmir Mebusu Necati Bey güçlü bir hükümete ihtiyaç olduğunu ve millete dayanan eski hükümetin niçin gittiğinin açıklanması gerektiğini, Başkan Fethi Bey bu listenin ne Yönetim Kuruluna ve ne de Paşa'ya ait olmadığını, Bilecik Mebusu Dr. Fikret Bey bu konuda açıklama yapılması gerektiğini ve gelişigüzel bir hükümet seçilemeyeceğini, Muş Mebusu İlyas Sami Bey bunalımın giderilmesi için açıklama yapılmasını ve yirmi dört saatlik bir ara verilerek Mustafa Kemal Paşa'nın güçlü bir hükümet listesi getirmesini, İstanbul Mebusu Abdurrahman Şeref Bey bu gibi olayların normal sayılacağını ve güçlü bir hükümet kurabilmenin bir anayasa meselesi olduğunu anlattı. Konya Mebusu Eyüp Sabri Efendi eski bakanların yeniden seçilmeyi kabul etmeyecekleri yolundaki kararlarının meclisçe ortadan kaldırılmasını istedi. Kütahya Mebusu Recep Bey ise güçlü bir kimsenin kendi arkadaşlarını bularak bir hükümet kurması, yani kabine usulünün uygulanması gerektiğini ileri sürdü. Ardahan Mebusu Talât Bey de bu düşünceye katıldı.

Görüşmelerin yeterli görülmesinden sonra, gece aldığı direktife göre hareket eden Kemaleddin Sami Paşa'nın bir önergesi okundu. Bu önergede, sorunun çözülmesi görevinin Mustafa Kemal Paşa'ya verilmesi isteniyordu. Önerge oylanıp kabul edildi ve Mustafa Kemal Paşa toplantıya çağırıldı. Gelir gelmez kürsüye çıkan Mustafa Kemal Paşa, bulduğı çözüm yolunu bir saat sonra Genel Kurula getireceğini söyleyerek bir saatlik müsaade istedi. Bu isteğı oylanıp kabul edildi.

Mustafa Kemal Paşa gerekli gördüğü mebusları meclisteki odasına çağırdı, o gece hazırlamış olduğu “tasarı taslağını” onlara gösterip okudu. Üzerinde görüşmeler oldu.

Ve öğleden sonra 13.30’da toplanan Halk Partisi Grubunda ilk sözü Mustafa Kemal Paşa aldı:

Mustafa Kemal Paşa — Sayın arkadaşlar. Çözümde zorluğa düş-tüğünüz sorunun nedenlerinin bütün arkadaşlarca belli olduğu kanı-sındayım. Eksiklik ve kusur, izlemekte olduğumuz usul ve şekildedir. Gerçekten, yürürlükteki anayasamıza uygun olarak bir Bakanlar Ku-rulu meydana getirmek istersek bütün arkadaşların hepsi Bakanları ve Bakanlar Kurulunu seçmek zorundadırlar. Hepinizin birden Ba-kanlar Kurulunu seçmek zorunda kalmanızda görülen zorluğun gide-rilmesi zamanı gelmiştir. Geçen dönemde de aynı zorluklara rastlanı-yordu. Görülüyor ki bu usul bazen birçok karışıklıkları doğuruyor. Yüce Kurulunuz bu zorluğun giderilmesiyle beni görevlendirdi. Ben de, bu açıkladığım kanıdan esinlenerek düşündüğüm şekli tespit et-tim. Onu teklif edeceğim. Teklifim kabul edilirse güçlü ve dayanışma-lı bir hükümet kurulabilecektir. Devletimizin şeklini ve niteliğini belir-ten ve hepimiz için amaç olan anayasamızın bazı noktalarına açıklık vermek gerekir. Teklif şudur” dedi ve o gece hazırlamış olduğu beş maddelik tasarı taslağını, okunmak üzere Divan kâtiplerinden birine vererek kürsüden indi. Taslak metni okunup da teklifin niteliği an-laşılınca görüşmeler başladı.

Erzincan Mebusu Sabit Bey, okunan taslak metninde belirtilen “kabine usulü”nden yana olduğunu, fakat önce ortadaki bunalımı önlemek ve bir Bakanlar Kurulu Başkanı bulup seçmek gerektiğini, anayasa değişikliğinin sonra düşünüleceğini; Niğde Mebusu Hazım Bey, Anayasa değişikliğinin Parti Grubunda yapılamayacağını, parti-de görüşülünce meclis oturumlarında kimsenin bir şey söyleyemediği-ni, bu gibi konuların partide değil meclis açık oturumlarında görüşül-mesi gerektiğini; Yunus Nadi Bey ise Hazım Bey’in dediğini anlamamışçasına, anayasamızda kurucu meclis olmadığını, Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin her zaman anayasa değişikliği yapmaya yetkili ol-duğunu, teklif edilen şeklin esasen anayasada mevcut olduğunu, bu değişikliğin bir açıklama niteliğinde bulunduğunu; Balıkesir Mebusu

Vehbi Bey, anayasa değişikliği üzerinde yeni bilgi sahibi olduklarını, bu nedenle o konuyu geri bırakıp bunalımın çözülmesine çalışılması gerektiğini; İstanbul Mebusu Hamdullah Suphi, Kütahya Mebusu Recep, Adalet Bakanı Seyit Beyler teklifin bir değişiklik değil, bir açıklama olduğunu ileri sürdüler. Manisa Mebusu Abidin Bey, önce hükümet bunalımının giderilmesini istedi. Konya Mebusu Eyüp Sabri Efendi ise, anayasayı değiştirmeye yetkileri bulunduğunu ve hükümet şeklinin behemehal cumhuriyet olacağını söyledi. İsmet Paşa da şu konuşmayı yaptı: “Parti Başkanının isteğini kabule ihtiyaç kesindir. Dünya, bizim bir hükümet şekli görüştüğümüzü biliyor. Bu görüşmelerimizi bir sonuca bağlayıp açıklamamak, güçsüzlüğü ve dağınıklığı sürdürmekten başka bir şey değildir. Bir tecrübeden söz edeyim. Avrupa diplomatları, bu konuda beni uyardılar. Devletin başkanı yoktur, dediler. Bugünkü şeklinizdeki başkan, meclis başkanıdır. Demek ki siz, bir başka başkan bekliyorsunuz. Avrupa düşüncesi işte budur. Oysaki biz böyle düşünmüyoruz. Millet egemenliğine, mukadderatına kendi el koymuştur.

O halde, bunu hukuk diliyle söylemekten neden çekiniyorsunuz? Cumhurbaşkanı olmadan başbakan seçimi istemek kanunsuz olur. Bunda şüpheye yer yoktur. Başbakanın seçimini, yapılabilir duruma getirmek ve kanuna uygun kılabilmek için Gazi Paşa’nın teklifinin kanunlaşması gereklidir. Genel güçsüzlüğün sürdürülmesinde anlam yoktur. Partinin bütün millete karşı üzerine aldığı sorumluluğun gereğine uygun davranmak zorunludur.” Abdurrahman Şeref Bey, esasen anayasadaki hükmün karşılığının cumhuriyet olduğunu, fakat bu adın bazılarının hoşuna gitmeyebileceğini söyledi. Yusuf Kemal Bey, lehte uzun bir konuşma yaparak tez elden teklifin kanunlaştırılmasını istedi. Abdullah Azmi Efendi, “Meselenin önemi açıktır. Görüşmeler sürdürülsün” derken görüşmenin yeterliği kabul olundu. Teklifin önce tümü, sonra maddeleri de oylanıp kabul edildi.

Parti Grubu toplantısına son verilir verilmez, saat 18.00’de meclis toplantısı açıldı. Halk Partisi Grubunca kabul edilmiş olan beş maddelik “açıklama yoluyla anayasayı değiştirme tasarısı taslağı”, olduğu gibi Meclis Başkanlığına aktarıldı. Meclis Başkanlığı da hemen Anayasa Komisyonuna gönderdi. Derhal toplanan Anayasa Komisyonu, tasarı taslağını incelemeye başladı (*Nutuk*, s. 797-812).

Bu sırada Mustafa Kemal Paşa, Fransız yazarı Maurice Pernot'ya bir demeç vererek son aşama çabasının anlamını şöyle anlatıyordu:

“Osmanlı İmparatorluğu'nun düşüşü, Batı'ya karşı elde ettiğimiz başarılardan çok gururlanarak, kendisini Avrupa uluslarına bağlayan bağları kestiği gün başlamıştır. Bu bir yanlışlıktı, bunu tekrar etmeyeceğiz.”

“Vücutlarımız Doğu'da ise, düşüncelerimiz Batı'ya dönük kalmıştır.”

“Özgürlüğün bir küçük kısmını feda etmektense, hepsini birden feda etmeyi tercih ederiz.”

“Ulusal egemenliği ilan ettik. Kelimeler üzerinde oynamayalım. Bugünkü Türk hükümeti az çok cumhuriyettir.”

“Tarihimizin en mutlu dönemi, hükümdarlarımızın halife olmadıkları zamandır. Peygamberimiz, öğrencilerine ve izinden gideceklerle dünya uluslarına İslamı kabul ettirmelerini emretti, fakat bu ulusların hükümetlerinin başına geçmelerini emretmedi.”

“Politikamızı, dine aykırı olmak şöyle dursun, din bakımından ek-sik bile hissediyoruz. Türk ulusu daha dindar olmalıdır. Yani tüm sadeliği ile dindar olmalıdır, demek istiyorum. Dinime, gerçeğin kendisine nasıl inanıyorsam, öyle inanıyorum. İçinde, bilince ve ilerlemeye engel olabilecek hiçbir şey yoktur.” (*Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, 66-70).

Anayasa Komisyonu da incelemelerini bitirmek üzereydi. Komisyonun üzerinde çalıştığı metin, Mustafa Kemal Paşa'nın da dediği gibi, Halk Partisi Grubundan kabul edilerek geçmiş olan beş maddelik “taslak”tı. Bu taslakta, kanunlaştırılması istenen maddeler tespit edilmiş, fakat maddeler bir tasarı düzenine göre sıralanıp numaralanmamıştı. Anayasa Komisyonu taslaktaki birinci maddeyi olduğu gibi kabul etmiş, sonra, “Türkiye devletinin dini, İslam dinidir. Resmi dili Türkçedir” şeklindeki bir maddeyi de taslağa ikinci madde olarak eklemiş, bu takdirde anayasanın üçüncü maddesinin dördüncü madde haline geleceğini düşünerek bu maddeye ait değişikliği de dördüncü madde olarak aynen kabullenmiş, taslaktaki son üç maddeyi de anayasanın dokuzuncu maddesine açıklık veren ve bu nedenle onun devamı olması gereken maddeler sayarak 10, 11, 12 diye numaralamıştı. Anayasa Komisyonunun bundan sonra eldeki taslağı düzenli bir tasarı haline getirmesi umulur ve beklenirdi. Oysaki Anayasa Komisyo-

nu, kendi yaptığı değişikliklerle birlikte elindeki taslağı, madde numaralarını usulünce sıralamadan, sonuna yürürlük maddesi de koymadan rapora bağlayarak, Meclis Genel Kuruluna sunulmak üzere Meclis Başkanlığına verdi. Raporda şöyle deniyordu:

“Ulusumuzu esenliğe ve mutluluğa ulaştıran ve tam bağımsızlığa kavuşturan, Tanrı’nın da beğendiği, kutsal mücadelede ulusal egemenlik temeli kesinlikle kabul edilmiş ve hep buna uyulagelinmiştir. Bu usulün soylu ulusumuza ne büyük başarılar sağladığı apaçıktır. Egemenliğin kayıtsız ve şartsız ulusa ait olması ve idare usulünün ulusal kaderin ulusça yönetilmesi temeline dayalı bulunması “Cumhuriyet” demek olduğundan, kişisel saltanatı kesinlikle kovucu olan bu kelimenin kullanılması ve Türkiye devletinin hükümet şeklinin cumhuriyet gibi olması hakkındaki anayasa maddesinin bir fıkra ile açıklanması hukuka ve işin gereğine uygun görülmüştür.”

Bu sırada meclis toplantı halindeydi, başka işlerle uğraşarak, Anayasa Komisyonunun raporunu bekliyordu. Rapor gelir gelmez, öncelik ve ivedilik kararı verilip görüşülmesine başlandı. İlk sözü Komisyon Başkanı Yunus Nadi Bey aldı ve özetle şu açıklamayı yaptı:

— Genel Savaş’ın bitiminden sonra yapılan Mondros Mütarekesi’ni imzalayanlar Türk’ün yaşantısına artık son verdiklerini sanırken, Türk milleti eski devlet kuruluşlarını onların ellerinde bırakarak Birinci Büyük Millet Meclisi’ni kurdu. Şeklinin önemi yoktu, fakat bununla bütün dünyaya “ben varım” ve “devletim” diye ilan etti. İşte anayasamız, Türk devletinin bu davranışının anlatımıdır. Bunu yapan Birinci Büyük Millet Meclisi’dir. İkinci Büyük Millet Meclisi de, şimdi bir bölümünü teklif ettiğimiz ve öteki bölümünü sırası gelince onayınıza sunacağımız değişiklikler ve tamamlamalarla kurduğumuz temeli güçlendirip yükseltecektir. Sunduğumuz teklif, Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümetinin uluslararası alanda sahip olduğu adın belirtilmesinden ibarettir. Çünkü uluslararası alanda belli olan adlardan birinin alınması gereklidir. Egemenliği kayıtsız ve şartsız ulusa veren, ulusu kendi kendine yönettiren hükümet şeklinin adı “Cumhuriyet”tir... Bundan ötürü, gerçek adımızı almak üzere bunu anayasamızın birinci maddesine, anlamı zaten bu maddenin içinde bulunan bir fıkra ile ekliyoruz. Sonra zaten bizde var olan bir durumu belirterek, devletin dininin İslam dini ve resmi dilinin Türkçe olduğunu hüküm

altına alan bir maddeyi iki numaralı madde olarak anayasaya koyuyoruz. Bu takdirde anayasanın üçüncü maddesi dört sayısını alacağından, onu da cumhuriyet esasına göre değiştiriyoruz. Bu değişiklik sonunda, Bakanlar Kurulunun meclisçe seçimini hüküm altına almış olan anayasanın sekizinci maddesini kaldırıyoruz. Anayasanın dokuzuncu maddesi, Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanının görev ve yetkilerinden söz eder. Devleti cumhurbaşkanı temsil edeceğine göre, bu madde hükmü ona göre düzeltilip birkaç madde ile açıklığa kavuşturulmuştur. Bu açıklamalar 10, 11, 12. maddeler olarak anayasaya katılacaktır.

Vâsıf (Manisa) — Memleketin çevresini saran felaket fırtınaları içinde bu yeni devlet kurulurken tek bir amaç vardı. O da, memleketi düşman pençesinden kurtarmaktı. Bu kutsal amaç karşısında hükümet şekli söz konusu olamazdı. Bunu düşünmek imkânı da yoktu. Amacı bırakıp şekli tartışmak olmazdı. Onun için, milletin egemenliğine, mukadderatına kendisinin el koyduğu ilan edildi. Bugün ise vatan kurtulmuştur. Şimdi milletin; vatanı bir daha, milletin kanını emen saray ve çevresinin eline düşürmemek için tedbir alması gerekir. Anayasa Komisyonumuzun bugün karşımıza getirdiği esas, bu amacı tam olarak içine almakta ve sağlamaktadır. Zaten bir Cumhuriyet idaresi içinde olduğumuz halde gerçeği açıklamaktan çekinmek tereddüt anlamına gelir ve düşmanlarımızın aşırı isteklerini uyandırır. Oysaki millet artık kendi egemenliğini ve idaresini kimseye vermez. O halde Yüksek Meclis milletin ruhundan doğan bu isteği apaçık ilan etmelidir. Ben Yüksek Meclisinizin, temsilcisi olduğu büyük milletin karakterini, ruhunu, isteklerini dile getirerek haykırıyor ve bütün dünyaya ilan ediyorum ki; bundan sonra bu devletin şekli doğrudan doğruya cumhuriyettir.

Eyüp Sabri Efendi (Konya) — Bizim hükümetimiz bugün cumhuriyet olmuyor. Kurulduğu günden beri Cumhuriyettir. Fakat bazı ihtiras ocaklarını alevlendirmemek için adı açıklanmamıştır. Bugün artık gerçek adını alacağı dönem gelmiştir. Ve bu adı artık vermek gereklidir. Kaldı ki bütün bilginler ve hukukçular bu konuda çok düşünmüşler, sonunda hükümetlere ancak üç şekil verebilmişlerdir. Elbette ki biz, bütün dünyada bu işi en iyi bilenlerden daha çok bilme iddiasında bulunamayız ve dördüncü bir şekil bulamayız. Mevcut şekiller içe-

risinde yararımıza en çok uyanını seçmek zorundayız. Herhalde kanımızı emen insanları başa geçirmek için mutlakıyeti seçecek değiliz. Bu tasarı, bizim aslında akla uygun ve meşru surette kurulan hükümetimize bilimsel bir kılık veriyor, giydiriyor ki, o da cumhuriyet kelimesidir. Ben buna henüz okul sıralarında iken âşık olmuştum. Bu yeni konmuş bir kaide değildir. Bunu kabul etmek zorundayız. Bu tasarı-
nın tez elden kabul edilmesini ve kabulünden hemen sonra da cumhurbaşkanı seçilmesini ve ondan sonra da yüz bir kez top atılmasını teklif ediyorum.

Rasih Efendi (Antalya) — Benim de içinde bulunduğum Anayasa Komisyonunun önünüze getirdiği bu teklif, mevcut olan şeklimizin belirtilmesinden başka açgözlülerin ve kendilerinde babadan gelme hak görenlerin açgözlülüklerinin sonsuzluğa kadar idama mahkûm edildiğinin bir kez daha Büyük Millet Meclisi kürsüsünden ilanır. Anayasada yapacağımız bu açıklamalar, halkın millet eliyle yönetileceğinden başka bir şey değildir. Cumhuriyeti ilan etmekle, Türk Devleti bundan sonra başında, soydan gelme bir hakla oturmuş kimse görmeyecektir. Bundan böyle Türkler, devletin başkanlığını bilimi ve erdemle kendi memleketine, milletine ettiği hizmetlerle tanınmış kimselere verecektir. Hiçbir kişi ve aile artık oraya göz dikemeyecektir. Dinimiz de; hakkın halkta, toplulukta olduğunu pek açık olarak anlatır. Bugün üzerinde yürüdüğünüz ulusal hükümet şekli işte o yüksek esasların bildirdiği şekildir. Gerek mutlak hükümdarlığı, gerekse meşrutiyeti hatırlarsınız. İkisi de kişisel hükümet demektir. Anayasa ile ilan ettiğiniz esas ise, ulusal egemenliğin doğuşudur. Halkın kendi hakkını kendinin idaresidir.

Başkan — Tasarının tümü üzerindeki görüşmeleri yeterli görerek maddelere geçilmesini isteyen önergeler vardır. Kabul edenler? Kabul edilmiştir.

Birinci madde üzerinde söz alan olmadı. Başkan maddeyi oya sundu ve kabul edildiğini bildirdi. Sürekli alkışlar arasında “Yaşasın Cumhuriyet” sesleri yükseldi.

İkinci madde üzerinde söz alan Şebinkarahisar Mebusu Şair Mehmet Emin Bey, “Tutsak yaratmayan Tanrı, azgın istekleri ve benlikleri bastırmak için bir elinde kılıç, bir elinde asa olduğu halde dünyada devrim yapacak bir büyük peygamber gönderme ihtiyacını duydu ve

gönderdi. O; kılıcı ile zalim hükümdarları bastırdığı gibi, asası ile de kanlı tahtları, kanlı saltanatları yerin dibine geçirdi. Adsıza onur, tut-sağa özgürlük, zayıfa hak, yoksula mutluluk verecek bir hükümet kurdurdu ki, bunun adı cumhuriyetti. On dört yüzyıl sonra yine böyle bir hükümet kurdurmak için Türk milletini seçti. On dört yüzyıl önce Muhammed'in Mekke'de kurduğu hükümeti, bugün Türk milleti Ankara'da kurmuştur. Bu hükümetin temellerinin, dünyanın temelleri kadar sağlam olmasını, bu hükümetin adalet güneşinin büyük ve küçük her yana, zayıf ve güçlü her alına eşit olarak ışığını saçmasını isterim. Bu duamın kanatları altında, cumhuriyetin ruhu önünde saygıyla ayağa kalkarak üç kez "Yaşasın Cumhuriyet" diye hükümetimizi sevgi ile anmanızı dilerim.

Mehmet Emin Bey'in bu isteği ayrıca oylanmaya lüzum kalmadı, bütün mebuslar ayağa kalktılar ve üç kere "Yaşasın Cumhuriyet" diye bağıldılar.

Şeyh Saffet Efendi (Urfa) — Tasarıdaki maddelerin hepsi İslam dininin esaslarına dayanmaktadır. 93 (1876) Anayasasında da devletin dininin İslamlık olduğuna ait madde vardı. Fakat aynı anayasada kişisel saltanata ait maddeler de vardı ki, bunlar İslam dininin esaslarına aykırıydı. Anayasamız ise, İslam dininin esaslarına uygun olduğu halde, savaşlar sebebiyle, devletin dininin İslam dini olduğunu belirten maddenin konması unutulmuştu. Tasarının bu ikinci maddesiyle bu eksiklik tamamlanmaktadır. Anayasamızda cumhuriyeti açıklamakla Hûlefâ-yı Raşid'in dönemine dönmüş oluyoruz. Çünkü o zamanlar kurulan İslam Devleti, Kardeşlik Cumhuriyeti idi.

Yunus Nadi Bey — Bir noktayı açıklayacağım. Komisyonumuz, anayasaya ait incelemelerini sürdürmektedir. Getireceğimiz öteki maddeler arasında din serbestliği ve kanun dairesinde korunması ile ilgili maddeler de vardır.

Başkan — İkinci maddeyi kabul edenler ellerini kaldırsınlar, kabul edilmiştir.

Sıra üçüncü maddeye gelmişti ve fakat düzenli bir tasarı haline getirilmeden olduğu gibi rapora bağlanmış olan taslakta üç sayılı madde yoktu. İkinci maddeden sonra dördüncü, ondan sonra da onuncu, on birinci, on ikinci maddeler geliyordu. Başkan zorunlu olarak dört sayısını taşıyan maddeyi okuttu, oyladı, kabul edildiğini bildirdi.

On sayısını taşıyan maddede; cumhurbaşkanının bir seçim dönemi için seçileceği hüküm altına alınıyordu. Eskişehir Mebusu Emin Bey ile Kırşehir Mebusu Yahya Galip Bey, bu sürenin iki seçim dönemi olmasını istedilerse de önerge verilmediğinden madde aynen oylanıp kabul edildi. On bir ve on iki sayıları taşıyan maddeler de görüşmesiz oylanıp kabul edildiler. Başkan, maddelerin bitmiş olmasından ötürü, taslak halindeki tasarının tümünü bir kez daha oya sundu. Bilecik Mebusu Dr. Fikret Bey, “Bir madde unuttuk, bu kanunu kim yürütür?” dedi. Başkan, “Bu bir anayasa değişikliğidir. Anayasanın yürütülmesinde kim görevli ise, bunun yürütülmesinde de o görevlidir” diye karşılık verdi. Van Mebusu Hakkı Bey’in, “Yürürlük gününü de söylemek gerekir” şeklindeki uyarısı ise karşılıksız kaldı ve başkan tasarının tümünün kabul edilerek kanunlaştığını bildirdi. Böylece Cumhuriyeti ilan eden 29 Ekim 1923 gün ve 364 sayılı kanun düzensiz madde numaralarıyla aşağıdaki şekilde yayımlandı:

Anayasanın bazı maddelerinin açıklığa kavuşturulması için yapılan değişikliğe ait kanun

Madde 1 — Egemenlik kayıtsız ve şartsız ulusundur. İdare usulü halkın kaderini kendi eliyle yönetmesi temeline dayanır. Türkiye devletinin hükümet şekli, cumhuriyettir.

Madde 2 — Türkiye devletinin dini, İslam dinidir. Resmi dili Türkçedir.

Madde 4 — Türkiye Devleti Büyük Millet Meclisi’nce yönetilir. Meclis, hükümetin bölündüğü idare şubelerini bakanlar aracılığı ile yönetir.

Madde 10 — Türkiye Cumhurbaşkanı, Türkiye Büyük Millet Meclisi genel kurulunca ve kendi üyeleri arasından bir seçim dönemi için seçilir. Başkanlık görevi, yeni cumhurbaşkanının seçimine kadar sürer. Yeniden seçilmek caizdir.

Madde 11 — Türkiye Cumhurbaşkanı devletin başkanıdır. Bu niteliği ile gerekli gördükçe meclise ve Bakanlar Kuruluna başkanlık eder.

Madde 12 — Başbakan, Cumhurbaşkanı ve meclis üyeleri arasından seçilir. Öteki bakanlar, başbakanca yine meclis üyeleri arasından seçildikten sonra tümü Cumhurbaşkanı meclisin onayına sunulur. Meclis toplantı halinde değilse onaylama işi meclisin toplanmasına ertelenir.”

(Not: Bu kanundaki maddelerin numaralarının anlamı ve niteliği hakkında yaptığımız incelemelerden anlayabildiğimize göre; bu kanu-

nun birinci maddesi, 85 sayılı Anayasanın birinci maddesinin yerine geçmiştir. 85 sayılı Anayasanın ikinci maddesi aynen kalmış ve fakat bu kanunla da yeni bir ikinci madde eklenmiş olduğundan eski ve yeni ikinci maddelerden biri 3. madde olmuş, 85 sayılı Anayasanın üçüncü maddesi de 4. madde durumuna girmiştir. Bu kanunun dört sayılı maddesi, onu değiştirmiş ve onun yerine geçmiştir. 85 sayılı Anayasanın dördüncü maddesi 5, beşinci maddesi 6, altıncı maddesi 7, yedinci maddesi 8 numaralı maddeler olarak aynen kalmışlardır. 85 sayılı Anayasanın sekizinci maddesi kalkmış ve 9. maddesi numarasını muhafaza etmiştir. Ancak, 85 sayılı Anayasanın dokuzuncu maddesi aynen kalmamış, sadece birinci cümlesindeki hüküm, fıkrası yürürlükte kalarak öteki cümlelerindeki hüküm kaldırılmış, buna karşılık kaldırılan hükümlerin yerine yeniden 10. ve 11. ve 12. maddeler konulmuştur. Böyle olunca da 85 sayılı Anayasanın onuncudan itibaren maddelerinin numaraları üçer sayı ilerleyerek, 23 maddeden ibaret olan 85 sayılı Anayasa 26 madde haline gelmiştir).

Başkan — Cumhurbaşkanının hemen seçilmesini ve yüz bir kez top atılmasını isteyen önergeler vardır. Kabul edenler? Kabul edilmiştir. Yoklama yaparak gizli oyla cumhurbaşkanı seçeceğiz. Arkadaşlar oylarını kullansınlar. Oylama son bulmuştur. Türkiye Cumhurbaşkanlığı için yapılan seçime katılan üyenin sayısı 158'dir. 158 üye oybirliği ile Mustafa Kemal Paşa'yı Cumhurbaşkanlığına seçmişlerdir.

Mustafa Kemal Paşa — Sayın arkadaşlar! Önemli ve dünya çapında olağanüstü olaylar karşısında saygıdeğer ulusumuzun gerçek uyaklılığına değerli bir belge olan, anayasamızın bazı maddelerine açıklık vermek için komisyonca Yüce Kurulunuza teklif olunan kanun tasarısının kabulünden ötürü yeni Türkiye devletinin zaten evrence belli olan, belli olması gereken niteliği uluslararası bilinen adı ile anıldı. Bugüne kadar meclisinizin başında bulundurduğunuz arkadaşınıza, aynı görevi Cumhurbaşkanı adı ile verdiniz. Yüksek değer bilirliliğinizi ispatladınız. Bütün ruh samimiyetimle teşekkür ederim. Yüzyıllardan beri Doğu'da haksızlığa ve kötülüğe uğrayan milletimiz, Türk milleti, gerçekte yaradılışında bulunan iyi huylardan yoksul sayılıyordu. Son yıllarda milletimizin fiilen gösterdiği yetenek, beceri, anlayış kendi hakkında kötü sanısı olanların ne kadar her şeyden habersiz ve ne kadar incelemeden uzak, gösterişe kapılmış insan olduklarını ispatladı.

Milletimiz, sahip olduğu üstün niteliğini ve yararlılığını hükümetinin yeni adı ile uygarlık dünyasına daha kolaylıkla göstermeyi başarsa-
caktır. Türkiye Cumhuriyeti dünyadaki yerine layık olduğunu eserle-
riyle ispatlayacaktır. Bu yüksek kuruluşu meydana getiren Türk mil-
letin son dört yılda elde ettiği zafer, bundan sonra da birkaç kat
olarak belirtilerini gösterecektir. Kazandığım bu güvene layık olmak
için çok önemli gördüğüm bir noktadaki ihtiyacımı söylemek zorun-
dayım. O ihtiyaç, Yüksek Kurulunuzun kişiliğim hakkındaki iyi gö-
rüş, güven ve yardımını sürdürmesidir. Ancak bu sayede ve Tanrı'nın
yardımı ile bana yönelttiğiniz ve yönelteceğiniz görevleri iyi olarak
yapmayı başaracağımı umarım. Daima sayın arkadaşlarımla ellerine,
çok samimi ve sıkı surette yapışarak ve bir an bile kendimi onlara
doymuş görmeyerek çalışacağım. Millet hakkındaki iyi görüşünü
daima dayanak noktası sayarak, hep beraber ileriye gideceğiz. Tür-
kiye Cumhuriyeti mutlu, başarılı ve muzaffer olacaktır (şiddetli ve
sürekli alkışlar).

Afyon Mebusu Kâmil Efendi kürsüde bir dua okudu ve İkinci Bü-
yük Millet Meclisi'nin tarihi birleşimi sora ererken, "Türkiye Cumhu-
riyeti" adı ile, Türk devletinin yeni ve mutlu dönemi başladı (TBMM
Zabıt Cerideleri, 29.10.1923).

Cumhurbaşkanlığına seçilmiş olan Mustafa Kemal Paşa, anayasa-
nın yeni hükmü gereğince İsmet Paşa'yı Başbakanlığa atadı. Başbakan
İsmet Paşa da, hemen kabine arkadaşlarını seçti. Cumhurbaşkanı Ga-
zi Mustafa Kemal Paşa, Meclis Başkanlığına gönderdiği bir tezkerey-
le, yeni hükümetin listesini Meclis Genel Kurulunun onayına sundu.
Hükümet listesi görüşmesiz oylandı ve oya katılan 166 üyenin oybir-
liği ile meclisten güvenoyu aldı, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk hüküme-
ti aşağıdaki şekilde kurulmuş oldu:

Başbakan ve Dışişleri Bakanı
Diyanet İşleri Bakanı
Genelkurmay Bakanı
İçişleri Bakanı
Maliye Bakanı
Milli Savunma Bakanı
Ekonomi Bakanı

İsmet Paşa (Malatya)
Mustafa Fevzi Efendi (Manisa)
Mareşal Fevzi Paşa (İstanbul)
Ferit Bey (Kütahya)
Hasan Fehmi Bey (Gümüşhane)
Kâzım Paşa (Balıkesir)
Hasan Bey (Trabzon)

Adalet Bakanı	Seyit Bey (İzmir)
Eğitim Bakanı	Sefa Bey (Adana)
Bayındırlık Bakanı	Muhtar Bey (Trabzon)
Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı	Dr. Refik Bey (İstanbul)
Mübadele, İmar ve İskân Bakanı	Necati Bey (İzmir)

Başbakan İsmet Paşa bir teşekkür konuşması yaparak, “İzleyeceğimiz hareket, ana çizgileri bakımından dünyaca bellidir. İktidar ve sorumluluk mevkiinde bulunan çoğunluk partisinin millete sunduğu ve milletin onayladığı ilkeler ve Yüksek Meclisin gelişme ve ilerleme için huzur ve barış için öteden beri direnerek tuttuğu esaslar Cumhuriyet hükümetinin hareket çizgisi olacaktır. İçte huzur ve güvenliği, ilerleme ve gelişmeyi sağlamak için Cumhuriyet hükümeti, tam bir kararlılık ve dayanıklılıkla, tam bir direniş ve izleyişle hareket edecektir. Dış ilişkilerde hareket noktası Türkiye Cumhuriyeti’nin varlığını ve bütünlüğünü sağlam tutarak hayati menfaatlerini gözünden ayırmamak suretiyle barışı, huzuru, iyi ilişkileri mümkün olduğunca genişletip pekiştirmekten ibarettir” dedi ve sözden çok işe önem verileceğini belirtti (TBMM Zabıt Cerideleri, 30.10.1923).

Cumhuriyetin ilanı yurt içindeki ve dışındaki Türklerde büyük sevinç uyandırmıştı. Türü kişilerden ve yerlerden kutlama telgrafları geliyordu. Bunlar arasında Halife Abdülmecit Efendi ile Batı Trakya Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’nden ve İstanbul Üniversitesi Öğrenci Dernekleri’nden gelen telgraflar da vardı (*Atatürk’ün Söylev ve Demecleri*, 4/515; TBMM Zabıt Cerideleri, 3, 4, 6, 12, 14 Kasım 1923).

Ve Türkiye Cumhuriyeti; cumhuriyet idaresinin topluma kazandırdığı huzur, asayiş, kalkınma, gelişme ve bunların getirdiği yeni düzeni tamamlamanın hızlı çabası içine girdi. İlk iş olarak, Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümetince ilan edilmiş olan seferberlik kaldırıldı (Kanun: 365).

Batı Anadolu’nun işgale uğradığı günlerde, o günkü şartlara göre merkezi durumda bulunması sebebiyle, Sivas’ta kurulmuş olan Yargıtay, batı bölgelerinin düşman işgalinden kurtulmuş ve nüfus yoğunluğunun buralarda bulunmuş olması nedeniyle, iş gereği bakımından daha merkezi durumda bulunan Eskişehir’e kaldırıldı (Kanun: 371).

Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa, “Cumhurbaşkanlığı görevinden ötürü Parti Başkanlığı ile uğraşmadığı” gerekçesiyle Halk Partisi Genel Başkanlığı vekilliğini İsmet Paşa’ya bıraktı (*Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri*, 4/516).

374 sayılı Sayıştay Kanunu ile 379 sayılı ilk Cumhurbaşkanlığı Bütçe Kanunu çıkarıldı ve bu arada eski Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal Bey Londra hükümet temsilciliğine gönderildi (TBMM Zabıt Cerideleri, 16.11.1923).

26.12.1923’te, Cumhuriyetin ilanı gününe kadar işlenmiş bütün suçlar için hükmolunmuş ve olunacak cezalar hakkında bir Genel Af çıkarıldı (Kanun: 391).

Çalışan herkesin haftada bir gün dinlenmesini sağlayacak olan 394 sayılı “Hafta Tatili Kanunu” kabul edildi (TBMM Zabıt Cerideleri, 2.1.1924).

Kadınlarla erkekleri birbirlerinden ayıran tramvaylardaki perdelerle vapurlardaki ayrı yerler kaldırıldı (TBMM Zabıt Cerideleri, 16.1.1924).

Basılacak paraların bir yüzüne, meşe dalları arasında “Türkiye Cumhuriyeti” deyiminin konulmasına karar verildi (TBMM Zabıt Cerideleri, 24.1.1924).

Ankara Belediyesi’nin kurulmasını sağlayacak olan 417 sayılı “Ankara Şehremaneti Kanunu” çıkarıldı (TBMM Zabıt Cerideleri, 16.2.1924).

Böylece gelişip olgunlaşan şartlar nedeniyle, sıra din ve askerlik işlerinin politikadan ayrılmasına, cumhuriyet esaslarını sağlam temellere dayatacak olan Cumhuriyet Anayasası’nın yapılmasına ve belki de İslam dünyasının en büyük devrimi sayılacak olan halifeliğin kaldırılmasına, sonra da onları izleyecek olan köklü devrimlerin yapılmasına gelmişti. Ve Türkiye Cumhuriyeti; “Devrimler ve Tepkileri” ile dolu olan 1924 yılına girdi.

III

7

EKLER

Ek 1

İKİNCİ BÜYÜK MİLLET MECLİSİ MEBUSLARININ LİSTESİ

İkinci BMM'nin 1923 yılına ait olan bu liste, ilk baskıda Meclis tutanakları üzerindeki incelemeler sonunda düzenlenmiştir. Bundan sonraki yıllarda ölüm ve istifalar ve ara seçimlerle oluşan değişiklikler de her yılın olayları arasında ve bu dönemlere ilişkin ciltlerde gösterilmiştir.

Listedeki ayrıntıların genişletilmesi yazarın “kinci baskıya hazırlık” not ve mülahazaları doğrultusunda yapılırken, Devrimle ve Tepkiler 1. Baskı sayfa 326'daki “k ve m” maddelerindeki düzeltmeler de TBMM Albümü'nden de kontrol edilerek Numara 28, 119 ve 187'ye yansıtıldı.

İkinci Büyük Millet Meclisi mebuslar listesinde, ilk kez seçilmiş olanlar “*” ile işaretlidir. Sıra numarası olmayanlar da Meclis'in açılışından sonra başka bir resmi görev alan ya da vefat edenlerin yerine seçilenlerdir.*

* Güncellemede kullanılan kaynaklar:
TBMM Albümü, Önder Matbaası, 1973 Ankara
Özüçetin, Yaşar, “TBMM İkinci Dönem Kırşehir Mebusları (2)” *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi- The Journal of International Social Research*, (Volume:1 Issue:3 Spring, 2008

1 — ADANA

- 1 İsmail Sefa Bey (Özler) 1885 Adana. Siyasal Bilimler Fakültesi [SBF]. Gazeteci, tarımcı. Büyük Millet Meclisi Dönem: 1 Mersin, D: 2 Adana, D: 4 Seyhan mebusu olup Milli Eğitim Bakanlığı yapmıştır.
- 2* Kemal Bey (Kusun) 1889 Adana. Hukuk, tarım. BMM D: 2, 3 Adana, D: 5 Maraş mebusu.
3 Zamir [Damar] Bey (Arıkoğlu) 1889 Adana-Dikili. Özel öğrenim. Eşraftan, çiftçi, tüccar. BMM ilk 7 dönem Adana mebusu.

2 — AFYON (KARAHİSARİSAHİP)

- 4 Ali Bey (Çetinkaya) 1878 Afyon. Harbiye. Yarbay. O.M.M. D: 4 Afyon mebusu. Malta sürgün dönüşü BMM'ye katılmış. BMM D: 1, 2, 3, 4, 7, 8 Afyon mebusu. Bayındırlık ve Ulaştırma Bakanlığı da yapmıştır.
- 5* İzzet Ulvi Bey (Aykurt) 1880 Eskişehir. Mülkiye. Eğitim Bakanlığı'nda Özel kalem müdürlüğü. BMM D: 2-5 Afyon, D: 6 Hakkari, D: 7 Eskişehir mebusu.
- 6 Mehmet Kâmil Efendi (Mitas) 1875 Afyon. İlahiyat Fakültesi. Müderris. OMM D: 1-3 Karahisar-i sahip mebusu. BMM D: 2 Afyon
- 7* Musa Kâzım Bey (Gürsel) 1875 Afyon. Harp Akademisi. Miralay. 4. Kolordu Ahz-ı Asker Reisi. BMM D: 2, 3 Afyon mebusu.
- 8* Ruşen Eşref Bey (Ünaydın) 1892 İstanbul. Galatasaray ve Edebiyat Fakültesi. Öğretmen, yazar. BMM D: 2 Afyon.

- 9* Sadık Bey 1869 Tosya. Hukuk. Afyon İstinaf Başkanı. BMM D: 2 Afyon

3 — AKSARAY

- 10 Besim Bey (Atalay) 38 yaşında, Uşak. Medrese ve Yüksek Öğretmen Okulu. Öğretmen. Milli Eğitim Müdürü. BMM D: 1, 5, 7 Kütahya ve D: 2, 3, 4 Aksaray
- 11 Mustafa Vehbi Bey (Çorakçı) 42 yaşında, Aksaray. Eşraftan, orta öğretim. Tüccar. BMM D: 1 Niğde, D: 2 Aksaray.
- 12 Neşet Bey (Özercan) 39 yaşında, Selanik. Mülkiye. İdareci. Eski İzmit mutasarrıfı. BMM D: 1 İstanbul. D: 2, 3 Aksaray.

4 — AMASYA

- 13 Ali Rıza Efendi (Özdarende) 1876 Gümüşhacıköy. Medrese. Gümüşhacıköy müftüsü. D: 1, 2 Amasya.
- 14* Esat Bey (Uras) 1882 Amasya. Siyasal bilimler. İdare. Lazistan Mutasarrıfı. BMM D: 2-8 Amasya
- 15 Nafiz Bey (Aktın) 1879 Amasya. Orta öğretim. Belediye. OMM D: 3 Amasya mebusu. Eski Belediye Reisi. BMM D: 2-7 Amasya. (İlkin OMM 3. Dönem Canik mebusu, Mutasarrıf Osman Bey seçilmiş ise de 20 Ağustos günlü istifa dilekçesi 9 Eylül'de Meclis'te okunmuştur.)

5 — ANKARA

- 16 Mustafa Kemal Paşa (Atatürk) 1881 Selanik. Harp Akademisi. Erzurum Kongresi delegesi. Kongre Başkanı. Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, Heyet-i Temsiliye üyesi. Sivas Kongresi Başkanı, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Başkanlığı. (Ordu Komutanlığından ve Askerlikten ayrılma, son Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda Erzurum Mebusu; İstanbul Meclis-i Mebusanı'na üye olmasına rağmen İstanbul'a gidip Meclis'e katılmadığı ve oradan gelen mebuslar gibi Meclis'e katılması mümkün olmadığı için Ankara'dan seçilmiştir) İki yerden seçilmiş, önce İzmir seçimine ait tutanak Meclis'e gelip kabul olunmuş, iki ay kadar İzmir Mebusu olarak görev yapmıştır.)

- 17 Ali Fuat Paşa (Cebesoy) 1882 İstanbul. Yozgat mebusu. İsmail Fazıl Paşaoğlu. Harp Akademisi. Askerlik, Diplomat Emeklisi. Kolordu ve Kuva-yı Milliye Kumandanlığı Korgeneral. BMM D: 1-2 Ankara, D: 4-7, Konya, D: 9, Eskişehir D: 10, 11 İstanbul mebusu (Bayındırlık Bakanlığı yapmıştır.)
- 18 Hilmi Bey (Çayırloğlu) 1870, Beypazarı. Özel eğitim. Çiftçi. OMM D: 4 ve BMM D: 1, 2 Ankara mebusu.
- 19* İhsan Bey (Pehlivanlı) 1885 Keskin. Hukuk. Dahiliye hukuk müşaviri. BMM D: 2, 3 Ankara mebusu.
- 20 Ömer Mümtaz Bey (Tambi) 1859 Kafkasya. OMM D: 3-4 Sivas Heyet-i Temsiliyesi'nin Siva Kongresince seçilmiş üyesi. D: 1, 2 Ankara mebusu. 1925'te ölmekle:
- * Ali Bey (Kütükçüoğlu) 1882 Ankara. Orta öğretim. Belediyecilik. Ankara Belediye Reisi. BMM D: 2-4 Ankara.
- 21 Şakir Bey (Kınacızade) 1875 Ankara. Orta öğretim. Tüccar. BMM ilk dönem 6 dönem Ankara mebusu.

6 — ANTALYA

- 22* Ahmet Sakî Bey, 1876 Girit. Hukuk. Mülkiye öğretmeni ve Dava Vekili. BMM D: 2, 3 Antalya.
- 23* Hasan Sıtkı Bey, 1859 Antalya. Özel eğitim. Dava Vekili. BMM D: 2, 3 Antalya.
- 24* Murat Bey, 1874 İstanbul. Hukuk. İstanbul Ticaret Odası üyesi. Tüccar. BMM D: 2 Antalya.
- 25 Rasih Efendi (Kaplan) 1883 Akseki. Özel öğretim. Medrese. Din, hukuk, sosyoloji. Çeşitli encümen ve Eskişehir İstiklal Mahkemesi üyeliği yapmış. BMM ilk 6 ve 8. Dönem Antalya, D: 7 Maraş mebusu.

7 — ARDAHAN

- 26* Halit Paşa (Deli Halit Paşa) 1883 Beşiktaş. Harp Akademisi. Kocaali Grup Kumandanı. BMM D: 2 Ardahan mebusu. Afyon mebusu Ali Çetinkaya tarafından Şubat 1925'te Meclis'te vurulmakla;
Tahsin Bey (Uzer) 1879 Selanik. S.B.'den, eski Suriye Valisi. BMM D: 1 İzmir, D: 2 Ardahan, D: 3, 5 Erzurum ve D: 4 Konya Mebusu.

- 27 Talat Bey (Sönmez) 1875 Ankara. Mülkiye. İdareci. OMM D: 1, 2 Ankara mebusu. Ardahan mutasarrıfı. BMM D: 2 Ardahan, D: 3 Ankara mebusu.

8 — ARTVİN

- 28* Hilmi Bey (Gür) 1877 Kemaliye. Harbiye. Askeri Kaymakam. BMM D: 2 Artvin mebusu.

9 — AYDIN

- 29* İzzettin Paşa (Çalışlar, Orgeneral) 1882 Yanya. Harp Akademisi. 1. Kolordu Kumandanı. Tuğgeneral. BMM D: 2 Aydın, D: 6, 7 Muğla, D: 8 Balıkesir. 1924'te Kumandanlıkta kalarak:
- * Dr. Reşit Galip, 1893 Rodos. Türk-Yunan Mübadele Komisyonu Türk Delegesi. BMM D: 2-4 Aydın
- 30 Mazhar Bey (Dr., Germen) 1887 Aydın. Eskişehir Hastanesi Başhekimi. BMM D: 1-8 Aydın.
- 31 Tahsin Bey (San) 1865 Selanik. Orta öğretim. İdareci. Emekli Bozdoğan, Çal Kaymakamı. D: 5 Aydın mebusu
- 32* Zekâi Bey (Apaydın) 1877 Bosna. SBF. İdare, Diplomati. Eskişehir Mutasarrıfı. BMM D: 2 Aydın, D: 3-5 Diyarbakır. Tarım, Bayındırlık Bakanlığı yapmıştır. 1924'te Moskova elçiliği almakla:
- * Mithat Bey (Aydın) 1884 Aydın. Mühendis İnşaat İşl. Md. BMM D: 2, 3, 8 Aydın, D: 5, 6, 7 Trabzon.

10 — BALIKESİR (KARESİ)

- 33* Ahmet Süreyya Bey (Örgeevren) 1888 Sındırgı. Hukuk. Avukat, Aydın Sulh Hâkimi. BMM D: 2 Karesi, 4 Aksaray, 5, 7, 8 Balıkesir, 6 Bitlis.
- 34* Ali Suurî Bey 1890 Balıkesir. Mülkiye. İdare. Balya Kaymakamı. BMM D: 2 Karesi, D: 3, 6 Balıkesir.
- 35* Haydar Adil Bey 1890 Balıkesir. Edebiyat Fakültesi. Basın, ticaret. BMM D: 2 Karesi.
- 36* Hulusi Bey (Zarflı) 1883 Balıkesir. Tıp. Tüccar, Belediye üyesi. BMM D: 2 Karesi.
- 37 Kâzım Paşa (Özalp) 1880 Köprülü. Harbiye. Kurmay Albay. Kuzey Cephesi Komutanı, sonradan Orgeneral. BMM D: 1, 2

Karesi, D: 3-8 Balıkesir D: 9 Van mebusu (Meclis Başkanlığı ve Savunma Bakanlığı yapmıştır).

- 38* Mehmet Cavit Bey (Demir) 1880 Burhaniye. Özel eğitim. Tüccar, çiftçi, fabrikatör. BMM D: 2 Karesi. D: 3-7 Balıkesir.
- 39 Mehmet Vehbi Bey (Bolak) 1882 Balıkesir. Mülkiye. Kaymakam, Eski Çatalca Mutasarrıfı, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Heyet-i Merkeziye Başkanı. OMM D: 2, 3 Karesi Mebusu. Karesi D: 1, 2 (Eğitim Bakanlığı yapmıştır.)
- 40* Osman Niyazi Bey (Burcu) 1875 Gönen. Hukuk. İstinaf Genel Müdür Başyardımcısı. BMM D: 2 Karesi, D: 3, 5, 6, 7, 8 Balıkesir, D: 4 Çanakkale.

11 — BEYAZIT

- 41 Süleyman Sudi Bey (Kapılarkethüdasızade, Acarbay) 1874 Beyazıt. Adliyeci. OMM D: 1 Beyazıt ve D: 2 İlbasan mebusu. BMM D: 1, 2 Beyazıt.
- 42* Şefik Bey (Baydar) 1871 Beyazıt. Özel eğitilmiş. Temyiz Mahkemesi üyesi. OMM 3, 4 Beyazıt. BMM D: 2, 3 Beyazıt

12 — BİGA (Merkezi ÇANAKKALE)

- 43 Mehmet Bey (Dinç) 1873 Ezine. Orta, özel öğretim. Eşraftan, çiftçi, tüccar. Genel Meclis üyesi, BMM D: 1-2 Biga ve D: 3 Çanakkale Mebusu.
- 44* Samih Rıfat Bey 1875 İstanbul. Özel öğretim. Basın, idare. Eğitim B. Müsteşarı. BMM D: 2 Biga, D: 3 Çanakkale
- 45* Şükrü Bey (Yaşın) 1882 İnegöl. Mülkiye. Mardin Mutasarrıfı. BMM D: 2 Biga, D: 3-5 Çanakkale.

13 — BİLECİK (Ertuğrul)

- 46* Ahmet İffet Bey (Mercimekzade) 1885 Bilecik. Özel öğretim. Adliyeci, tüccar, çiftçi. OMM D: 4 Ertuğrul. BMM D: 2 Ertuğrul.
- 47 Fikret Bey (Doktor) (Onuralp) 1887 İstanbul. Tıp. BMM D: 1 Kozan, D: 2 Ertuğrul, D: 3 Bilecik.
- 48 Halil İbrahim Bey (Işık) 1879 Söğüt. Emekli asker, öğretmen. BMM D: 1, 2.
- 49* İbrahim Bey (Çolak) 1878 Bursa. Harbiye. Askerlik, Sinai tica-

ret. 3. Süvari Fırkası Kumandanı BMM D: 2 Ertuğrul, D: 3-5 Bilecik.

- 50 Rasim Bey (Öztekin) 1874 Debre. Topçu Harbiyesi. Emekli Jandarma Albayı. BMM D: 1 Cebelibereket, D: 2 Ertuğrul, D: 3 Bilecik, D: 4 Kütahya.

14 — BİTLİS

- 51 Sofrasur Resul Bey (Ağasızade) 1863 Bitlis. Özel öğretimli. Memur, Bitlis Nüfus Müdürü. OMM D: 4 için seçilmiş, BMM'ne katılarak Bitlis'i temsil etmiş. BMM D: 1, 2 1924'te ölmekle;
* Muhittin Nami, 1884 Bitlis. Harp Akademisi Hava Sb. GK Harp Daire Md. BMM D: 2, 3 Bitlis, 4 Muş.

15 — BOLU

- 52 Cevat Abbas Bey (Gürer) 1887 Üsküp-Niş. Emekli Yzb. OMM D: 4 Bolu. BMM ilk 5 dönem Bolu mebusu.
53* Emin Cemal Bey (Doktor) (Suda) 1877 Girit. Tıp. Bolu Belediye Dr. BMM D: 2-6 Bolu.
54* Falih Rifkî Bey (Atay) 1893 İstanbul Edebiyat Fakültesi. Gazeteci, yazar. Bahriye Nezareti Özel Kalem Md. Muavini. BMM D: 2, 3, 4 Bolu, D: 5, 6, 7, 8 Ankara.
55* Mehmet Efendi (M. Vasfi Nuhzade) 1875 Bolu. Lise. Tüccar, Belediyeci. OMM D: 4 ve BMM D: 2 Bolu.
56 Mehmet Şükrü Bey (Gülez) 1869 Bolu. Ortaöğretimli. Eşraftan, tüccar, imalatçı, Dava Vekili. İlk 5 dönem BMM Bolu mebusu.

16 — BOZOK (YOZGAT)

- 57* Avni Bey (Doğan) 1892 Yozgat. S. Bilgiler. Kaymakam. BMM D: 2 Bozok, D: 3, 4, 5, 9 Yozgat, D: 6, 7 Çankırı, D: 11 Ankara.
58* Ahmet Hamdi Bey (Divanlıoğlu) 1878 Yozgat. Özel öğretim. Dava Vekili. BMM D: 2 Bozok, D: 3, 4 Yozgat.
59* Salih Bey (Bozok) 1881 Selanik. Harbiye. Askerlik ve Jand. Meclis Başkan Baş Yaveri. BMM D: 2 Bozok, D: 3 Yozgat, D: 4, 5, 6 Bilecik.
60 Süleyman Sırrı Bey (İçöz) 1878 Yozgat. Mülkiye. Darende Kaymakamı. BMM D: 1, 3-8 Yozgat. D: 2 Bozok (Mebus olduğu halde Kurtuluş Savaşı boyunca er olarak askerlik yapmıştır.)

17 — BURDUR

- 61 Hüseyin Bakı Bey 1885 Burdur. Özel eğitim. Çiftçi tüccar. OMM D: 4 ve BMM D: 2 Burdur.
- 62 Mustafa Şeref Bey (Özkan) 1887 Burdur. İstanbul ve Paris Hukuk, İktisat. Lozan Konferansı'nda müşavir. OMM D: 3 Kon-
ya, D: 4 Kayseri BMM D: 2, 5 Burdur.

18 — BURSA

- 63* Ali Hikmet Paşa (Ayerdem) 1877 Yenişehir. Harp Akademisi Kolordu Kmnd. BMM D: 2 Bursa, D: 5 Gaziantep. 1924'te kumandan kalarak istifası ile;
- * Nurettin Paşa, 1873 Bursa. Ferik BMM D: 2, Bursa.
- 64 Necati Bey (Kurtuluş) 1882 Gemlik, Küçükkuşla. Üsküp göçmeni. Harbiye. Askerlik. Yüzbaşılıktan ayrılma. BMM D: 1, 2 Bursa.
- 65 Mustafa Fehmi Efendi (Gerçekler) 1868 Karacabey. Medrese. Eski Karacabey Müftüsü, müderris. D: 1-8. Bursa. (Şeriye ve Evkaf Bakanlıkları yapmıştır.)
- 66 Osman Nuri Bey (Özpay) 1878. İstanbul Hukuk. Dava Vekili. Sivas Kongresi'nde Bursa Delegatesi. OMM D: 4 Bursa Mebusu. BMM D: 1, 2 Bursa.
- 67* Refet Bey (Canitez) 1880 Bursa. Mülkiye. İdare. Adana Valisi. BMM D: 2-7 Bursa (Mübadele İşleri Bakanı).

19 — ÇANKIRI (KENGİRİ)

- 68* Ahmet Talat Bey (Omay) 1888 Çankırı. Yüksek Öğretmen Okulu. Bolu Eğitim Md. BMM D: 2, 3, 4, 7 Çankırı ve D: 5, 6 Giresun.
- 69* Mustafa Abdülhalik Bey (Renda) 1881 Yanya. S.B. Maliye. İdare. İzmir Valisi. BMM D: 2-8 Çankırı (Maliye, Bahriye, Savunma Bakanlıkları, Meclis Başkanlığı, Başbakanlık yapmıştır.)
- 70* Rifat Bey (Ünür, Saraçoğlu) 1880 Çankırı. Yüksek Öğretmen Okulu. Eğitimci. BMM D: 2 ve 5 Çankırı.
- 71 Ziya Esen Bey (İsfendiyaroğlu) 1878 Çankırı. Orta öğr. Eşraftan. Çiftçi, memur, Adliyecisi. BMM ilk 6 dönem Çankırı mebusu.

20 — ÇATALCA

- 72* Şakir Bey (Kesebir) 1889 Köprülü. Mülkiye. İdare, Maliye. Edirne Valisi. OMM D: 4 Gelibolu. BMM D: 2 Çatalca, D: 3, 4 Edirne, 5 Tekirdağ (Ekonomi ve Tarım B.)

21 — ÇORUM

- 73 Ferit Bey (Trm Kney) 1878 İstanbul. Hukuk. Maliye, İdare. Kastamonu Defterdarı, Vali vekili. BMM D: 1, 2 Çorum. 1925'te ölmekle;
- * Ziya Bey 1883 Çorum. Mühendis, BMM D: 2, 3 Çorum.
- 74* İsmail Kemal Bey (Alpsar) 1874 İskilip. Mülkiye. İdare, tarım. OMM D: 4 Çorum. Sivas Valisi. BMM D: 2-6 Çorum.
- 75 İsmet Bey (Enbiyazade) (Eker) 1887 Çorum. Orta, Medrese. Maliyeci, çiftçi. Evkaf Müdürü. OMM D: 3, 4 Çorum Mebusu. BMM D: 1-8 Çorum.
- 76 Mustafa Lütfi Bey (Cantekin) (Doktor) 1878 Çorum. Askeri Doktor. Afyon Askeri Hast. Başhekimisi BMM D: 1 Kozan, D: 2-8: Çorum.
- 77* Münir Bey (Çağıl) 1874 İskilip. Hukuk. Avukat. OMM D: 1, 3 Çorum. BMM D: 2-8 Çorum.

22 — DENİZLİ

- 78* Haydar Rüştü Bey (ktem) 1890 Gümüşhane. Hukuk. Yazar, matbaacı. Anadolu ve Duygu Gazeteleri sahibi. BMM D: 2-5 Denizli, D: 6 Tunceli, D: 8 İzmir.
- 79* Kâzım Bey (Doktor, Samanlı) 1890 Denizli. Cerrah. Denizli Merkez Tabibi BMM D: 2-6 Denizli.
- 80 Mazhar Müfit Bey (Kansu) 1873, Denizli. Siyasal Bilgiler. İdare, Maliye. Sivas Kongresi'nde Hakkari Delegatesi. Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Hey'et-i Temsiliyesi Sivas Kongresince seçilmiş yesi. Eski Bitlis ve Elazız valisi. OMM D: 4 Hakkari Mebusu. D: 1 Hakkari, D: 2-5 Denizli, D: 6-7 Çoruh.
- 81* Necip Ali Bey (Kçka) 1882 Denizli. Hukuk. Eşme Savcısı. BMM 2-6 Denizli.
- 82 Yusuf Bey (Başkaya) 1879 Denizli-Honaz. Medrese. Adliyecisi,

Çiftçi. Sivas Kongresi Denizli Delegatesi. İstiklal Mahkemesi Başkanlığı yapmış. BMM D: 1-7 Denizli.

23 — DERSİM

- 83* Ahmet Şükrü Bey (Çarsancaklı Hacıismailzade) 1885. Özel eğitim. II Encümen üyesi. BMM D: 2 Dersim
- 84* Feridun Fikri Bey (Düşünsel) 1892 İst. Paris ve İst. Hukuk. Avukat, hukuk doktoru. BMM D: 2 Dersim, 6-9 Bingöl.

24 — DİYARBAKIR (DİYARİBEKİR)

- 85 Fevzi Bey (Pirinççi) 43 yaşında, Diyarbakırlı. Memur, çiftçi. OMM D: 1-4 Diyarbakır Mebusu. Malta'dan gelerek BMM D: 1, 2 Diyarbakır. Bayındırlık Bakanlığı da yapmıştır.
- 86* Mehmet Bey (Bedribeyzade) 1887 Hazro. Özel öğretim. Çiftçi, BMM D: 2 Diyarbakır. 1925'te ölmekle;
- * Dr. İbrahim Tali Öngören 1871 İstanbul Tıp, İdare. Varşova Elçisi, Genel Müfettiş. BMM D: 2, 3, 5, 6, 7 Db., 4 İstanbul, 8 Elazığ.
- 87* Şeref Bey (Nakızade, Uluğ) 1892 DB. Mülki lise, Medrese. Öğretmen, tarımcı, Sultani Md. Diyarbakır Belediye Başkanı. BMM D: 2, 7, 8 DB ve D: 6 Urfa.
- 88* Ziya Gökalp Bey 1876 Diyarbakır. BMM D: 2 Diyarbakır. 1924'te ölmekle;
- * Cavit Bey (Ekin) 1892 Diyarbakır. S.B. İdare, Ekonomi. Başvekâlet Özel Kalem Md. BMM D: 1, 2, 8 DB.
- 89 Zülfü Bey (Tiğrel) Diyarbakır, 1876. Lise. Tarım. OMM D: 2-4 ve BMM ilk 6 dönem Diyarbakır.

25 — EDİRNE

- 90 Cafer Tayyar Paşa (Eğilmez) 1879 Priştine. Harp Akademisi. Kurnay Albay. Edirne 1. Kolordu Komutanı BMMD: 1, 2 Edirne.
- 91 Faik Bey (Kaltakkıran) 1870 Edirne. Orta, Özel öğretim. Eşraf-tan, çiftçi. OMM D: 1-4 Edirne. Malta dönüşü BMM'ne katılarak 6 dönem Edirne'yi temsil etmiştir.
- 92* Hüseyin Rıfkı Bey (Bayındırlık Bakanlığı Genel Müdürlerinden) 1883 Dimetoka. Mühendis. Bayındırlık bakanlığı. BMM D: 2 Edirne.

26 — ELAZIĞ (MAMURETİLAZİZ)

- 93* Cevat Paşa (Çobanlı) 1870 İstanbul. G.S. ve G.K. 7. Ordu Kmnd. Ferik. BMM D: 2 Elazığ. Aralık 1924'te istifa ile;
- * Süleyman Bey 1867 Hugi. Orta okul. Tüccar, İl Encümen üyesi. BMM D: 2 Elazığ
- 94 Hüseyin Bey (Gökçelik) 1867 Elazığ. Özel öğretim. Eski Polis Md. D: 1-4
- 95 Muhiddin Bey (Çöteli) 1866 Elazız. Tarım ve belediyeçilik. B. Reisi OMM D: 4 Elazığ Mebusu. BMM D: 1, 2, 3 Elazız.
- 96 Mustafa Bey (İspir) 1866 Harput. Öğretmen. Elazığ Mektupçusu. OMM D: 3 ve BMM D: 2, 3 Elazığ mebusu (1929'da vefat)
- 97 Naci Bey (Karaali) 1856 Harput. Maliye Meslek Okulu. Memur. Emekli Defterdar, Ziraat Bankası İdare Meclis Başkanı. BMM D: 1, 2 1926'da Banka Meclis-idare üyeliği alarak istifa (1927 sonuna kadar seçim yapılmamış)

27 — ERGANİ

- 98 İhsan Bey (Sağlam) 1876 Trabzon. Harbiye. Üsteğmen, Jandarma Kumandanı. OMM D: 3 Mardin Mebusu. BMM D: 1 Siverek Mebusu iken Ekim 1920'de Kayseri Mutasarrıflığı alarak ayrılmış. D: 2'de Ergani.
- 99* İhsan Hamit Bey (Tiğrel) 1890 Diyarbakır. S.B. den idare ve bankacılık. DB. Belediye Reisi. BMM D: 2 Ergani, D: 7 Diyarbakır.
- 100* Kâzım Vehbi Bey (Madenli Yusufendizade) 1892 Maden. Orta öğretim. Memur, Öğretmen. BMM D: 1'e seçilmiş, katılmamış. D: 2'de Ergani mebusu olarak çeşitli komisyonlarda görev almıştır.

28 — ERZİNCAN

- 101* Hamdi Bey (Arpak) 1882 Kemah. Dar-ül Fünun mezunu, İdareci, Öğretmen, Göçmen İşleri Gnl. Md. BMM D: 2 Erzincan. 1925'te Viyana Elçiliği alarak istifa;
- * Abdulhak Fırat 1881 Erzincan. Harp Okulu, Askerlik, hukuk. Milli Savunma Bakanlığı Muhakemat Şb. Md. BMM D: 2-8 Erzincan.

- 102* Sabit Bey (Sağıroğlu) 1881 Kemah. Özel eğitim, İdareci, bankacı, çiftçi. Erzurum Valisi, Z. B. İdare Meclisi Reisi. BMM D: 2, 8, 9 Erzincan, D: 6, 7 Elazığ.

29 — ERZURUM

- 103* Cazım Bey (Duru) 1886 Zırnık, Erzurum. Ders-i Âm ve Mekteb-i Nevvab Müderris-İlmiye fetvahane ilamati şer'îye mümeyyizi BMM D: 2 Erzurum.
- 104* Halet Bey (Sağıroğlu) 1880 Kemah. Orta ve Özel. Çiftçi, idareci. Muş mutasarrıfı OMM D: 2, 3 Erzincan. BMM D: 2 Erzurum, D: 7 Malatya
- 105* Münir Husrev Bey (Göle) 1890 Bayburt. S.B. İdare. Afyonkarahisar Mutasarrıfı BMM D: 2, 6, 7, 8 Erzurum. İçişleri Bakanlığı yapmıştır.
- 106* Rüştü Paşa 1873 Erzurum. Topçu Harbiyesi. Askerlik. 9. Fırka Kumandanı. BMM D: 2 Erzurum. (13 Temmuz 1926'da idam)
- * Bahri Bey (Saritepe) 1875 İzmir. Lise. İdare, Çiftçi, Manisa Belediye Başkanı. BMM D: 2 Erzurum, D: 3 Manisa.
- 107* Raif Efendi (Dinç) 1874 Erzurum. OMM D: 2, 3 Erzurum. Erzurum Temsil Hey'eti Üyeliği. Mekteb-i Nuvap, Hukuk. Bitlis Merkez Kadısı. BMM D: 2, 7, 8 Erzurum, D: 5 Zonguldak, D: 6 Rize.
- 108 Ziya Bey (Gözübüyük) 1877 Erzurum. Orta ve Medrese. Öğretmen ve Medrese Md. BMM D: 1, 2 Erzurum.

30 — ESKİŞEHİR

- 109 Abdullah Azmi Efendi (Torun) 1869 Eskişehir. Medrese, Hukuk. Memur. OMM D: 1-3 Kütahya, D: 4 Eskişehir. Şeriye ve Evkaf Vekilliği. BMM 1, 2 Eskişehir.
- 110* Arif Bey (Kolordu Komutanı Albay, Ayıcı) 1882 Adana. Harp Aka. Askerlik. 3. Kolordu Kmnd. BMM D: 2 Esk. 13 Temmuz 1926'da idamı ile;
- * Ali Ulvi Bey (Bayraktarzade) 1873 Plevne. Orta öğr. Ticaret. Tic. Borsa Komiseri BMM D: 2, 3 Eskişehir.
- 111 Emin Bey (Sazak) 1882 Sazak-Mihalıççık. Medrese ve özel eğitimi. Eşraftan, tüccar, çiftçi, fabrikatör. D: 1-8 Eskişehir.

31 — GAZİANTEP

- 112 Ali Bey (Kılıç) 1889 İstanbul. Asıl ismi Emrullahzade Asaf olup, Askerlik Şubesi'nin adını almıştır. Askeri lise. Yüzbaşılik-tan ayrılma. Antep Kuva-yı Milliye Kumandanı, İstiklal Mahk. üyeliği de yapmıştır. BMM ilk 5 dönem Gaziantep mebusu.
- 113 Ali Cenani Bey 1872 İstanbul. Özel eğitimli, Maliye ve Ekono-mi. Eşraftan, OMM D: 1, 2 Halep ve D: 3, 4 Antep Mebusu. Malta dönüşünde BMM'ne katılıp, ilk 3 dönem Gaziantep Me-busluğu ve Tic. Bakanlığı yapmıştır.
- 114* Ahmet Remzi Bey (Güreş) 1893 Kilis. Mülkiye, iktisat, maliye. Kilis Kaymakamı. BMM D: 2-5 Gaziantep.
- 115* Ferit Bey (Hocazade) 1876 Gaziantep. Tüccar. Gaziantep Mü-dafaa-i Hukuk Reisi BMM D: 2, 3 Gaziantep.
- 116 Hafız Şahin Efendi (Seyfettinzade) 1877 Gaziantep. Orta ve özel eğitimli din adamı ve eğitimci. Eytam Md. BMM D: 1-7 Gaziantep.

32 — GELİBOLU

- 117 Celâl Nuri Bey (İleri) 1880 Gelibolu. Hukuk Dr. İleri Gazetesi Başyazarı. 26 Kasım 1921'de meclise katılıp 5 dönem Gelibo-lu'yu temsil etmiştir.

33 — GENÇ

- 118* Haydar Bey (Doktor) Diyarbakırlı, 36 yaşında. Askeri Dr. Alay Başhekimisi. D: 1, 2 Genç. 2-12-1923'te ölmekle;
- * Muhiddin Bey 1893 Genç. Sultani. Çiftçi. BMM D: 2 Genç, D: 3 Bitlis.

34 — GİRESUN

- 119* Ali Şevket Efendi (Çolak) 1886 Görele. Medreset-ül Kuzzat Görele Müftüsü. BMM D: 2-4 Giresun.
- 120 Hacım Muhiddin Bey (Çarıklı) 1881 Uşak. Mülkiye. Memur, Kaymakam, Mutasarrıf. Batı Anadolunun (Balıkesir-Alaşehir) Milli Kongrelerinin Başkanı. OMM D: 4 Balıkesir Mebusu. Olağanüstü yetkili Bursa valisi olup BMM D: 1 mebusu iken de Valiliğe devam etmiştir. BMM D: 1 Karesi, D: 2, 3 Giresun, D: 4, 5, 6, 7, 8 Balıkesir.

- 121* Hakkı Tarık Bey (Us) 1889 Görele. Hukukçu, gazeteci, yazar, öğretmen. Vakıf Gazetesi Md. BMM D: 2-5 Giresun.
- 122* Musa Kâzım Bey (Okay) 1892 Giresun. S.B. Milli Eğitim, idare, maliye. Giresun Eğitim Md. BMM D: 2, 3, 4, 8 Giresun, D: 5-7 Konya.
- 123* Tahir Efendi (Hacızade) 1873 Tirebolu. Orta. Ticaret. BMM D: 2, 3 Giresun.

35 — GÜMÜŞHANE

- 124 Hasan Fehmi Bey (Ataç) Kadirbeyzade, 1879 Gümüşhane. Özel eğitilmiş. Ekonomi, Maliye, tarım. Maliye ve Tarım Bakanlığı yapmış. BMM ilk 8 dönem Gümüşhane mebusu. OMM D: 2, 3 Gümüşhane.
- 125 Veysel Rıza Bey (Osmanefendizade) 1873 Gümüşhane. Orta ve özel öğr. Memur, Tahrirat Müdürü. OMM D: 3 Gümüşhane Mebusu. BMM D: 1, 2 Gümüşhane. 1924'te ölmekle;
- * Prof. Cemal Hüsnü Bey (Taray) 1893 Kop. İsviçre ve Fransa'da maliye ve diplomasi. Z. B. Gnl. Md. Muavini. BMM D: 2, 3 Gümüşhane.
- 126 Zeki Bey (Kadirbeyoğlu) 1884 Gümüşhane. Galatasaray. Dil, tarım, ticaret. OMM D: 4 ve BMM D: 2 Gümüşhane.

36 — HAKKÂRİ

- 127* Asaf Bey (Doras) Bursa 1883. Hukuk, Adliye ve idare. Ankara İstinaf Mahkemesi Reisi. OMM D: 3 Van, D: 4 Hakkâri. BMM D: 2 Hakkâri, D: 3-5 Bursa.
- 128* Nazmi Bey (Dilaveroğlu) Van Tahrirat Müdürü. 1874 Van. Ortaöğretim, İdareci, Memur. Van II Tahrirat Md. BMM D: 2 Hakkâri.

37 — İÇEL

- 129 Hafız Emin Efendi (İnankur) 1876 Silifke. Medrese. Silifke İdare Meclisi üyesi. OMM D: 3 İçel, BMM D: 2-7 İçel.
- 130* Tevfik Bey (Hacıhasanoğlu) 1875 Akseki. Serbest Doktor. BMM D: 2 İçel.

38 — ISPARTA

- 131 Hüseyin Hüsnü Efendi (Özdamar) 1875 Isparta. Medrese. Tüccar, Çiftçi. Isparta Müftüsü, Müderris. Nazilli Kongresi Isparta delegesi. BMM'de ilk 6 dönem Isparta mebusu.
- 132 Hafız İbrahim Efendi (Demiralay) 1883 Isparta. Eşraftan. Medrese. Din öğretmeni, tüccar ve çiftçi. Uluborlu Mahkeme Üyesi, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Başkanı, Kuva-yı Milliye Kumandanlığı. BMM'de ilk 6 dönem Isparta mebusu.
- 133* Mükerrerem Efendi (Karaağaç) 1885 Şarki Karaağaç. Siyasal Bilgiler. Maliye Divan-ı Muhasebat Üyesi. BMM D: 2-7 Isparta.

39 — İSTANBUL

- 134* Abdurrahman Şeref Bey 1853 İst. Osmanlı Ayan üyesi. G.S. Emekli öğretmen. BMM D: 2 İst. 1925'te ölmekle,
- * Edip Servet Tör, 1880 Adapazarı. Harp Akademisi Askerlik. Balya-Karaaydın T.A.Ş. Müşaviri. BMM D: 2, 3 İst. 4-8 Gümüşhane.
- 135 Adnan Bey (Dr. Adıvar) 1882 Gelibolu. Tıp. OMM D: 4 İstanbul Mebusu. Sağlık Bakanlığı da yapmıştır. BMM D: 1, 2, İst. 1926'da istifa. (D: 7 yine İstanbul'dan mebus çıkacaktır.)
- * İhsan Paşa (Sökmen) 1873 İst. Harp Aka. Askerlik, idare, diplomasi. İzmir Valisi. BMM D: 2, 3 İst. D: 4-7 Giresun.
- 136 Ahmet Muhtar Bey (Mollaoğlu) 1870 Çanakkale. Hukuk, Mülkiye. OMM D: 4 İstanbul. BMM D: 1, 2 İstanbul, D: 4 Kastamonu mebusu (Washington Sefiri).
- 137 Ali Fethi Bey (Okyar) 1881 Pirlepe. OMM D: 2 Manastır, D: 3 İst. Mebusu. Harp Aka. Eski Dahiliye Nazırı. Emekli Kurmay Albay. BMM D: 1, 2 İst., D: 3 Gümüş., D: 5-7 Bolu. (Elçilik, İçişleri, Savunma, Adalet Bakanlığı, Başbakanlık yapmıştır) 1925'te Paris sefirliğini alarak;
- * Tevfik Kamil (Koperler) 1888 Selanik. Mülkiye, Paris Hukuk. Dışişleri Bakanlığı Müsteşar. BMM D: 2, 3 İstanbul.
- 138 Ali Rıza Bey (Bebe) 1883 Sinop. Emekli Bnb. BMM D: 1, 2 İstanbul ve D: 3 Cebelibereket.
- 139 Fevzi Paşa (General Çakmak) 1876 Kavak İstanbul. Harp Akademisi. Korgeneral. Harbiye Nazırlığı, Savunma Bakanı, Ge-

- nelkurmay Başkanlığı, Başbakanlık BMM D: 1 Kozan, D: 2, 8 İstanbul 1 Mebusu. 1925'te G.K Başkanlığı'nda kalarak istifası ile;
- * Dr. Hakki Şinasi Paşa (Erel) 1868 İst. Emekli Tuğgeneral. Askeri Deniz Hastanesi Başhekimi. BMM D: 2, 3, 5, 6 İst., D: 4 Erzurum.
- 140* Ahmet Hamdi Bey (Denizmen) 1876 İst. Bahriye ve Tic. Donanma Kumandanlığı. BMM D: 2-7 İstanbul.
- 141 Hamdullah Suphi Bey (Tanrıöver) 1886 İstanbul. G.S. Yazar, öğretmen. OMM D: 4 Antaya Mebusu. Milli Eğitim Bakanlığı. Büyükelçilik yapmış. BMM D: 1 Antalya, D: 2, 3, 8, 10 İst., D: 7 İçel, D: 9 Manisa.
- 142 Hüseyin Rauf Bey (Orbay) 1881 İstanbul. Eski Denizcilik Nazırı. Deniz Albayı. Hamidiye Kahramanı. Erzurum ve Sivas Kongreleri Delegatesi. Doğu Anadolu Müdafaa-i Hukuk, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Hey'eti Temsiliyesi'nin Erzurum Kongresince seçilmiş üyesi. Malta dönüşü BMM D: 1 Sivas, D: 2 İstanbul, D: 6 Kastamonu mebusluğu, Bayındırlık Bakanlığı, Başbakanlık yapmıştır. 26 Ağustos 1926'da İzmir Suikasti ile ilgili olduğu gerekçesi ile İstiklal Mahkemesi tarafından 10 yıl sürgün edilince;
- Fuat Bey (Ağralı) 1878 Midilli. Mülkiye, Hukuk, Maliye, Ekonomi. Sayıştay Başkanı, Bayındırlık ve Maliye Bakanlıkları yapmıştır. BMM D: 2, 3 İst., 4-8 Elazığ.
- 143* İsmail Canbolat Bey 1880 İst. OMM D: 2 İzmit. Eski Dahiliye Nazırı. BMM D: 2 İst. Mebusu. 1926'da idamı ile;
- Ziyaeddin Bey (Ziya Karamursal) 1873 İst. Orta, özel. Maliye, ekonomi. Memur, İdare Mec. Üyesi, parti Beyoğlu İdare Heyeti Başk. BMM D: 2-7 İstanbul.
- 144 Kâzım Karabekir Paşa 1882 İstanbul. Harp Aka. Ask. M. Eğitim. Sosyoloji eğitimi. Erzurum 15. Kolordu Kumandanlığı, Şarki Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin Hey-et'i Temsiliye İstişare Üyesi, Şark Cephesi Kumandanlığı. BMM D: 1 Edirne, D: 2, 5, 6, 7, 8 İstanbul.
- 145 Refet Paşa (Bele) 1881 İstanbul. Harp Akademisi. Jandarma Genel Kumandanlığı Şarki Anadolu Müdafaa-i Hukuk, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri Hey-et-i Temsiliye

Erzurum'dan seçilen üyesi. (3. Kolordu Kumandanlığından ve Askerlikten ayrılma) Kuva-yı Milliye Kmnd. Kurmay Albay. Gnl. OMM D: 4 İzmir. BMM D: 1 İzmir ve D: 2, 5, 6, 7, 8 İstanbul. (İçişleri ve Savunma Bakanlığı yapmış) 1926'da istifası ile; Haydar Bey, Ankara eski Belediye Başkanı

- 146 Refik Bey (Dr. Saydam) 1882 İstanbul doğumlu. Askeri Tıp. Binbaşı iken Mebus seçilip, Sağlık, İçişleri Bakanlığı, Başbakanlık da yapmıştır. BMM D: 1 Bayezit, D: 2-6 İstanbul.
- 147* Süleyman Sırrı Bey 1874 Selanik. Mühendis, öğretmen. Bayındırlık Bakanı. BMM D: 2 İstanbul. 16-12-1341'de ölmekle; Behic Bey (Erkin) 1876 İst. Harp Aka. Anadolu Bağdat Demir Yolları Gnl. Md., Bayındırlık Bakanı, elçi. BMM D: 2, 3 İst. D: 7 Çankırı.
- 148* Yusuf Akçora Bey 1876 Sember. Harbiye, Paris Siyasal Bilgiler Okulu. Müderris, Dışişlerinde Müşavir. BMM D: 2-4 İstanbul, D: 5 Kars.

40 — İZMİR

Mustafa Kemal Paşa (İki yerden seçilmiş, önce İzmir'den gelen seçim tutanağı onaylanmış, Meclis Başkanlığına İzmir mebusu olarak seçilmiş, iki ay kadar İzmir mebusu olarak görev yapmış, sonra Ankara mebusu olmuştur).

- 149 Ahmet Hamdi Bey (Aksoy, Osmanzade) 1883 İzmir (Mustafa Kemal Paşa'dan boşalan yere seçilmiştir). Halkalı Y. Ziraat Okulu. Çiftçi, Gazeteci (*Yenigün* Gazetesi Mesul Md.) İtt. ve Ter. Cem. Sorumlu Kâtibi. BMM D: 1 Ertuğrul, D: 2-5 İzmir.
- 150 Fahreddin Paşa (Altay) 1880 İşkodra. Harp Aka. Kolordu Kmnd. BMM D: 1 Mersin, D: 2 İzmir, D: 7, 8 Burdur Mebusu (Yüksek Ask. Şura Üyeliğinden Emekli. Orgnl.) 1924'te Kmnd. kalarak istifası ile;
- * Ahmet Münir Bey (Akkaya) 1871 İst. S.B. Dahiliye Müsteşarı. BMM D: 2, 3 İzmir, D: 4-8 Giresun.
- 151 Mahmut Celâl Bey (Bayar) 1884 Gemlik. Özel eğitim. Bankacılık- İzmir İttihadı Terakki Kâtib-i Mesulü. Kuva-yı Milliye'ci. OMM D: 4 Saruhan Mebusu. BMM D: 1 Saruhan, D: 2, 3, 4, 5, 6, 7 İzmir, D: 8, 9, 10, 11 İstanbul. (Ekonomi, Mülteci İşleri Bakanı, Başbakan, Reisicumhur)

- 152 Mahmut Esat Bey (Bozkurt) 1892 Kuşadası. Eşraftan, İst. ve İşviçre Hukuk Dr. BMM D: 1-7 İzmir (Ekonomi ve Adliye Bakanlıkları)
- 153 Mustafa Necati Bey (Uğural) 31 yaş, İzmirli. Hukukçu, gazeteci, (*İzmir Doğu Gazetesi* Yazarı). BMM D: 1 Saruhan, D: 2, 3 İzmir.
- 154* Mustafa Rahmi Bey (Köken) 1881 Bergama. Hukuk, Ekonomi. OMM D: 3 İzmir. Zong. Maden Md. BMM D: 2-8 İzmir. Ekonomi, Tarım Ticaret Bakanlıkları.
- 155* Seyit Bey 1873 İzmir. OMM D: 1, 3 İzmir. Ayan üyesi. Üniversite Prof. BMM D: 2 İzmir mebusu, 1924'te hocalığı tercihle istifa; Kamil Bey (Dursun) 1878 İzmir. Lise, özel. Maliye, Ekonomi. Palamutcular T.A.Ş. Md. BMM D: 2-6 İzmir.
- 156 Şükrü Bey (Ödemişli Saraçoğlu) 1887 Ödemiş. Cenevre Üniversitesi. Politika, Ekonomi. Hukuk. Çiftçi. Eğitim, Maliye, Adalet, Dışişleri Bakanlıkları, Başbakanlık Meclis Başkanlıkları yaptı. OMM D: 4 İzmir mebusu. BMM D: 2-8 İzmir.
- 157 Tevfik Rüştü Bey (Dr. Aras) 1883 Çanakkale. Beyrut Tıbbiyesi. Sağlık Gn. Müfettişi BMM D: 1. Menteşe, D: 2, 4, 5 İzmir mebusu (Sağlık ve Dışişleri Bakanlığı yapmıştır.)

41 — İZMİT (KOCAELİ)

- 158 Ahmet Şükrü Bey 1875 Kastamonu. Yüksek Öğ. Okulu Fen. OMM D: 3 Kast. Mebusu. Maarif. Posta, Telg Nazırı. Trabzon Valisi. BMM D: 2 Kocaeli Mebusu 3-11-1926'da idamı ile Ragıp Bey (Akça) 1887 İzmir. Hukuk. Avukat BMM D: 2-7 Kocaeli.
- 159* İbrahim Bey (Tolon) 1880 Karadeniz Ereğlisi. Harbiye. Ask. Jand Subay Okulu Md. BMM D: 2, 3, 6, 7 Kocaeli.
- 160 İbrahim Süreyya Bey (Yiğit) 1880 İstanbul. Mülkiye. İdare. İzmit Mutasarrıfı. OMM D: 4 Saruhan. BMM D: 1 Saruhan, D: 2-8 Kocaeli.
- 161* Mustafa Zeki Bey 1874 Adapazarı. Harbiye. Topçu. Savunma Bakanlığında Muamelatı zatiye Daire Başkanı. BMM D: 2 Kocaeli.
- 162* Saffet Bey (Arıkan) 1887 Erzincan. Harp Akademisi. Ask. Dipl.

Moskova Askeri ataşesi. BMM D: 2 Kocaeli, D: 3-6, 8 Erzin-
can, D: 7 Konya. Eğitim, Savunma bakanı, Elçi.

42 — KARS

- 163* Ahmet Bey (Ağaoğlu) 1869 Karabağ. Rusya ve Fransa da Hu-
kuk. Müderris, Basın ve Haberleşme Genel Md. BMM D: 2, 3
Kars Mebusu.
- 164* Ömer Lütfi Efendi (Ticaret Odası Başkanı) 1874 Kağızman.
Özel öğr. Kars Tic. ve San. Odası Başkanı. BMM D: 2 Kars

43 — KASTAMONU

- 165* Ahmet Mahir Efendi 1861 Kastamonu. Medrese. Hukuk.
OMM D: 1, 3 Kastamonu. Şehir Emaneti Huk. Müş. BMM D:
2 Kast. 1925'te ölmekle;
Ali Nazmi Bey (Özgür) 1882 Rodos. Hukuk. Adliye Müst.
BMM D: 2 Kast. D: 3 Muğla.
- 166* Ali Rıza Bey 1877 İnebolu. Bahriye Zabiti İst. Liman Reisi.
BMM D: 2-4 Kastamonu.
- 167* Halit Bey (Akmansu) 1884 Daday. Harp Aka. Kurm. alb. 5.
Kafkas Fırkası Kmnd. BMM D: 2 Kastamonu.
- 168* Hasan Fehmi Efendi (Tümerkan) 1875 Acara. Hukuk, eğitim.
Darülfünun müderrisi. OMM D: 1, 3 Sinop Mebusu. BMM D:
2-4 Kastamonu.
- 169* Mehmet Bey (Fuad Müftüoğlu) 1875 Kurei Nuhas. Orta öğr.
Çifçi. BMM D: 2, 3 Kastamonu.
- 170* Necmeddin Molla Bey (Kocataş) 1876 İst. Hukuk. Adliye ve
idare, Bağdat Valisi Aliye nazırı ve Şurayı Devlet Reisi. OMM
D: 1, 3 Kastamonu.
- 171* Veled Çelebi Efendi (İzbudak) 1869 Konya. Medrese, özel eği-
tim. Çeşitli diller, eğitim, Eğitim B. Telif ve Tercüme Encümen
Üyesi. BMM D: 2-5 Kastamonu, D: 6 Yozgat.

44 — KAYSERİ

- 172* Ahmet Hilmi Bey (Kalaç) 1887 Kayseri. Mülkiye, Y. Öğr. Oku-
lu. Öğretmen, *Erciyes* Gazetesi Başyazarı, Karaman Kaym.
OMM D: 4 ve BMM D: 2-8. Kayseri.

- 173* Halit Bey (Doktor) 1889 Kayseri. Kayseri Hast. Başhekimisi. BMM D: 2, 3 Kayseri.
- 174* Nuh Naci Bey (Yazgan) 1888 Kayseri. Lise. Tüccar, Müdafaa-i Hukuk Reisi. Sivas Kong. Kayseri Delegatesi. BMM D: 2 Kayseri. Aralık 1924'te istifası ile;
Zeki Bey (Karakeselizade) 1888 Kayseri. Hukukçu, Dava Vekili. BMM D: 2 Kayseri.
- 175 Sabit Bey (Gözüğeçgel) 1876 Kayseri. Medrese. Eşraftan. Hukuk ve Milli Eğt. Liva Enc. Üyesi. Tüccar, memur, gazeteci. Mi-sak Gazetesi Md. BMM D: 1, 2 Kayseri.

45 — KIRKLARELİ (KIRKKİLİSE)

- 176 Fuat Bey (Umay) (Doktor) 1885 Kırklareli. Hükümet Dr., Sağlık Bakanlığı, Çocuk Esirgeme K. Başkanlığı yapmıştır. D: 1 Bolu, D: 2-8 Kırklareli.
- 177* Şükrü Naili Paşa (Gökberk) 1876 Selanik. Harbiye. General. BMM D: 2 Kırklareli, D: 5 İstanbul. Kasım 1924'te Komutanlıkta kalarak istifası ile;
Şevket Bey (Ödül) 1885 Lüleburgaz. Özel eğitim. Hukuk, tarım, ticaret. BMM D: 2-8 Kırklareli.

46 — KIRŞEHİR

- 178 Ali Rıza Bey (Benliğa) 1871 Avanos. Hukuk. Öğretmen, Kastamonu, sonra İzmir İstinaf Mahkemesi Başkanı. OMM D: 1-4 Kırşehir. BMM D: 2 Kırşehir Mayıs 1926'da ölmekle;
Refik İsmail Bey (Kakmacı) 1886 Edirne. G.S. Hukuk. Avukat, Muhtelit Hakem Mahkemesi Türk ajanı, Parti Müfettişi. BMM D: 2 Kırşehir, D: 3 Sinop.
- 179* Mahbup Efendi (Erdoğan) 1871 Kırşehir. Orta, Medrese. Belediyeci, Tüccar, Kırşehir Belediye Başkanı Sancak İdare Meclis üyesi, Müdafaa-i Hukuk Merk. Başk. BMM D: 2 Kırşehir. 4-1924'te ölmekle;
Lütfi Müfit Bey (Özdeş) 1874 Kırşehir. Harp Aka. Emekli Erkan-ı Harp Kaymakamı, Doğu İstiklal Mahk. Başkanlığı yapmıştır. BMM D: 2-5 Kırşehir.
- 180 Yahya Galip Bey (Kargı) 1874 İst. Özel orta öğr. İdareci. Anka-

ra Vali ve Deft. Vekili, sonradan Ank. Valisi. BMM ilk 3 dönem Kırşehir, D: 4, 5, 6 Ankara.

47 — KONYA

- 181* Eyüp Sabri Efendi (Hayırlıoğlu) 1886 Konya. Dava Vekili, Uşak Savcısı. BMM D: 2 Konya. (Diyanet İşleri Reisi).
- 182* Fuat Bey (Gökbudak) 1892 Konya. Hukuk, edebiyat, ticaret. BMM D: 2, 3, 6 Kon., D: 5 Urfa.
- 183 Hacı Bekir Efendi (Sümer) 1867 Akşehir. Medrese. Eşraftan, tüccar. Kuva-yı Milliye. OMM D: 4 ve BMM D: 1, 2, 3 Konya.
- 184 Kâzım Hüsnü Bey (İsmiloğlu) 1883 Konya. Lise. Eşraftan. Yazar, memur, tüccar. OMM D: 4 ve BMM D: 1, 2, 3, 4 Konya.
- 185 Musa Kâzım Efendi (Göksu) Konya, 1881. Hukukçu, Avukat, Davavekili. OMM D: 4 Konya. BMM D: 1, 2, 3 Konya.
- 186* Mustafa Fevzi (Karaağaç) 1880 Şarkikaraağaç. Hukuk. Dava Vekili. BMM D: 2 Konya.
- 187* Mustafa Efendi (Ulusan) 1872 Konya. Medrese. Tüccar, Müderris. BMM D: 2-7 Konya.
- 188* Naim Hazım Bey (Onat) 1889 Konya. Medrese il, Edebiyat. Öğretmen. BMM D: 2-8 Konya.
- 189 Refik Bey (Koraltan) 1889 Divrik. Hukuk, İdare. Dava Vekili, eski Polis Md. BMM D: 1-4 Konya, D: 6-8 İçel, D: 9-11 Kocaeli Mebusu (Meclis başkanlığı yapmıştır.)
- 190* Tevfik Fikret Bey (Sılay) 1890 Konya. Hukuk. Karaman İstinaf Mahk. üyesi. Adalet Bakanı. BMM D: 2-8 Konya.

48 — KOZAN

- 191 Ali Saip Bey (Subay Ursavaş) 34 yaşında, Kerkük doğumlu, Harbiye. Jandarma tabur ve Kuva-yı Milliye Kumandanı. Doğu İstiklal Mahk. Başk. BMM D: 1 Urfa, D: 2-6 Kozan.
- 192* Ali Sadi Bey (Çelik) 1889 Kozan. Aliye, çiftçi. Kozan İstinaf Mahk. Üyesi. BMM D: 2 Kozan.

49 — KÜTAHYA

- 193 Ahmet Ferit Bey (Tek) 1877 Bursa. Harp Aka., Paris'te idare. Eski Nafia Nazırı. BMM D: 1 İst., D: 2 Kütahya. 1925'te Londra Sefirliği alarak istifa;

- * Mehmet Rıza (Dinçer) 1874 İst. Mekteb-i Kuzzat. Adalet. Sulh hakimi, Üsküdar CHP Mutemedi. BMM D: 2 Kütahya.
- 194 Cevdet Bey (İzrap, Barlas) 1891 Gaziantep. Amerikan Koleji, Paris Yüksek Öğr. Okulu. Eğitimci. Kütahya Öğr. Okulu Md. BMM D: 1, 2, 3
- 195* Nuri Bey (Conker) 1881 Selanik. Harp Aka. Ask. Dipl. Berlin elçisi. BMM D: 2, 3 Kütahya, 4, 5 Gaziantep.
- 196 Ragıp Efendi (Soysal) 1881 Uşak. Orta eğitimli. Eşraftan, öğretmen, tüccar OMM D: 4 ve BMM D: 1, 2, 3 Kütahya.
- 197* Recep Bey (Peker) 1889 İst. Harp Aka. Askerlik, İdare. Meclis Başkâtibi, İçişleri, Savunma, Bayındırlık Bakanı, Başbakan. BMM D: 2-7 Kütahya, D: 8 İst.
- 198 Şeyh Seyfi Efendi (Aydın, Germiyanzade), 1874 Kütahya. İlmiye. Belediye Reisi. D: 1, 2 Kütahya. 1925'te ölmekle;
- * Faik (Soylu) 1874 Niğde. Orta, özel. Maliye, İzmir Defterdar. BMM D: 2 Kütahya, D: 3-7 Niğde.

50 — MALATYA

- 199 Hacı Bedir Ağa (Fırat) 1872 Kahta-Kerkük. Eşraftan, tarımcı. BMM D: 1, 2 Malatya, D: 3 Kars.
- 200* Hilmi Bey (Doktor) (Oytaç) 1881 Selanik. Ask. Dr. Bursa Sağlık Md. BMM D: 2-6 Malatya.
- 201 İsmet Paşa (İnönü) 1884 İzmir. Harp Aka. Kurmay Albay. Dışişleri, Eğitim Bakanı, Başbakan, Reisicumhur. BMM D: 1 Edirne, D: 2-5, 9-11 Malatya, D: 6, 7, 8 Ankara.
- 202* Mahmut Nedim Bey (Yarbay, Zapçı) 1882 Malatya. Harp Akademisi. Avrupa'da Haritacılık, Harita Kaymakamı. BMM D: 2-8 Malatya.
- 203 Reşit Ağa (Ağar) 1877 Besni. Eşraftan Orta eğitimli. BMM D: 1, 2 Malatya, D: 3-5 Gaziantep.

51 — MANİSA (SARUHAN)

- 204* Abidin Bey 1890 Manisa. Hukuk. BMM D: 2 Saruhan. 13-7-1926'da idamı ile;
- * Nafız Bey (Dumlu) 1880 Erzurum. Harp Okulu. Eski Erzurum Bel. Reisi. BMM D: 2 Saruhan, 3-8 Erzurum.
- 205* Hacı Ethem Efendi (Pehlivanzade) 1884 Gördes. Tüccar. BMM D: 2 Saruhan.

- 206* Kemal Bey 1883 Manisa. Hukuk. Tarımcı, Gümrük Gnl. Md. Hukuk Müşaviri. BMM D: 2 Saruhan, D: 3 Manisa.
- 207* Mehmet Sabri Bey (Toprak) 1877 Kasaba. Hukuk. OMM D: 2, 3 Saruhan Mebusu. PTT Genel Md. BMM D: 2 Saruhan, D: 3-5 Manisa.
- 208* Mustafa Fevzi Efendi (Sarhan) 1875 Akhisar. Medrese, Hukuk. Avukat, öğretmen, Şeriye ve Evkaf B. yapmıştır. OMM D: 2, 3 Saruhan. BMM D: 2 Saruhan, D: 3, 4 Manisa.
- 209 Reşat Bey (Kayalı) 39 yaşında, Akhisarlı. Orta eğitimli, memur. Akhisar Müdafaa-i Hukuk Cem. Başkanı D: 1, 2 1926'da ölmekle;
- * Dr. Saim Bey (Uzel) 1882 Menemen. Saruhan Sağlık Md. BMM D: 2 Sar. D: 3-6 Manisa.
- 210* Vâsıf Bey (Çınar) 1892 İzmir. Hukuk. Basın, Eğitim İzmir Eğitim Md. BMM D: 2 Saruhan, D: 3, 4 İzmir. 1925'te Prag elçiliğini alarak istifa;
- * Yaşar Bey (Özey) 1889 Zıştov. Halkalı ve Almanya'da Tarım Uzmanlığı, Z. Bakanlığı Müfettişi. BMM D: 2 Saruhan, D: 3, 5-8 Manisa, D: 4 Aksaray.

52 — MARAŞ

- 211* Abdülkadir Bey 1880 Maraş. Orta öğr. Çifçi. OMM D: 3 Halep-Maraş. BMM D: 2-4 Maraş.
- 212 Hacı Mehmet Efendi (Erten) 1884 Elbistan. Orta öğretim. Tarım, Ticaret. BMM D: 1'e gelmeden istifa etmiş, 2. dönemde tekrar girip 4 dönem Maraş mebusluğu yapmıştır.
- 213* Mithat Bey (Alam) 1881 İzmir. Mülkiye. İdare. Van eski Valisi, Emekli Reji Gnl. Md. BMM D: 2-5 Maraş.
- 214 Mehmet Tahsin Bey (Hüdayioğlu) 1887 Maraş. Lise, Özel eğitim. Eşraftan. OMM D: 4 Maraş. BMM D: 1, 2 Maraş. 1926'da katli teşvikten mahkûm olarak yerine;
- * Nureddin Bey (Özdemir) 1887 Sapanca. Harbiye. Emekli Askeri Kaymakam. BMM D: 2, 3 Maraş.

53 — MARDİN

- 215 Abdülgani Bey (Ensari) 1887 Mardin. Harbiye. Askerlik Şb. Yüzbaşı. BMM D: 1 Siverek, D: 2 Mardin.

- 216 Abdürrazak Çelebi Efendi (Şatana) 1879 Mardin. Orta öğr. özel. Tarım ve Ticaret İdare Meclis Üyesi. BMM D: 2-5, 8 Mardin.
- 217 Derviş Bey (Ural) 1866 Mardin. Medrese. Memur. Koçhisar Bucak Md. D: 1, 2 Mardin. 1925'te ölmekle;
- * Ali Rıza Bey (Erten) 1887 Mersin. Fransa ve Halkalı'da Tarım Uzmanlığı, Tarım Bakanlığı Genel Md. BMM D: 2-9 Mardin.
- 218 Necip Bey (Güven) 1879 Mardin. Özel eğitim, Z.B. Banka Md. İtt. Ter. C. üyesi. BMM D: 1, 2 Mardin.
- 219* Yakup Kadri Bey (Karaosmanoğlu) 1889 Mısır. Lise. Edebiyat. *İkdam* Gazetesi Başyazarı. BMM D: 2, 3 Mardin D: 4 Manisa.

54 — MERSİN

- 220* Hafız Mehmet Besim Bey (Özbek) 1882 Tarsus. Hukuk. Dava Vekili. BMM D: 2 Mersin.
- 221* Niyazi Bey (Ramazanoğlu) 1889 Tarsus. Dışişleri Bakanlığı Müşaviri. BMM D: 2 Mersin.

55 — MUĞLA (MENTEŞE)

- 222 Hoca Esat Efendi (İleri) 1882 Gümölcine. Medrese, Müserris OMM D: 1 Aydın, D: 2 Menteşe.
- 223* Şükrü Kaya Bey (İzmir Belediye Başkanı) 1883 İstankoy. G.S. İst. ve Fr. Hukuk, İktisat. İzmir Beled. Başkanı. BMM D: 2 Menteşe, D: 3-5 Muğla, Tarım, Dışişleri ve İçişleri bakanlığı yapmıştır.
- 224 Yunus Nadi Bey (Abaloğlu) 1879 Fethiye. Sultani, Kısmen Hukuk Gazeteci, yazar. Yenigün sahibi. OMM D: 2-3 Aydın ve D: İzmir mebusu. BMM D: 1 İzmir D: 2 Menteşe D: 3, 4, 5, 6 Muğla.

56 — MUŞ

- 225 Hacı İlyas Sami Efendi (Muş) 1880 Muş. Medrese. Müderris. OMM D: 1-4 Muş Mebusu, İstanbul ve Malta'da Ermeni Tehciri bağlamında hapsedilmiş, 1 Aralık 1921'de Meclis'e katılmış. D: 1, 2 Muş, D: 3 Bitlis, D: 4 Çoruh.
- 226 Osman Kadri Bey (Bingöl) 1881 Muş. Orta, Medrese. Memur. Saray Kaymakam Vekili, Hakkâri Tahrirat Md. OMM D: 4'e seçilmiş ise de BMM'ye katılmış. D: 1, 2 Muş.

- 227 Rıza Bey (Kotan-Göenezade) 1890 Muş. Orta öğr. Eşraftan, Çiftçi, tüccar, BMM D: 1, 2 Muş.

57 — NİĞDE

- 228 Atâ Bey (M. Ataullah Atay) 1882 Nevşehir. Mülkiyeli, İdareci, Müderris. Maraş Mtsrf. OMM D: 4 Niğde Mebusu. 3 Temmuz'da BMM'ne katılmış D: 1-3 (İçişleri Bakanlığı yapmıştır.)
- 229* Ebubekir Hazım Bey (Tepeyran) 1863 Niğde. Özel eğitimli. İdare, Basın. Trabzon Valisi. BMM D: 2, 6, 7 Niğde.
- 230* Galip Bey 1877 Bursa. Harbiye Jandarma Gnl. Kmnd. BMM D: 2-4 Niğde.
- 231* HALİT Bey (Mengi) 1884 Bor. Orta öğretim. Maliye, Belediye, Tarım, Ticaret. Bor Bel. Başkanı. BMM D: 2-8 Niğde.

58 — ORDU

- 232* Faik Bey (Mülkiyeli Mutasarrıf, Günday) 1884 Hemşin. Mülkiye. İdare. Sivas Valisi. BMM D: 2 Ordu.
- 233* Halil Efendi (Sıtkı) (Fatsalı Hocazade) 1864 Fatsa. Medrese. Tarım, Ticaret. Çifçi. Gnl. Meclis Üyesi BMM D: 2, 3 Ordu.
- 234 Ahmet Hamdi Bey (Yalman): Fatsalı, 41 yaşında. Y. Öğr. Okulu mezunu. Milli Eğitim Md. İl Genel Meclis Üyesi. BMM D: 1 Canik, D: 2-8 Ordu.
- 235* İsmail Bey (Çamaş) 1872 Ordu. S.B. İdare. Tarım. Encümen üyesi. OMM D: 4 Tr., BMM D: 2-7 Ordu.
- 236 Recai Bey (Baykal) 1866 Ordu. Heybeli Dz. Okulu. Kıdemli Deniz Yüzbaşı. BMM D: 1 Trab., D: 2-4 Ordu.

59 — OSMANİYE

- 237 Avni Paşa (Zaimler-Numanpaşazade) 1876 Manastır. Harbiye. Biga Kumandanı ve Mutasarrıfı. Emekli Albay. BMM D: 1 Manisa, D: 2, 3 Cebelibereket.
- 238 İhsan Bey (Eryavuz) 1877 Üsküdar. Emekli Topçu Bnb. (Yavuz-Havuz olayındaki Bahriye Bakanı.) BMM D: 1-3 Osmaniye.

60 — RİZE: LAZİSTAN

- 239* Ali Bey (Zırh) 1888 Rize. Hukuk. Ticaret. BMM D: 2, 3, 4, 6, 7, 8 Rize D: 5 Çoruh.
- 240* Ekrem Bey (Rize) 1891 Rize. Harp Aka. BMM D: 2 Rize.

- 241 Esat Bey (Özoğuz) 1873 Hopa doğumlu. Özel eğitimli, memur. Ankara Mektupçusu. Kırşehir Mutasarrıf Vekili. D: 1 Lazistan, D: 2-4 Rize, D: 5-7 Kars.
- 242* Ahmet Fuat Bey (Bulca-Alemdarazade) 1881 Yenişehir. Harbiye. Yarbay. Anara Kmnd. BMM D: 2-4 Rize, D: 5 Çoruh.
- 243* Rauf Bey (Benli) 1881 Hopa. Bnb. Ankara Mërkëz Kmnd. BMM D: 2 Rize. 1925'te ölmekle;
- * Behlülzade Hasan Cavit Bey (Belül-Behlül) 1878 Hopa. Orta öğr. Kereste tüccarı. BMM D: 2-4, 6-8ize, D: 5 Çoruh.

61 — SAMSUN (CANİK)

- 244 Cavit Paşa 1871 Çarşamba. Harp Aka. Emekli Irak ve havali-si Gnl. Kmnd. OMM D: 4 Canik Mebusu, BMM D: 2 Canik.
- 245 Süleyman Necmi Bey (Selmen) 1871 Bafra. Mülkiye. İdareci. Kastamonu Valisi OMM D: 1, 2 Canik Mebusu. BMM D: 2 Canik, D: 6, 7 Samsun.
- 246 Talat Bey (Avnizade) 1880 Samsun. Harp Akademisi. Emekli Binb. OMM D: 2, 3 ve BMM D: 2 Canik.

62 — SİİRT

- 247 Halil Hulki Efendi (Aydın) 1869 Siirt. Orta ve Medrese. Öğret-men, Siirt Müftüsü. Asliye Mahk üyesi. OMM D: 4. seçilmiş ise de BMM'ne katılıp ilk 6 dönem Siirt'i temsil etmiştir.
- 248* Mahmut Bey (Soydan) 1883 Siird. Harbiye. Meclis reisi refakat subayı. BMM D: 2-5 Siirt.

63 — SİVAS

- 249* Ahmet Muammer Bey 1874 İst. Lise. İdareci. Kayseri Mutasar-rıfı. BMM D: 2 Sivas.
- 250* Halis Turgut Bey (Eminkâhyazade) 1886 Sivas. Mülki İdare. Ziraat Odası Başkanı. BMM D: 2 Sivas. 13-7-1926 idamı ile;
- * Şemseddin Günaltay 1883 Kemaliye. Öğr. okulu, Lozan, Milli Eğ. İdare. Müderris. OMM D: 3 Ertuğrul. BMM D: 2-8 Sivas, D: 9 Erzincan. Başbakanlık yapmıştır.
- 251 Ömer Şevki Bey (Doktor) 1870 Sivas. Askeri Dr. İst. II Daimi Komisyon üyesi. OMM D: 1, 2, 3 ve BMM D: 2 Sivas.

- 252 Rahmi Bey 1878 Sivas. Öğretmen Okulu. OMM D: 3 BMM 2, 4 Sivas.
- 253 Rasim Bey (Başara) 1886 Sivas. Edebiyat Fakültesi. Öğretmen. OMM D: 3 ve BMM ilk 5 dönem Sivas mebusu.
- 254 Ziyaeddin Bey (Başara) 1869 Sivas. Orta ve özel öğretimli. Saniy Okulu Md. BMM ilk 7 dönem Sivas mebusu.

64 — SİNOP

- 255* Kemaleddin Sami Paşa 1884 Sinop. Harp Akademisi. 4. Kolordu Kmnd. Elçi. BMM D: 2 Sinop. 1924'te Berlin Elçiliğini alarak;
- * Recep Zühtü Bey (Soyak) 1893 Manastır. Orta öğr. Matbaacılık. *Hakimiyet-i Milliye* ve R. Zühtü Basımevi sahibi. BMM D: 2-4 Sinop, D: 5 Zonguldak.
- 256 Rıza Nur Bey (Doktor) 1879 Sinop. Askeri Dr. İtt. ve Terakki Üyesi, Hür. İtilaf kurucularından. OMM D: 1 Sinop Mebusu. BMM D: 1, 2 (Milli Eğitim ve Sağlık Bakanlıkları yapmıştır.)
- 257 Yusuf Kemal Bey (Tengirşenk) 1878 Boyabat. Hukuk, Ekonomi. Dipl. İst. Baro Başk. OMM D: 1, 4 Kastamonu Mebusu. BMM D: 1 Kastamonu, D: 2-6, 8 Sinop (Ekonomi, Adliye, Dışişleri Bakanlıkları yapmıştır.)

65 — SİVEREK

- 258* Cudi Paşa (Hacialiefendizade) 1870 Siverek. Orta Okul. Çiftçi, İdareci. Siverek Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Başkanı. BMM D: 2 Siverek. 1924'te ölmekle;
- * Halil Fahri Bey (Gürmen) 1894 Siverek. Hukuk. Tarım, Ticaret. BMM D: 2 Siverek.
- 259 Kadri Ahmet Bey.
- 260* Mahmut Bey (Odabaşızade) 1859 Siverek. Medrese. Tarım. BMM D: 2 Siverek 3, 4 Urfa.

66 — ŞEBİNKARAHİSAR (KARAHİSARİŞARKÎ)

- 261 Ali Süruri Bey (Tönük) 1888 Karahisar-ı Şarki. Orta, özel öğretimli. Memur, Davavekili D: 1, 2 Şk. 1926'da ölmekle;
- * Ali Rıza Bey 1861 Erz. Lise. İdare. İl Meclisi üyesi. BMM D: 2

Şebinkarahisar

- 262* İsmail Hakkı Bey (Sabuncu) 1891 Karahisarışarkî. Hukuk, ticaret, ekonomi. Tüccar. BMM D: 2-4 ŞK., D: 5-8 Giresun.
- 263* (Hacı) Mehmet Emin Bey (Şair Yurdakul) 1869 İst. Mülkiye, Hukuk, İdare, edebiyat. OMM D: 3 Musul, BMM D: 2 Şarki Karahisar, D: 3 Şebinkarahisar, D: 4-6 Urfa, D: 7 İstanbul.

67 — TEKİRDAĞ

- 264* Cemil Bey (Uybadın) 1880 İst. Harp Aka. Çatalca Bölgesi Kmnd. BMM D: 2-8 Tek. İçişleri Bakanlığı da yapmıştır.
- 265 M. Faik Bey (Öztrak) 1882 Malkara. S.B. İdareci. Memur. Denizli Mutasarrıfı. BMM D: 1 CBereket, D: 2-8 Tekirdağ Mebusu olup, İçişleri Bakanlığı yapmıştır.

68 — TOKAT

- 266 Bekir Sami Bey (Kunduh) 1867, Kafkasya. G.S. ve Paris S.B. Eski Vali. Şarki Anadolu Müdafaa-i Hukuk ve Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Erzurum Kongresince seçilmiş Hey'et-i Temsiliye Üyesi. Hariciye Vekilliği yapmış. OMM D: 4 Amasya Mebusu. BMM D: 1 Amasya D: 2 Tokat.
- 267* Emin Bey (Bayav) 1878 Tokat. Hukuk. Adliye. Kastamonu İstinaf savcısı. BMM D: 2 Tokat.
- 268 Hacı Kâmil Efendi (Topçuzade) 1870 Zile. Medrese. OMM D: 2, 3 BMM D: 2 Tokat.
- 269 Mustafa Vasfi Bey (Süsoy) 1878 Tokat. Emekli Yüzb. BMM D: 1-4 Tokat.

69 — TRABZON

- 270* Abdullah Bey (Hacıyahyazade), 1869 İst. Mülki idare, eğitim. Maarif Nezareti Müst. BMM D: 2, 3 Trabzon.
- 271 Nebizade Hamdi Bey (Ülkümen) 1888 Serez doğumlu. Sorbon Üniv. Hukukçu, Gazeteci, Yazar, ilk 6 dönem BMM Trabzon mebusu.
- 272 Hasan Bey (Saka) 1885 Trabzon, İstanbul ve Paris S.B. eğitilmiş. Ekonomi Prof. OMM D: 4 Mebusu. Ankara'ya gelmediğinden tekrar seçimle ilk Meclise katılarak 9 dönem Trabzon Mebusluğu, Maliye, Ekonomi, Ticaret, Dışişleri Bakanlıkları, Baş-

bakanlık, TBMM Başkan Vekilliği de yapmıştır.

- 273* Ahmet Muhtar Bey (Mühendis, Çilli) 1871 Lazistan. Demir Yolu Mühendisi, Bayındırlık Bakanı. OMM D: 4 ve BMM D: 2 Trabzon.
- 274* M. Rahmi Bey (Eyüboğlu) 1877 Trabzon. Mülkiye, İdare. Memur, Çeşitli Kaym. ve Mutasarrıflıklar. BMM D: 2 Trabzon.
- 275* Süleyman Sırrı Bey (Hâkim Gedik) 1862 Of. Medrese, Mektebi Nüvvab. Hukuk. Ankara İl Kadısı. BMM D: 2-6 Trabzon.
- 276* Ali Şefik Bey (Bekman) (Maliye Bakanlığı Teftiş Kurulu Başkanı) 1886 Trabzon. Mülkiye. Paris S.B. Maliye B. Teftiş Kurulu Başkanı. OMM D: 4 ve BMM D: 2, 3 Trabzon.

70 — URFA

- 277 Hüsrev Bey (Gerede) 1885 Karaağaç Edirne doğumlu. OMM D: 4 Trabzon Mebusu. Harp Akademisi. Ask. Diploması. Kurmay Bnb.'lıktan ayrılma. BMM D: 1 Trabzon, D: 2 Urfa, D: 5 Sivas. 1924'te Budapeşte orta elçiliği olarak;
- * Dr. REFET Bey (Ülgen) 1872 Bulğ. Askeri Dr. Eski Cebelibereket Valisi. BMM D: 2-4 Urfa.
- 278* Şeyh Saffet Efendi (Yetkin) şeyhzade. 1866 Urfa. Medrese. Urfa Halveti Dergahı Post Nişini OMM D: 1, 2, 3 ve BMM D: 2 Urfa.
- 279* Yahya Kemal Bey (Şair, Beyatlı) 1884 Üsküp. Paris'te Siyasal Bilgiler. İst. Üniversite Prof. BMM D: 2 Urfa, D: 4 Yozgat, D: 5, 6 Tekirdağ, D: 7 İst. 1926'da Varşova Elçiliği olarak istifası ile;
- * Refet Bey (Ülgen) 1888 Urfa. Üniversite. Eğitim B. İlköğr. Gnl. Md. BMM D: 2-6 Urfa.
- 280* Ali Fuat Efendi (Siverekli) 1876 Siverek. Orta öğr. Çiftçi. OMM D: 4 ve BMM D: 2 Urfa.

71 — VAN

- 281 Hakkı Bey (Ungan) 1880 Van. Lise. İdareci, memur. Bitlis Mektupçu mümeyyizi OMM D: 4 ve BMM ilk 7 dönem Van.
- 282 İbrahim Bey (Arvas) 1884 Başkale. Lise. Çeşitli diller, tarım, idare. Şemdinan Kaymakamı. BMM D.1 Hakkari (Gelmeden istifa) D:3,4 Hakkari, D:2,5,6,7 Van.
- 283* Münip Bey (Boya) 1872 Van. Orta, özel. Çeşitli diller. OMM

D: 3 Hakkari, D: 4 Van. Hakkari Mutasarrıfı. BMM D: 2-7 Van.

72 — ZONGULDAK

- 284* Halil Bey (Tanisioğlu-Türkmen) 1883 Sivas. Harbiye. İdare ve Ask. Kocaeli Mutasarrıfı. BMM D: 2-7 Zonguldak.
- 285* Ragıp Bey (Özdemiroğlu) 1893 Diyarbakır. Hukuk. Ankara Basım Şb. Md. BMM D: 2-5 Zonguldak.
- 286 Tunalı Hilmi Bey 1871 Eskicuma Tuna. Lise. Memur. Göçmenler Gnl. Md. lüğü, Dil Sevkiyat. OMM D: 4, D: 1 Bolu, D: 2, 3 Zonguldak.
- 287* Yusuf Ziya Bey (Özenci) 1875 Dobrice. Denizcilik Okulu. Denizci, Makine Müh. OMM D: 2, 3 Bolu. BMM D: 2, 6, 7 Zonguldak.

Ek 2

YÜZELLİLİKLERE AİT KARARNAME VE LİSTE

KARARNAME SURETİ: Dahiliye vekâletinin Lozan Antlaşması'na bağlı genel aftan istisna edilen 150 kişiden 149 kişinin isim ve hüviyetlerini beyan eden defteri havi ve heyet-i vekilece tasdik edilmesini isteyen 23 Nisan 1340 (1924) tarih ve 13304 - 1791 sayılı yazısı üzerine, defterde mevcut 149 kişiye ilaveten *Köylü* gazetesi sahibi Refet'in dahil edilmesiyle defterin tasdiki, Bakanlar Kurulu'nun 1.6.1340 tarihli toplantısında kararlaştırıldı* :

* Listenin güncellenmesi, yazarın "İkinci Baskıya hazırlık" notları doğrultusunda ve aşağıdaki yapıtlara başvurarak yapılmıştır. (yhn)
Bingöl, Sedat, *Yüzellilikler (Bir İhanetin Anatomisi)*, 2010, İstanbul
Karaca, Emin, *150'likler*, Kurtuluş Savaşı Kütüphanesi, İstanbul, 2004
Tarih ve Toplum Dergisi, Ekim 1989, Cilt 12, Sayı 70
Özakman, Turgut, *Vahidettin, Kemal ve Milli Mücadele*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1998

1 — PADİŞAH MEHMED VAHDEDDİN'İN MAİYETİNDEN:

- 1) Yâver-i Has Kiraz Hamdi Paşa
- 2) Hademe-i Hassa Kumandanı Zeki Paşa
- 3) Hazine-i Hassa müfettişlerinden Kayserili Şaban Ağa
- 4) Tütüncübaşı Şükrü
- 5) Başmabeyinci, Emekli Paşa ve Eski Harbiye Nazırı Ömer Yaver
- 6) Yâverândan Erkân-ı Harp Miralayı (Kurmay Albay) Tâhir
- 7) Başyaver, Eski Bahriye Nazırı Avni
- 8) Eski Hazine-i Hassa Müdürü ve Defter-i Hakani Emmini Refik

2 — KUVA-YI İNZİBATİYE'YE DAHİL KABİNE ÜYELERİ:

- 9) Eski Şeyhülislam Tokatlı Mustafa Sabri Efendi
- 10) Eski Adliye Nâzırı Ali Rüşdî (Rüştü) Efendi
- 11) Eski Konya Valisi, Dahiliye, Tarım ve Ticaret Nâzırı Artin Cemal
- 12) Eski Bahriye Nâzırı Cakacı Hamdi Paşa
- 13) Eski Maarif Nâzırı Rumbeyoğlu Fahreddin
- 14) Eski Ziraat ve Ticaret Nâzırı Kızılhançerli Remzi

3 — SEVR ANTLAŞMASINI İMZALAYAN HEYET:

- 15) Eski Maarif Nâzırı Hadi Paşa
- 16) Sabık Âyân'dan [eski Âyân üyesi] Danıştay Başkanı Rıza Tevfik (Bölükbaşı)
- 17) Sabık Bern Elçisi Reşad Hâlis

4 — KUVA-YI İNZİBATİYE'YE DAHİL:

- 18) Kuva-yı İnzibatiye Başkumandanı Süleyman Şefik Paşa
- 19) Süleyman Şefik'in yaveri, süvari yüzbaşısı Bulgar diye tanınmış Tahsin
- 20) Kuva-yı İnzibatiye Kurmay Başkanı Miralay Ahmed Refik
- 21) Kuva-yı İnzibatiye Makineli Tüfek Kumandanı ve Damat Ferit'in yaveri Tarık Mümtaz (Göztepe)
- 22) Kuva-yı İnzibatiye kumandanlarından İzmir Kolordu Kumandanı Ali Nâdir Paşa
- 23) Kuva-yı İnzibatiye mensuplarından ve Nemrut Mustafa Divân-ı Harbinden yarbay Fettah
- 24) Kuva-yı İnzibatiye mensuplarından Çopur Hakkı

5 — MÜLKİYE VE ASKERİYEDEN:

- 25) Eski Bursa Valisi Gümülcineli İsmail
- 26) Eski Senatör [Eski Âyân yesi] Konyalı Zeynelâbidin
- 27) Eski Cebelibereket [Osmaniye] Mutasarrıfı Fânizâde Mes'ud [Mesut Fani]
- 28) Hürriyet ve İtilaf Partisi Lideri Albay Sâdık
- 29) Eski Malatya Mutasarrıfı Bedirhânî Halil Rahmi
- 30) Eski Manisa Mutasarrıfı Giritli Hüsnü
- 31) Eski Divân-ı Harp Reisi Nemrut Mustafa
- 32) Uşak Belediye Başkanı Hulusi
- 33) Eski Adapazarı Kaymakamı Hain Mustafa
- 34) Eski Tekirdağ Müftüsü Hafız Ahmed
- 35) Eski Afyonkarahisar Mutasarrıfı Sabit
- 36) Eski Gaziantep Mutasarrıfı Celâl Kadri
- 37) Hürriyet ve İtilaf Partisi Genel Sekreteri Adanalı Zeynelâbidin
- 38) Eski Evkaf Nâzırı Vasfı Hoca
- 39) Eski Elazığ Valisi Ali Galip
- 40) Eski Bursa Vali Vekili Aziz Nuri
- 41) Eski Bursa Müftüsü Ömer Fevzi
- 42) Eski İzmir Kadı Müşaviri Ahmet Âsım
- 43) Eski İstanbul Muhafızı Nâtık
- 44) Eski Dahiliye Nâzırı Âdil

- 45) Eski Dahiliye Nâzırı Mehmed Ali
- 46) Eski Edirne Valisi ve Şehremini Vekili Salim
- 47) Kütahya'da Yunanlılara mutasarrıflık eden Hoca Râsihzâde İbrahim
- 48) Eski Adana Valisi Abdurrahman
- 49) Eski Karahisâr-ı Şarkî Mebusu Ömer Fevzi
- 50) "İşkenceci" diye tanınmış teğmen Âdil
- 51) "İşkenceci" diye tanınmış teğmen Refik
- 52) Eski Kırkağaç Kaymakamı Şerif
- 53) Eski Çanakkale Mutasarrıfı Mahmud Mahir
- 54) Eski İstanbul Merkez Kumandanı Emin
- 55) Eski Kilis Kaymakamı Sadullah Sami
- 56) Eski Dahiliye Nâzırı, davavekili ve Bolu Mutasarrıfı Osman Nuri

6 — ÇERKES EDHEM VE ADAMLARI:

- 57) Çerkes Edhem
- 58) Edhem'in kardeşi Reşid
- 59) Edhem'in kardeşi Tevfik
- 60) Kuşçubaşı Eşref
- 61) Kuşçubaşı Eşref'in kardeşi Hacı Sami
- 62) Eski Akhisar Kumandanı İzmirli Yüzbaşı Küçük Edhem
- 63) Düzceli Mehmed oğlu Sami
- 64) Burhaniyeli Halil İbrahim
- 65) Susurluk'tan Demirkapılı Hacı Ahmed

7 — ÇERKES EDHEM'İN TOPLANTISINA KATILANLAR:

- 66) Hendek Kazasının Sünbüllü Köyü'nden Bağ Osman
- 67) Eski İzmit Mutasarrıfı İbrahim Hakkı
- 68) Berao Said [Seyyid Beraev]
- 69) Berzek Tahir
- 70) Adapazarı'nın Harmantepe Köyü'nden Maan Şirin
- 71) Söke Ereğlisi'nin Tekeli Köyü'nden Koca Ömer oğlu Hüseyin
- 72) Adapazarı'nın Dolusinan [Talustanbey] Köyü'nden Bağ Kâmil
- 73) Maan Ali

- 74) Hamit [Hante, Hamte] Ahmed
- 75) Kirmastı'nın Karaosman Köyü'nden Harun Reşid
- 76) Eskişehirli Sefer [Hızır] Hoca
- 77) Bigalı Nuri Bey oğlu İsa
- 78) Adapazarı'nın Şahinbey Köyü'nden Kâzım
- 79) Gönen'in Tuzakçı Köyü'nden Lampat Yâkup
- 80) Gönen'in Bayramıç Köyü'nden Kumpat Hâfız Said
- 81) Gönen'in Keçeler Köyü'nden Emekli Binbaşı Ahmed
- 82) İzmir'den Avukat Said
- 83) Şamlı Ahmed Nuri

8 — POLİSLER:

- 84) Eski İstanbul Polis Müdürü Gâvur Tahsin
- 85) Eski İstanbul Polis Müdür Vekili Kemal
- 86) Eski İstanbul Birinci Şube Müdürü Şerif
- 87) Eski İstanbul Birinci Kısım Başmemuru Hafız Said
- 88) Emniyet Genel Müdür Vekili Ispartalı Kemal
- 89) Eski Arnavutköy merkez memuru Hacı Kemal
- 90) Eski İstanbul Birinci Kısım Baş Memuru Namık
- 91) Şişli Komiseri Nedim
- 92) Eski İzmit Merkez Memuru, Edirne Polis Müdürü ve Yalova Kaymakamı Fuad
- 93) Adana'da polis memuru Yolgeçenli Yusuf
- 94) Eski Unkapanı Merkez Memuru Sakallı Cemil
- 95) Eski Büyükdere Merkez Memuru Mazlum
- 96) Eski Beyoğlu İkinci Komiseri Fuad

9 — GAZETECİLER:

- 97) Türkçe *İstanbul* gazetesi sahibi Said Molla
- 98) *Serbesti* gazetesi sahibi, Hürriyet ve İtilaf üyelerinden Mevlânzade Rıfat
- 99) İzmir'de *Müşavir* gazetesi sahibi ve eski yazarı Darülhikmet üyelerinden İzmirli Hafız İsmail
- 100) *Aydede* gazetesi sahibi, Posta ve Telgraf Genel Müdürü Refik Halid (Karay)

- 101) Bandırma'da *Adalet* gazetesi sahibi Bahriyeli Ali Sami
- 102) Edirne'de *Temin*, hâlen Selanik'te *Hakikat* gazeteleri sahibi Neyir Mustafa
- 103) Eski Köylü gazetesi başyazarı Ferit
- 104) *Alemdar* gazetesi sahibi Refî Cevad (Ulunay)
- 105) *Alemdar* gazetesinden Pehlivan Kadri
- 106) Adana'da *Ferda* gazetesi sahibi Fânîzâde Ali İlmî
- 107) Balıkesir'de *İrşad* gazetesi sahibi Trabzonlu Ömer Fevzi
- 108) Halep'te *Doğruyol* gazetesi sahibi Hasan Sâdık
- 109) *Köylü* gazetesi sahibi ve müdürü İzmirli Rif'at [Refet]

10 — ÖTEKİ KİŞİLER:

- 110) Tarsuslu Kâmil Paşazade Selâmi
- 111) Tarsuslu Kâmil Paşazade Kemal
- 112) Süleymaniyeli Kürt Hakkı
- 113) Mustafa Sabri hocanın oğlu İbrahim Sabri
- 114) Fabrikatör Bursalı Cemil
- 115) Meşhur İngiliz casusu Çerkes Ragıp
- 116) Fransız işgalinde zabıt Haçinli Kazak Hasan
- 117) Eşkıya reisi Süngülü Çerkes Davud
- 118) Binbaşı Çerkes Bekir
- 119) Bursalı fabrikatör Cemil'in kayınbiraderi Necib
- 120) Eski Umûr-ı İslâmiye Müfettişi İzmirli Ahmed Hulusi
- 121) Uşaklı Madan oğlu Mustafa
- 122) Gönen'in Tuzakçı Köyü'nden Yusuf oğlu Remzi
- 123) Gönen'in Bayramiç Köyü'nden Hacı Kasım oğlu Zühdü
- 124) Gönen'in Balcı Köyü'nden Kocagözün Osman oğlu Şakir
- 125) Gönen'in Muratlar Köyü'nden Koç Mehmed oğlu Koç Ali
- 126) Gönen'in İvacık [Ayvacık] Köyü'nden Mehmed oğlu Aziz
- 127) Gönen'in Keçeler Köyü'nden Balcılı [Bağcılı] Ahmed oğlu Osman
- 128) Gönen'in Muratlar Köyü'nden Hüseyin oğlu Kara Kazım
- 129) Gönen'in Balcı Köyü'nden Bekir oğlu Arab Mahmud
- 130) Gönen'in Rüstem Köyü'nden Gardiyan Yusuf
- 131) Gönen'in Balcı Köyü'nden Ömer oğlu Eyüp
- 132) Gönen'in Balcı Köyü'nden Topal Şerif oğlu İbrahim

- 133) Gönen'in Keçeler Köyü'nden Talustan oğlu İbrahim Çavuş
- 134) Gönen'in Keçeler Köyü'nden Topal Ömer oğlu İdris
- 135) Susurluk'un Yıldız Köyü'nden Molla Süleyman oğlu İzzet
- 136) Manyas'ın Bolcağa Köyü'nden Kurt [Kurh] oğlu İsmail
- 137) Kütahya'nın Keçeler Köyü'nden muhtar Hacıbeyoğlu Canpulad*
- 138) Marmara'nın Kayapınar Köyü'nden Yusuf oğlu İshak
- 139) Manyas'ın Kızık Köyü'nden Ali Bey oğlu Sabit
- 140) Gönen'in Balcı Köyü'nden Deli Hasan oğlu Salim
- 141) Gönen'in Çerkes mahallesinden Makineci Mehmed oğlu Osman
- 142) Manyas'ın Değirmenboğazı Köyü'nden Kadir oğlu Kâmil
- 143) Gönen'in Keçidere Köyü'nden Hüseyin oğlu Galip
- 144) Gönen'in Keçeler Köyü'nden Abdullah oğlu Deli Kasım
- 145) Gönen'in Çerkes mahallesinden Hasan Onbaşı oğlu Kemal
- 146) Gönen'in Kızıklar Köyü'nden Palloço oğlu Kemal
- 147) Gönen'in Keçeler Köyü'nden Tuğ oğlu Mehmed Ağa
- 148) Manyas'ın Hacıyakup Köyü'nden Maktul Şevket'in kardeşi İsmail
- 149) Manyas'ın Hacıyakup Köyü'nden Çerkes Sait oğlu Salih
- 150) Manyas'ın Değirmenboğazı Köyü'nden Kadir oğlu Kâzım Efe

Not: *Hayat Tarih* dergisinin, Şubat 1969 gün ve 1 sayılı nüshasından alınmıştır.

* Gönenin Keçeler Köyü'nden Muhtar Hacı oğlu İshak (y.h.n.)

KAYNAKÇA

- Arıkoğlu, Damar, *Hatıralarım*, İstanbul, 1961
- Atatürk, Mustafa Kemal, *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, 5 cilt, Ankara, 1945-1972
- Atatürk, Mustafa Kemal, *Nutuk*, İstanbul, 1959-1963
- Atay, Falih Rıfkı, *Mustafa Kemal'in Mütarreke Defteri*, İstanbul, 1955
- Bozarslan, Mehmet Emin, *Halifelik ve Ümmetçilik Sorunu*, İstanbul, 1969
- Cebesoy, Ali Fuat, *Milli Mücadele Hâtıraları*, İstanbul, 1953
- Cebesoy, Ali Fuat, *Siyasi Hatıralar*, İstanbul, 1960
- Goloğlu, Mahmut, *Erzurum Kongresi*, İstanbul, 2008
- Goloğlu, Mahmut, *Halifelik Ne İdi? Nasıl Alındı? Niçin Kaldırıldı?*, Ankara, 1973
- Goloğlu, Mahmut, *Sivas Kongresi*, İstanbul, 2008
- Goloğlu, Mahmut, *Üçüncü Meşrutiyet*, İstanbul, 2010
- Kandemir, Feridun, *Hatıraları ve Söyleyemedikleriyle Rauf Orbay*, İstanbul, 1965
- Karaca, Emin, *150'likler*, İstanbul, 2004
- Kılıç Ali, *Kılıç Ali Hatıralarını Anlatıyor*, İstanbul, 1955
- Kocatürk, Utkan, *Atatürk'ün Toplanmamış Telgrafları*, Ankara, 1971
- Kutay, Cemal, *150'likler Faciası*, İstanbul, 1955
- Lozan Sulh Muahedesi*, TBMM, 1923-1926
- Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*
- Meray, Seha L., *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler*, Ankara 1973
- Okyar, Osman, *Atatürk ve Cumhuriyet Dönemi Türkiye*, Ankara, 1981
- Oranlı, Ziya, Metin Ali, *Atatürk'ün Şimdiye Kadar Yayınlanmamış Anıları*, Ankara, 1967
- Ökçün, Ahmet Gündüz, *Türkiye İktisat kongresi 1923*, Ankara, 1968
- Öztürk, Kazım, *Türkiye Büyük Millet eclisi Albümü*, 1920-1973, Ankara, 1973
- Tengirşenk, Yusuf Ziya, *Vatan Hizmetinde*, İstanbul, 1967

- Tevetoğlu, Cihat Fethi, *Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar*, Ankara, 1971
Türk İstiklâl Harbi, Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi, Ankara, 1963
Türkiye Büyük Millet Meclisi Albümü, Ankara, 1973
Uran, Hilmi, *Hâtıralarım*, Ankara, 1959
Us, Mehmet Asım, *Gördüklerim, Duyduklarım, Duygularım*, İstanbul, 1964
Us, Mehmet Asım, *Meşrutiyet ve Cumhuriyet Devirlerine Ait Hatıralar ve Tetkikler*, İstanbul, 1964
Yakın Tarihimiz, İstanbul, 1950
Yalman, Ahmet Emin, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, İstanbul, 1970

DİZİN

- Abdulkayyum Malik 10
Abdullah Azmi Efendi [Eskişehir] 234, 326
Abdurrahman Şeref Bey [İstanbul Mebusu] 223, 259, 285, 324, 326, 354, 375
Abdülaziz Dağı 269
Abdülhak Tevfik Bey [Dersim] 161
Abdülhamit [Osmanlı Padişahı] 26, 71, 231
Abdülkadir Bey [Ankara Valisi] 171
Abdülkadir Kemali Bey [Kastamonu Mebusu] 203
Abdülmecit Efendi [Halife] 7, 56, 59, 225, 316, 335
Abidin Bey [Dr., Rize Mebusu] 42, 43, 201
Abidin Bey [Manisa Mebusu] 255, 326
Acemistan 81
Adalar 8, 271, 272
- Sorunu 16, 19, 24
Adalet Bakanlığı 5, 11, 66, 71, 168
Adalet İşlerinin İdaresine ait Türk Beyannamesi 218
Adalet Komisyonu 71, 156, 249
Adana 5, 11, 25, 37, 74, 126, 131, 179, 202, 204, 260, 261, 262, 264, 265, 267, 290
- Demir Tümeni 267
- Türk Ocağı 179
Adanalı 179, 260
Adapazarı 132
Adnan Bey [Dr., Adıvar] 4, 49, 53, 134, 136, 298
Af 295, 301, 303, 304
Affan [Yüzbaşı] 260
Afrika 314
Afyon 7, 53, 62, 63, 119, 146, 177, 187, 203, 205, 241, 243, 312, 323, 334
Ağaç Bayramı 108
Ağaoğlu Ahmet Bey [Kars] 231, 235
Ahilik 317
Ahitname 91
Ahmet Cevdet 10
Ahmet Hafız Bey [Samsun Mebusu] 144
Ahmet Hamdi Bey [Muş Mebusu] 144
Ahmet Hilmi Bey [Kayseri] 249
Ahmet Süreyya Bey [Balıkesir] 284
Aka Gündüz Bey [Kütahya delegesi] 104
Akdeniz 16, 21, 33, 60, 133, 259, 267, 270, 271, 312
Akhisar 87, 88
Akkâr Dağları 264
Alaiyelizade Mahmut Bey [İzmir delegesi] 104
Alaşehir 58
Alemdar 3
Âli Bey [Türkgeldi] 5
Ali Ağa 260
Ali Becil [Buladoğlu] Bey 202
Ali Bey [Afyon] 250
Ali Cenani Bey [Gaziantep Mebusu] 137, 196, 230, 289
Ali Fethi Bey [Okyar] [İstanbul] 224, 229, 307, 309, 322, 324
Ali Fuat Paşa [Ankara Mebusu] 30, 53, 123, 125, 127, 135, 141, 142, 145, 146, 152, 157, 158, 169, 188, 192, 223, 224, 322
Ali İhsan Bey 98
Ali Kemal Bey [Profesör] 6, 7
Ali Kılıç [Gaziantep Mebusu] 289
Ali Münif [Yegena] 179
Ali Rıza Bey [İstanbul Mebusu] 49
Ali Şuuri Bey [Balıkesir] 241, 245
Ali Şükrü Bey [Trabzon Mebusu] 65, 69, 70, 82, 93, 123, 124, 125, 127, 132, 136, 139, 140, 141, 142, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 159, 161, 163, 165, 166, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 179, 188, 201, 203
- Olayı 149

- Alman İmparatorluğu 33
 Almanya 35, 281, 314
 Alsas Loren 262, 267, 269
 Amasya Mebusu Ragıp 126
 Amerika 11, 26, 33, 36, 41, 46, 226, 233, 261, 310, 315
 - Temsilciler Kurulu Başkanı 46
 Amerikan 16, 22, 24, 33, 34, 41, 44, 48, 86, 267, 273
 - Soruşturma Kurulu 267
 - Yetimlerevi 41
 Amik Ovası 262
 Amiral Milen [Akdeniz Komutanı] 33
 Anadolu 3, 16, 17, 31, 34, 45, 54, 57, 60, 73, 107, 126, 135, 139, 143, 147, 191, 198, 199, 200, 201, 205, 206, 207, 251, 263, 267, 271, 272, 273, 276, 287, 288, 292, 311, 312, 313, 314, 315, 317
 - Ajansı 206
 - Türkleri 263
 - ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti 198, 205, 207
 - ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu 199, 200
 - Yarımadası 314
 Anafartalar 50
 Anayasa 88, 100, 103, 112, 193, 194, 199, 203, 237, 242, 318, 319, 331, 333
 - Komisyonu 52, 196, 197, 312, 326, 327, 328, 329, 330
 - Komisyonu Raporu 318, 319
 Ankara 3, 4, 6, 7, 8, 22, 23, 28, 29, 32, 37, 47, 48, 59, 61, 66, 74, 84, 86, 87, 88, 89, 92, 104, 120, 125, 144, 151, 155, 156, 158, 170, 171, 175, 188, 201, 202, 210, 211, 216, 219, 220, 223, 224, 228, 260, 265, 266, 268, 285, 286, 290, 297, 301, 302, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 331, 336
 Anlaşması 265, 266, 268
 - Belediyesi 336
 - Hükümeti 29
 Ankara İtilafnâmesi 260, 268, 285, 286, 290
 Ankaralılar 52, 317
 - Sivas hattı 315
 Ant 84, 100, 115, 117, 134, 136, 148, 259, 262, 271, 273, 274, 276, 277, 278, 285, 286, 290
 Antakya 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 268, 269, 283, 284
 Antakya Beyi Yağıbsan 263
 Antakya-İskenderun 260
 Antakya-İskenderun ve Havalisi Kuruluş Cemiyeti 260
 Antalya 40, 119, 201, 271
 - Mebusu Rasih 119
 Antalya Mutasarrıfı Hilmi Bey [Uran] bkz. Hilmi Uran
 Antep bkz. Gaziantep
 Antitoros 314
 Antlaşma Projesi 115
 Arabistan 81
 Arap 51, 73, 81, 183
 Arapça 77, 265
 Arazi Sorunu 115, 116
 Arazi ve Askerlik Komisyonu 12, 13, 14, 15, 17, 19, 20, 21, 22, 23, 26, 27, 44, 45, 59, 301
 Arıburnu 50
 Arif Bey [Hacıkadıoğlu] 202
 Arifiye 55
 Arnavut 51
 Arnavutluk 77
 Artin Kemal 6
 Artukoğulları 263
 Artvin 78
 Asaf Bey [Hakkâri] 224
 Asayiş 160, 241, 242, 245, 247, 249, 252, 254, 255, 258
 Asi Nehri 262
 Askerlik 40, 118, 290
 Askersizleştirilme 26, 27, 31
 Asuri 44
 Atay, Falih Rıfkı Bkz. Falih Rıfkı Bey
 Atıf Bey [Beyazıt Mebusu] 122
 Atina 292
 Avni Bey [Bozok] 163, 284, 318
 Avni Bey [Manisa] 70, 71
 Avrupa 14, 33, 38, 39, 41, 43, 45, 71, 76, 77, 80, 106, 133, 137, 142, 143, 187, 192, 270, 273, 275, 276, 279, 282, 286, 288, 292, 310, 326, 327.

- Avusturya 126, 129, 155
 ayaklanma 37, 65, 200, 229, 241, 242, 244, 245, 246, 255, 256, 258
 Ayan Azası 6
 Ayrancı 162, 170, 172
 - Bağları 162
 Ayvalık 293
 Azerbaycan 98
 Azınlık 8, 12, 20, 22, 23, 24, 31, 33, 39, 40, 41, 44, 47, 218, 286, 290, 301, 302
 - Sorunu 12, 20, 22, 24, 33, 39, 40, 301
 - Karşılıklı Değiştirme Sorununa 41
 Babıâli 29, 42
 Bağdat 7, 62, 261
 - Demiryolu 261
 Bağımsızlık Savaşı 74
 Bağlar 262
 Baha Bey [Adalet Bakanlığı Mezhep İşleri Müdürü] 5
 Bakanlar Kurulu 8, 43, 89, 95, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 127, 128, 130, 133, 134, 137, 138, 139, 140, 142, 144, 152, 153, 155, 159, 160, 161, 170, 188, 196, 211, 213, 214, 219, 220, 224, 226, 229, 234, 241, 243, 245, 246, 300, 301, 302, 303, 304, 322, 323, 325, 329, 332
 Bakılaburun 290
 Balıkesir 88, 126, 325
 Balkan(lar) 15, 133, 274
 - Savaşı 34, 39, 42, 100, 126, 270, 271, 274
 Bandırma 287
 Barış Antlaşması 36, 48, 59, 217, 218, 259, 269, 281, 289, 290, 291, 303, 304, 305, 306
 Barış Konferansı 3, 9, 10, 32
 Barışı Hazırlama Komisyonu 132
 Barrere [Fransız Başdelegesi] 16, 22, 59
 Barutçuzade Ahmet Bey [Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Başkanı] 201, 202
 Basın Kanunu 66, 203, 256
 Basra 77, 78, 317
 Basri Bey [Balıkesir Mebusu] 126
 Başkanlık Divanı 66, 67, 71, 72, 224, 319
 Başkomutan Savaşı 3
 Batı Anadolu 7, 87, 335
 Batı Cephesi 3, 29, 86
 Batı Trakya 8, 13, 15, 18, 32, 37, 39, 45, 82, 89, 90, 133, 134, 136, 259, 270, 274, 275, 276, 283, 286, 290, 291, 294, 335
 - Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti 335
 Bayatlar 263
 Bayındırlık 5, 9, 11, 14, 225, 316, 334
 Bekir Efendi Hazretleri 187
 Bekir Sami Bey [Başdelege] 265
 Belçika 218
 Belde-i Tayyibe 316
 Belediye 4, 98, 174, 179, 187, 201, 202, 203
 - Meclisi 187
 Berlin Antlaşması 91, 147, 277
 Besim Atalay Bey [Aksaray Mebusu] 240, 293, 317, 318
 Besim Bey [Belediye Başkanı] 203
 Besim Bey [Mersin Mebusu] 290
 Beşiktaş 56
 Beydililer 263
 Beyoğlu 293
 Beyrut 262, 266
 Bilan 261, 263, 268
 - Türkleri 262
 Bilecik 98, 224, 312, 324, 332
 Bingazi 271
 Birinci Büyük Millet Meclisi (ayrıca bkz. Büyük Millet Meclisi) 176, 177, 188, 200, 201, 223, 225, 306, 328
 Birinci Dünya Savaşı 31, 147
 Birinci Grup 30, 53, 142, 145, 148, 175, 176, 188, 200, 201, 203
 Birinci İnönü Savaşı bkz. İnönü Savaşları
 Birleşmiş Milletler 61, 84
 Bismarck 239
 Bitlis 19, 50, 78, 119, 131, 137
 Bizans İmparatorluğu 183, 314

- Blüccistan 81
Boğazlar 12, 16, 17, 20, 21, 24, 25, 26, 27, 28, 31, 33, 34, 40, 93, 129, 136, 273, 280, 283, 284, 287, 288, 290, 311
- Komisyonu 26, 28, 288
- Sorunu 12, 16, 17, 20, 21, 24, 25, 26, 33, 40, 280, 283, 287, 290
- Sözleşmesi 273
Boğazların Usulüne Dair Sözleşme 217
Bolşevik 8
Bolu 316, 324
Bompard , Luis Maurice 19, 20, 59, 265
Bosna 38, 89
Boşaltma Protokolü 311
Bozcaada 16, 27, 129, 271, 276, 290
Brian [Mösyö] 264, 268
Bucak Alevi Devleti 266
Bukduzlar 263
Bulgar 13, 14, 15, 18, 21, 24, 25, 39, 276
Bulgaristan 13, 33, 217, 218, 270
Bursa 3, 7, 44, 56, 269, 312
Bursalı Rıza Efendi 7
Bükreş 86
- Antlaşması 275
Bütçe Komisyonu 175, 176, 234
Büyük Millet Meclisi 7, 29, 30, 50, 54, 55, 60, 62, 63, 64, 65, 67, 68, 69, 70, 71, 74, 75, 76, 79, 88, 95, 96, 116, 135, 156, 159, 166, 170, 174, 189, 190, 191, 192, 199, 200, 224, 246, 286, 310, 311, 328, 330, 332
Büyük Zafer 56
Cafer Tayyar 43
Cavit Bey [Eski Maliye Nazırı] 5
Cebeliseman 268
Cebelitarık 283
Celâl Bey [Bayar] bkz. Mahmut Celâl Bey
Celâl Hazım [Arar] 6
Celâl Nuri Bey [Gelibolu] 54, 69, 226, 313
Cemil Bey [Kütahya] 82
Cemil Cahit Bey [Toydemir, Albay] 3
Cerablus 261
Cevat Bey [Açıkalın] 6, 14
Cevdet Bey [Kütahya Mebusu] 223
Ceza Kanunu 203, 204
Cihanşah Beyliler 263
Cisrimustafapaşa 13, 39
Cumhurbaşkanı 326, 332, 333, 334, 335
- Bütçe Kanunu 336
Cumhuriyet 169, 310, 322, 323, 328, 335, 336
- Anayasası 336
Çakıcı Efe 246
Çalışma Ulusal Andı 102
Çanakkale 19, 34, 137, 267, 290
- Boğazı 27, 33, 34
- Komutanlığı 33
Çankaya 29, 166, 170, 171, 172, 201, 322
- Köşkü 170, 171, 172
Çatalca 316
Çerkes (ler) 44, 375, 377, 378,
Çerkes Ethem 298
Çeşme 271
Çiçerin 20, 21
Çiftçiler Yurdu 181
Çin Seddi 268
Çivril 241
Çobanbey 261, 262
Çorum 81, 119, 123, 312
Damar Arıkoğlu Bey [Zamir, Adana Mebusu] 126, 202, 233, 234, 290
Damat Ferit Paşa [Sadrazam] 21, 306
Daniş [Eyüboğlu] 202
De Lacroix 44
Dedeâğaç 13, 14, 15, 18
- limanı 13, 18
Delegeler Kurulu 59, 83, 84, 89, 119, 124, 125, 126, 140, 214, 261, 301
Delhi 317
Deli Hamid Bey bkz. Hamid Bey
Deli Mustafa Ağa [Dörtöyl] 259
Demiryolu 12, 111, 314, 254, 262
Deniz Kuvvetleri 171
Denizli 243, 293
Denizyolları İdaresi 107
Dersim 78, 250

- Deve Deresi 264
 Devlet Kitabı 112
 Devletler Hukuku 33, 270
 Deyrizor 8
 Dimetoka 37, 38, 39
 Dinar 241
 Diyanet İşleri Bakanlığı 112
 Diyar Ağa [I. Dönem Dersim Mebusu] 78, 80
 Diyarbakır 5, 50, 131, 262, 268
 Doğu Sınırları Sorunu 59, 283, 312, 324
 Doğu Akdeniz 262
 Doğu Anadolu 8, 132
 Doğu Cephesi Komutanlığı 53
 Doğu Demiryolu 287
 Doğu Roma 314
 Doğu Trakya 3, 4, 13, 14, 15, 18, 53, 74, 89, 127, 136
 Dokuz Umde 249
 Donanma Cemiyeti 125
 Dört Yol 259, 260, 261
 Dört Yollular 260
 Drama 283, 292
 Dumaköy 177
 Dumlupınar 7
 Durak Bey [Erzurum Mebusu] 136, 156, 193
 Dursun Bey [Çorum Mebusu] 119
 Dünya Savaşı 31, 46, 74, 219, 271, 299. Ayrıca bkz. Birinci Dünya Savaşı
 Düyun-u Umumiye [Genel Borçlar] 100
 - İdaresi 8
 - Sorunu 24
 Edirne 4, 5, 13, 14, 15, 18, 32, 38, 39, 116, 133, 147, 269, 270, 273, 274, 275, 276, 288, 290, 292, 316
 Edward Grey [Dışişleri Bakanı] 33
 Ege Adaları 135
 Ege Denizi 13, 14, 16
 Eğitim Bakanlığı 112, 235, 236, 237, 238, 308
 Eğridir 241
 Ekonomi Bakanlığı 26, 95, 96, 97, 98, 230, 309
 Ekonomik Ant 109, 110
 Ekonomik Sorunlar 16, 61
 Ekrem Bey [Rize Mebusu] 324
 Elazığ 169
 Emin Bey [Sazak, Eskişehir Mebusu] 225, 331
 Emin Ali Bey Konağı 4
 Emin Bey [Ergani Mebusu] 50, 134, 197, 233
 Emir Faysal 74
 Enver Bey [İzmir Mebusu] 98
 Enver Paşa 203
 Ereğli 316
 Ermeni 8, 24, 33, 44, 45, 62, 263, 268, 290
 - Azınlık 33
 - Katolikleri 268
 - Ulusal Yurdu 24
 - Yurdu 8, 24, 33, 44, 45, 290
 Ermenistan 24, 78
 - İçin Amerikan Derneği 24
 Erzincan 312, 322, 325
 Erzurum 3, 50, 51, 57, 83, 102, 116, 125, 136, 137, 146, 149, 173, 174, 194, 197, 202, 302, 312, 313, 317
 - Kongresi 3, 102, 173
 Esat Bey [Rize] 82
 Esat Efendi [Muğla Mebusu] 256, 261, 274, 291
 Eskişehir 54, 89, 225, 331, 335
 Evliye-i Selâse [Kars, Ardahan, Artvin] 78
 Eyüp Sabri Efendi [Konya Mebusu] 258, 324, 326, 329
 Fahri Bey [Posta ve Telgraf Genel Müdürü] 254
 Faik Ahmet Bey [Barutçu] 201, 202
 Faik Bey [Edirne Mebusu] 38, 290
 Faik Bey [Tekirdağ Mebusu] 177, 272, 274, 290, 293, 324
 Falih Rıfkı Bey [Bolu] 224, 310
Fatih dretnotu 35
 Fatih Sultan Mehmet 3, 45
 Feridiye 43
 Feridun Bey [Kandemir, Meclis Basımevi Müdürü] 170

- Feridun Fikri Bey [Dersim] 232, 258, 318
 Ferit [Damat, Osmanlı Sadrazamı] 21, 26, 78, 297, 306, 318
 Ferit Paşa Hükümeti 26
 Ferit Tek [Maliye Bakanı] 48, 361
 Ferit Celâl [Güven] 179
 Ferit Recai 312
 Ferit Bey [İçişleri Bakanı] 334
 Fethi Bey 6, 63, 230, 243, 245, 247, 248, 308, 322, 323, 324
 Fevzi Paşa [Çakmak, Mareşal] 3, 29, 86, 89, 225, 299, 334
 Fındıklı 3
 Fırat 8, 268, 269
 Fikret Bey [Dr., Bilecik Mebusu] 224, 324, 332
 Filistin 264, 314
 Fransa 10, 11, 17, 18, 41, 46, 68, 83, 86, 217, 218, 241, 251, 256, 268, 281, 285, 306
 - Büyük Ayaklanması 64, 68
 - Meclisi Mebusanı 251
 Fransız 10, 12, 13, 16, 17, 19, 20, 22, 32, 36, 41, 44, 59, 64, 68, 83, 86, 121, 155, 187, 202, 210, 241, 265, 268, 269, 273, 326
 - Meclisi 155
 Fuat [Ağralı] 5
 Fuat [Rize Mebusu] 224, 323
 Fuat Bey [Bolu] 43
 Galiçya 264, 267
 Garroni [Başkan] 20
 Gazazzade Hüseyin Bey [Belediye Başkanı] 202
 Gaziantep 74, 137, 196, 260, 261, 262, 264, 267, 289
 Geçici Manda İdaresi 260
 Geçici Seçim Kanunu [İntihap Kanunu Muvakkati] 197
 Gelibolu 8, 22, 28, 85, 90, 129, 147, 273, 290
 - Yarımadası 8, 22, 90, 147, 290
 Gençlik Yurdu 182
 Genel Af 218, 288, 290, 295, 297, 302, 303, 304, 336
 - Beyannamesi 302, 303
 - ile İlgili Beyanname ve Protokol 218
 - Kanunu 304
 Genel Borçlar [Düyunu Umumiye] 8, 16, 25, 31, 211, 277, 278, 282, 283, 284, 286
 - Dairesi 31
 - İdaresi 8, 282, 283
 - ve Bölüştürme Usulü 16
 Genel Savaş 25, 32, 33, 35, 39, 90, 91, 100, 261, 279, 286, 287, 290, 328
 Giresunlu Topal Osman Ağa bkz. Osman Ağa
 Girit Savaşları 267
 Goben 33
 Grillon Otel 10
 Gülcemal vapuru 89
 Gülnihal 3
 Gümrük ve Ticaret Usulleri 16, 19
 Gümölcine 292
 Gümüşhane 176, 201, 202, 225, 312, 313
 Güney Cephesi 285
 Gürcistan 25, 81
 Hacı Bekir [Konya Mebusu] 98
 Hacı İlyas Sami Efendi [Muş] 77
 Haçlılar 263
 Hafız İbrahim [Isparta Mebusu] 126
 Hafız Mehmet Bey [Trabzon Mebusu] 38, 123, 125, 133
 Hafta Tatili Kanunu 336
 Hakkâri 70, 78, 79, 82, 195, 224, 341, 348, 349, 353, 364, 369
 Hakkı Bey [Belediye Başkanı] 174
 Hakkı Bey [Van Mebusu] 332
 Hakkı Hami Bey [Sinop Mebusu] 71, 123, 139, 141, 146, 154, 165, 168, 194, 195
 Halep 50, 262, 266
 Halifelik ve Sultanlık 71, 316
 Halil Bey [Zonguldak] 256
 Halis Turgut Bey [Sivas] 252
 Halit Bey [Kastamonu] 239
 Halit Paşa 323, 343,
 Halk Partisi 22, 54, 55, 58, 87, 88, 198, 199, 205, 207, 225, 239, 309, 322, 323, 325, 326, 327, 335

- Grubu 322, 323, 325, 326, 327
- Grup Yönetim Kurulu 323
- Hamdi Aksoy [Bilecik Mebusu] 98, 224
- Hamdi Bey [Nebioğlu, Trabzon Mebusu] 40, 81, 169, 175
- Hamdi Selçuk 260
- Hamdullah Suphi Bey [Tanrıöver, İstanbul Mebusu] 70, 269, 318, 326
- Hamid Bey [Eski Vali] 201, 202
- Harp Okulu 167
- Harpüt 262
- Hasan Bey [Saka, Trabzon Mebusu] 4, 5, 123, 124, 125, 217, 334
- Hasan Basri Bey [Balıkesir] 161
- Hasan Bey [Türk Delegatesi] 19, 20, 29, 30, 31, 32, 48, 62, 126, 219
- Hasan Fehmi Bey [Ataç, Gümüşhane Mebusu] 146, 202, 225, 334
- Hasan Paşa 259
- Hasip Bey 65
- Haşim Bey [Çorum Mebusu] 81, 82, 123
- Hatay 259, 260, 268, 290
 - davası 260
- Hataylı 260
- Havza 173
- Hayati Bey [Özel Kalem Müdürü] 298
- Haydar Bey [Van Mebusu] 142, 166
- Haydar Rüştü Bey [Denizli] 98, 224, 247
- Haydarpasha 273
- Haydutluğun Yok Edilmesi Kanununun [İzale-i Şekavet Kanunu] 243, 247
- Haydutluk 241, 247, 249, 252
- Haymana 269
- Hazım Bey [Niğde Mebusu] 231, 325
- Hazine-i Hümayun 86
- Hazreti Ali 186
- Hazreti Muhammet 6, 109
- Hersek 89
- Heyet-i Faale 98
- Hıristiyan 29, 38, 39, 42, 80, 266, 279
- Hırvatlar 89
- Hıyanet 168, 200
 - i Vataniye Kanunu 71, 168, 200
- Hızır [Peygamber] 217
- Hicaz Demiryolu 125, 278
- Hikmet [Bayur] 5
- Hilâfet 317
- Hilmi Bey [Zonguldak] 255
- Hilmi Uran 201
- Hindistan 81
- Hint Yolu 314
- Hoca Esat Efendi 290, 291, 293
- Hoca İsmail Hakkı Efendi 87
- Hollanda elçiliği 294
- Horace Rumbold [İngiliz Delegatesi] 209
- Hûlefâ-yı Raşid 331
- Hulusi Bey [Afyon] 140
- Hurşit 157, 175
- Husrev Bey [Trabzon] 39
- Hüseyin [Pektaş] 5
- Hüseyin Avni Bey [Erzurum Mebusu] 43, 51, 52, 67, 69, 70, 79, 116, 119, 120, 125, 132, 133, 135, 146, 149, 150, 151, 152, 153, 155, 157, 163, 166, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 302
- Hüseyin Cahit Bey 10, 158
- Hüseyin Hüsnü Efendi [Isparta Mebusu] 49
- Hüseyin Rauf Bey [Orbay, Başbakan] 4, 17, 24, 27, 29, 32, 40, 80, 83, 84, 115, 117, 124, 127, 130, 131, 132, 135, 145, 146, 167, 171, 175, 188, 210, 211, 213, 219, 220
- Irak 8, 32, 35, 73, 74, 77, 78, 91, 92, 134, 210, 261, 278, 286, 290, 314
- Iraklılar 74, 79
- Irak-Türkiye sınırı 210
- Isparta 49, 126, 241, 243
- İbrahim Bey [Mardin Mebusu] 144
- İçel 126, 271
- İçişleri Bakanlığı 63, 110, 202, 241, 301, 304, 322
- İçişleri ve Adalet Komisyonları 251
- İhsan Bey [Eryavuz, Osmaniye, Cebelibereket Mebusu] 121, 139, 158, 297, 298, 299
- İkdam gazetesi 10
- İkinci Büyük Millet Meclisi 176, 220, 224, 225, 306, 307, 328, 334

- İkinci Grup 30, 53, 63, 125, 131, 133,
141, 142, 145, 146, 148, 149, 158,
174, 175, 176, 188, 201, 225
- İktisat Programı 102
- İlköğretim 308
- İller İdaresi Kanunu 237, 243, 245
- İlyas Sami Bey [Muş Mebusu] 324
- İmralı 290
- İmroz 16, 27, 129, 271, 276, 290
- Adaları 290
- İnebolu 82, 175, 176
- İngiliz Avam Kamarası 313
- İngilizler Milletler Cemiyeti 40
- İngiltere 10, 11, 18, 34, 35, 46, 59, 60,
76, 78, 84, 115, 125, 126, 147,
211, 217, 218, 283, 284, 285, 290,
314
- İnönü Savaşı 133, 177
- İnsan Hakları Beyannamesi 103
- İrade-i Milliye* 70
- İran 42, 183, 256
- Satrapı 256
- İrlanda 77
- İrlandalı 267
- İskenderun 260, 261, 262, 263, 264,
265, 266, 268, 269, 283, 284
- İslam 9, 30, 34, 43, 53, 57, 80, 112,
135, 183, 184, 273, 311, 316, 317,
327, 328, 331, 332, 336
- Devleti 331
- dünyası 34, 57, 183, 184, 273,
316, 317, 336
- Halifeliği ve Büyük Millet Meclisi
53
- İslamlık 25, 40, 57, 78, 183, 312, 327,
331
- İsmail Canbolat Bey [İstanbul] 254
- İsmail Hakkı Bey [General, Tekçe] 172
- İsmail Sefa Bey [Adana, Eğitim Bakanı]
225, 235
- İsmail Suphi Bey [Burdur Mebusu]
144, 166, 191
- İstanbul Belediye Başkanlığı 206
- İstanbul Belediye Meclisi 206
- İstanbul Caddesi 38
- İstanbul Hükümeti 297
- İstanbul Jandarma Komutanı 4
- İstanbul Rumları 41, 137, 283
- İstanbul Türk İzçiler Ocağı 113
- İstanbul Üniversitesi 6, 206, 335
- Öğrenci Dernekleri 335
- İstanbul Valiliği 113
- İstanbul Yetimhanesinin Denetlenmesi
226
- İstanköy 271
- İstikbâl* gazetesi 201, 202
- İstiklâl Harbi 5, 9, 10, 11, 17, 21, 23,
29, 31, 47, 48, 59, 62, 84, 147,
209, 217
- İstiklâl Mahkemeleri 229, 249, 251,
297, 298, 301
- İsviçre 10, 11
- İşçi Grubunun Ekonomik Esasları 105
- İşi Bırakma Kanunu 203
- İtalya 10, 11, 18, 86, 217, 218, 271
- Savaşı 271
- İtalya Tarafından İşgal Edilen Türk
Arazisinin Boşaltılmasına dair Pro-
tokol 218
- İtalyan 12, 13, 14, 20, 22, 23, 30, 43,
44, 61, 86, 121, 210
- İtilaf Devletleri 21, 25, 30, 120, 128,
129, 134, 136, 137, 138, 142, 192,
211, 212, 213, 273, 281, 290
- İttihat ve Terakki Partisi 206, 207, 309
- İttihatçı 65, 202, 205, 206, 207
- İzale-i Şekavet 247
- İzmir 3, 7, 27, 45, 55, 56, 58, 74, 86,
87, 88, 89, 95, 98, 104, 106, 110,
131, 192, 199, 212, 224, 230, 259,
269, 271, 280, 290, 292, 293, 299,
315, 324
- İktisat Kongresi 88, 199
- Türkiye İktisat Kongresi 95, 110
- İzmit 6, 55, 86, 116, 126, 132, 134,
144
- İzzet Efendi [Trabzon Mebusu] 176
- İzzet Paşa 297
- Jandarma 4, 171, 243, 244
- Bölüğü 4
- Komutanı 171
- Japon 12, 121
- Japonya 11, 217, 218, 244
- Kabataş 3

- Kadıköy 276
 Kadızade Ahmet Efendi 183
 Kafkas 34, 290
 Kalküta 317
 Kâmil Efendi [Afyon Mebusu] 312, 334
 Kani Bey [Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Başkanı] 203
 kapitülasyon 8, 20, 24, 25, 30, 36, 39, 40, 41, 42, 84, 86, 91, 103, 279, 284, 290
 - Sorunu 20, 24, 36, 39, 41
 Kara Vasıf Bey [Sivas Mebusu] 142
 Karaağaç 14, 15, 18, 31, 32, 37, 38, 39, 85, 115, 118, 121, 129, 134, 139, 145, 148, 210, 213, 218, 276, 290
 - Arazisiyle Bozcaada ve İmroz Adalarına dair Protokol 218
 Karadeniz 11, 21, 22, 25, 33, 34, 81, 82, 173, 287, 312
 - Boğazı 21
 Karaosmanzade Kani Bey [Tarım Grubu Başkanlığına Manisa delegesi] 104
 Karasulu Kâmil Ağa 260
 Kardeşlik Cumhuriyeti 331
 Karma Ekonomi Sistemi 103
 Kars 137
 Karşı Proje 115, 138
 Karşılıklı Değiştirme Sözleşmesi 292, 293
 Karşıyaka 58
 Kastamonu 175, 203, 204, 312
 Kaşıkçızade Ahmet Efendi 183
 Katil Osman 167
 Kayseri 41, 240
 Kazancı Bayırı 177
 Kazancı Sırtları 177
 Kazanç Vergisi 105, 107
 Kâzım Paşa [Özalp, Balıkesir] 167, 168, 171
 Kâzım Karabekir Paşa [Doğu Cephesi Komutanı] 3, 53, 78, 104, 110
 Kâzım Paşa [Balıkesir] 225, 323, 334
 Keçiören 297
 Kel İzzeddin [Konuralp] 260
 Kemaleddin Sami Paşa 323, 324
 Kerkük 8, 35, 73
 Kıbrıs 135, 136, 210, 261
 Kırca Ali 274
 Kızılay 5, 186, 262
 - Kadınlar Kolu 186
 Kilis 261
 Koca Mustafa Çetesi 243
 Kocatürk 56
 Koçgiri Ayaklanması 229
 Kolonel Mojen 265
 Kongo 317
 Kont Rostor 155
 Konya 53, 86, 98, 182, 183, 223, 225, 236, 287, 312, 314, 318, 324, 326
 - Ovası 287
 Korkuteli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti 40
 Köstence 86
 Kuleliburgaz 276, 277
 Kumbağı 290
 Kuşadası 271, 272
 Kutay 301, 302, 303
 Kutsal Karar 193, 194, 195
 Kuva-yı İnzibatiye 43
 Kuva-yı Milliye 6, 42, 313
 Kuyulu Kahvehane 171
 Küçük Antant Devletleri 89
 Kürdistan 62, 75, 77, 78, 80, 290
 Kürt 35, 39, 50, 60, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 268, 269
 Kürtçülük 73, 74, 75, 77, 79, 80, 81, 83, 85, 87, 89, 91, 93
 Kütahya 188, 223, 312, 324, 326
 - Lisesi 188
 Latife Hanım 56, 58, 170, 171, 172
 Laz 81, 82
 Lazistan 81, 82
 Lazkiye 268
Le Journal 29
 Lermizade Ömer Fevzi Bey [Akçaabat, Pulathane Müdafaa-i Hukuk Müteşebbis Heyeti Başkanı] 203
 Limni 16, 129, 271
 Lloyd George [Eski Başbakan] 34
 Londra 10, 86, 136, 147, 148, 264, 265, 336
 - Anlaşması 265
 - Konferansı 136, 264

- Lord Curzon [Başdelege] 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 27, 28, 32, 37, 39, 44, 45, 46, 47, 48, 59, 60, 61, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 82, 124, 136, 139, 140, 314
- Lozan 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 17, 19, 20, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 32, 38, 39, 43, 44, 47, 48, 59, 61, 62, 73, 75, 79, 80, 82, 83, 84, 86, 92, 95, 115, 116, 117, 119, 124, 129, 130, 133, 134, 136, 138, 139, 142, 143, 146, 147, 159, 171, 189, 207, 209, 217, 218, 219, 259, 260, 261, 266, 268, 269, 271, 286, 289, 290, 291, 292, 293, 295, 297, 301, 302, 303, 305, 306, 311
- Barış Antlaşması 207, 217, 259, 260, 261, 266, 268, 271, 289, 290, 291, 292, 293, 295, 297, 303, 305, 311
- barış görüşmeleri 32, 62, 75, 82, 84, 95, 115, 116, 124, 147, 159, 209, 219, 286
- Konferansı 4, 5, 6, 8, 11, 17, 20, 22, 23, 24, 26, 27, 28, 29, 30, 38, 44, 47, 48, 61, 75, 83, 130, 134, 138, 142, 146, 218, 261, 269, 289, 301, 302, 306
- Lozan Sulh Muahedenamesi 303
- Lütfi Bey [Malatya Mebusu] 64, 65
- M. Haab [İsviçre Cumhurbaşkanı] 10, 11
- Macaristan 97, 126
- Macarlar 89
- Maçka 203
- Madrid Kongresi 258
- Mahmut Celâl Bey [Bayar, İzmir] 5, 249, 324, 357
- Mahmut Esat Bey [Ekonomi Bakanı] 95, 102, 225, 230
- Makbule Hanım 56
- Makedonya 291
- Malatya 65, 124, 262, 311, 312, 319
- Maliye Sorunları Komitesi 209
- ve Ekonomi Komisyonu 12, 16, 22, 61
- Malkara İstihbarat Salonu 84
- Manisa 5, 58, 98, 123, 142, 145, 146, 202, 290, 292, 324, 326
- Maraş 65, 83, 262
- Mardin 144, 194, 262, 263, 268, 290
- Marki Garroni [İtalyan Başdelegesi] 20, 30, 43, 61
- Marmara 21, 22, 25, 27, 31, 34, 290
- Denizi 21, 22, 27
- Masaracıza Samih Azmi [Özer] 260
- Maurice Pernot 326
- Mazhar Bey [Dr., Aydın] [246
- Mazhar Müfit Bey [Hakkâri, Denizli Mebusu] 70, 78, 82, 195, 240, 245, 254, 256, 293
- Meclis Başkanlık Divanı 66
- Meclis İçişleri Komisyonu 241
- Meclis Muhafız Birliği 170, 172
- Meclis Muhafız Komutanı 174
- Mehmet Ali [Balin] 5
- Mehmet Bey [Biga] 129
- Mehmet Efendi [Bolu Mebusu] 231, 234, 324
- Mehmet El Türkmani 263
- Mehmet Emin Bey [Şebinkarahisar] 250, 330, 331
- Mehmet Hasip Bey [Maraş Mebusu] 65, 83
- Mehmet Necati Bey [Rize Mebusu] 144, 159, 174
- Mehmet Nuri Bey [Kütahya] 234
- Mehmet Sabri Bey [Manisa] 224
- Mehmet Şükrü Bey [Afyon Mebusu] 64, 69, 71, 119, 146, 167, 168, 195
- Meis Adası 210, 271
- Mekke 331
- Memduh Necdet Bey [Afyon Mebusu] 177
- Meriç 13, 14, 15, 18, 38, 89, 210, 268, 290
- Nehri 15, 18
- Mersin 50, 63, 66, 117, 122, 125, 126, 197, 260, 272, 290
- Mesleklerin Temsili Usulü 105
- Mesrur Ağa 260
- Mesta Karasu Nehri 275
- Meşrutiyet 26, 197, 223, 307

- Mısır 57, 92, 210, 261, 263
 - Sultanlığı 263
 Mısırlılar 57
 Midilli 16, 17, 129, 271
 Milletler Cemiyeti 40, 44, 60, 61, 115, 140, 145, 210, 261, 276, 277, 280, 293, 294
 Milletvekili Seçimi Geçici Kanunu 197
 milli irade 55, 197
 Milli mücadele 69, 132, 173, 198, 249, 297
 Milli Mücadele Tarihimizde Umdeler [ilkeler] 198
 Milli Savunma 4, 167, 168, 171, 177, 225, 229, 334
 - Bakanlığı 4, 177
 Misak-ı İktisadi [Ekonomik Ant] 109
 Miski 259, 260
 Mondros 17, 25, 26, 100, 219, 263, 271, 272, 273, 282, 299, 328
 - Antlaşması 25
 - Limanı 271
 - Mütarekenamesi 17, 26, 100, 219, 263, 272, 273, 282, 328
 Montagna [İtalyan Delegesi] 210
 Montagna 23, 44
 Montbenon Gazinosu 10
 Moskova 187
 Mudanya 3, 13, 14, 15, 25, 37, 80, 127, 130, 131, 133, 145, 192, 286, 292
 - Askeri Sözleşmesi 3, 14, 286
 - Konferansı 145
 - Sözleşmesi 25, 127, 130, 131, 133, 192
 Muğla 65, 194, 269, 271, 289, 291
 Muhafız Birliği 170, 172
 Muhtar [Bayındırlık Bakanlığı Müsteşarı] 11, 14
 Muhtar [Çilli] 5, 368
 Muhtar Bey [Trabzon] 335
 Murathanzade Ziya Bey 202
 Musa Kâzım Efendi 160, 225
 Museviler 30
 Muslim Standard 10
 Mustafa Bey [İzmit] 232
 Mustafa Efendi [Konya] 252
 Mustafa Fevzi Efendi [Manisa Diyanet İşleri Bakanı] 225, 334
 Mustafa Kaptan [Meclis Muhafız Bölük Komutanı] 166, 170, 171, 172
 Mustafa Necati [İzmir Mebusu] 290, 324
 Mustafa Şeref Bey 5, 11, 23
 Mustafapaşa 38
 Musul 8, 16, 19, 29, 31, 35, 37, 39, 40, 42, 48, 59, 60, 61, 62, 73, 74, 75, 77, 78, 79, 80, 81, 84, 85, 89, 90, 91, 93, 115, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 124, 129, 130, 131, 132, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 142, 144, 145, 148, 210, 211, 259, 263, 277, 283, 285, 286, 290
 - Sorunu 19, 31, 35, 40, 42, 48, 59, 60, 62, 73, 79, 80, 84, 85, 89, 90, 93, 115, 117, 118, 120, 121, 122, 129, 131, 132, 134, 135, 136, 138, 139, 140, 142, 145, 210, 211, 285, 286
 Muş 50, 144, 195, 324
 Müdafaa-i Hukuk 199, 202, 203, 205, 225, 309
 - Cemiyeti 202, 203, 205
 - Grubu 199, 203, 225
 - kuruluşları 199, 309
 Müfettiş Odası 257
 Müfit Efendi [Kırşehir] 79, 193
 Mühye Köyü 170
 Mülkiye 5, 23, 98, 202, 249
 Münir Bey [Erteğün, Dışişleri Bakanlığı Hukuk Müşaviri] 5, 10, 11, 24
 Müslüman 24, 31, 38, 40, 44, 45, 48, 80, 112, 147, 186, 278, 290, 295
 Mütareke Defteri 310
 Nadi Bey 62, 65, 71
 Nafiz Bey [Samsun] 69, 151, 167
 Naili Paşa 305
 Napolyon 187
 Nazır Mustafa Şeref, bkz. Mustafa Şeref Bey
 Nazmi [Malkara Belediye Başkanı] 84
 Nebil Efendi [Afyon] 69, 158
 Nebizade Hamdi Bey [Trabzon] 163, 166
 Necati [Manisa Mebusu] 98

- Necati Bey [İzmir] 226, 230, 277, 335
 Necati Efendi [Rize] 82, 160, 161, 165
 Necip Bey [Mardin] 76, 260, 261, 262, 268, 290
 Necmettin Bey [Siirt Mebusu] 118
 Neşet Bey [Aksaray] 264
 Neşet Bey [Çankırı Mebusu] 146
Neue Freie Presse 310
 Neuilly Antlaşması 13, 14, 15, 18
 New York 315
 Nihat Reşat [Belger] [Dr.] 6
 Nikarya Adaları 16, 17
 Niyazi Ramazanoğlu [Mersin Mebusu] 235, 260, 261, 262, 265, 290
 Noradonikyan [Dışişleri Bakanı] 33
 Nuh Peygamber 307
 Nureddin Paşa [Ordu Komutanı] 6, 7, 347
 Nuri [Aydın] 259, 260
 Nusaybin 262
 Nusret [Metya] 5
 Nusret Bey [Dışişleri Bakanlığı Hukuk Müşaviri] 14
 Nusret Bey [Erzurum Mebusu] 83, 193
 Nüfus Değiştirilmesi Sorunu 20
- Oğuz Türkleri 263
 Onarım Parası Sorunu 286
 Onarım Sorunu 24, 36
 On İki Ada [12 Ada] 85, 90, 135, 271
 Orfanidis Efendi [İstanbul Mebusu] 305
 Ortodokslar 82
 Osman [Rize Mebusu] 126
 Osman Ağa [Giresun Alayı Komutanı] 162, 166, 169, 170, 171, 172, 173, 174
 Osman Bey [Kayseri] 69, 150
 Osmanlı Bankası 98
 Osmanlı Borçları [Düyun-u Osmaniye] 286
 Osmanlı Genel Borçları 19
 Osmanlı İmparatorluğunca Verilmiş Olan Bazı İmtiyazlara dair Protokol 218
 Ouchy [Ouchy] 11, 271
 Ömer Lütfi Bey [Yarbay] 167, 168
 Öteki Bütün Sorunlar Komitesi 209
- Papaz 42
 Papazın Bağı [köşkü] 162, 170, 172
 Paris 10, 17, 32, 37, 48, 80, 86, 147, 265, 278
 - Barış Konferansı 147
 Paşa Camii 88
 Patrik (lik) Meselesi 32, 45, 47,
 Patrikhane 37, 41, 42
 - Sorunu 37, 41
 Payaslı Dedebeyzade Hakkı 259
 Petersburg Sözleşmesi 254
 Petrograd İslam Topluluğu 30
 Peygamberin Mezarı 61
 Poincaré [Fransız Başbakanı] 10, 17, 83
 Polatlı 269
 Polonya Devlet Başkanı 16
 Portekiz 218
 - Beyannamesi 218
 Posta ve Telgraf idaresi 265
 Pozantı 314
- Ragıp Bey [Kütahya] 69
 Ragıp Bey [Zonguldak] 224
 Ragıp Hulusi 146
 Rakovski 21
 Ramazan Oğulları 263
 Rasih Efendi [Kaplan, Antalya] 40, 69, 70, 201, 228, 330
 Rasim Bey [Sivas] 224
 Rauf Bey 39, 117, 118, 119, 120, 127, 134, 144, 146, 152, 153, 154, 155, 157, 158, 161, 167, 172, 188, 194, 219, 220, 255, 256, 301, 322
 Recai [Trabzon Mebusu] 126
 Recep Bey [Kütahya Mebusu] 324, 326
 Refet Paşa [İstanbul] 3, 4, 26, 53, 62, 257, 312
 Refik Bey [Dr., İstanbul] 335
 Refik Bey [Konya Mebusu] 40, 63, 82, 129, 223, 226
 Refik Şevket Bey [İnce, Manisa Mebusu] 71, 150, 202
Reşadiye dretnotu 35
 Reşat Bey [Manisa Mebusu] 98, 123, 142, 145, 146
 Reşit Ağa [Malatya] 254

- Reşit Galip Bey [Dr.] 181
 Reşit Saffet [Atabinen] 5, 12
 Reyhaniye 261, 268
 Rifat Bey [Adalet Bakanı Kayseri Mebusu] 158, 160
 Rıza Nur [Dr., Sinop Mebusu] 4, 23, 24, 44, 45, 46, 47, 48, 62, 124, 217, 219, 225, 227, 301, 302
 Rize 52, 81, 82, 126, 141, 144, 159, 167, 169, 174, 175, 177, 195, 201, 323, 324
 Rodos 40, 271
 Romanya 11, 13, 21, 86, 217, 218, 233
 Romen 18, 25
 Rum 15, 23, 45, 82, 218, 268, 293
 - Ortodoks kilisesi 45
 - ve Türk Ahalinin Mübadelesine Dair Mukavelename ve Protokol 82
 Rumbold 44
 Rumeli 32, 41, 199, 268, 313, 314
 - Yarımadası 314
 Rumini Sarayı 217
 Rumlar 17, 41, 45, 82, 270, 279, 280, 292, 293, 295
 Rus 20, 21, 22, 27, 33, 34, 89, 92, 93, 98, 129, 283
 - Başdelegesi 20
 - Çar hükümeti 34
 - Çarlığı 33
 - İngiliz, Rus-Fransız çekişmeleri 283
 Rusya 25, 30, 217, 233
 - Müslümanları 30
 Ruşen Eşref [Ünaydın, Afyon] 5, 224, 323
 Sabit Bey [Erzincan Mebusu] 322, 325
 Sabri Bey [Posta ve Telgraf Genel Müdürü] 98
 Sabri Bey [Komisyon Sözcüsü] 254, 256, 257
 Sadrazam Ferit Paşa bkz. Ferit Paşa
 Saffer [Şav] 6
 Sağlık Sorunları 12, 218
 Sağlık Sorunlarına ait Türk Beyannamesi 218
 Sağlık ve Sosyal Yardım 5, 227, 335
 Sağlık Vergisi 105
 Saip Bey [Kozan Mebusu] 324
 Sakarya 316
 - Savaşı 133, 229
 Sakız 16, 17, 129, 271
 Salih Bey [Bozok, Başyaver] 55, 56, 347
 Salih Efendi [Erzurum Mebusu] 166, 167, 174
 Salih Paşa 297
 Salihli 58
 Samanpazarı 170
 Sami Bey [İçel Mebusu] 71, 126
 Samsun 4, 50, 82, 144, 173, 197, 244
 Sanayi Bankası 106
 Sanayi Odaları 106, 107
 Sanayiciler Grubu 106
 Sandıklı 241
 Savaş Tutsakları Sorunu 20
 Sayıştay Kanunu 336
 Seçim Beyannamesi 198
 Seçim Çalışmalarına Çağrı 199
 Seçim Kanunu 49, 196, 197
 Seçim Kanununun Değiştirilmesi 196
 Seçim Komisyonu 203
 Sefa Bey [Adana] 334
 Selâhaddin Adil Paşa [Milli Savunma Bakanlığı Müsteşarı] 4, 50, 63, 66, 117, 122, 125, 126, 146, 197
 Selâhaddin Bey [Ayvalık delegesi] 104
 Selânik 56, 275, 292, 293
 Selçuklular 263
 Selmanipâk 7
 Semadirek 16, 27, 271
 Sevr 124, 132, 219, 261, 271, 299
 - Antlaşması 124, 132, 219, 271
 Seyit Bey [İzmir Mebusu] 225, 299, 326, 334
 Seymenli 38, 39
 Sıkıyönetim Kanunu 241, 242, 244, 245
 Sınırlar Sorunu 283
 Sırbistan 33
 Sırp 18
 Sırrı Bey [İzmit Mebusu] 116, 126, 127, 128, 134, 135, 136, 142, 144, 160, 191

- Sıtkı Bey [Malatya Mebusu] 124
 Siirt 118, 268
 Sinop 4, 5, 82, 123, 124, 139, 146, 217
 Sirkeci 3
 Sisam 16, 17, 129
 - Adası 271
 Sivas 3, 57, 102, 142, 229, 264, 283, 312, 313, 314, 322, 335
 - Kongresi 3, 102, 264, 283, 322
 - Ankara hattı 314
 Sivastopol 267
 Siverek 268
 Sivil Mevkufinin İadesiyle Harp Esirlerinin Mübadelesine Dair Türk-Yunan İtilâfı 82
 Sivil Tutsaklar Sorunu 20
 Sivil Tutukluların Geri Verilmesiyle Savaş Tutsaklarının Karşılıklı Değiştirilmesine dair Anlaşma 218
 Siyasi Cinayetler 171
 Siyasi Yargılar ve Arazi Sorunları Komitesi 209
 Slovenler 89
 Soruşturma Kurulu 157, 229
 St. James Sarayı 264
 Stambuliski 13, 21
 Stancioff 21
 Sudan 210, 261
Sultan Osman dretnotu 35
Sultan Reşat 68
 Sultan Selim 273
 Suriye 8, 24, 32, 50, 77, 90, 91, 92, 134, 144, 261, 264, 268, 269, 278, 290
 Süleyman Nazif Bey 79
 Süleyman Necati Bey [Erzurum Mebusu] 50, 151
 Süleyman Saip [Kıran] 6
 Süleyman Sırrı Bey [Yozgat] 166, 195, 236, 237, 248, 255, 283
 Süleymaniye 8, 35, 73
 Süreyya Bey [Balıkesir] 245
 Süveyş Kanalı 283
 Şair Mehmet Emin Bey, bkz. Mehmet Emin Bey
 Şarkı Karip Umuru Hakkında Lozan Konferansı 17, 19, 20, 22, 61, 85, 210
 Şefik [Başman] 5
 Şefik Bey [Beyazıt] 248
 Şeref Bey [Edirne Mebusu] 133, 194
 Şevket [Doruker] Bey [Deniz Yarbayı] 5, 14, 171
 Şevket Bey [Beyazıt] 158, 193
 Şeyh Saffet Efendi [Urfa] 289, 331
 Şükrü Bey [Mülkiye Müfettişi] 23
 Şükrü Bey 140, 141, 154, 159, 165, 166, 169, 170, 172, 173, 174, 175, 176, 201
 Şükrü Efendi [Hacı Afyon Mebusu] 53, 62, 63, 64, 65, 203, 205
 Şükrü Kaya Bey [Muğla Mebusu] 269, 289, 291
 Taçlı 196
 Tahir [Adalet Bakanlığı Müsteşarı, Prof.] 11
 Talat Bey [Dr. Civelekoğlu] 260
 Talât Bey [Ardahan Mebusu] 324
 Talat Paşa 206
Tanin gazetesi 10, 215
 Tanzimat 101, 103
 Tarım Grubu 104, 108
 Tarım Yüksek Okulu 107
 Tarsus 181, 182
 Tasarı Komisyonu 49, 52, 174, 175, 312
 Tayfur Atâ [Sökmen] 259, 260
 Teceddüt Partisi 206
 Tevfik [Bıyıklıoğlu, Kurmay Yarbay] 5, 10, 11, 14
 Tevfik Rüştü Bey [Dr., İzmir Mebusu] 136, 194, 195, 233, 259, 285
 Ticaret Bankası 106
 Ticaret Grubu 105, 106
 Ticaret Kanunu 44
 Ticaret Sözleşmesi 217, 285
Times gazetesi 306
 Topal Osman Ağa [Yarbay] 166, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 202
 - Müfrezesi 172
 Topçu İhsan 297
 Tophane 3
 Toplantı Hakkı Kanunu 203, 204

- Toros Dağları 314
 Trablusgarp 261, 271
 Trablusşam 262, 264
 - Sancağı 264
 Trabzon 4, 5, 65, 123, 124, 125, 126, 127, 139, 146, 148, 149, 153, 157, 159, 161, 166, 169, 171, 174, 175, 176, 201, 202, 203, 217
 - Meselesi 203
 - Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti 201
 Trabzonlu Yahya Kâhya 174
 Trakya 4, 8, 13, 15, 18, 24, 29, 31, 38, 39, 42, 43, 84, 89, 90, 93, 127, 132, 143, 217, 218, 261, 270, 273, 274, 275, 276, 283, 285, 288, 290, 291, 293
 - Hristiyanları 29
 - Sınırına Dair Sözleşme 217
 - Sınırları Sorunu 13, 24
 Trakyalılar 42, 274, 275, 276
 Tuna 25
 Tunalı Hilmi Bey [Bolu] 63, 195, 316
 Turanlı 73, 78
 Tutanak Komisyonu 104
 Türk Beyannamesi 218
 Türk Delegeler Kurulu 17, 301, 302
 Türk İstiklâl Harbi bkz. İstiklâl Harbi
 Türk Medeni Kanunu 43, 44
 Türk Milli Mücadele Tarihi 188
 Türk Ocağı 88, 180, 183
 Türk Ticaret Kanunu 44
 Türk-Bulgar Sözleşmesi 14
 Türkçe 265, 289, 317, 328
 Türkistan 81
 Türkiye Büyük Millet Meclisi Hariciye Vekâleti 83, 303
 Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti 176
 Türkiye İktisat Kongresi 95, 98, 101, 102, 110
 Tütün Rejisi 106
 Ukrayna 25
 Uluborlu 241
 Ulusal Ant [Misak-ı Milli] 8, 13, 19, 21, 25, 30, 34, 35, 37, 38, 39, 40, 43, 71, 84, 100, 102, 115, 116, 117, 119, 121, 130, 134, 135, 136, 137, 142, 143, 144, 148, 188, 219, 220, 259, 261, 267, 268, 274, 283, 285, 286, 290
 Ulusal Egemenlik 195
 Uluslararası Adalet ve Sağlık 147
 Urfa 74, 261, 262, 268, 289
 Urfani Körfezi 275
 Uşakîzade Muammer Bey 58
 Uyrukluk ve Arkeolojik Araştırmalar 61
 Vahdeddin [Osmanlı Padişahı] 7, 257
 Vali Hamid Bey bkz. Hamid Bey
 Vasıf Bey [Manisa] 224, 251, 281, 290, 292, 324, 329
 Vehbi Bey [Balıkesir Mebusu] 231, 257, 325
 Vehbi Efendi [Diyanet İşleri Bakanı, Konya] 80, 176
 Vehbizade Rasim [Yurtman] 260
 Veli Bey [Prof. Burdur Mebusu] 5, 11, 131
 Venizelos [Yunan Başdelegesi] 13, 17, 24, 46, 47, 216
 Vorovski 21
 Washington 315
 Wilson 76
 Yabancı Sermaye Sorunu 30
 Yabancılar Komisyonu 28, 30, 43, 61
 Yabancılar Sorunu 36
 Yabancılar ve Azınlıklar Komisyonu 12, 20
 Yahudi Yetimhanesi 98
 Yahya Efendi Dergâhı 56
 Yahya Galip Bey [Kırşehir Mebusu] 65, 152, 154, 166, 293, 332
 Yahya Kemal Bey [Beyatlı, Urfa Mebusu] 5, 268, 289
 Yakınoğlu 3, 11, 272
 - İşleri 3, 11
 Yasin Bey [Gaziantep] 69
 Yaşasın Cumhuriyet 330, 331
 Yavuz Sultan Selim 33, 34, 35
 Yemen 7, 314
 Yeni Bir Cidal Devri [Yeni Bir Mücadele Dönemi] 62, 63, 66, 67

- Yeni Türkiye 29, 99, 103, 182, 195,
287, 307, 308, 310
- Anayasası 310
- Ekonomi Okulu 103
Yeniğin gazetesi 62, 63, 64, 66, 67
Yerleşme ve Yargı Yetkisi Hakkında
Sözleşme 217
Yezidi [Ezidi]73
Yozgat 166, 235, 236, 318
- İli Özel İdaresi 235
Yugoslav 13, 15
Yugoslavya 11, 22, 217, 218
- Tarafından Barış Antlaşmasının
İmzasına dair Protokol 218
Yunan 13, 17, 18, 19, 23, 24, 26, 28,
34, 42, 45, 46, 47, 69, 78, 82, 83,
91, 126, 131, 186, 191, 211, 218,
244, 269, 276, 281, 283, 291, 292,
293, 294
- uyruklu 45, 82, 126
Yunanistan 11, 13, 17, 20, 22, 24, 33,
37, 39, 45, 81, 82, 83, 89, 216,
217, 218, 268, 270, 271, 272, 280,
281, 283, 291, 292, 294, 295, 303
Yunus Nadi Bey [Abalıoğlu] 62, 65,
66, 68, 69, 70, 71, 146, 207, 264,
325, 328, 331
Yurtsever İstanbullular 206
Yusuf Kemal Bey [Tengirşenk, Dışişleri
Bakanı] 4, 53, 259, 283, 298, 299,
300, 326, 336
Yusuf Ziya Bey [Bitlis Mebusu] 19, 39,
75, 76, 119, 128, 131, 137, 152
Zabıta Devleti 102
Zamir Bey [Adana], bkz. Damar
Arıkoğlu Bey
Zango bucağı 78
Zekâi [Adana Mebusu] 11, 131
Zekâi Bey [Apaydın] 5, 19, 264
Zeki Bey [Kadırbeyoğlu, Gümüşhane
Mebusu] 201, 225, 250, 312, 316,
317
Zinoviyef [Dışişleri Bakanı] 33
Ziraat Bankası 108, 231, 233
Ziya Bey [Gümüşhane Mebusu] 176
Ziya Hurşit Bey [Rize Mebusu] Bey
141, 153, 155, 157, 167, 168, 169,
175, 177, 191, 192, 201
Zübeyde Hanım 55, 56
Zübeyir Bey [Göçmen, Diş Doktoru]
260
Zühdü [İnhan] 5
Zülfü Bey [Diyarbakır Mebusu] 131,
132, 254, 312, 324

Mahmut Goloğlu (1915-1982) Akçaabat'ta doğdu, aynı günlerde babası Sarıkamış'ta şehit düştü. Trabzon'daki öğrenciliği sırasında Halkevi'nin yerel tarih araştırmalarına katıldı. Tarihle ilgisi böylece başladı. İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ni bitirerek Tekel'de müfettiş oldu. Bir süre serbest avukatlık yaptıktan sonra aktif siyasete atıldı. Milletvekili oldu ve TBMM'de başkan vekilliği dahil pek çok görevde bulundu; Meclis Kütüphanesi'nde tarih çalışmalarını sürdürdü. Siyasetten çekildikten sonra, yerel tarih çalışmaları ile Milli Mücadele ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi konulu dizi kitaplarını kaleme aldı. 1976'da Karadeniz Teknik Üniversitesi'nde Devrim Tarihi profesörü olarak ders vermeye başladı. Akademik çalışmalarıyla Boğaziçi Üniversitesi tarafından 1981'de *Şeref Ödülü*'ne layık görüldü.

Milli Mücadele Tarihi dizisinin son kitabı olan *Türkiye Cumhuriyeti*, 20 Kasım 1922'de toplanan Lozan Barış Konferansı'ndan Cumhuriyet'in ilanına uzanan zaman dilimini mercek altına alıyor:

İtilaf Devletleri'nin resmen tanıdığı Büyük Millet Meclisi hükümetinin Türk tarafını temsilen katıldığı Lozan görüşmeleri, bu görüşmelerin Meclis'teki yankıları, barış görüşmelerine verilen ara, İzmir'de toplanan ve yeni Türkiye'nin ekonomisinin tartışıldığı İktisat Kongresi, Ali Şükrü Bey olayı, yeni Meclis seçimleri, ikinci kez toplanan konferansın sonuca ulaşması, Yüzellilikler, Ankara'nın başkent ilan edilişi ve Cumhuriyet'in ilanı...

Kronolojik bir yaklaşımla kurgulanan eser, Mahmut Goloğlu'nun asli kaynaklara dayalı yalın anlatımıyla, yakın tarihimizin en büyük dönüm noktalarından birini her aşamasıyla gözler önüne seriyor.

KDV dahil fiyatı
22 TL

Kapak: Lozan Konferansı'na
katılan Türk heyeti